

ISSN 2518-7236 (Print)

ISSN 2663-5100 (Online)

BULLETIN

OF THE KARAGANDA UNIVERSITY

HISTORY. PHILOSOPHY

Series

№ 1(105)/2022

ISSN 2518-7236 (Print)
ISSN 2663-5100 (Online)
Индексі 74621
Индекс 74621

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ сериясы

Серия ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ

HISTORY. PHILOSOPHY Series

№ 1(105)/2022

Қаңтар–ақпан–наурыз
30 наурыз 2022 ж.

Январь–февраль–март
30 марта 2022 г.

January–February–March
March, 30th, 2022

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды, 2022
Караганда, 2022
Karaganda, 2022

Бас редакторы
тарих ғыл. д-ры
З.Г. Сактаганова

Жауапты хатшы
PhD
С.Б. Стамбулов

Редакция алқасы

Пол Верт,	PhD, Невада штаты университеті, Лас-Вегас (АҚШ);
Томассо Тревисани,	PhD, Неаполь ориенталистика университеті (Италия);
Хоуман Садри,	Ақпарат пен саясатты талдау орталығының директоры, Тайтусвилл, Флорида (АҚШ);
С.В. Любичанковский,	тарих ғыл. д-ры, Омбы мемлекеттік педагогикалық институты (Ресей);
Даниэль Анорве,	Саяси және мемлекеттік зерттеулер кафедрасының профессоры, Гуанахуато университеті (Мексика);
Д.А. Аманжолова,	тарих ғыл. д-ры, РҒА Ресей тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері, Москва (Ресей);
Н.Н. Аблажей,	тарих ғыл. д-ры, Новосибирск мемлекеттік университеті (Ресей);
Ж.С. Сыздыкова,	тарих ғыл. д-ры, М.В. Ломоносов атындағы ММУ ААЕИ, Москва (Ресей);
Б.И. Карипбаев,	филол. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
Э.Р. Усманова,	акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті Сарыарқа археологиялық институтының ғылыми қызметкері (Қазақстан);
В.Г. Ломан,	тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
В.В. Варфоломеев,	тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
А.К. Камалов,	тарих ғыл. д-ры, «Тұран» университеті, Алматы (Қазақстан);
И.А. Кукушкин,	тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
А.Р. Масалимова,	филол. ғыл. д-ры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
А.К. Жолдубаева,	филол. ғыл. д-ры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
В.И. Разумов,	филол. ғыл. д-ры, Ф.М.Достоевский атындағы Омбы мемлекеттік университеті (Ресей);
Г.Т. Телебаев,	филол. ғыл. д-ры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
А.С. Сагатова,	филол. ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
Д.Г. Шорманбаева,	PhD, Қарағанды техникалық университеті (Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

Тел.: (7212) 77-04-38 (ішкі 1026); факс: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Редакторлары

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, З.Е. Рамазанова

Компьютерде беттеген

І.Д. Бекбосын

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Тарих. Философия» сериясы.

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 30.09.2020 ж. № KZ70VPY00027384 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 29.03.2022 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 27,9 б.т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 40.

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ун-ті» КЕАҚ баспасының баспаханасында басылып шықты.

100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28, тел.: 8(7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, 2022

Главный редактор

д-р ист. наук

З.Г. Сактаганова

Ответственный секретарь

PhD

С.Б. Стамбулов

Редакционная коллегия

Пол Верт,	PhD, Университет штата Невада, Лас-Вегас (США);
Томасо Тревисани,	PhD, Неапольский университет ориенталистики (Италия);
Хоуман Садри,	директор, Центр анализа информации и политики, Тайтусвилл, Флорида (США);
С.В. Любичанковский,	д-р ист. наук, Омский государственный педагогический институт (Россия);
Даниэль Анорве,	профессор кафедры политических и государственных исследований, Университет Гуанахуато (Мексика);
Д.А. Аманжолова,	д-р ист. наук в.н.с., Институт российской истории РАН, Москва (Россия);
Н.Н. Аблажей,	д-р ист. наук, Новосибирский государственный университет (Россия);
Ж.С. Сыздыкова,	д-р ист. наук, ИСАА МГУ им. М.В. Ломоносова, Москва (Россия);
Б.И. Карипбаев,	д-р филос. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Э.Р. Усманова,	н.с., Сарыаркинский археологический институт; Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
В.Г. Ломан,	канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
В.В. Варфоломеев,	канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
А.К. Камалов,	д-р ист. наук, Университет «Туран», Алматы (Казахстан);
И.А. Кукушкин,	канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
А.Р. Масалимова,	д-р филос. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
А.К. Жолдубаева,	д-р филос. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
В.И. Разумов,	д-р филос. наук, Омский государственный университет им. Ф.М. Достоевского (Россия);
Г.Т. Телебаев,	д-р филос. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
А.С. Сагатова,	канд. филос. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Д.Г. Шорманбаева,	PhD, Карагандинский технический университет (Казахстан)

Адрес редакции: 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28

Тел.: (7212) 77-04-38 (внутр. 1026); факс: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Редакторы

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, З.Е. Рамазанова

Компьютерная верстка

І.Д. Бекбосын

Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия».

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет № KZ70VPY00027384 от 30.09.2020 г.

Подписано в печать 29.03.2022 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 27,9 п.л. Тираж 200 экз. Цена договорная. Заказ № 40.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова». 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28, тел.: 8(7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова, 2022

Main Editor

Doctor of Historical sciences

Z.G. Saktaganova

Responsible secretary

PhD

S.B. Stambulov

Editorial board

Paul Werth,	PhD, University of Nevada, Las Vegas (USA);
Tommaso Trevisani,	PhD, University of Naples «L'Orientale» (Italy);
Houman Sadri,	IPAC Director Information and Policy Analysis Center, Titusville (USA);
S.V. Lubichankovsky,	Doctor of history sciences, Omsk State Pedagogical University (Russia);
Daniel Añorve,	Professor, Department of Political and Government Studies Universidad de Guanajuato, (Mexico);
D.A. Amangolova,	Doctor of history sciences, Russian Academy of Sciences Moscow (Russia);
N.N. Ablazhey,	Doctor of history sciences, Novosibirsk State University, (Russia);
Zh.S. Syzdykova,	Doctor of history sciences, Institute of Asian and African Studies, Lomonosov Moscow State University, Moscow (Russia);
B.I. Karipbaev,	Doctor of philosophical sciences, Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
E.R. Usmanova,	Researcher of Saryarkin Archaeological Institute, Buketov University (Kazakhstan);
V.G. Loman,	Candidate of historical sciences, Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.V. Varfolomeev,	Candidate of historical sciences, Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
A.K. Kamalov,	Doctor of history sciences, Turan University, Almaty (Kazakhstan);
I.A. Kukushkin,	Candidate of historical sciences, Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
A.R. Masalimova,	Doctor of philosophical sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
A.K. Zholdubayeva,	Doctor of philosophical sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
V.I. Razumov,	Doctor of philosophical sciences, Omsk State University named after F.M. Dostoevsky (Russia);
G.T. Telebaev,	Doctor of philosophical sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
A.S. Sagatova,	Candidate of philosophical sciences, Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
D.G. Shormanbaeva,	PhD, Karaganda Technical University (Kazakhstan)

Postal address: 28, University Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: (7212) 77-04-38 (add. 1026); fax: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Editors

Zh.T. Nurmukhanova, S.S. Balkeyeva, Z.E. Ramzanova

Computer layout

I.D. Bekbossyn

Bulletin of the Karaganda University. «History. Philosophy» Series.

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Proprietary: NLC «Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan.

Rediscount certificate No. KZ70VPY00027384 dated 30.09.2020.

Signed in print 29.03.2022. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 27,9 p.sh. Circulation 200 copies.

Price upon request. Order № 40.

Printed in the Publishing house of NLC «Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov».

28, University Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov, 2022

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENT

ТАРИХ ИСТОРИЯ HISTORY

<i>Abil Ye.A., Kuzembayuly A.</i> Historical Memory of the Kazakhs in the “Materials on Kyrgyz Land Use”	7
<i>Аканов К.Г.</i> Программа «Мәдени мұра» («Культурное наследие») в реализации потенциала российских архивов по изучению национальной истории (на примере Российского государственного архива древних актов).....	16
<i>Ахметшина Г.У., Кабылтаева С.К., Сайлаубаева Н.Е.</i> Қазақстан Республикасы Ұлттық архив қорларының «Рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласындағы идеяларын іске асыруға қосқан үлесі.....	25
<i>Берікболова А.Н., Жуйкова Л.А.</i> Валерий Анцышкин и его роль в развитии спортивного бального танца в городе Караганде	33
<i>Жамелов Б.А., Тұрсұн Х.М.</i> Ұлт қайраткерлерінің Орталық Азияны ұлттық мемлекеттік межелеу саясатына көзқарастары	40
<i>Жуматай С., Кабылтаева С.К., Сайлаубаева Н.Е.</i> I және II Мемлекеттік думадағы Мұсылман фракциясының рөлі мен қызметі.....	49
<i>Жолдасұлы Т., Байжанова Г.Н.</i> Кеңестік Қазақстандағы дінге қарсы үгіт-насихат ұйымының қызметі (1929-1941 жж.)	55
<i>Junusbayeva A.M.</i> Religious policy of Kazakhstan in the years of restriction (1985–1991)	64
<i>Имярова З.С., Джон А.А.</i> Миграционные процессы и проблемы сохранения этнической культуры (на примере дунганского этноса).....	69
<i>Кожирова С.Б.</i> Шанхайская организация сотрудничества и проблемы региональной безопасности.....	77
<i>Калиева Б.Т.</i> Тарих оқулықтарындағы иллюстративті материалдар: сипаттамасы және талдануы.....	89
<i>Ksenzhik G., Karin E.</i> Cartographic materials on the history of Kazakhstan of the XVII–early XX centuries: consolidated catalog.....	100
<i>Мукатаева Л.К.</i> Роль купечества в формировании городского пространства Петропавловска на рубеже XIX–XX вв.	111
<i>Мухаммадеева И.А., Капышев А.К., Абишева А.К.</i> Эволюционное развитие казахской национальной идеи государственности.....	118
<i>Makasheva K., Patnaik A., Mukhtarova K., Konuspayev Ye.</i> Some aspects of the EAEU digital trade in the foreign policy of the Republic of Kazakhstan	124
<i>Садыкова А.М., Сабданбекова З.А., Аманова А.С.</i> Ресей империясындағы мемлекет пен діннің қарым-қатынасы тарихынан	136
<i>Сактаганова З.Г.</i> Лагеря ГУЛага в Казахстане: к вопросу об этапах истории создания и функционирования	144
<i>Сарсенбаев А.Б., Абдирайымова А.С.</i> Ортағасырлардағы түркілердің соғдылықтармен мәдени-экономикалық байланысы (VI–VIII ғғ.).....	155
<i>Tukratullin T.S., Panto D.</i> Impact of global and local urbanization and social trends on the future of Kazakhstan	164
<i>Шотбакова Л.К.</i> Депортация народов Кавказа в Казахстан: история и проблемы реабилитации	170

ФИЛОСОФИЯ
PHILOSOPHY

<i>Turlayev V.A., Karipbayev B.I.</i> Legal culture as a factor of legal reality (socio-philosophical analysis).....	181
<i>Akmetova I.A., Karipbayev B.I.</i> Volunteerism: historical and axiological analysis.....	189
<i>Manassova M.M., Seifullina G.R., Salymatova N.R., Razumov V.I.</i> The study of a socio-cultural phenomenon of capital	198
<i>Юнисов Е.А., Турсынбаева А.О., Сағатова Ш.Б.</i> Ағылшын мәтіндерінде «ар-ұят» ұғымының зерделенуі.....	205
<i>Жалелова Г.М., Рақимжанова С.К., Маликова А.М.</i> Мультикультурализмнің мәдени-әлеуметтік негіздері.....	214
АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР — СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ — INFORMATION ABOUT AUTHORS	221

Ye.A. Abil^{1*}, A. Kuzembayuly²

¹*Institute of State History, Nur-Sultan, Kazakhstan*

²*A. Baitursynov Kostanay Regional University, Kazakhstan
(E-mail: yerkinabil@gmail.com, topai240345@mail.ru)*

Historical Memory of the Kazakhs in the “Materials on Kyrgyz Land Use”

The statistical survey of the territories of Kazakhstan in the late 19th and early 20th centuries, the results of which were reflected in the “Materials on Kyrgyz (Kazakh) Land Use”, reflected not only the economic condition of Kazakh society but also the traditional historical memory. Historical legends reflect the time of their settlement in certain territories. These legends record the earlier settlements of the Kazakhs in the territories of Northern Kazakhstan — in the 14th–16th centuries. However, a number of written sources contradict the historical memory of the Kazakhs and point out the appearance of the Kazakhs in this territory only in the 17th–18th centuries. The reason for this is that Kazakh communities which declared their autochthonous origin were not part of the political system of the Kazakh Khanate until the 17th century and were known under the collective names “Nogai” and “Siberian Tatars”. “Materials” are an important source on the ethnic and political history of the Kazakh steppes in the 14th–18th centuries.

Keywords: statistical expeditions, historical memory, historical consciousness, legends, Northern Kazakhstan, ethnic history, genealogies, Kazakhs, Siberian Tatars, Nogai.

Introduction

The traditional historical memory of the Kazakhs, reflected in historical legends, is of particular interest to researchers of Central Asian history. In the conditions of the shortage of written sources, the role of oral narratives has increased. This has even led to an attempt to introduce the concept of “oral historiology” in relation to Central Asian realities [1; 176–177]. As one of the important types of sources on the history of the Kazakhs, the oral legends are considered by the Kazakh researchers [2]. At the same time, oral narratives, while certainly possessing a certain specificity, are not an independent type of sources, as they acquire the properties of a historical source only in the process of their written or any other (video, audio) fixation.

Nevertheless, the historical legends of the Kazakhs is virtually the only source by which we can reconstruct the traditional historical memory, traditional representations of their own history, its key moments, reflected in the mass consciousness. The specificity of the Kazakh historical memory is the domination of two types of historical legends — genealogical and toponymic, and often they are closely intertwined. This is caused by the peculiarities of the social structure of Kazakh society, in which the hierarchy of economic communities and post-state groups is aligned with genealogical kinship, real or fictitious. Accordingly, the place of each individual and group in this hierarchy depended on the place in the system of genealogical kinship, which was legitimized through genealogical traditions. An increase or decrease of the real status of a group in the hierarchy led to a revision of the genealogies and the emergence of a new legend. Thus, the legends recorded at different times and in different geographical points of the Kazakh steppes may differ from each other.

*Corresponding author e-mail: yerkinabil@gmail.com

Most of the historical legends of the Kazakhs were recorded by historians and orientalists in the second half of the 19th–early 20th centuries, but there is a whole layer of documents, in which the special purpose of written fixation of the oral heritage of the Kazakhs was not set, so they have been outside the attention of scientists studying the traditional historical consciousness of the Kazakhs. They include “Materials on the Kyrgyz Land Use” (hereinafter in the text — “Materials”) — the results of statistical and economic expeditions to survey the Kazakh farms of the Steppe Region and Turkestan in the late 19th–early 20th century.

The fact that during the survey the expedition participants studied the history of settlement of the surveyed area from the words of the Kazakhs themselves, “according to the oral traditions of the inhabitants of the region” adds special value to this information [3; 87]. In this way, this statistical work contains reminiscences of the historical memory of the Kazakhs, a reflection of their ideas about their past, which allows us to use “Materials” as a source for the reconstruction of historical memory.

Experimental

The empirical basis for this study was the information contained in the “Materials on Kyrgyz Land Use” published in 1898–1915. This multi-volume publication was the result of a systematic statistical survey of the territory of Kazakhstan conducted by several specialized expeditions on behalf of the government of the Russian Empire.

The systematic study of Kazakh land use is associated with the activities of the expedition for the statistical survey of the counties of the Steppe Governorate General under the leadership of F. Scherbina. The main purpose of this expedition, organized by the Ministry of Agriculture and State Property, was to establish norms of the Kazakh land use, regulate the flow of settlers, and create a land fund for their accommodation [4; 48]. The expedition surveyed five counties (Akmola, Petropavlovsk, Atbasar, Kokchetav, Omsk) of Akmola region, five counties (Semipalatinsk, Pavlodar, Zaisan, Ayaguz, Ust-Kamenogorsk) of Semipalatinsk region, and two (Kustanai and Aktyubinsk) of Turgai region [5; 235]. The first solid statistical survey of a large part of modern Kazakhstan, territorially covering in the five-year period of 1896–1903, was carried out [5; 235].

These studies were continued in 1903–1912 by the statistical expedition of P.A. Khvorostansky on the study of the Urals and Turgai regions. In 1906–1913, an expedition led by P.A. Skryplev studied the Syr-Darya region and P.P. Romyantsev — the Semirechensk region.

“Materials” were repeatedly attracted as a source, but mainly when analyzing the socio-economic processes taking place in the territory of Kazakhstan and in connection with the study of the history of colonization of the Steppe Krai. However, the specificity of this source is that when compiling a survey questionnaire, special attention was paid to the history of formation of each economic aul or seniority [6]. In characterizing the economic auls, the authors note the natural process of their emergence due to the disintegration of clan groups under the influence of demographic factors [7; 4–5].

The “Program for the Description of the General Conditions of the Kyrgyz Economy”, a questionnaire for the study, included questions designed to “find out what significance clan origin had on the formation and distribution of winterings (kistau), whether there are any legends about it”, owing to which the final publications included a large amount of information from oral historical memory, historical legends of Kazakhs [3; 18].

In this study, we analyzed the published “Materials” on Kokchetav, Petropavlovsk, Akmola, Atbasar, and Omsk districts of Akmola region and Kustanai district of Turgai region, whose territories belong to the historical and cultural area of Northern Kazakhstan.

“Materials” as a historical source are considered, first of all, as a carrier of social information. This means that their creators set for themselves certain pragmatic goals — fixation of collective perceptions of the Kazakhs about the time of their settlement in certain territories, having a more general goal — to identify “surplus” lands in the use of the Kazakh communities. The very methodology of compiling the “Materials”, when the primary data collected by researchers during the population survey were significantly revised and edited for publication, allows us to acknowledge the repeated subjectivity of the information contained in them. Historical events were subjectively reflected in the narratives of informants. This information was inevitably distorted during translation/recording, and the records were subjectively selected and edited in preparation for publication. We see not two links in the transmission of information — informer/fixer, but at least three — informer/fixer/interpreter, and often four — informer/translator/fixer/interpreter.

Nevertheless, this information reflected an objective reality — the historical memory of the people, which we can reconstruct by means of a structural analysis of the text. First, we must separate the text of the actual

historical legends from the interpretations of the authors of the “Materials”. Second, we separate the legendary historical legends from memorats — legends based on the personal memories of informants. Each element of the structure of the text reflects the information corresponding to a particular historical period and features characteristic of the perception of reality by the informant, fixer and interpreter of the texts of legends.

Reconstruction of the historical memory of the Kazakhs dictates the use of historical-comparative method when comparing the legends recorded in the “Materials” with the legends recorded in other sources: In the works of A. Levshin, G. Spasskii, A. Krasovsky, G. Potanin, Ch. Valikhanov, Sh. Kudaiberdyuly, K. Halid.

Results and Discussion

“Materials were repeatedly attracted as a historical source, but they were mainly used in the study of social and economic development of Kazakhstan in the late 19th–early 20th century [8–10]. Virtually, all authors of this period spoke of the poor reliability of these materials, especially in terms of statistical descriptions of Kazakh farms.

“Materials” became the object of study in T. Volkova’s dissertation research in 1982 [5]. She obtained a number of interesting results. Conducting a source analysis of “Materials” for the first time including the use of quantitative methods, she concludes about the high degree of reliability of “Materials” as a source. T. Volkova notes that “in quantitative terms, reliable indicators noticeably prevail over unreliable ones. This allows us to conclude that the majority of the data in the Materials is reliable” [5; 236].

At present, the same problem has been raised by the Kazakh researcher N. Tasilova, who undertook a comprehensive study of the “Materials” as a historical source. She analyzed the general problems of source study, including the important problem of the reliability of the “Materials” in terms of the reflection of the tribal structure of the Kazakhs [6; 12]. The main goal of this source was to provide Kazakhs with the information about the tribal structure of the Kazakhs and their tribes [6; 12].

The historical legends and reminiscences of the historical memory of the Kazakhs, recorded by the compilers of “Materials” as an independent object of study have not yet been considered in historical science.

All information, given by Kazakhs about their historical past to the authors of the “Materials” can be divided into the following groups: 1. Information about the time of settlement of the territory, in years or generations; 2. Information about eponymic ancestors of individual groups of Kazakhs; 3. Information about historical events associated with the process of development by individual groups of Kazakhs of certain territories. Third group is included in the “Materials” as an illustration of the overall historical process in the territory under study, an explanation of the ethno-confessional situation established by the time of the study.

According to the genre, the historical legends recorded in the “Materials” can be classified as prose epic works. It should be noted that the historical legends are recorded in a concise form. This is explained by the fact that the interest was not the legends as such, but only the information contained in them. From all legends and stories of Kazakhs only information about when this or that territory was occupied was allocated and recorded. The fact of occupation of the territory the compilers of the “Materials” considered the fact of the establishment of a permanent winter residence. Thus, describing the process of settlement in the Atbasar Uyezd based on the oral traditions of the Kazakhs, the authors of the “Materials” point out that “according to the Kyrgyz legends, settlement of the county occurred relatively recently, not earlier than the early 19th century or the last years of the 18th century”, noting further that previously these lands served as “summer pasture for Kyrgyz coming from the south from across the Chu River and for Kyrgyz from the more northern areas, mainly from the southern part of the current Kokchetav uyezd” [11; 2].

However, when compiling the aul (communal) tables for which the informants reported to the expedition members the time of existence of winterings, different information were revealed. So, the Kazakhs of three auls of the 5th administrative aul of the Atbasar volost of the Atbasar uyezd (Khaksal clan) considered that their ancestors occupied the winterings where they are located 300 years ago, i.e. at the end of the 16th century [11; 21].

A significant place in the “Materials” takes the retelling of the legends, which recorded the popular perception of the time of settlement of certain territories. Here is a legend recorded by F. Scherbina with the Kazakhs of the Kokchetavskaya volost on June 21–23, 1896 at the summer camps at Balga and Saumal-kum fields [3; 3–4]:

“The name Kyrgyz is connected with the reference to a person who was captured or joined the Kyrgyz — “Kazak”, as they call themselves, from a hostile ethnic group. A special clan, named after him, descended from the Kyrgyz. <...> Sultan Ablai was allegedly a contemporary of Kyrgyz. According to legend, this sul-

tan did not belong to the Kirghiz ethnicity (Kazakh), but to some other, then he became a Kirghiz sultan because of his personal valor, and when Kyrgyz learned about it, he came to Ablai and joined him, probably as a subject. It is also probable that Kyrgyz was dissatisfied with the authorities under which he was ruled by his tribesmen.

The Kyrgyz of Kokchetav volost say that they have a legend that their ancestors once roamed in Central Asia, somewhere near Bukhara. The area they occupied was very crowded, there was little grazing land for the existing population, and there were incessant strife and clashes over land between the fragmented parts of the entire Kyrgyz nation, which did not have one strong ruler. The ancestors of the present-day Kirghiz at this time heard that there was a very powerful Russian tsar and that there was much free land belonging to him in Western Siberia. Dissatisfied with their situation, the Kirghiz decided, therefore, to go to the Russian tsar to seek peace, land and tranquility. At that time the Kokchetav district was uninhabited and the Kokchetav Kyrgyz proper were based here under the administration of Ablai, and the first place where the Kyrgyz who had been displaced from Central Asia settled was the present Kokchetav stanitsa with the lands belonging to it.

There is a legend about Ablai himself that he was the son of some king who lived in Central Asia and who allegedly ruled over the Sarts. The king had two wives: the elder, who had two sons, and the younger, who had only one son, Ablai. In spite of the seniority of the first two sons, the people wished to have Ablai as king. The older brothers did not like it, and they decided to kill him. Ablai, however, fled to the Kirghiz and became their khan. Ablai was a powerful ruler and all Kyrgyz, i.e., the Big, Small and Middle Horde, were subordinate to him. The ancestors of the current Kirghiz population, located in the Kokchetavskaya Volost, were the only ones who settled near the present Kokchetav volost”.

This legend combines two relatively independent stories — about the coming to power of Ablai Khan and about the eponymic ancestor of the tribal groups Baikyrgyz and Zhanakyrgyz. The legend of Ablai, recorded by the authors of the “Materials”, has little in common with real historical events known from a number of written sources and oral Kazakh folklore [12]. The legend of the Kazakhs’ ancestor Alasha Khan is similar to the legend of a Central Asian (Sartian) ruler, incorporating persecution by his relatives, escape to the steppe and subsequent rise to prominence. Different variants of this legend were written down by A.Levshin [13], G.Spaskiy [14], A.Bronevskiy [15], G.Potantin [16], and C.Valikhanov [17]. The informant of the authors of the “Materials” mixed up the plots of various legends about the rulers of the Kazakhs and attributed the traditional plots attributed to the biography of Alasha Khan to the later Ablai Khan.

The legend of the Kyrgyz as a part of the Kokchetav Kazakhs indicates the voluntary resettlement of their ancestor to the borders of Russia due to dissatisfaction with their rulers. However, historical facts demonstrate the forced nature of these migrations. According to Ch. Valikhanov, Ablai at the next confrontation with the Altai Kyrgyz “took out to his horde several hundred dzheys (prisoners); these buruts (Kyrgyz — auth). These buruys (baikyz — auth.), coaching with the Atygaev clan of the Middle Horde of the Argyn tribe, gradually merged and now form a division of this clan under the name Yan-Kirgizes and Bay-Kirgizes, and, to obtain the genealogical rights of the clan brotherhood, derive themselves from one of the 12 sons of Daut (ancestor of the Atygaevs) [17; 153–154]. The descendants of the Kazakhs of the Baikyrgyz family still live in this area, in the territory of the modern Zerenda district of Akmola Oblast of the Republic of Kazakhstan and retain the memory of their Kyrgyz ancestry [18].

In addition, some details of the legend, particularly toponyms uncharacteristic of the traditional historical views of the Kazakhs (Western Siberia, Kokchetav stanitsa, Central Asia), suggests that the recorded legend is not authentic, and largely recycled by the fixer or editor of the “Materials”.

It should be noted that these legends go beyond the traditional legends, known from the records of researchers who studied the folklore and oral historical tradition of the Kazakhs. It remains an open question whether this is a reflection of the fact of presence of some independent legendary tradition among the Kokchetav Kazakhs or it is a flaw of the fixation procedure, noted by the researchers themselves. In particular, the authors noted that “... a serious inconvenience, which severely hindered the research, was the need to interview the Kyrgyz population through interpreters. The lack of knowledge of the language and interviewing through a third intermediary required twice as much time as interviewing directly. The so-called Kyrgyz «postmen», i.e., messengers-policemen serving as interpreters when moving from place to place, are unreliable people who can give completely distorted information” [3; 4].

The researchers of the Kokchetav uyezd recorded an interesting legend reflecting not much genealogical as ethnogenetic and ethnocultural views of the Kazakhs. The Kazakhs of Mizgil volost reported the following: “In the 5th administrative aul, they told that the settlement of the steppes by Kyrgyz began soon after

the death of Mohammed, i.e., the moment of settlement refers, therefore, to the 7th century. The most distant ancestors are told that all Kyrgyz descended from Uzbek, who had four sons: Kozak, Kalmyk, Yestek and Nogai. Nogai gave rise to the Tatars, Kozak gave rise to the Kirghiz" [3; 27].

The Kazakhs, according to this legend, are descendants of the Kazak, the Tatars are descendants of the Nogai. The descendants of Kalmyk and Yestek are not mentioned in the study, but it is obvious from the context that they are Kalmyks and Bashkirs. This legend, or rather a concise retelling of the historical legend, has parallels in the written historiographical tradition of the Kazakhs. In the works published in the late 19th and early 20th centuries, starting from K. Khalid and Sh. Kudaiberdiuly, the authors link the origin of Kazakhs with the population of the Golden Horde. For example, the author of "Five Histories", K. Khalid, considers medieval Uzbeks of Ulug Ulus (Golden Horde) as Kazakhs, indicating that "we were made Muslims by Uzbek khan, our ancestors are Ozbeks, we are from the descendants of Uzbek" [19; 223]. Shakarim also notes in his "Genealogy" that "all who were in his (Uzbek-khan's — auth.) ulus and our ancestors were called Ozbeks" [20; 41].

Thus, we can assume that the Kazakhs had an idea of the unity of the steppe horse breeders of Eurasia, their connection with the population of the Golden Horde (Uzbek), which is reflected in the legends about the origin of the Kazakhs and other peoples of the steppe Eurasia from the mythical Uzbek, which existed in the northern regions of Kazakhstan.

Information about the time of settlement of certain areas by the Kazakh communities in the "Materials" is contained both in the text itself and in the so-called "aul tables", which are an appendix to the "Materials". Along with the official number of aul, they contained information about the name of aksakal, i.e., the leader of the community, the last recorded eponymic ancestor, time of foundation/settlement of wintering. The information about eponymic ancestors of each Kazakh aul was also recorded in the aul tables. For the convenience of orientation in a rather complex clan hierarchy of the Kazakhs, each volume contains genealogical schemes of Kazakh clans with the inclusion of the main informants.

According to these data, 9 auls of the 4th administrative aul of Kokchetav volost settled on their wintering grounds 250 years ago, i.e., in the middle of the 17th century. They are descendants of Boranbay, Mailybay, and Baydykol [3; 14–15]. The population of one aul of Koturkulsky volost (Yeltok's descendants) and one aul of Airtau volost informed the expedition members that their ancestors occupied their winterings for 10 generations, i.e. over 250 years [3; 80–81, 159]. Four auls of the 5th administrative aul of Jilandi parish (descendants of Musakul and Taragai) also believed that their ancestors occupied their present pastures 10 generations ago, i.e. approximately in the middle of the 17th century. The 29 auls (descendants of Dzhanmyrza) of Mizgil volost counted the emergence of winterings, which they occupied approximately from 1620 (280 years before the time of the informant's life) [3; 237].

The compilers of the "Materials" paid close attention to drawing up genealogical schemes and fixing various legends and historical legends telling the circumstances of the appearance of various groups of nomads in the places of their settlement at the time of the study. When compiling a volume devoted to the analysis of the households of Omsk uyezd, from the words of a resident of Omsk volost Bulhair Turlybek-abyz, a legend about the origin of the Atygay family was recorded. The legend points out a complex composition of the clan, as Atygay is called an orphan to whom Yesim Khan (late 16–early 17 centuries) gave control over 12 clans: Baba, Bagys, Maily, Balta, Babasan, Kудayberdi-Baimbet, Suyundik-Kara, Akyik, Koylyatygay, Kulansu, Kadyr, and Atygay [21; 45].

The legend of the Kazakhs of the Kerey tribe that their ancestors went to Turkestan and asked Khan Tauke for a ruler is also given there. The latter sent them a 10-year-old Zhanibek Sultan. Considering that Tauke ruled in 1690–1715, this event could take place at the beginning of the 18th century [21; 26].

The informants cited legends about the origin of the Kereys of the Omsk district from the brothers Esemberdy and Esembakty, grandsons of Aksara. The conflict between the brothers led to the fact that the older brother migrated from his former places of residence to the Irtysh, to the tract Kentubek, and then to the area of Lake Ulken Karoi. Having established winter camps here, the Kazakhs of this clan flew north, in the territory of Tyukalinsky uyezd [21; 24].

According to the historical legends of the Kazakhs of Omsk uyezd, the ancestor of the Argyns – Meiram lived in the middle of the 16th century, as about 350 years or 13–14 generations passed from the time of the informants. His pastures occupied the steppes between Irtysh, Ishim, and Nura [21; 87]. The Kazakhs of Cherlakovskaya Volost told the expedition members that their ancestors were brought to the Irtysh by Koshkarbai Batyr, who served Ablai Khan, in the early 18th century. According to the legend,

Koshkarbai occupied the southern regions of the Omsk district and expelled the Dzungars and Ostyaks living there [21; 25].

The study of the “Materials” allows us to trace the ideas of the Kazakhs about the process of settling a certain territory. For example, the Kazakhs of Akmola region believed that their winter camps were founded during the 17th–18th centuries, and were founded by both local inhabitants and natives of the more southern and more northern regions. The communities of the Karpyk and Karakyrghyz tribes reported to the statisticians that their ancestors settled near the Nura River around the first third of the 17th century, 260 years before the time of the survey [22; 87]. At the end of the 17th century, the communities of the Kuandyk clans were located along the upper and lower reaches of the Nura River, and in the Yerementau mountains — the Kanzhygaly [22; 87–88]. In the 18th century, with the occupation of the Irtysh valley by Russia, the Kerey communities living there partially moved to the southwest, to Akmola uyezd, occupying there “all forested mountains and forests in general, and rocky banks of the Selety river” [22; 89]. The Kazaks of the Kanzhigaly tribe migrated to the territory of Akmola uyezd from the territory of Omsk uyezd in the beginning of the 18th century [22; 88].

The Kazakhs of Kustanai Uyezd also told informants about the early foundation of the winter camps they occupied. 1 aul of Mendygarinskaya volost, 2 auls of Dzhilkuarskaya volost, 7 auls of Kinaralskaya volost and 12 auls of Saroyskaya volost were founded in 10 generations from informants, i.e., 250 years ago — in the middle of the 17th century, 5 auls of Saroi volost — 11 generations, i.e., 275 years ago, in the first third of the 17th century, 2 auls of Kinaral volost — 12 generations, i.e., 300 years ago, in the beginning of the 17th century [7; 18, 22, 170, 178]. The winter residence Bapansai of Kinaral volost, according to its inhabitants, was founded 13 generations ago, i.e., 325 years ago, about 1575 years [7; 26]. The Kazakhs of Mendygarinskaya volost told the informants that they had inhabited these lands no more than 100 years ago but “once coached near Verkhneural'sk in the area of Kumsoigan karasu” from where they were displaced by the Kalmyks [7; 48]. Considering that the migration of Kalmyks from Priitryshye to the Trans-Ural steppes and Western Kazakhstan took place at the beginning of the 17th century, one can assume that the Kazakhs of Mendygarinskaya volost believed that they migrated from Trans-Ural to Northern Kazakhstan around that time.

Most of the winter camps, according to the Kazakhs themselves, were founded at a later time, mainly during the 19th century, but this was largely the result not of migrations, but of the segmentation of earlier auls.

We see that in the historical memory of the Kazakhs, they are autochthons of the lands of Northern Kazakhstan, occupying the steppes of Northern Kazakhstan inhabited by them. At the same time, we note that these representations of the Kazakhs somewhat diverge from the data of written sources. Most of the currently available sources indicate the appearance of groups with the name “Cossack” (Cossack Horde) in the territory of Northern Kazakhstan not earlier than the late 17th century. This point was noted in his time by G. Katanaev, who wrote: “It is now clear by the historical data which are not subject to any doubt that the land currently occupied by the Siberian Cossacks on the Irtysh, Gorki and Presnogorki lines at the time of the arrival of the Russians here in the early 17th and even the first half of the 18th century were not yet occupied by the Kirghiz. The entire northern part of the present Turgai and Akmola provinces and the entire Semipalatinsk province without exception represented at that time either a perfect desert or only partially occupied...by Dzungar Kalmyks” [23].

Besides, the historical legends of the Kazakhs, recorded by other researchers, allow to resolve this contradiction and correlate with the legends recorded in the “Materials”. First, we note G. Spasskii who published “The Siberian messenger” from 1818 to 1824. He published an essay “Kirghiz-Kaisaks of the Great, Middle, and Small Horde” in 1820. Here, G. Spasskii, the first in the Russian historiography, pays attention to the Kazakh historical legends deducing Kazakhs from the Siberian Tatars. “For a long time they formed with Alats (Siberian Tatars, possibly “Alash” — auth.) one people, finally by internal disagreements separated from them and were ruled by sultans, one of whom, named Alasha, received the supreme power over them...” [14; 74–75].

N. Krasovskii, based on the historical legends of the Kazakhs, considered the population of the northern districts of the Siberian Kazakhs as descendants of the Siberian Tatars. He notes that in the Kokchetav district and “in general in the northern areas of the Siberian Kirghiz region, which included a considerable number of Siberian Tatars,... the tale of the origin of the Kirghiz-Kaisaks... changes: here Alasha-Khan is called one of the Sultans of the Siberian Tatars” [24; 332].

Let us assume that, in the written sources recording the later (not earlier than the end of the 17th century) appearance of Kazakhs in the territory of Northern Kazakhstan, we discuss about the polytonim “Cos-

sack”, nomads who were part of the Kazakh Khanate system, whose borders extended to the Siberian limits of the Moscow State in the last quarter of the 17th century. However, the local Turkic-speaking population, which was part of other political associations and labeled by sources as “Nogai” and “Tatars”, mostly remained in the same places and became part of the Kazakhs, preserving the historical memory, formalized in historical legends and recorded in the 19th–early 20th centuries by Russian researchers, including the compilers of “Materials on the Kyrgyz Land Use”.

Conclusions

A number of features of the historical legends records of the Kazakhs recorded in the “Materials” do not allow us to fully analyze them as an independent work of folklore. Firstly, records of texts of historical legends are not authentic. They were recorded through the translators; information contained in them was reduced and edited. Second, when recording historical legends, researchers who are not philologists or historians tried to interpret the information by relating it to the historical knowledge known at the time.

The historical legends of the Kazakhs, recorded by the authors of the “Materials”, correlate with the legends recorded in the works of A. Levshin, G. Spasskii, A. Krasovskii, G. Potanin, Ch. Valikhanov, Sh. Kudaiberdyuly, K. Halid and indicate the early settlements of some Kazakh communities of the territory of Northern Kazakhstan — from 14 to 16 centuries. However, these historical legends contradict some written sources, noting that the appearance of the Kazakhs on the borders of the Russian possessions in Western Siberia not earlier than the end of the 17th century. This contradiction is resolvable if one considers that the Northern Kazakh communities, which declared their autochthonous origin in the 15–16 centuries, were not part of the Kazakh Khanate, and consequently, did not appear in the sources under the polytonym “Cossack”. They appeared under other collective names — “Nogai”, “Siberian Tatars”, etc. and became part of the “Kazakhs” during the 17th century.

In general, “Materials on the Kyrgyz Land Use”, is an important and informative source not only on the socio-economic history of Kazakh society at the turn of the 19th–20th centuries but also contains interesting data on the traditional historical memory of the Kazakhs, allowing us to create models of ethnic and political history of steppe Eurasia in the 15th–19th centuries.

Acknowledgements

This research was carried out within the project funded by the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP08856598).

References

- 1 Рахимбекова А. Историческая память и степная устная историология / А. Рахимбекова // Историко-педагогические чтения. — 2019. — № 23. — С. 175–180.
- 2 Алпысбес М.А. Шежире казахов: источники и традиции / М.А. Алпысбес. — Астана: ИП «BG-Print», 2013. — 240 с.
- 3 Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Акмолинская область. Кокчетавский уезд. — Т. I. — Воронеж, 1898.
- 4 Тесленок С.А. Материалы экспедиции Ф.А. Щербины и картографирование культурных ландшафтов староосвоенных районов / С.А. Тесленок // ИнтерКарто / ИнтерГИС–19: Устойчивое развитие территорий: теория ГИС и практический опыт: материалы Междунар. конф. (Курск, Россия; Богота, Колумбия, 2–7 февраля 2013 г.). — Курск, 2013. — С. 45–55.
- 5 Волкова Т. Некоторые проблемы источниковедческого изучения материалов экспедиций Ф.А. Щербины / Т. Волкова // Вопросы историографии Казахстана. — Алма-Ата, 1983. — С. 224–237.
- 6 Тасилова Н.А. «Материалы по киргизскому (казахскому) землепользованию...» как источник по истории Казахстана (конец XIX в. — начало XX в.) / Н.А. Тасилова. — Алматы, 2017. — 317 с.
- 7 Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. — Т. V. Тургайская область. Кустанайский уезд. — Воронеж, 1903. — 805 с.
- 8 Сулейменов Б. Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX – начала XX вв. (1867–1907 гг.) / Б. Сулейменов. — Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1963. — 411 с.
- 9 Галузо П. Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867–1914 гг. / П. Галузо. — Алма-Ата: Наука, 1965. — 344 с.
- 10 Толыбеков С.Е. Кочевое общество казахов в XVII – начале XX века: политико-экономический анализ / С.Е. Толыбеков. — Алматы: Изд-во «Наука» КазССР, 1971. — 633 с.
- 11 Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. — Т. II. Акмолинская область. Атбасарский уезд. — Воронеж, 1902. — 548 с.
- 12 Абсадыков А. Биография Хана Абылая: мифы и реальность / А. Абсадыков. — Астана: Фолиант, 2005. — 138 с.
- 13 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей / А.И. Левшин. — Алматы: Санат, 1996. — 656 с.

- 14 Спасский Г. Киргиз-кайсаки Большой, Средней и Малой орды / Г. Спасский // Сиб. вестн. — Ч. 9. — СПб., 1820.
- 15 Броневский А. О киргиз-кайсаках Средней орды / А. Броневский // Отечественные записки. — Ч. XLI. — Кн. СХІХ. — СПб., 1830. — С. 400–420.
- 16 Потанин Г.Н. Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки / Г.Н. Потанин. Петроград: Типогр. В.Д. Смирнова, 1916. — 151 с.
- 17 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений: [В 5-и т.]. — Т. 2 / Ч.Ч. Валиханов. — Алма-Ата: Гл. ред. Казах. сов. энцикл., 1983. — 450 с.
- 18 Абиль Е.А. Инкорпорированные и внегрупповые группы в составе казахов (XVIII — начало XX вв.): колл. моногр. / Е.А. Абиль, А.И. Исин, Б.К. Калшибаева и др.; под ред. Б.К. Смагулова. — Алматы: Изд-во ИП «Базарбаева», 2020. — 416 с.
- 19 Халид К. Тауарих хамса: (Бес тарих) / К. Халид. — Алматы: Қазақстан, 1992. — 304 б.
- 20 Кудайбердиұлы Ш. Родословная тюрок, казахов, киргизов. Династии ханов / Ш. Кудайбердиұлы; пер. Б. Каирбекова. — Алма-Ата: СП «Дастан», 1990. — 120 с.
- 21 Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. — Т. XI. Акмолинская область. Омский уезд. — Омск, 1903. — 378 с.
- 22 Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. — Т. III. Акмолинская область. Акмолинский уезд. — Ч. 1. — СПб., 1907. — 768 с.
- 23 Катанаев Г. Киргизский вопрос в Сибирском казачьем войске / Г. Катанаев. — Омск, 1904. — 201 с.
- 24 Красовский Н. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Область сибирских киргизов. — Ч. 1 / Н. Красовский. — СПб., 1868. — 428 с.

Е.А. Әбіл, А. Күзембайұлы

«Киргиз жерін пайдалану жөніндегі материалдарда» қазақтың тарихи жады

«Киргиз (Қазақ) жерін пайдалану жөніндегі материалдарда» жарық көрген ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басындағы Қазақстан аумағындағы статистикалық зерттеу қазақ қоғамының экономикалық жағдайын ғана емес, сонымен бірге қазақ халқының дәстүрлі тарихи зердесін де көрсетті. Олардың белгілі бір аумақтарда қоныстанған уақыты туралы тарихи аңыздарда жазылған. Бұл аңыздарда ХІУ–ХУІ ғасырларда қазақтардың Солтүстік Қазақстан территориясына қоныстанғаны айтылады. Сонымен қатар, бірқатар жазбаша деректер қазақтардың тарихи жадына қайшы келеді және осы аумақта қазақтардың пайда болуы кезеңін тек ХVІІ–ХVІІІ ғасырларға жатқызады, мұның себебі ХVІІ ғасырға дейін өзінің байырғы шығу тегі туралы мәлімдеген қазақ қауымдарының Қазақ хандығының саяси жүйесіне кірмегені және «ноғай» және «сібір татары» деген ұжымдық атауларымен белгілі болғаны. Осылайша, «Материалдар...» ХІV–ХVІІІ ғғ. қазақ даласының этникалық және саяси тарихы бойынша маңызды дереккөз болып табылады.

Кілт сөздер: статистикалық экспедициялар, тарихи жады, тарихи сана, тарихи аңыз, Солтүстік Қазақстан, этникалық тарих, шежірелер, қазақтар, сібір татарлары, ноғайлар.

Е.А. Абиль, А. Күзембайұлы

Историческая память казахов в «Материалах по киргизскому землепользованию»

Статистическое обследование территорий Казахстана в конце ХІХ – начале ХХ вв., результаты которого были отражены в «Материалах по киргизскому землепользованию», показало не только экономическое состояние казахского общества, но и традиционную историческую память. Она передана в исторических преданиях о времени их поселения на определенных территориях. Данные предания фиксируют раннее заселение казахами территорий Северного Казахстана — в ХІV–ХVІ вв. В то же время ряд письменных источников противоречат исторической памяти казахов и говорят о появлении казахов на этой территории только в ХVІІ–ХVІІІ вв. Причиной этого стало то, что казахские общины, заявившие о своем автохтонном происхождении, до ХVІІ в. не входили в политическую систему Казахского ханства и были известны под собирательными названиями «ногай» и «сибирские татары». Таким образом, «Материалы...» являются важным источником по этнической и политической истории казахских степей в ХІV–ХVІІІ вв.

Ключевые слова: статистические экспедиции, историческая память, историческое сознание, предания, Северный Казахстан, этническая история, генеалогия, казахи, сибирские татары, ногаи.

References

- 1 Rakhimbekova, A. (2019). Istoricheskaia pamiat i stepnaia ustnaia istoriologiia [Historical Memory and Steppe Oral History]. *Istoriko-pedagogicheskie chteniia — Historical-pedagogical readings*, 23, 175–180 [in Russian].
- 2 Alpysbes, M.A. (2013). Shezhire kazakhov: istochniki i traditsii [Shezhire of the Kazakhs: Sources and Traditions]. Astana: IP “BG-Print” [in Russian].
- 3 Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniiu, sobrannye i razrabotannye ekspeditsiei po issledovaniiu stepnykh oblastei. Akmolinskaia oblast. Kokchetavskii uezd (1898). [Materials on Kyrgyz land use, collected and developed by the expedition for the study of steppe areas. Akmola oblast. Kokchetav uyezd], 1. Voronezh [in Russian].
- 4 Teslenok, S.A. (2013). Materialy ekspeditsii F.A. Shcherbiny i kartografirovaniie kulturnykh landshaftov staroosvoennykh raionov [Materials of the expeditions of F.A. Scherbina and mapping of cultural landscapes of old-developed areas]. InterKarto / InterGIS-19: Ustoichivoe razvitiie territorii: teoriia GIS i prakticheskii opyt. *Materialy Mezhdunarodnoi konferentsii (Kursk, Rossiia), (Bogota, Kolumbiia), 2–7 fevralia 2013 g. — Materials of the International Conference (Kursk, Russia, Bogota, Colombia, February 2–7, 2013)*, Kursk, 45–55. [in Russian].
- 5 Volkova, T. (1983). Nekotorye problemy istochnikovedcheskogo izucheniia materialov ekspeditsii F.A. Shcherbiny [Some Problems of Source Studies of the Materials of F.A. Scherbina’s Expeditions]. *Voprosy istoriografii Kazakhstana*. Alma-Ata, 224–237 [in Russian].
- 6 Tasilova, N.A. (2017). «Materialy po kirgizskomu (kazakhskomu) zemlepolzovaniiu ...» kak istochnik po istorii Kazakhstana (konets XIX – nachalo XX vv.). [“Materials on the Kyrgyz (Kazakh) Land Use...” as a source on the history of Kazakhstan (late 19th century – early 20th century)]. Almaty [in Russian].
- 7 Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniiu, sobrannye i razrabotannye ekspeditsiei po issledovaniiu stepnykh oblastei (1903). — T. V. Turgaiskaia oblast. Kustanaiskii uezd. [Materials on the Kirghiz land use collected and developed by the expedition on the study of the steppe regions. Turgay region. Kustanay uyezd], 5. Voronezh [in Russian].
- 8 Suleimenov, B. (1963). Agrarnyi vopros v Kazakhstane poslednei treti XIX — nachala XX vv. (1867–1907 gg.). [The Agrarian Question in Kazakhstan in the Last Third of the 19th — the Beginning of the 20th Century. (1867 — 1907)]. Alma-Ata: Publishing house of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR [in Russian].
- 9 Galuzo, P. (1965). Agrarnye otnosheniia na yuge Kazakhstana v 1867–1914 gg. [Agrarian relations in the south of Kazakhstan in 1867–1914]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 10 Tolybekov, S.E. (1971). Kochevoe obshchestvo kazakhov v XVII — nachale XX veka: politiko-ekonomicheskii analiz [Nomadic Society of the Kazakhs in the 17th — early 20th century: Political and Economic Analysis]. Almaty: Nauka [in Russian].
- 11 Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniiu, sobrannye i razrabotannye ekspeditsiei po issledovaniiu stepnykh oblastei (1902). — T. II. — Akmolinskaia oblast. Atbasarskii uezd [Materials on Kirghiz land use collected and developed by the expedition for the study of the steppe regions. Akmola oblast. Atbasar uyezd], 2. Voronezh [in Russian].
- 12 Absadykov, A. (2005). Biografiia Khana Abylaia: mify i realnost [Biography of Khan Ablai: myths and reality]. Astana: Foliant [in Russian].
- 13 Levshin, A.I. (1996). Opisanie kirgiz-kazachikh ili kirgiz-kaisatskikh ord i stepei [Description of the Kyrgyz-Cossack or Kyrgyz-Kaisak hordes and steppes]. Almaty: Sanat [in Russian].
- 14 Spasskii, G. (1820). Kirgiz-kaisaki Bolshoi, Srednei i Maloi ordy [The Kirghiz-Kaisaks of the Great, Middle, and Small Horde]. *Sibirskii vestnik. Chast 9. — Siberian Herald. Part 9*. Saint Petersburg [in Russian].
- 15 Bronevskii, A. (1830). O kirgiz-kaisakakh Srednei ordy [Notes on the Kirghiz-Kaisaks of the Middle Horde]. *Otechestvennye zapiski, Chast 14, 19 — Domestic Notes. Part 14, 19*. Saint Petersburg [in Russian].
- 16 Potanin, G.N. (1916). Kazak-kirgizskie i altaiskie predaniia, legendy i skazki [Cossack-Kyrgyz and Altai traditions, legends, and tales]. Saint Petersburg: Petrograd [in Russian].
- 17 Valikhanov, Ch.Ch. (1983). Sobranie sochinenii [V 5-i tomakh] [Collected Works in Five Volumes], 2. Alma-Ata: Main Editorial Board of the Kazakh Soviet Encyclopedia [in Russian].
- 18 Abil, Ye.A., Isin, A.I., & Kalshibaeva, B.K. (2020). Inkorporirovannye i vnezhuovye gruppy v sostave kazakhov (XVIII — nachalo XX vv.) [Incorporated and Extra-Juz groups within the Kazakhs (18th–early 20th centuries)]. Almaty: IE «Bazarbaeva» [in Russian].
- 19 Halid, K. (1992). Taurikh hamsa: (Bes tarikh) [Taurikh Khamsa: (Five Chronicles)]. Almaty, Qazaqstan [in Kazakh].
- 20 Kudaiberdiuly, Sh. (1990). Rodoslovnaia tiurkov, kazakhov, kirgizov. Dinastii khanov [Genealogy of the Turks, Kazakhs, and Kirghiz. Dynasties of the Khans], Alma-Ata: SP «Dastan» [in Russian].
- 21 Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniiu, sobrannye i razrabotannye ekspeditsiei po issledovaniiu stepnykh oblastei (1903). — T. XI. Akmolinskaia oblast. Omskii uezd [Materials on the Kirghiz land use, collected and developed by the expedition for the study of the steppe regions. Akmola oblast. Omsk uyezd.], 11. Omsk [in Russian].
- 22 Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniiu, sobrannye i razrabotannye ekspeditsiei po issledovaniiu stepnykh oblastei (1907). — T. III. — Akmolinskaia oblast. Akmolinskii uezd [Materials on the Kyrgyz land use, collected and developed by the expedition for the study of the steppe regions. Akmola oblast. Akmola uyezd]. 3, 1. Saint Petersburg [in Russian].
- 23 Katanayev, G. (1904). Kirgizskii vopros v Sibirskom kazachem voiske [The Kyrgyz question in the Siberian Cossack Troops]. Omsk [in Russian].
- 24 Krasovskii, N. (1868). Materialy dlia geografii i statistiki Rossii, sobrannye ofitserami Generalnogo shtaba. Oblast sibirskikh kirgizov [Materials for the Geography and Statistics of Russia, collected by officers of the General Staff. The Region of the Kirghiz of Siberia], 1. Saint Petersburg [in Russian].

К.Г. Аканов*

*Институт истории государства КН МОН РК, Нур-Султан, Казахстан
(E-mail: kukaandvita@mail.ru)*

Программа «Мәдени мұра» («Культурное наследие») в реализации потенциала российских архивов по изучению национальной истории (на примере Российского государственного архива древних актов)

В статье проанализирована одна из масштабных инициатив Первого Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева программа «Мәдени мұра» («Культурное наследие»), оказавшая ключевое влияние на развитие исторической науки. Изучены работы видного политического деятеля, в которых уделено особое внимание становлению национальной истории. Также рассмотрено направление по анализу общих точек соприкосновения с Россией с целью укрепления контактов. Проведен обзор исторических концепций и программных статей Президента, ставших своеобразным двигателем формирования проектов по активизации изучения национальной истории. Основной акцент сделан на изучение результатов действия программы «Мәдени мұра», сыгравшей важную роль в формировании научных трудов и сборников документов, выпуск которых способствовал выявлению новых материалов по истории Казахстана. Новизной работы является анализ ряда томов десятитомника «История Казахстана в русских источниках», изданных в рамках программы, где использовались документы, выявленные в Российском государственном архиве древних актов (РГАДА). При этом были рассмотрены базовые вопросы казахско-русских отношений и истории Казахстана, согласно которым отбирались публикуемые документы: географический и территориальные аспекты, социально-экономическое и военно-политическое сотрудничество. Изучены сборники документов, где публиковалась часть выявленных ранее источников. Основным результатом работы стало изучение мало исследованных сторон казахско-русских контактов и степени влияния программы «Мәдени мұра» на процесс активизации проведения деятельности по исследованиям и выявления архивных документов на примере РГАДА.

Ключевые слова: история Казахстана, Елбасы, «Мәдени мұра», казахско-русские отношения, архивы, РГАДА, национальная история, историческое сознание, культурное наследие.

Введение

В этом году исполняется 30 лет с начала строительства независимого государства Республики Казахстан, многие достижения которого справедливо связываются с инициативами его Первого Президента. Среди них: перенос столицы и созидание Астаны (Нур-Султана), редактирование текста нового Государственного гимна, закрытие Семипалатинского ядерного полигона, принятие Закона РК «О реабилитации жертв массовых политических репрессий», активизация программ по изучению исторического прошлого и многое другое.

Опора на национальную историю является весьма важной частью работ Елбасы, определяющих направление государственной политики Республики Казахстан. Обращение к необходимости изучения истории родной страны, бережного отношения к ее прошлому выявляются во многих статьях и выступлениях Н.А. Назарбаева. В книге, вышедшей в свет в 1985 г., отмечается необходимость наличия интереса к истории для дальнейшего развития экономического благосостояния и культуры населения [1; 10]. В других работах приводятся примеры бережного отношения к истории, в таких странах как США, Италия, Испания, где сохранились портреты и монументы исторических лидеров нации в память об их заслугах перед государством [2; 143, 144]. В своих выступлениях, размышляя о будущем страны, Президент (тогда еще союзной республики) нередко обращался к памяти исторических событий: образование Казахской АССР, строительство Турксиба, Балхаша, Джезказгана и др. [3; 275]. Еще одной стороной государственной политики можно назвать казахско-русские отношения, к истории которых Н.А. Назарбаев довольно часто обращается в выступлениях, отмечая, что еще в XVIII в. Казахстан, обратившись за помощью к России в войне против Джунгарии, связал с ней свою судьбу [4; 138].

* Автор-корреспондент. E-mail: kukaandvita@mail.ru

Наиболее масштабной инициативой Первого Президента в области истории стала программа «Мәдени мұра», благодаря которой получили поддержку такие мероприятия, как выявление архивных материалов и публикация сборников документов, приобретение зарубежной литературы, подготовка научных и научно-популярных трудов, организация передач, показ документальных фильмов и многое другое. Приоритетной стороной Программы стало использование потенциала зарубежных архивных фондов, в частности, российских архивов, хранящих зачастую уникальные и не введенные в научный оборот документы с ценными данными по истории Казахстана. Одним из таковых является Российский государственный архив древних актов (РГАДА), материалы которого стали важной частью многотомного издания «История Казахстана в русских источниках».

Методы исследования

Источниковая база статьи разнопланова: труды Первого Президента Республики Казахстан — Елбасы о национальной истории, историографические источники казахстанских и зарубежных ученых по его работам, государственные программы по выявлению культурного наследия, сборники документов из российских архивов, опубликованные благодаря грантам и конкурсам, организованным вследствие публикации статей, в которых затрагивались различные темы исторического профиля.

В статье, в первую очередь, применялся метод историзма, который способствовал проведению отбора наиболее важных работ Н.А. Назарбаева, где рассматривались программы по выявлению архивных документов. Использовался также метод анализа, позволивший проанализировать опубликованные сборники документов и определить архивы, в которых были найдены изучаемые источники. Метод синтеза предоставил возможность рассмотреть картину исторического прошлого, сложившуюся во время публикации печатных работ Елбасы. Конкретно-проблемный метод позволил отметить наиболее важные проблемы объектов исследования, согласно которым были отобраны архивные документы.

Результаты

Участие Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева в продвижении инициатив, обращенных к историческим событиям и изучению национальной истории, является темой для подготовки трудов многих ученых. Б.Г. Аяган выделял «позитивную роль» таких программ Елбасы в конце 1990-х, когда было подготовлено множество работ и учебных пособий исторического направления [5; 8]. Е.А. Абиля и А. Кузембайулы отмечали, что выполнение долгосрочного приоритета по воспитанию казахстанского патриотизма, выраженного в Послании Н.А. Назарбаева «Казахстан — 2030», является невозможным без «формирования исторического сознания», которое связывает «настоящее общество с его прошлым». Также была проанализирована известная работа Первого Президента «Народ в потоке истории», в которой исторический процесс изучался в контексте продвижения идеи и духа нации [6; 8–18]. З.Е. Кабульдинов подчеркивал, что Елбасы вместе с вопросом сохранения национальной идентичности с особым вниманием относился к «изучению истории государства и его регионов» [7; 5].

Н.С. Лапин проанализировал ряд выступлений, статей, докладов, книг и других трудов Елбасы, в которых раскрывается его видение по проведению исторической политики в Казахстане. Аналитический обзор ученого охватил выступления, начиная с инаугурационной речи от 10 декабря 1991 г., по случаю вступления в должность Президента РК, вплоть до отдельной книги «Ұлы Дала ұлағаттары». Исторические мотивы выявлялись в посланиях, книгах, статьях и программах Елбасы [8; 58–73]. С. Усенов называл перенос столицы из Алматы в Астану историческим шагом, проводя аналогии с поступком Петра I по переводу столичных функций из Москвы в Санкт-Петербург. Также исследователь отмечал заслуги Первого Президента в поддержке работ по историографии и первоисточников в Китае по изучению роли Богенбай-батыра в дипломатической деятельности при хане Абылае [9; 116, 117, 207, 208]. К. Карташов, проводя контент-анализ Посланий Елбасы, указывал, что в первом Послании 1997 г. «Казахстан – 2030» четко прослеживается опора на цитаты исторических личностей, приводящихся как эпиграф практически в каждом разделе [10; 8].

Известный политик Е. Ертысбаев отмечал опору Н.А. Назарбаева на исторические факты и уроки в своих выступлениях и книгах по теме национальной политики. Весьма важной частью являлся вопрос истории взаимоотношений народов, проживающих в Казахстане. В частности, история казахско-русских взаимоотношений рассматривается с момента интенсивного освоения русскими переселенцами

ленцами территории казахов в период реформ П.А. Столыпина. Последовательно рассматривались волны заселения во время сталинской коллективизации и высылки в Казахстан, а также в период освоения целины [11; 242–246]. Действующий Президент Казахстана К.-Ж.К. Токаев отмечал символизм шагов Елбасы по обращению к национальной истории на примере открытия в г. Астане монументального комплекса «Қазақ Елі», посредством которого демонстрировалось уважение предыдущим поколениям [12; 256].

Очевидна заинтересованность исследователей в вопросах изучения исторических инициатив в работах Н.А. Назарбаева. При этом источниковый потенциал охватывает труды на протяжении всего времени руководства страной в период независимости. По своему охвату он достаточно разноплановый по видам изданий: послания, статьи, тексты выступлений, книги и др. Основная тематика исторических работ Елбасы посвящена проблемам отечественной истории, присоединения Казахстана к России, советскому периоду.

Одной из важных сторон данного вопроса является история русско-казахских отношений. В своих выступлениях Н.А. Назарбаев расширяет временной интервал взаимодействия казахов с русскими переселенцами, затрагивая времена Петра I и Ивана Грозного [13; 218, 219]. Выступая в Георгиевском зале Кремля в конце марта 1994 г. Н.А. Назарбаев отмечал, что Казахстан с Россией связан «вековыми корнями дружбы» [14; 3]. В выступлении в начале июня 1997 г. Глава государства отметил своеобразную общность судеб Казахстана и России в начале XX в., когда у политической интеллигенции обеих стран имелась возможность создать демократические режимы, но, в силу разных причин, этот шанс был упущен [15; 314].

Как отмечалось ранее, в инициативах Елбасы неоднократно прослеживается направленность на историю. Формируя этническую политику, Н.А. Назарбаев обращается к своеобразным «урокам истории», объясняя общие трагедии казахского, русского и других народов во время голода 1920–1930-х гг., экологические катастрофы Казахстана, межнациональные противоречия в конце 1980-х гг., заселение территории и полиэтничный состав населения республики [16; 516–542]. Отмечается, что своеобразный «шлейф истории» присутствует в каждом поступке или выступлении действующего политического деятеля вне зависимости, задумывался ли он об этом или нет [17; 6].

В 1995–1996 гг. выходят в свет важнейшие государственные документы — концепции, основной задачей которых являлось формирование исторического сознания и государственной идентичности. В их подготовке приняли участие виднейшие казахстанские историки: М.К. Козыбаев, Ж.Б. Абылхожин и многие другие. Если концепция по становлению исторического сознания разрабатывалась непосредственно коллективом Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, то при принятии документа по формированию идентичности ученые-историки участвовали в его обсуждении. Кроме того, Указами Главы государства 1997–1999 гг. они приурочивались к конкретным событиям и инициативам, посвященным тематике национального согласия и исторической направленности. По поручению Президента страны разрабатываются и принимаются ключевые программы «Мәдени мұра» («Культурное наследие»), «Ғылыми қазына», «Народ в потоке истории», «Рухани жаңғыру», «Архив – 2025», «История и культура Великой степи» [8; 80–108].

Одной из ключевых инициатив Первого Президента РК стала разработка программы «Мәдени мұра» («Культурное наследие»), действие которой внесло значительный вклад в развитие научного потенциала исторической науки Казахстана. Был подготовлен ряд сборников архивных материалов, известных как многотомные выпуски «История ...» в арабских, персидских, русских, античных и других источниках, письменные подлинники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии, «Мировая историческая мысль» и многие другие. Ведущими исследователями по истории Казахстана были изучены и выявлены ценные документы и материалы из архивохранилищ многих стран мира. В данный вид работы были привлечены переводчики, филологи, редакторы, преподаватели вузов и другие специалисты.

Обсуждение

Исследователи отмечают, что начало действию программы «Мәдени мұра» положило Послание Президента РК от 2003 г. В данном документе Главой государства было поручено приступить к подготовке специальной программы «Культурное наследие», исполнение которой включало осуществление масштабных проектов по формированию исторического сознания. Несмотря на то, что первоначальный срок действия был запланирован на 2004–2006 гг., впоследствии Программа неоднократно продлевалась вплоть до 2011 г. Результаты отразились в публикациях ученых и на

страницах *web*-проектов по истории Казахстана. Среди них работы Х.М. Абжанова [18], Т.Т. Адильбекова [19; 133–136], М.С. Караманова [20], Н.С. Лапина [8; 92–97], О.Н. Шелегиной и С.К. Жетпысбаева [21–22]. Согласно данным портала «Qazaqstan Tarihi», были отреставрированы около 80 % памятников истории и культуры, в том числе мавзолейные комплексы султана Бейбарса и ученого аль-Фараби; организовано множество научно-прикладных и археологических экспедиций, благодаря которым стали всемирно известны курганы Шиликты и Берель; возвращены более 5 тысяч письменных и печатных источников; опубликовано свыше 500 книг, изданных полуторамиллионным тиражом; выпущен сборник, посвященный исследованиям в области музыки, включивший тысячу музыкальных произведений — кюев и песен; подготовлено 20 документальных картин по историко-культурным достопримечательностям Казахстана [23].

Немаловажным результатом действия программы «Культурное наследие» стала подготовка и публикация десятитомного издания «История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков», ресурсами которого служил целый ряд архивных учреждений Российской Федерации. Среди них Архив внешней политики Российской империи, Российский государственный архив древних актов, Российский государственный военно-исторический архив, Архив Петербургского филиала Российской академии наук, Российский государственный исторический архив, а также региональные архивные учреждения Омска, Оренбурга и другие.

Значимый результат в формировании сборника внесло исследование фондов Российского государственного архива древних актов. В первую очередь, данный архив привлек внимание исследователей как своеобразный комплекс, хранящий ценнейшие источниковые материалы по дипломатическим связям Московского государства и Казахского ханства XV–XVIII вв., а также с соседними регионами. Важное место в системе документальных источников РГАДА занимает посольская документация, где подробно приводились данные по таким вопросам дипломатической переписки, как обмен посольствами, описание порядка встречи послов, направления посольских миссий, тексты писем и их перевод. Основная информация о Казахском ханстве, его правителях, их контактах с соседними народами встречается в материалах Московского, Посольского, Сибирского и Казанского приказов, где содержатся источники, раскрывающие историю взаимоотношений Русского царства с такими политическими образованиями, как Крымское ханство, Ногайская орда, Персия, Польшо-Литовское государство и др. Хранящиеся в Фондах архивов РГАДА посольские книги и столбцы имеют основополагающее значение для ученых, занимающихся изучением истории Казахстана, так как содержат ценные сведения по именам политических деятелей, топонимам, этническим и родоплеменным наименованиям [24; 17–32].

РГАДА стал основным источниковым ресурсом для первого тома, тематикой которого стали посольские материалы Русского государства (XV–XVII вв.). В издании размещены документы, датированные концом XV – началом XVIII вв., причем документы данного архива составили около 81 % материалов, использованных в сборнике. Отметим, что, в основном, размещенные тексты архивных материалов были опубликованы ранее, о чем указывалось в самом сборнике, где приводились данные о местах публикации документов. В числе используемых фондов являлись следующие: 62 (Сношения России с Китаем), 79 (Сношения России с Польшей), 89 (Сношения России с Турцией), 96 (Сношения России с Швецией), 119 (Калмыцкие дела) 122 (Киргиз-кайсацкие дела), 126 (Мунгальские (монгольские) дела), 127 (Сношения России с ногайскими татарами), 134 (Сношения России с Хивой), 214 (Сибирский приказ), 389 (Литовская метрика (Литовская великокняжеская и Польская королевская канцелярии)). В основном, документы указанных фондов представляют материалы таких учреждений, как Посольские приказ и канцелярия, Боярская дума, Коллегия иностранных дел. Отметим, что наиболее часто примененными в сборнике являются документы, извлеченные из фондов 127, 122, 123, 214, 119, 79. Данные сведения указанных выше фондов содержат материалы по контактам Российского государства с Литвой, Крымом, Ногайскими татарами, Польшей, Турцией, Швецией, Китаем, Хивой, а также корреспонденцию с Боярской думой, Посольским и Сибирским приказами, Посольской канцелярией. Главной тематикой таких документов становились политические, торговые и военные взаимоотношения России с соседними государствами, многие из которых — Крымское и Калмыцкое ханства, Ногайская орда — имели достаточно тесные контакты с Казахским ханством. Основным видом документальных источников являлась дипломатическая переписка. В числе представленных в томе документов были: послания политических деятелей к лидерам европейских стран Литвы и Польши с информацией о событиях, происходивших на территории Большой орды (бывшего Улуса Джучи) (разгроме Большой орды силами шибанов и ногайцев и гибель Ахмед хана),

оповещения о прибытии послов и гонцов ко двору литовских, польских, российских правителей со стороны постзолотордынских государств: Большой и Ногайской орд, Казанского и Крымского ханств, извещение о грабеже московских посольств, доставка сведений, направления посольств из России и сообщения от посланцев. Датированы материалы 1486–1654 гг. [25; 378–431].

Представительство материалов РГАДА в других томах применялось уже реже. Во втором томе, где были собраны архивные документы первой трети XVIII в., использовалось 10 % данных. Сам том был непосредственно посвящен изучению текстов русских летописей и официальной документации о родах, входящих в состав Казахского ханства в XVI – первой половине XVIII вв., их взаимоотношениях с тюрко- и славяноязычными народами Евразии, представлявших такой разноплановый колорит государств: Россия, Ногайская орда, Казанское, Астраханское и Сибирское ханства, Джунгария и другие. В это время формируются такие ценные рукописные источники, как труды С.У. Ремезова («Чертежная книга Сибири», «Книга Большого чертежа», «Служебная чертежная книга» и др.), Г.Ф. Миллера («История Сибири»), летописи «Сибирские», «Есиповская», «Строгановская» [26; 5–30]. В основном представлены материалы фондов 122 (Киргиз-кайсацкие дела) и 248 (Сенат и его учреждения). Первый фонд содержит материалы из коллекции Посольских учреждений (Приказа и Канцелярии), составляющих Казахские (Киргиз-кайсацкие) дела. Следующий фонд, в основном, представлен документами корреспонденции Сената и его учреждений. Среди тематик, отобранных для второго тома, на первый план выходят такие вопросы, как дипломатические отношения с Россией, предложения по развитию торговли, освобождению пленных, вечном мире и дружбе, военного союза против джунгар. Датированы материалы 1715–1719 гг. [27; 267–269, 271–274, 278–279, 288–293].

Последним томом, где использовались документы РГАДА, являлся VI, где содержались материалы русских экспедиционных миссий: путевые журналы (дневники) и служебные записки о путешествиях по южным степным регионам XVIII–XIX вв. Материалы РГАДА составляют 20 % от используемых документов и представлены фондом 248 (Сенат и его учреждения), в котором содержатся данные сенатской корреспонденции. Используемые документы дают ценные сведения о ханах жузов казахов, в частности, Жолбарсе, Абулхаире, их сыновьях, генеалогическом древе, их образе жизни, имуществе, городах (Ташкент, Туркестан, Ходжент, Бухара, Самарканд и другие), географическом описании, населении, кочевых и торговых путях, экономических и посольских связях казахов с Россией и другими народами, деятелях-участниках переговорных процессов между казахскими и российскими правителями, положении пленных, маршрутах караванов, внутренних и внешних взаимоотношениях родов и народов, встреченными участниками экспедиции. Основными видами представленных документов являлись «Сказки» ташкентских сартов и татарских купцов, журналы русских офицеров (И. Муравина, К. Миллера, А. Кушелева), участвовавших в торговых и посольских миссиях. Датированы материалы 1735–1743 гг. [28; 24–55, 86–100, 107–135].

Однако отметим, что многие опубликованные в многотомнике документы уже использовались ранее в научном издании под редакцией ученых Ф.Н. Киреева, А.К. Алейникова, Г.И. Семенюка, Т.Ж. Шоинбаева, вышедшем в свет в 1961 г. под эгидой Академии наук СССР [29]. Среди таковых в первом томе имеются документы, раскрывающие такие вопросы, как роль вассального России Оразмухамеда в казахско-русских контактах в конце XVI в., в частности, встреча с Кулмухаммедом — посланником хана казахов Тауекеля, выражение признательности за снабжение денежными дарами, ответное направление переводчика В. Степанова и получение им финансовых средств. Также рассматривалась посылка русским царем Федором I посольств в Казахскую степь с посланиями о приведении казахов в подданство России [29; 191–196, 198–211]. Во втором томе таковыми стали документы, содержащие сведения о следующих событиях: встреча в Тобольске послов казахского хана Каипа с сибирским губернатором М.П. Гагариным с предложениями о мирных отношениях и военном союзе с Россией, ответное посольство Н. Белоусова по вопросам военных и торговых отношений с казахами, сообщения российских послов о переговорах с казахскими правителями Каипом и Абулхаиром, и о характере контактов казахов с джунгарами, переписка хана Каипа с сибирским и казанским губернаторами (П.С. Салтыков), а также направление писем казахскими ханами и султанами на имя русского царя Петра I и его ответ [27; 271–274, 278–279, 288–293]. Потенциал фондов РГАДА по выявлению новых материалов в указанных изданиях был использован недостаточно широко. В первом томе документы несут разрозненный характер, где либо сведения о казахах незначительны, либо информацию приходится выискивать среди значительного массива информации о других народах, контактирующих с Россией [25; 378–431]. Во втором томе таковым являлся документ с

письмом от хана Каипа с прошением об освобождении пленников [27; 267–269]. Среди материалов, опубликованных в VI томе, один использовался ранее в сборнике как «Материалы по истории России» (1900) А.И. Добросмыслова, о чем говорится в самом издании [29; 24–31]. Остальные документы ранее неопубликованные и, в основном, имели географические, политические и социально-экономические сведения о казахах и близких к ним народах, собранные участниками торговых караванов, российскими военными или отдельными лицами, принадлежащими к их соседям [29; 86–100, 107–135].

Выводы

Таким образом, можно сделать вывод, что инициативы Первого Президента Республики Казахстан — Елбасы Н.А. Назарбаева являлись двигателем многих процессов по изучению национальной истории. Особенно в подготовке стратегических документов и программ по формированию исторического сознания граждан, написанию серии научных работ и монографий, проведению международных и республиканских конференций, выявлению новых архивных источников, публикации сборников архивных документов. Одним из таковых, безусловно, важных прорывных проектов стала программа «Мәдени мұра», благодаря которой получили значительный толчок в развитии многие направления культурно-исторического профиля. Примером такого плодотворного действия стали подготовка и выпуск многотомного издания «История Казахстана в русских источниках», где опубликованы документы ряда ведущих архивных учреждений России, среди которых нами были рассмотрены материалы Российского государственного архива древних актов. В ходе изучения проанализированы содержание, характер и уровень новизны опубликованных документов. В целом, можно сказать, что составителями многотомного издания была проделана большая работа по выявлению источников и сопоставлению их с ранее вышедшими изданиями архивных источников. Однако стоит отметить, что часть материалов из архивных фондов РГАДА была ранее опубликована в сборнике архивных документов 1961 г. При этом такие стороны, как вопросы казахско-русских отношений, перспективы военного сотрудничества, возвращение пленных остались мало исследованными. Многие документы, хранящиеся в РГАДА, еще ждут своих исследователей в рамках новых программ по изучению национальной истории.

Работа выполнена при финансовой поддержке Министерства образования и науки Республики Казахстан. (Грант № AP08956348. «Материалы Российского государственного архива древних актов по ранней истории взаимоотношений Казахстана и России (до середины XVIII в.)»).

Список литературы

- 1 Назарбаев Н.А. Стальной профиль Казахстана / Н.А. Назарбаев. — Алма-Ата: Казахстан, 1985. — 196 с.
- 2 Назарбаев Н.А. Нурсултан Назарбаев: без правых и левых ...: страницы автобиографии, размышления, позиция ...: ответы на вопросы издательства / Н.А. Назарбаев; диалог с Н.А. Назарбаевым вел А.П. Житнухин. — М.: Молодая гвардия, 1991. — 254 с.
- 3 Назарбаев Н.А. Во имя будущего республики. Выступление по Казахскому телевидению. — Алма-Ата, 6 октября 1990 г. / Н.А. Назарбаев // В кн. Назарбаев Н.А. Избранные речи. 1989–1991 гг. — Т. 1 / сост. М.Б. Касымбеков. — Астана: Сарыарка, 2009. — С. 274–278.
- 4 Назарбаев Н.А. О национальной политике партии в современных условиях / Н.А. Назарбаев // В кн. Назарбаев Н.А. Избранные речи. 1989–1991 гг. — Т. 1 / сост. М.Б. Касымбеков. — Астана: Сарыарка, 2009. — С. 132–139.
- 5 Горизонты национальной истории. (Развитие исторической науки Казахстана в эру Независимости): моногр. / под ред. Б.Г. Аягана. — Астана: ТОО «Дәме», 2018. — 379 с.
- 6 Кузембайулы А. История Казахстана: учеб. для вузов. — 8-е изд. перераб. и доп. / А. Кузембайулы, Е.А. Абиля. — Костанай: Костанай. регион. ин-т ист. исслед., 2006. — 350 с.
- 7 Кабульдинов З.Е. Султанмамет султан: государственный деятель, дипломат и батыр. — 1-е изд. / З.Е. Кабульдинов. — Алматы: Литера-М, 2018. — 304 с.
- 8 Лапин Н.С. Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев и формирование исторического сознания казахстанцев / Н.С. Лапин. — Астана: БиКА, 2017. — 296 с.
- 9 Усенов С. Идеи Нурсултана Назарбаева — идеология Независимого Казахстана / С. Усенов. — Алматы: Полиграфкомбинат, 2014. — 280 с.
- 10 Карташов К. Послания Президента народу Казахстана: контент-анализ: моногр. / К. Карташов. — Алматы: Қазақ университеті, 2018. — 92 с.
- 11 Ертýсбаев Е. Казахстан и Назарбаев: логика перемен / Е. Ертýсбаев. — Астана: Елорда, 2001. — 576 с.

- 12 Токаев К.-Ж. Символ Независимости / К.-Ж. Токаев // Он делает историю: сб. ст. и очерков. — Астана: Фолиант, 2010. — С. 256–258.
- 13 Назарбаев Н.А. Выступление на форуме народов Казахстана / Н.А. Назарбаев. Избранные речи. — Т. II. — 1991–1995 гг. — Астана: ИД «Сарыарка», 2009. — С. 217–223.
- 14 Личный архив Елбасы. — Ф. 1. — Оп. 1. — Д. 240. — Л. 3.
- 15 Назарбаев Н.А. Выступление на IV сессии Ассамблеи народов Казахстана, г. Акмола, 6 июня 1997 г. / Н.А. Назарбаев // Избранные речи. — Т. III. — 1995–1998 гг. — Астана: ИД «Сарыарка», 2009 — С. 307–347.
- 16 Назарбаев Н.А. Выступление на I сессии Ассамблеи народов Казахстана / Н.А. Назарбаев // Назарбаев Н.А. Избранные речи. — Т. II. — 1991–1995 гг. — Астана: ИД «Сарыарка», 2009. — С. 516–542.
- 17 Назарбаев Н.А. В потоке истории / Н.А. Назарбаев. — Алматы: Атамұра, 2003. — 288 с.
- 18 Абжанов Х. Флагман отечественной исторической науки: вершины впереди / Х. Абжанов // Отечественная история. — 2012. — № 1 (57). — С. 9, 10.
- 19 Адильбекова Т.Т. Историко-культурное наследие: опыт реализации Государственной программы «Культурное наследие» в Республике Казахстан / Т.Т. Адильбекова // Вторые Ядринцевские чтения (Омск, 29–30 октября 2014 г.). Материалы II Всерос. науч.-практ. конф., посвящ. 100-летию начала Первой мировой войны; под ред. П.П. Вибе, Т.М. Назарцева. — Омск: Бюджетное учреждение культуры Омской области «Омский государственный историко-краеведческий музей», 2014. — С. 133–136.
- 20 Караманова М.С. Государственная программа «Культурное наследие» Казахстана: этапы ее реализации и значение. — [Электронный ресурс] / М.С. Караманова. — Режим доступа: <https://e-history.kz/ru/first-president/show/12378/>.
- 21 Шелегина О.Н. Государственная политика Республики Казахстан по освоению культурного наследия / О.Н. Шелегина, С.К. Жетпысбаев // Вестн. Новосиб. гос. ун-та. Сер. История, филология. — 2018. — Т. 17. — № 8. — С. 30–37.
- 22 Шелегина О.Н. Международное значение Государственной программы Республики Казахстан «Культурное наследие» / О.Н. Шелегина, С.К. Жетпысбаев // Вестн. Томск. гос. ун-та. Культурология и искусствоведение. — 2020. — № 40. — С. 279–292.
- 23 Государственная программа Казахстана «Мәдени мұра» — «Культурное наследие». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://e-history.kz/ru/first-president/show/12377/>.
- 24 Исин А.И. Русские источники XV–XVII вв. о Казахстане. Материалы по международным связям Московского государства / А.И. Исин // Посольские материалы Русского государства (XV–XVII вв.). — Т. I. Сост., транскр., скороп., спец. ред. текстов, вступ. ст., комм., составл. словариков, указателей А. Исина. — Алматы: Дайк-Пресс, 2005. — С. 17–32.
- 25 Посольские материалы Русского государства (XV–XVII вв.). — Т. I. Сост., транскр. скороп., спец. ред. текстов, вступ. ст., комм., сост. словариков, указателей А. Исина. — Алматы: Дайк-Пресс, 2005. — 704 с.
- 26 Ерофеева И.В. Сведения о казахском народе и Казахстане в российских летописных и дипломатических источниках / И.В. Ерофеева // Русские летописи и официальные материалы XVI – первой трети XVIII вв. о народах Казахстана / сост., транскр., комм., вступ. ст. И.В. Ерофеевой. — Т. 2. — Алматы: Дайк-Пресс, 2005. — С. 5–30.
- 27 Русские летописи и официальные материалы XVI – первой трети XVIII вв. о народах Казахстана / сост., транскр., комм., вступ. ст. И.В. Ерофеевой. — Т. 2. — Алматы: Дайк-Пресс, 2005. — 448 с.
- 28 История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Путевые дневники и служебные записки о поездках по южным казахским степям. XVIII–XIX вв. — Т. VI / сост. И.В. Ерофеева, Б.Т. Жанаев. — Алматы: Дайк-Пресс, 2007. — 516 с.
- 29 Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках: сб. док. и матер. / сост. Ф.Н. Киреев, А.К. Алейникова, Г.И. Семенюк, Т.Ж. Шоинбаев. — Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1961. — 743 с.

Қ.Ғ. Ақанов

Ұлттық тарихты зерделеу бойынша Ресей мұрағаттарының әлеуетін іске асырудағы «Мәдени мұра» бағдарламасы (Ресей мемлекеттік мұрағатының ежелгі актілерінің мысалында)

Мақалада тарих ғылымының дамуына негізгі ықпал еткен Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Мәдени мұра» атты ауқымды бастамаларының бірі талданған. Ұлттық тарихқа сүйенген көрнекті саяси қайраткердің жұмыстары зерттелуде. Қарым-қатынастарды нығайту мақсатында Ресеймен ортақ байланыс нүктелерін талдау бағыты да қарастырылған. Президенттің ұлттық тарихты зерделеуді жандандыру жөніндегі жобаларды қалыптастырудың өзіндік қозғалтқышына айналған тарихи тұжырымдамалары мен бағдарламалық мақалаларына шолу жасалған. Қазақстан тарихы бойынша жаңа материалдарды анықтауға ықпал еткен ғылыми еңбектер мен құжаттар жинағын қалыптастыруда маңызды рөл атқарған «Мәдени мұра» бағдарламасының нәтижелерін зерттеуге басты назар аударылды. Жұмыстың жаңалығы болып бағдарлама аясында басып шығарылған «Орыс дереккөздеріндегі Қазақстан тарихы» он томдығының бірқатар материалын талдау болып табылады, онда Ресей мемлекеттік ежелгі актілердің мұрағатында (РМЕАМ) табылған құжаттар пайдаланылды. Сонымен қатар, қазақ-орыс қарым-қатынастарының және Қазақстан тарихының базалық мәселелері қаралды, оларға сәйкес жарияланатын құжаттар: географиялық және аумақтық аспектілер, әлеуметтік-экономикалық және әскери-саяси ынтымақтастық іріктелді. Бұрын

анықталған дереккөздердің бір бөлігі жарияланған құжаттар жинақтары зерттелді. Жұмыстың негізгі нәтижесі қазақ-орыс байланыстарының аз зерттелген жақтарын және «Мәдени мұра» бағдарламасының РМЕАМ мысалында мұрағаттық құжаттарды зерттеу және анықтау жөніндегі қызметті жандандыруға әсер ету дәрежесін қарастыру болды.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, Елбасы, «Мәдени мұра», қазақ-орыс қарым-қатынастары, мұрағаттар, РМЕАМ, ұлттық тарих, тарихи сана, мәдени мұра.

K.G. Akanov

The program “Madeni mura” (“Cultural Heritage”) in realizing the potential of Russian archives for studying National History (on the example of the Russian State Archive of Ancient Acts)

The article analyzes one of the large-scale initiatives of the First President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev “Madeni mura”, which had a key influence on the development of historical science. The study examines the works of a prominent political figure, in which great attention is paid to the development of national history. To strengthen contacts, we consider the direction of analysis of common points of contact with Russia. Also, we provide an overview review of the President’s historical concepts and programmatic articles, which have become a kind of engine for the formation of projects to enhance the study of national history. The main focus is on studying the results of the “Madeni Mura” (“Cultural Heritage”) Program, which played an important role in the formation of scientific works and collections of documents, the release of which contributed to the identification of new materials on the history of Kazakhstan. The novelty of the work is the analysis of a number of volumes of the ten-volume “History of Kazakhstan in Russian Sources”, published within the framework of the Program, which used documents found in the Russian State Archive of Ancient Acts (RGADA). The basic issues of Kazakh-Russian relations and the history of Kazakhstan were considered, according to which the published documents were selected: Geographical and territorial aspects, socio-economic and military-political cooperation. The collections of documents were studied where some of the previously identified sources were also published. The main result of the work was the study of the little-studied aspects of the Kazakh-Russian contacts and the degree of influence of the “Madeni mura” program on enhancing the research and identification of archival documents on the example of the Russian State Archive of Ancient Acts.

Keywords: History of Kazakhstan, Elbasy, “Madeni mura”, Kazakh-Russian relations, archives, RGADA, national history, historical consciousness, cultural heritage.

References

- 1 Nazarbaev, N.A. (1985). Stalnoi profil Kazakhstana [Steel profile of Kazakhstan]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 2 Nazarbaev, N.A. (1991). Nursultan Nazarbaev: bez pravykh i levyykh ...: stranitsy avtobiografii, razmyshleniia, pozitsiia ...: otvety na voprosy izdatelstva / dialog s N.A. Nazarbaevym vel A.P. Zhitnukhin [Nursultan Nazarbayev: without right and left...: autobiography pages, reflections, position...: answers to questions from the publishing house / dialogue with N.A. Nazarbayev was led by A.P. Zhitnukhin]. Moscow: Molodaia gvardiia [in Russian].
- 3 Nazarbaev, N.A. (2009). Vo imia budushchego respubliki. Vystuplenie po Kazakhskomu televideniiu. — Alma-Ata, 6 oktiabria 1990 g. [For the sake of the future of the republic. Speech on Kazakh television]. — Alma-Ata, October 6, 1990]. V kn. Nazarbaev N.A. Izbrannye rechi. 1989–1991 gg. — Selected speeches. 1989–1991. Compiled by M.B. Kasymbekov. — Astana: Saryarka [in Russian].
- 4 Nazarbaev, N.A. (2009). O natsionalnoi politike partii v sovremennykh usloviakh [On the national policy of the party in modern conditions]. V kn. Nazarbaev N.A. Izbrannye rechi. 1989–1991 gg. — Chosen speeches. 1989–1991. Compiled by M.B. Kasymbekov. Astana: Saryarka [in Russian].
- 5 Ayagan, B.G. (Ed.). (2018). Gorizonty natsionalnoi istorii (Razvitie istoricheskoi nauki Kazakhstana v eru Nezavisimosti) [Horizons of national history (Development of the historical science of Kazakhstan in the era of Independence)]. — Astana: TOO «Dame» [in Russian].
- 6 Kuzembaiuly, A., & Abil, E.A. (2006). Istoriia Kazakhstana: uchebnik dlia vuzov [History of Kazakhstan: textbook for university]. (8th ed.). Kostonai: Kostonaiskii regionalnyi institut istoricheskikh issledovaniï [in Russian].
- 7 Kabuldinov, Z.E. (2018). Sultanmamet sultan: gosudarstvennyi deiatel, diplomat i batyr [Sultanmamet Sultan: statesman, diplomat and batyr]. (1st ed.). Almaty: Litera-M [in Russian].
- 8 Lapin, N.S. (2017). Prezident Respubliki Kazakhstan N.A. Nazarbaev i formirovanie istoricheskogo soznaniia kazakhstantsev [President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev and the formation of the historical consciousness of Kazakhstanis]. Astana: BiKA [in Russian].
- 9 Usenov, S. (2014). Idei Nursultana Nazarbaeva — ideologija nezavisimogo Kazakhstana [Ideas of Nursultan Nazarbayev — Ideology of Independent Kazakhstan]. Almaty: Poligrafkombinat [in Russian].

- 10 Kartashov, K. (2018). Poslaniia Prezidenta narodu Kazakhstana: kontent-analiz [Messages of the President to the people of Kazakhstan: content analysis]. Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].
- 11 Ertysbaev, E. (2001). Kazakhstan i Nazarbaev: logika peremen [Kazakhstan and Nazarbayev: the logic of change]. Astana: Elorda [in Russian].
- 12 Tokaev, K.-Zh. (2010). Simvol Nezavisimosti [Symbol of Independence]. On delaet istoriiu: sbornik statei i ocherkov – He is making history: collection of articles and essays. Astana: Foliant, 217–223 [in Russian].
- 13 Nazarbaev, N.A. (2009). Vystuplenie na forume narodov Kazakhstana [Speech at the forum of the peoples of Kazakhstan]. Izbrannye rechi – Selected speeches. Vol. II, 1991–1995. Astana: ID «Saryarka», 217–223 [in Russian].
- 14 Lichnyi arkhiv Elbasy [Personal archive of the First President of the Republic of Kazakhstan — Elbasy]. — F. 1. — Op. 1. — D. 240. — L. 3 [in Russian].
- 15 Nazarbaev, N.A. (2009). Vystuplenie na IV sessii Assamblei narodov Kazakhstana, g. Akmola, 6 iunia 1997 goda [Speech at the IV Assembly of the Peoples of Kazakhstan, Akmola, June 6, 1997]. Izbrannye rechi – Selected Speeches. Vol. III, 1995–1998. Astana: ID «Saryarka», 307–347 [in Russian].
- 16 Nazarbaev, N.A. (2009). Vystuplenie na I sessii Assamblei narodov Kazakhstana [Speech at the I session of the Assembly of the Peoples of Kazakhstan]. Izbrannye rechi – Selected speeches. Vol. II, 1991–1995. Astana: ID «Saryarka», 516–542 [in Russian].
- 17 Nazarbaev, N.A. (2003). V potoke istorii [In the flow of history]. Almaty: Atamura [in Russian].
- 18 Abzhanov, Kh. (2012). Flagman otechestvennoi istoricheskoi nauki: vershiny vperedi [The flagship of Russian historical science: peaks ahead]. *Otechestvennaia istoriia — National history*, 1 (57), 9, 10 [in Russian].
- 19 Adilbekova, T.T. (2014). Istoriko-kulturnoe nasledie: opyt realizatsii gosudarstvennoi programmy «Kulturnoe nasledie» v Respublike Kazakhstan [Historical and cultural heritage: experience of implementation of the state program “Cultural heritage” in the Republic of Kazakhstan]. *Vtorye Yadrinsevskie chteniia (Omsk, 29–30 oktiabria 2014 goda). II Vserossiiskaia nauchno-prakticheskaiia konferentsiia, posviashchennaia 100-letiiu nachala Pervoi mirovoi voiny — The Second Yadrinsev Readings (Omsk, October 29–30, 2014): Materials of the II All-Russian scientific-practical conference dedicated to the 100th anniversary of the start of the First World War.* (p. 133–136). P.P. Vibe, T.M. Nazartseva (Eds.). Omsk: Biudzhethnoe uchrezhdenie kultury Omskoi oblasti «Omskii gosudarstvennyi istoriko-kraevedcheskii muzei» [in Russian].
- 20 Karamanova, M.S. (2013). Gosudarstvennaia programma «Kulturnoe nasledie» Kazakhstana: etapy ee realizatsii i znachenie [State program “Cultural heritage” of Kazakhstan: stages of its implementation and significance]. Retrieved from <https://e-history.kz/ru/first-president/show/12378/> [in Russian].
- 21 Shelegina, O.N., & Zhetpysbaev, S.K. (2018). Gosudarstvennaia politika Respubliki Kazakhstan po osvoeniiu kulturnogo naslediiia [State policy of the Republic of Kazakhstan on the development of cultural heritage]. *Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta. Serii Istoriia. Filologiiia — Bulletin of Novosibirsk State University. Series: History, Philology*, Vol. 17, 8; 30–37 [in Russian].
- 22 Shelegina, O.N., & Zhetpysbaev, S.K. (2020). Mezhdunarodnoe znachenie gosudarstvennoi programmy Respubliki Kazakhstan «Kulturnoe nasledie» [International significance of the state program of the Republic of Kazakhstan “Cultural heritage”]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Kulturologiia i iskusstvovedenie — Bulletin of Tomsk State University. Cultural studies and art history*, 40, 279–292 [in Russian].
- 23 Gosudarstvennaia programma Kazakhstana «Madeni mura» — «Kulturnoe nasledie». [State program Kazakhstan “Madeni Mura” — “Cultural heritage”]. Retrieved from <https://e-history.kz/ru/first-president/show/12377/> [in Russian].
- 24 Isin, A.I. (2005). Russkie istochniki XV–XVII vv. o Kazakhstane. Materialy po mezhdunarodnym sviaziam Moskovskogo gosudarstva [Russian sources of the 15 th–17th centuries. about Kazakhstan. Materials on the international relations of the Moscow State]. *Posolskie materialy Russkogo gosudarstva (XV–XVII vv.)*. Tom I. Sostavlenie, transkriptsiia skoropisi, spetsialnoe redaktirovanie tekstov, vstupilnaia statia, kommentarii, sostavlenie slovníkov, ukazatelei A. Isina [Ambassadorial materials of the Russian state (XV–XVII centuries). Vol. I. Compilation, transcription of cursive writing, special editing of texts, introductory article, comments, compilation of dictionary indexes by A. Isin]. Almaty: Daik-Press, 17–32 [in Russian].
- 25 Isin, A. (2005). Posolskie materialy Russkogo gosudarstva (XV–XVII vv.). Tom I. Sostavlenie, transkriptsiia skoropisi, spetsialnoe redaktirovanie tekstov, vstupilnaia statia, kommentarii, sostavlenie slovníkov ukazatelei A. Isina [Ambassadorial materials of the Russian state (XV–XVII centuries). Vol. I. Compilation, transcription of cursive writing, special editing of texts, introductory article, comments, compilation of dictionary indexes by A. Isin]. Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 26 Erofeeva, I.V. (2005). Svedeniia o kazakhskom narode i Kazakhstane v rossiiskikh letopisnykh i diplomaticheskikh istochnikakh [Information about the Kazakh people and Kazakhstan in Russian chronicles and diplomatic sources]. *Russkie letopisi i ofitsialnye materialy XVI — pervoi treti XVIII v. o narodakh Kazakhstana* [Russian chronicles and official materials of the 16th — first third of the 18th century. About the people of Kazakhstan] / Sostavlenie, transkriptsiia, kommentarii, vstupilnaia statia I.V. Erofeevoi. Vol. 2. Almaty: Daik-Press, 5–30 [in Russian].
- 27 Russkie letopisi i ofitsialnye materialy XVI — pervoi treti XVIII v. o narodakh Kazakhstana (2005). [Russian chronicles and official materials of the 16th — first third of the 18th century. About the people of Kazakhstan] / Sostavlenie, transkriptsiia, kommentarii, vstupilnaia statia I.V. Erofeevoi. Vol. 2. Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 28 Erofeeva, I.V., & Zhanaev, B.T. (2007). Istoriia Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI–XX vekov. Putevye dnevniki i sluzhebnye zapiski o poezdakh po yuzhnyim kazakhskim stepiam. XVIII–XIX veka [History of Kazakhstan in Russian sources of the XVI — XX centuries. Travel diaries and service notes on trips to the southern Kazakh steppes. XVIII–XIX centuries]. Almaty: Daik-Press, 6 [in Russian].
- 29 Kireev, F.N., Aleinikova, A.K., Semenyuk, G.I., & Shoinbaev, T.Zh. (1961). Kazakhsko-russkie otnosheniia v XVI–XVIII vekakh: sbornik dokumentov i materialov [Kazakh-Russian relations in the XVI–XVIII centuries (collection of documents and materials)]. Alma-Ata: Izdatelstvo Akademii nauk Kazakhskoi SSR [in Russian].

Г.У. Ахметшина^{1*}, С.К. Кабылтаева², Н.Е. Сайлаубаева²

¹Ы. Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық институты, Қазақстан
²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: guldena_82@mail.ru; uteubaeva81@mail.ru; n761@mail.ru)

Қазақстан Республикасы Ұлттық архив қорларының «Рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласындағы идеяларын іске асыруға қосқан үлесі

Мақалада Қазақстан Республикасы Ұлттық архивінің тәуелсіздік алған жылдардан бері ел тарихын қайта жаңғыртуға бағытталған жұмыстары сараланған. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында көтерілген мәселелерге байланысты ел архивтерінің қосқан үлесі зерттелген. Мемлекеттік тұрғыдан архив ісін жаңғыртуға байланысты қабылданған бағдарламалардың жүзеге асырылу барысы баяндалған. Авторлар Қазақстан архивтерінің тәуелсіздік алған жылдардан бергі атқарған іс-шараларын саралап, кезең-кезең бойынша жіктеп қарастырған. Мысалы, 1990 жылдар мен 2000 жылдар аралығында республикалық архив қорларындағы сақтау бірліктері, қабылдап алынған істердің жай-күйіне тоқталған. Аталмыш күндерді атап өту барысында ел архивтерінің атқарған істері, өткізген көрмелері, жинастырған құжаттарының сипаттамасы баяндалған. Облыстық архивтердің Қазақстан тарихының «ақтаңдақ» беттерін ашу мақсатында ХХ ғасырдың нәубетті жылдарында шетел асып кеткен қазақтар туралы, аштық, қуғын-сүргін қасіретіне арналған құжаттарды жинақтап, Бас архив қорына тапсыруы, осы құжаттар негізінде «Алаш-Мирас» деп аталған ғылыми альманахтар шығаруы өте ауқымды істердің бірі болып саналады. 1995 жылы еліміздің архив ісіне 200 жыл толуына байланысты өткізілген халықаралық конференция жұмыстарының да хаттамаларына көз жүгіртіп, сараланған. Бұл конференцияға ТМД елдерінің архив басқармаларының өкілдері келіп қатысқан. Бұдан өзге, ТМД елдерінің барша архив мекемелері жұмылып кіріскен, Ұлы Жеңістің 50 жылдығы қарсаңында Ұлы Отан соғысында қаза тапқан және із-түзсіз жоғалып кеткен жауынгерлерді іздестіру мақсатында Қазақстанның әр облысынан майданға аттанған азаматтардың тізімін жасау сынды ауқымды шара жүргізілген. Осы жұмыстың нәтижесінде әр облыстың «Еске алу кітабы» шығарылған. Архивтердің осы бағытта жүргізген іздестіру жұмыстары мәселелеріне авторлар тереңінен тоқталуға тырысқан. 1997 жылы «Жалпыұлттық татулық пен саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылында» ел архивтері ХХ ғасырдың 30 жылдарындағы саяси қуғын-сүргін кезінде жазықсыз атылған асыл азаматтарды ақтау мақсатында архивтердің шаң басқан сөрелеріндегі құжаттарды көтеріп, осынау бір игі іске қомақты үлестерін қосқаны белгілі. 1998 жылы «Ұлттық архив туралы заңның» бекітілуі ел архивістері үшін бұл жылдың ерекшелігін айқындай түсті. Осы жылы бір жағынан «Халықтар бірлігі мен ұлттық тарих жылы» деп жарияланғандықтан, ғылыми-теориялық конференцияларды, архив материалдарын негізінде жарияланған отан тарихына қатысты іргелі еңбектер, ғылыми мақалалар кеңінен жарық көрді. Авторлар 2000 жылдары қабылданған мемлекеттік бағдарламаларды, «Мәдени мұра», «Халық тарих толқынында», «Архив–2025» сынды бағдарламалар негізінде атқарылған кешенді зерттеу жұмыстарының нәтижесін зерделеуге тырысқан.

Кілт сөздер: ұлттық архив, архив қорлары, мемлекеттік бағдарлама, бағдарламалық мақала, тәуелсіздік, күнтізбе, альманах, жеке тектік қор, рухани жаңғыру, архившілер.

Кіріспе

2017 жылғы 12 сәуірде Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласының жарық көргені баршамызға белгілі. Мақала қоғам өміріне тың серпілістер әкеліп, жаңа бастамаларға мұрындық болды. Елбасы көтерген негізгі көкейкесті мәселелерді қоғам қайраткерлері талқылап, сол идеяларды жүзеге асыруға жаппай ат салысты.

Елбасы өзі атап өткеніндей, «Рухани жаңғыру тек бүгін басталатын жұмыс емес» [1]. Бұл бағытта тәуелсіздік алған кезеңнен бері бірнеше ауқымды мемлекеттік бағдарламалар қабылданып, біраз шаралар жүргізілді. «Рухани жаңғыру» — «Мәдени мұра», «Халық тарих толқынында» бағдарламаларының жалғасы.

Біз мақаламызда ел архивтерінің осы жоғарыда аталған бағдарламалар қабылданбай тұрған кезінде–ақ, тарихымызға үлес қосар қомақты іс-шаралар жүргізгендігі туралы баяндамақпыз.

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: guldena_82@mail.ru

Мақаланың мақсаты — тәуелсіздік алған жылдардан бергі ел архивтерінің қоғам санасын рухани жаңғыртуға қосқан еңбегін, үлесін зерттеп, саралау.

Мақсатқа жету үшін алдымызға мынадай міндет қойдық: ел архивтерінің атқарған іс-шараларын кезең-кезең бойынша жіктеп қарастыру, зерттеу, зерделеу.

Мақаланың өзектілігі: тәуелсіздік жылдарында ел тарихының «ақтаңдақ» беттерінің сырын ашуға үлес қосқан архившілердің, тарихшы-зерттеуші мамандардың еңбегіне баға беру бүгінгі күн талабындағы мәселелердің бірі болып саналады. Мемлекет тарапынан қабылданған бағдарламалардың ұлттық тарихымызды ұлықтап, кем-кетігін толтырып, ұлттық санамызға сілкініс жасап, жас ұрпаққа шынайы тарихымызды ұсыну мақсатына жету үшін қолайлы сәттер туғызғаны шындық. Тарихшы қауым осы бағдарламалар негізінде іргелі тарихи еңбектерді дүниеге әкелері сөзсіз.

Зерттеу әдістері

Әрбір тарихшының архив материалдарымен жұмыс істеу барысында қиындық туғызатын басты мәселесі бұл — зерттеудің нақты жолын анықтау болып табылады. Іздеген материалдың барлығы архивте әрқашан жинақталып тұрмайды. Сондықтан да, зерттеуші іздеу жұмыстарын түбегейлі жүргізуі қажет. Осы орайды, біз ең алдымен архивтік эвристика әдісін қолдандық.

Архивтік эвристика әдісі бұл – архивтегі іздеу жұмыстары ғылыми тұрғыда дәлелденген, бір мақсатқа жетуге бағытталған, жоспарлы түрде жүргізу жұмыстары. Мақаланы жазу барысында, тақырыпқа орай құжаттарды ең алдымен архивтік эвристика әдісі арқылы іздестіру жұмыстарын жүргіздік, яғни тақырыпқа байланысты архив қорларында кездесетін барлық материалдарды сараладық.

Келесі қолданған әдісіміз — атрибуция әдісі, яғни табылған құжаттардың түпнұсқалығы, шыққан жері мен уақыты, авторлары туралы анықтау жұмыстарын жүргізу. Атрибуциясыз құжатты дұрыс түсініп, бағалап, қолдануға болмайды. Сонымен қатар, атрибуция әдісі нақты есімдер, ұйымдар, баспалар туралы анықтама жүргізумен тығыз байланысты. Архивте іздеу жұмыстарын жүргізу — зерттеушіден тарихи терең білімді қажет ететін күрделі процесс.

Жазба жүргізу әдісі — мәтінмен, баспасөз материалдарымен, әдебиеттермен, кітаптармен жұмыс жүргізгенде қажетті әдістердің бірі. Мақала жазу барысында анықтамалықтар, арнайы әдебиеттердегі материалдарды оқу барысында үнемі керекті жерлерін (жоспары, мазмұны, құрылымы, терминдер мен ұғымдарын) конспектiге түсіре отырып, жазба жүргізу әдісін үнемі қолдандық.

Талқылау

Ұмытшақтықтан, ессіздіктен асқан жаман нәрсе жоқ. Егер балалар өзінің ата-анасын ұмытса, балалық кездегі достарын, туған ауылын, оқыған мектебін білмесе, бұл бақытсыздық емей немене? Адамдардың жады да архив сияқты барлығын жинап, ұзақ уақытқа сақтайды да, керек езінде еске түсіріп, жаңғыртып отырады. Адамзат тарихы тарихи дәуір мен адамзат ұрпағының сабақтастығына негізделген.

Өткен кезеңді зерттеуде құжат көздерінің рөлі мен маңызы зор екені даусыз. Адамзаттың үздік ойшылдары мұны ерте бастан-ақ түсінген. Мемлекеттік архив – тарихи білімдердің нағыз сарқылмас қоймасы. Архивтің көнені жаңғыртып, адамзаттың рухани көкжиегін кеңейтудегі үлесі зор екені бұған дейін де жазылып келді, әлі де жазылуда. Бұл мақаланы жазу барысында Қазақстан Республикасы архивтерінің тәуелсіздік алған жылдардан бері рухани сілкініс жасау мақсатында жүргізген игі іс-шараларына кеңінен тоқталуға тырысып, саралап көрдік.

1. ҚР ҰА қорларының 1990 жылдардағы рухани жаңғыру бағытында жүргізген жұмыстары:

Қазақстан Республикасы Ұлттық архиві қорларында тәуелсіздік алған жылдардан бері архив мекемелерінің жүргізген жұмыстары жайлы деректер сақталған. Мысалы: 1992 жылғы Қазақстан Республикасындағы архив ісінің даму жоспарына көз жүгіртсек, мұнда мына мәселелерге басты назарда ұсталғанын байқаймыз: 1992 жылы республика архив мекемелерінің басты міндеті құжаттарды сақтауды қамтамасыз етуге арналған жұмыстар кешенін жүргізу, бұрынғы партиялық архивтерден келіп түскен құжаттарды мемлекеттік архив құжаттарын сақтау талабына сай рәсімдеуден өткізу, мемлекеттік архивтерде микрофотолар жасау үшін зертханалар ашу т.б. мәселелер болғанын байқаймыз [2].

Жалпы, республиканың 1992 жылғы архив ісі жұмыстарының нәтижелеріне тоқталатын болсақ, республикадағы архив мекемелері 150 сақтау бірлігі бар істерді қабылдаған, оның ішінде 9,3 мың ғылыми-техникалық және аудиовизуалдық құжаттар болып табылады, мемлекеттік сақтауға тапсыру үшін 265 мың іс дайындалған. Республиканың архив қорының мұншалықты ұлғаюын партиялық архивтердің Бас архивке берілуімен байланыстырамыз, осыған орай ақпарат қоры да молайды, ұйымдардағы партиялық құжаттарды әрі қарай демократияландыру мүмкіндігі туындады, ғылыми айналымға бұрын беймәлім болған құжаттар кешені енді.

Ұлттық архив қорында Алматы қаласындағы ОМА–нан алдырылған, 1992 жылы Тәуелсіздік күніне орай дайындалған «Біздің Отанымыз — Қазақстан» атты тақырыптық-экспозициялық сипаттағы фотоқұжаттар көрмесінің мазмұны жайлы мәлімет сақталған. Ол «Қазақ мемлекеттілігінің кайнар көзі», «Өлкені отарлау және халықтардың республиканың экономикасы мен мәдениетінің дамуындағы өзара қарым-қатынасы», «Тоталитаризм дәуіріндегі халықтардың қоныс аударуы мен олардың достығының қалыптасуы» атты 3 бөлімнен тұратын фотоқұжаттық көрме өткізілген [3]. Мұндай көрме Кеңес Үкіметі жылдарындағы бұрмаланған тарихымыздың «ақтандақ» беттерін ашуға тырысқан іс-шаралар болды десек қателеспейміз. Өшкенімізді жаңғыртып, өткенімізді білуге құмартқан, шынайы тарихқа сусап отырған еліміз үшін мұндай көрмелер ұйымдастыру — рухани жаңғыртудың бір бөлшегі іспеттес.

1992 жылы қыркүйек айында Алматы қаласында шетел қазақтарының Конгресі ұйымдастырылды. Осы іс-шараға ат салысу мақсатында Қазақстан Республикасының Министрлер Кабинеті жанындағы Бас архив мекемесі де қажетті нұсқаулықтар алды. Бас архив осы мәселе бойынша бұқаралық ақпарат құралдарында, арнайы айдармен мақалалар дайындау үшін қажетті құжаттарды іздестіруге кірісті.

Бұл құжаттар 1916 жылғы көтеріліс кезінде, ұжымдастыру науқанында, 1920 жылдардағы аштық уақытында, Азамат соғысы және Ұлы Отан соғысы кезінде Қытай, Иран, Ауғанстан және тағы басқа шет мемлекеттерге ауып кеткен қазақтар туралы баяндайтын құжаттар болуы тиіс еді. Осы табылған құжаттардың негізінде жинақ шығару көзделді [4].

Республиканың облыстық, қалалық, аудандық деңгейіндегі барлық архив мекемелері деректер табу мақсатында көптеген жұмыс атқарып, нәтижесінде ХХ ғасырдағы нәубет кезеңдерінде шетел асып кеткен қандастарымыз туралы құжаттар Атырау, Жамбыл, Қарағанды, Жезқазған, Қостанай, Көкшетау, Торғай, Шығыс Қазақстан, Талдықорған, Маңғыстау, Павлодар, Семей облыстық архивтерінен табылып, Бас архив мекемесіне жіберілген. Осы құжаттарға көз жүгіртіп отырып, байқағанымыз тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында Әлем қазақтарының алғашқы құрылтайын, шетел қазақтарының Конгресін ұйымдастыру ісінде республика архивтерінің қосқан үлесі зор.

1993 жылдың екінші жартысында Қазақстан тарихының ақтандақ беттерін ашатын, архив құжаттарын жариялау мақсатында «Алаш—Мирас», («Народное наследие») журналын басып шығару көзделді. Алматы, Ақтөбе, Атырау, Жезқазған, Батыс Қазақстан, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан, Семей, Торғай, Шымкент облыстарынан келіп түскен істер тізімдемесінде, тәркілеу, аштық, «Кіші Қазан» саясаты кезіндегі зобалаңға ұшыраған қазақтар туралы көптеген деректер берілген [5].

1994 жылы да жалғасын тапқан «Алаш—Мирас» журналында Т.Рысқұловтың 100 жылдығына орай, өмірі мен қайраткерлігі туралы Оңтүстік Қазақстан облысы архивінен табылған құнды құжаттар жарияланған. Бұл әрине, Т. Рысқұловты зерттеушілер үшін таптырмас мүмкіндік болды [6]. Ақтөбе облысы архив басқармасы 1918 жылғы Азамат соғысы кезіндегі Ақтөбе майданы, ақ гвардияшылармен соғыс кезінде қолға түскен тұтқын контрреволюционерлер мен қара жүздіктер туралы мәлімет беретін құнды құжаттарды берген [7]. Солтүстік Қазақстан облысы архивтер басқармасынан «1920 жылдардағы Қазақстандағы казачество» атты материал тіркелген [8]. Мұнда, сол кезеңдегі Қазақстанның солтүстік, солтүстік-шығыс, солтүстік-батыс өңірлерінде орналасқан казак поселкелерінің тарихы туралы құнды материалдар кездеседі. Солтүстік Қазақстан облысының Мемлекеттік архиві өз қорларынан табылған Ақмола губерндік Кеңесінің атқару комитетінің 1921 жылы қаңтарда жүргізген аймақтағы шіркеулер мен мешіттердің, құлшылық үйлерінің алғашқы тізімін көрсеткен. Петропавл қаласындағы мешіттердің іс-әрекеті туралы деректер берілген [9].

Қостанай облыстық архивтер мен құжаттар басқармасы өз қорларынан аймақта жүргізілген «Әскери коммунизм» саясаты туралы табылған деректерді және 1920–1922 жылдары Қостанай губерниясында болған аштықтың себептері мен салдарлары туралы архив қорларынан табылған

құжаттарды жіберген [10]. Міне, осы аталған барлық құжаттардағы мәліметтер «Алаш-Мирас» альманахында жарық көрді.

1995 жылы 25–29 қыркүйекте Алматы қаласында Қазақстандағы архив ісінің 200 жылдығына арналған республикалық ғылыми-практикалық конференция өткізілген. Аталмыш конференцияның ұйымдастырылуы мен өткізілуіне байланысты құжаттар ҚР ҰА қорында сақталған [11].

Мұнда осы конференцияның бағдарламасы, президиум мүшелерінің тізімі (президиумда Польша, Әзірбайжан, Армения, Беларусь, Қырғызстан, Молдова, Ресей, Татарстан, Тәжікстан, Өзбекстан, Түрікменстан мемлекеттерінің архив басқармаларынан өкілдер келіп қатысқан) және осы конференцияның жүргізілу барысы туралы хаттамасы, қазақстандық ғалымдардың мақалалар мәтіні берілген.

1995 жылы республика архивтері Ұлы Отан соғысында Отанын қорғау жолында құрбан болып және мүлде жоғалып кеткен жандарды «Еске алу кітабын» дайындау үшін облыс–облыстардан майданға аттанған жауынгерлер туралы материалдар жинау ісімен айналысты. Бұл туралы ақпарат ҚР ҰА қорында сақталған [12].

Бұл іс-шара Ұлы Жеңістің 50 жылдығы қарсаңында барлық Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы елдерінде жүргізілді. Осыған байланысты Қазақстан Республикасы Министрлер Кабинетінің 1991 жылы 28–мамырдағы № 338 «О дополнительных мерах по увековечению памяти советских граждан, погибших при защите Родины в предвоенные годы и в годы Великой Отечественной войны, а также выполнявших свой интернациональный долг» деген қаулысы шыққан. Республикада құжаттарды, мәліметтерді іздестіру жұмыстары жүргізілді. Әрине, мұнда соғысқа дейінгі, соғыс кезіндегі құжаттар сақталған архив мекемелері үлкен роль ойнайды.

Қазақстанның барлық облыстарының архивистері бұл жұмысқа белсене кірісіп, жергілікті әскери комиссариаттармен, ардагерлер кеңесімен тығыз қарым-қатынас орнатты. Әскери комиссариаттың, әскери госпитальдардың, баспасөз құралдарының қорларымен, шаруашылық кітаптарындағы барлық мәліметтер қарастырылды. Осы жұмыстардың нәтижесінде әр облыстың «Еске алу кітабы» шығарылды.

Іздестіру топтарының құрамында болған архивистер жақын шетелдердің мемлекеттік архивтерінде де іздеу жұмыстарын жалғастырды: Санкт-Петербург, Минск, Подольск, Витебск, Рига және Қырым, Донецк, Курск, Орлов, Смоленск, Новгород облыстарында болды. Жұмыс барысында құрбан болғандар мен жоғалып кеткендердің тізімі құрастырылды. Бұл тізім үнемі «Индустриальная Караганда», «Целиноградская правда», «Знамя труда», «Семей таңы» және басқа да көптеген облыстық газеттердің бетіне жарияланып отырды. Архивистер тарихи анықтамалар, алғышарттар, аннотациялар жазды.

Ұлы Жеңістің 50 жылдығы қарсаңында ел архивистері қыруар жұмыс атқарды. Осы тақырыпқа байланысты облыстық және аймақтық ғылыми-практикалық конференциялардың ұйымдастырылуына, баяндамалар, фотоқұжаттық көрмелер әзірлеуге ат салысты.

1996 жылы Қазақстан Республикасы Архивтер мен құжаттар бас басқармасы Қазақстан Республикасының ерекше айтулы күндерінің күнтізбесін жасады [13].

Мұндай күнтізбелер жасауда архив құжаттары мақсатты түрде пайдаланылды. Республиканың барлық облыстық мәселелері жинақтаған Қазақстан тарихының маңызды оқиғаларын бейнелейтін, республиканың қоғамдық, саяси, мәдени өмірінен хабардар ететін, қоғам, ғылым, мәдениет, өнер, спорт қайраткерлері туралы мәліметтерді топтастырып, күнтізбе жасалынды. Мұндай күнтізбе Қазақстан тарихының нақты бір мәселесін зерттеумен айналысатын зерттеушілер үшін жұмыстарын жоспарлап, құжаттарды жариялауда көп көмегін тигізді.

Сонымен қатар ҚР ҰА қорында 1996 жылы ұлы ақын Ж. Жабаевтың 150 жылдығын атап өтуге байланысты іс-шараны дайындауға қатысты құжаттар сақталған [14].

1997 жылы Президент жарлығымен «Жалпыұлттық татулық пен саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы» деп жарияланды. Ел тарихының қасіретті беттерінің бірі — ХХ ғасырдың 30-жылдарындағы саяси қуғын-сүргін екені белгілі. Сол кезеңде халқымыздың басым бөлігі қасаң да қатаң мемлекеттік саясаттың құрбанына айналды. Тарихшылардың мәліметі бойынша, 1937–1938 жылдары кеңестік Қазақстанда 118 мың адам сотталған. Олардың 25 мыңына ату жазасы кесілген. Міне, тарихымыздың ақтандақ тұстарын айқындап, жазықсыз жазаланып, зұлматты жылдары саяси қуғын-сүргіннің құрбаны болған асыл азаматтарымызды ақтап, жыл сайын оларды еске алу дәстүрін енгізу — Елбасымыздың сарабал саясатының бір көрінісі екені анық. Әрине, халық бұл бастаманы ыстық ықыласпен қарсы алды.

Қазақ халқының даму тарихының елеулі кезеңдерінің бірі болған саяси қуғын-сүргін кезеңін кейінгі ұрпаққа бүкпесіз, бояусыз шынайы түрде жеткізіп, өмірде кедір-бұдырсыз, теп-тегіс болмайтын нақты мысалдармен өлке тарихына ұсынып, оны толықтыра түсу ғалымдардың міндеті.

1998 жылы 22 сәуірде Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві және Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты «Архивтер: Халық бірлігі мен ұлттық тарих жылы» атты ғылыми-теориялық конференция өткізді.

Архивистер үшін де бұл жыл ерекше болды. Қазақстанның мемлекеттік архив қызметі өз жұмыстарын әрі қарай дамытып, жалғастыру үшін «Ұлттық архив қоры мен архив туралы» Заңның бекітілуі мемлекеттілік атрибутын әрі қарай толықтыра түсті.

Халықтар бірлігі мен Ұлттық тарих жылындағы архивистердің заңды қабылдаудағы еңбектері орасан зор. Бұл жыл көп ұлтты мемлекеттің дамуы мен қалыптасу тарихын зерттеу мәселелерінде архивтердегі ретроспективті құжаттардың маңыздылығын тағы да дәлелдей түсті.

Қазақстанның мемлекеттік архив қызметінің тарихында тұңғыш рет архив мекемелері «Халық бірлігі мен ұлттық тарих жылы» өткізудің негізгі іс-шаралар жоспарын орындауға кеңінен қатысты.

Архивистер Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігімен, Білім және ғылым министрлігінің Ғылым академиясы, т.б. ведомствалық мекемелерімен бірлесе отырып, архив құжаттары жарияланатын халықаралық ғылыми «Отан тарихы» журналы беттеріне шығару; «История Казахстана: литературная хроника» кітаптар сериясын; «Алаш Орда» құжаттар жинағын; «Академик К.И. Сатпаев»; «Тоталитаризм и национальная интеллигенция Казахстана»; «Эпистолярное наследие казахской элиты XVII–XIX вв.» жинақтарын жарыққа шығаруға ат салысты.

Ел архивистері тарихи білімді насихаттау бағытында тек іргелі басылымдарды жариялауға ғана қатысып қоймай, сонымен бірге, республикалық, облыстық, аудандық, ғылыми-практикалық конференциялар, көрмелер, дәрістер, экскурсиялар, ЖОО-мен, ұлттық-мәдени орталықтармен, қоғамдық ұйымдармен басқа да мекемелермен бірлесіп жұмыс атқарды.

2. ҚР ҰА қорларының 2000 жылдары рухани жаңғыру бағытында жүргізілген жұмыстары:

Ұлттық архив қорлары төл тарихымызды қайта жаңғырту мақсатында тәуелсіздігіміздің екінші онжылдығында да көптеген іс-шаралар атқарды. 2004–2006 жылдары «Мәдени мұра» атты мемлекеттік бағдарламаның қабылдануы, архивтанушылар мен тарихшыларға тың серпіліс әкелді. «Мәдени мұра» бағдарламасының басты мақсаты — рухани және білім беру саласын дамыту, елдің мәдени, мұрағаттық мұрасының сақталуы мен тиімді пайдалануын қамтамасыз ету.

«Мәдени мұра» бағдарламасы аясында мәдениетіміз бен төл тарихымыз ғылыми құндылығы жоғары жәдігерлермен байытылды. Ресей Федерациясының Астрахань, Орынбор, Уфа, Қазан, Омбы, Москва, Санкт-Петербург, Томск, Саратов және т.б. қалаларында, Өзбекстан, Қырғызстан, Түрікменстан, Қытай, Иран, Египет, Түркия, АҚШ, Франция және басқа да елдердің мұрағаттарында қазақ халқының тарихы мен мәдениетіне қатысты сан мыңдаған құнды жәдігерлер сақталғаны белгілі. Оларды отандық мұрағат және кітапхана қорларына алдыру өзекті мәселеге айналып, осы бағытта архившілер мен тарихшылардың іссапарларының нәтижесінде шет мемлекеттерде сақталған қазақ тарихына қатысты құнды жәдігерлердің көшірмелері әкелінді. Қазіргі уақытта осы көшірмелерді біртіндеп жариялап, ғылыми айналымға енгізу мақсатында жұмыстар жүргізілуде.

2006 жылы 19 шілдеде Қазақстан Республикасы Үкіметінің № 692 қаулысымен елордамыз Астанадан Қазақстан Республикасының Ұлттық архивін ашуға қол қойылып, архивтің әсем ғимаратының ашылу салтанаты сол жылдың 14 желтоқсанында өтті. Бұл архив қорларында тәуелсіздік кезеңінің құнды құжаттары сақталуда.

2007 жылдан бастап, Қазақстан Республикасының Ұлттық архиві халықаралық «ЕВРАЗИКА» қауымдастығына мүше болғаннан бері, алыс-жақын шетелдік архивтермен ынтымақтастық байланыс жолға қойылды. Еліміздің көрнекті тарихшы ғалымдары шетел архивтерінде ғылыми ізденістерін жасауға мүмкіндік алды.

Еліміздегі архив ісін әрі қарай өркендету мақсатында қабылданған тағы бір маңызды мемлекеттік бағдарламалардың бірі – 2018 жылы Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Ұлы Даланың жеті қыры» мақаласындағы «Архив-2025» бағдарламасы болып табылады. Өз кезегінде бұл бағдарлама «Мәдени мұра» бағдарламасының жалғасы десек те болады.

2019 жылы осы бағдарламаның аясында Қазақстан Республикасы Ұлттық архиві директорының орынбасары Тұрсынгул Құсайынова Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғылыми-зерттеу тобымен бірлесіп шетел архивтері мен кітапханаларында, ғылыми орталықтарда археографиялық жұмыстар жүргізу,

елімізге қатысты бірегей құжаттарды іздестіру мақсатында ұйымдастырылған «Шетелдік архивтердегі археографиялық жұмыстар және Ұлы даланың тарихы мен мәдениеті туралы қорлар (анықтау, талдау, цифрландыру)» жобасы бойынша Ресейдің Мәскеу және Санкт-Петербург, Қазан, Омск, Орынбор, Астрахань және т.б. қалаларының архивтерінде зерттеу жұмыстарын жүргізді. Осы іссапар нәтижесінде табылған қазақ тарихына қатысты құнды деректер Ұлттық архивтің «Шетел мемлекеттерінің архивтері, кітапханалары және ғылыми мекемелерінен алынған құжаттар көшірмелерінің коллекциясы» деп аталатын № 83 қорын толықтырды. Қорда қазақтардың тұрмысы, ислам дінін ұстануы, қазақтарды отарлау саясаты, күштеп отырықшыландыру шаралары, әскери линиялардың салынуы, орыс зерттеушілерінің қазақ даласы туралы мәліметтері сынды тарихи құжаттар топтастырылған.

2021 жылы 11 маусымда ҚР Президенті Қ.–Ж.К. Тоқаевтың жарлығымен «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтауға» қатысты ҚР Президенті әкімшілігінің саяси қуғын-сүргінге қатысты архив құжаттарын, фото және бейнематериалдарды көрнекі көрсету тапсырмасына сәйкес ҚР ҰА дайындаған электронды құжаттық көрмесі «Аштық алапаты» деп аталған бейнеролик арқылы ұсынылды.

Осы бағыттағы іс-шараларды атқару барысында ҚР ҰА директоры С. Нұрланова 01.06.2021 жылы «Хабар» телеарнасындағы «Бүгін» бағдарламасына 1931–33 жылдардағы Қазақстандағы ашаршылық туралы «Ел тарихындағы ең азалы кезең» деп аталған тақырыптық түсірілімге қатысты. Ел президенті Қ.–Ж.К. Тоқаевтың жарлығымен құрылған Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия мүшелері – еліміздің белгілі тарихшы ғалымдары қуғын-сүргін құрбандарын ақтау, нәубетке қатысты тың мәлімет беретін архив құжаттарын құпиясыздандыру қажеттілігіне тоқталды.

Өткен 2021 жылы Қазақстан Республикасының Ұлттық архивінің құрылғанына 15 жыл толды. Қастерлі тәуелсіздігіміздің 30 жылдық мерейтойына тұспа-тұс келген бұл айтулы күнді атап өту үшін ҚР ҰА «Тәуелсіздік және Елбасы: жасампаздықтың жаңа тарихы» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференция ұйымдастырып, өткізді.

«Abai.TV» телеарнасында осы мерейтойға орай ҚР ҰА жұмысынан хабар беретін «Архивтегі аманат» бағдарламасы жарық көріп, көрермендердің назарына ұсынылды.

Сонымен қатар архив қорларында сақталған көрнекті ғалымдарымыздың жеке тектік қорларындағы материалдармен де жұмыс жасалуда: атап айтсақ, 2021 жылы 27 тамызда Ақселеу Сейдімбектің жеке тектік қорындағы материалдарына сүйене отырып, «Ақселеудің асыл мұрасы» атты құжаттар жинағының тұсаукесері өткізілді.

Қорытынды

Мақалада біз Қазақстан Республикасы Ұлттық архивінің тәуелсіздік жылдарындағы еліміздің тарихи санасын сілкініп, рухани жаңғыртып, тарихтағы «ақтандақтарды» зерделеу бағытында атқарған жұмыстарын кезең кезең бойынша саралауға тырыстық. Әрине, архивтерде сақталатын ақпараттар — мемлекеттің қоғамдық—саяси, экономикалық—мәдени дамуында ерекше орын алатын ұлттық стратегиялық байлық болып есептеледі.

Сонымен бірге, архив ісінің әр кезеңдердегі өсіп—өркендеу ерекшеліктері мен қоғамдағы орнын зерделеудің тарихи сананы қалыптастыруға тигізер ықпалын қоса айтуымыз керек. Қазақстан Республикасы Ұлттық архиві қорларындағы тәуелсіздік тарихы мәселелерін жүйелі түрде зерттеудің архив ісінің де, тарих ғылымының да дамуына қосар үлесі мол. Сондықтан да, бұл бағыттағы игі істер әлі де жалғасады, келешек ұрпаққа аманат етіп қалдырар асыл мұрамыз тың деректермен толығыады деп кәміл сенеміз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» / Н.Ә. Назарбаев // «Егемен Қазақстан». — 2017. — 12 сәуір.
- 2 НА РК. — Ф. 41. — Оп. 1. — Д. 34. — Л. 2.
- 3 НА РК. — Ф. 47. — Оп. 1. — Д. 36. — Л. 10.
- 4 НА РК. — Ф. 41. — Оп. 1. — Д. 74. — Л. 2.
- 5 НА РК. — Ф. 41. — Оп. 1. — Д. 74. — Л. 12.
- 6 НА РК. — Ф. 41. — Оп. 1. — Д. 123. — Л. 17–38.
- 7 НА РК. — Ф. 41. — Оп. 1. — Д. 123. — Л. 47–62.

- 8 НА РК. — Ф. 41. — Оп. 1. — Д. 123. — Л. 89–99.
 9 НА РК. — Ф. 41. — Оп. 1. — Д. 123. — Л. 100–105.
 10 НА РК. — Ф. 41. — Оп. 1. — Д. 103. — Л. 105.
 11 НА РК. — Ф. 41. — Оп. 1. — Д. 167. — Л. 96.
 12 НА РК. — Ф. 41. — Оп. 1. — Д. 170. — Л. 121.
 13 НА РК. — Ф. 41. — Оп. 1. — Д. 220. — Л. 26.
 14 НА РК. — Ф. 110. — Оп. 1. — Д. 43. — Л. 36.

Г.У. Ахметшина, С.К. Кабылтаева, Н.Е. Сайлаубаева

Вклад Национального архива Республики Казахстан в реализацию идей программной статьи «Рухани жаңғыру»

Авторами проанализирована работа Национального архива Республики Казахстан за годы Независимости, направленная на возрождение истории страны. Исследован вклад архивов страны в решение вопросов, поднятых в программной статье Президента Республики Казахстана Нурсултана Назарбаева «Ориентация на будущее: Духовное возрождение». Описана реализация принятых государством программ в связи с модернизацией работы архивов. Кроме того, рассмотрена деятельность архивов Казахстана со времен Независимости и их поэтапная классификация. Например, в период с 1990 по 2000 гг. подразделения хранения в республиканских архивах были сосредоточены на состоянии поступивших дел. В дни празднования указанных дат дано описание работы архивов страны, выставок, собранных документов. С целью осмысления пройденного и восполнения «белых пятен» в истории Казахстана областными архивами собраны документы о казахах, уехавших за границу в XX в., об истории трагедий голода и репрессий, и переданы в Генеральный архив. В 1995 г. был изучен Протокол международной конференции, посвященной 200-летию архивов страны. В работе конференции приняли участие представители архивных ведомств стран СНГ. Кроме того, в преддверии 50-летия Великой Победы было проведено масштабное мероприятие, по итогам которого Архивный фонд пополнился Списками граждан из разных регионов Казахстана, отправившихся на фронт, с целью поиска воинов, погибших и пропавших без вести в годы Великой Отечественной войны. По результатам данной работы издана «Книга памяти» каждого региона. Авторы попытались остановиться на вопросах научно-исследовательской работы архивов в этом направлении. В 1997 г., в «Год национального примирения и памяти жертв политических репрессий», архивы страны внесли весомый вклад в это благородное дело, подняв на пыльных полках архивов документы, оправдывающие невиновных людей, расстрелянных в ходе политических репрессий 1930-х гг. Принятие в 1998 г. Закона РК «О национальных архивах» сделало этот год особенным для архивистов страны. С тех пор, как указанный выше год был объявлен Годом единства народов и отечественной истории, широко публикуются материалы научно-теоретических конференций, фундаментальные труды по истории страны, научные статьи, основанные на архивных материалах. Авторами всесторонне изучены результаты комплексных исследований, проведенных на основе государственных программ, принятых в 2000 г., таких как «Культурное наследие», «Люди в потоке истории», «Архив – 2025».

Ключевые слова: национальный архив, архивные фонды, государственная программа, программная статья, независимость, календарь, альманах, личный фонд, общественная модернизация, архивисты.

G.U. Akhmetshina, S.K. Kabylytayeva, N.E. Sailaubayeva

The contribution of the National Archives of the Republic of Kazakhstan to the implementation of the ideas in the program article “Spiritual Revival”

The article provides the analyses of the work of the National Archives of the Republic of Kazakhstan aimed at reviving the history of the country. The contribution of the country's archives to the issues raised in the program article by President Nursultan Nazarbayev, “Focus on the Future: Spiritual Revival”, is studied. The implementation of programs adopted by the state in connection with the modernization of archives is described. The authors analyze the activities of the archives of Kazakhstan over the years of independence and classify them step by step. For example, between 1990 and 2000, the storage units in the republican archives focused on the status of received cases, during the celebration of these dates, a description of the work done by the collected country's archives, exhibitions, documents. To consider the “white patches” of the history of Kazakhstan, the regional archives collected documents on Kazakhs who went abroad in the twentieth century, the tragedy of famine and repression, and submitted them to the General Archives. In 1995, the International Conference dedicated to the 200th anniversary of the country's archives was examined. The conference was

attended by representatives of archival departments of the CIS countries. In addition, on the eve of the 50th anniversary of the Great Victory, a large-scale event was held, which included a list of citizens from different regions of Kazakhstan who went to the front in search of soldiers killed and missing in the Great Patriotic War. As a result, The Book of Remembrance of each region was published. The authors tried to dwell on the issues of research work of archives in this direction. In 1997, in the “Year of National Reconciliation and Remembrance of Victims of Political Repressions”, the country’s archives contributed significantly to this noble cause by raising documents on the dusty shelves of archives to justify innocent people who were shot during the political repressions of the 1930s. The adoption of the Law on the National Archives in 1998 made this year special for the country’s archivists. Since this year was declared the Year of Unity of Peoples and National History, scientific and theoretical conferences, fundamental works on the history of the country, scientific articles based on archival materials have been widely published. The authors tried to study the results of comprehensive research conducted based on state programs adopted in 2000, such as “Cultural Heritage”, “People in the flow of history”, “Archive–2025”.

Keywords: national archive, archive funds, state program, program article, independence, calendar, almanac, personal fund, public modernization, archivists.

References

- 1 Nazarbayev, N.A. (2017). «Bolashaqqa bagdar: Rukhani zhangyru» [Future Orientation: Spiritual Revival]. *Egemen Qazaqstan — Sovereign Kazakhstan*, 12 April] [in Kazakh].
- 2 NA RK [National Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 41. — Op. 1. — D. 34. — L. 2 [in Russian].
- 3 NA RK [National Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 47. — Op. 1. — D. 36. — L. 10 [in Russian].
- 4 NA RK [National Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 41. — Op. 1. — D. 74. — L. 2 [in Russian].
- 5 NA RK [National Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 41. — Op. 1. — D. 74. — L. 12 [in Russian].
- 6 NA RK [National Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 41. — Op. 1. — D. 123. — L. 17–38 [in Russian].
- 7 NA RK [National Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 41. — Op. 1. — D. 123. — L. 47–62 [in Russian].
- 8 NA RK [National Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 41. — Op. 1. — D. 123. — L. 89–99 [in Russian].
- 9 NA RK [National Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 41. — Op. 1. — D. 123. — L. 100–105 [in Russian].
- 10 NA RK [National Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 41. — Op. 1. — D. 103. — L. 105 [in Russian].
- 11 NA RK [National Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 41. — Op. 1. — D. 167. — L. 96 [in Russian].
- 12 NA RK [National Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 41. — Op. 1. — D. 170. — L. 121 [in Russian].
- 13 NA RK [National Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 41. — Op. 1. — D. 220. — L. 26 [in Russian].
- 14 NA RK [National Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 110. — Op. 1. — D. 43. — L. 36 [in Russian].

А.Н. Берікболова*, Л.А. Жуйкова

Казахская национальная академия искусств имени Т.К. Жургенова, Алматы, Казахстан
(E-mail: asel_kenjebai@mail.ru; zhuikova2020.kz@mail.ru)

Валерий Анцышкин и его роль в развитии спортивного бального танца в городе Караганде

Статья представляет собой фрагмент магистерской диссертации «Историко-аналитические аспекты становления и развития педагогики бального танца в Казахстане». Посвящена рассмотрению творческой личности Валерия Валентиновича Анцышкина (1952–2013), который был одним из инициаторов создания в Караганде в 70-х гг. XX века Школы спортивного бального танца. Новый для Казахстана жанр танцевальной культуры за чуть более чем полувековой срок существования прошел путь от Любительского объединения спортивного танца (ЛОСТ) до специальной вузовской дисциплины «Педагогика спортивного бального танца». Вклад В. Анцышкина, стоявшего у истоков этого пути и обозначившего основные направления его развития, до настоящего времени не был исследован. Авторами статьи впервые приведены не изученные ранее факты биографии В. Анцышкина, проанализированы личностные качества, определившие его организаторскую, исполнительскую и педагогическую деятельность. Концепт творческой личности Валерия Валентиновича основан на эксклюзивных воспоминаниях родственников, друзей, коллег, учеников.

Ключевые слова: Валерий Валентинович Анцышкин, Караганда, кружок бального танца, школа спортивного бального танца, организация конкурсов, педагогическая деятельность, воспоминания О.М. Анцышкиной, Т.В. Тереховой, А. Макарова, М. Алишева и других.

Введение

Имя Валерия Валентиновича Анцышкина (1952–2013), сумевшего в 70-е гг. XX века воплотить в жизнь идею создания в Караганде Школы спортивного бального танца, сделать ее конкурентоспособной с другими школами СССР, ныне мало известно. О нем упомянуто в следующих научно-исследовательских трудах: А.Т. Исалиев «История спортивного бального танца» (2012); «Значимость педагогики в подготовке специальности «Педагог спортивного бального танца» в учебном процессе вуза» (2011); А.Т. Исалиев, А.Б. Абакаева, А.Н. Карымбаева «Основные этапы и тенденции развития спортивного бального танца в Республике Казахстан» (2020).

Но в них нет концептуального рассмотрения его биографии и творческой деятельности, что образует пробел, влияющий на целостное представление о развитии нового для Казахстана жанра танцевальной культуры. А между тем концепт творческой личности В.В. Анцышкина принципиально важен для системного изучения полной истории педагогики спортивного бального танца в Казахстане, от школьной любительской до вузовской специальной дисциплины.

В данной статье впервые представлены неизвестные биографические сведения о В.В. Анцышкине, об эволюции его профессионального мастерства в деле освоения спортивного бального танца, о его организаторской, исполнительской и педагогической деятельности. Концепту творческой личности В.В. Анцышкина во многом способствовали воспоминания его родственников, друзей, коллег, учеников, и, безусловно, он будет в дальнейшем пополняться другими научными исследованиями.

Методы и материалы

В статье использованы следующие методы:

1) историко-биографический метод, позволяющий проследить основные вехи жизненного пути Валерия Анцышкина, определить в нем решающие факторы, повлиявшие на линию его творческой судьбы;

2) метод культурологического анализа, дающий возможность исследовать те или иные факты биографии В. Анцышкина в контексте реалий эпохи, детерминирующих поведенческие стереотипы;

* Автор-корреспондент. E-mail: asel_kenjebai@mail.ru

3) психолого-аналитический метод, помогающий понять черты характера В. Анцышкина, определившие харизматичность его личности, лидерские качества, позволяющие брать на себя руководство крупными коллективами, принимать ответственные решения;

4) историко-сравнительный метод, позволивший представить различие концептов творческой личности В.В. Анцышкина и Т.В. Тереховой — его ученицы, продолжившей дело развития спортивного бального танца в вузовском обучении;

5) метод интервьюирования в формате бесед с родственниками, коллегами, учениками В. Анцышкина. Данный метод позволил взглянуть на перипетии жизненного пути В. Анцышкина с разных точек зрения, представляющих его творческий облик более объемным. Нам удалось связаться с первой женой В.В. Анцышкина Ольгой Михайловной, ныне проживающей в Москве, и получить от нее эксклюзивные сведения, впервые вводимые нами в научный оборот.

Результаты и их обсуждение

Из беседы с Ольгой Михайловной мы получили возможность пунктирно проставить вехи жизни и творчества Валерия Валентиновича Анцышкина. Концепт личности В. Анцышкина существенно дополнился воспоминаниями его учеников Татьяны Тереховой, Мухтара Алишева, Алексея Макарова.

Валерий Валентинович Анцышкин родился 20 октября 1952 года в г. Дятьково Дятьковского района Брянской области Российской Советской Федеративной Социалистической республики, бывшей с 1917 до 1991 г. частью Советского Союза. Отец его — Валентин Сергеевич Анцышкин — имел профессию краснодеревщика, мама — Юлия Григорьевна — работала мастером на заводе хрустальных изделий. В 1956 г., когда Валерию было 4 года, семья переехала в Казахскую Советскую Социалистическую республику в г. Караганду — административный центр Карагандинской области.

«Карагандинская область — это родина выдающихся музыкантов, писателей и политических деятелей Казахстана. В истории казахского народа навечно остались имена великого бия и дипломата, мыслителя и оратора Каздауысты Казыбека (1665–1763), лидера движения за национальное освобождение и основателя современной государственности казахов Алихана Букейханова (1866–1937), выдающегося поэта-импровизатора Бухар жырау Калкаманулы (1693–1787)» [1; 16]. Ее великие сыны куйши Таттимбет (1815–1862), казахский общественный деятель, один из основателей партии «Алаш» А. Ермеков (1891–1970), писатель С. Сейфуллин (1894–1938), оперная певица заслуженная артистка СССР К. Байсеитова (1912–1957), первый космонавт Республики Казахстан Тохтар Аубакиров. Караганда в мировой истории известна тем, что по ее территории проходил древний Шелковый путь. Исторически этот регион был торговой артерией, каналом экономического и культурного обмена между Великой степью и странами Европы и Азии. Здесь зародилась угольная промышленность Казахстана. Развитие области как основного угледобывающего и металлургического центра республики шло при непосредственном участии выдающихся ученых К.И. Сатпаева (1899–1964), И.П. Бардина (1883–1960), Н.Г. Кассина (1885–1949), М.П. Русакова (1892–1963), А.А. Гапеева (1881–1958) [1; 3]. В послевоенные 50–60-е гг. XX века стремительно расширялась сеть культурно-просветительных учреждений, строились клубы, Дома культуры.

Валерий Анцышкин обучался в № 3 карагандинской школе, где учился хорошо, отличался способностями в математике, был победителем городских олимпиад. Но здоровье имел слабое. С детства у него обнаружилось бронхиальная астма, и по направлению врачей он периодически проходил курсы санаторного лечения, в программу которых входила двигательная гимнастика, танцы.

Бальным танцам Валерия обучила эстонка Сивье (к сожалению, фамилия ее осталась неизвестной), тоже проходившая курс лечения в санатории. Врачи порекомендовали Валерию заниматься также и фигурным катанием, танцами на льду. Этот вид спорта он осваивал со своим школьным товарищем Анатолием Анциферовым, который существенным образом повлиял на Валерия в выстраивании жизненного пути. Из солидарности с другом детства, определившим для себя специальность горняка, Валерий после 8-го класса тоже пошел учиться в Карагандинский горный техникум по специализации «Автослесарь подземных шахтных сооружений». По окончании его Валерий Анцышкин поступил в Карагандинский государственный политехнический институт. Учился он легко, но главным условием освоения новой профессии для него была увлеченность ею. Видимо, ее не было. И тут в институте для Анцышкина открылась новая сфера деятельности, которая по-настоящему его увлекла и стала делом всей жизни. Обладая лидерскими качествами и организаторскими способностями, он создал в 1971 г. Кружок бальных танцев. В советские времена в вузах поощрялась работа различ-

ных кружков, студенческих театров, КВН. А бальные танцы среди молодежи пользовались неизменной любовью. В их популяризации с 30-х гг. XX века лидерство держали Москва и Ленинград, но в 50–60-е гг. XX века эта роль перешла к Каунасу, Таллинну, Риге. «Этому способствовали и национальные традиции, и исторические условия, благодаря которым Прибалтика всегда стояла особняком среди других регионов СССР» [2; 83].

Объясняется это тем, что в состав СССР она вошла только в 1940-е г. А в 30-е гг. XX века, будучи вне «железного занавеса» Советского Союза, Прибалтика была хорошо осведомлена обо всех инновациях бального танца в Европе. Так, в 1968 г. в Каунасе был проведен Международный турнир «Янтарная пара», организованный великолепной парой из Литвы Чесловасом и Юрате Норвайша. В нем принимали участие не только пары из социалистических, но и из капиталистических стран. Конкурс дал возможность оценить технические и хореографические новинки, почувствовать веяния современной моды» [2; 83].

Сама семейная танцевальная чета считалась бесспорными лидерами, «были образцом, которому подражали. Эта пара всегда отличалась высокой культурой исполнения, вкусом и сложной техникой» [2; 87].

Семья Норвайша сыграли в жизни В. Анцышкина очень важную роль, как и встреча в созданном им кружке с его будущей женой Ольгой. «В кружок бального танца, — вспоминает Ольга Михайловна, — меня привел мой одноклассник, студент Политехнического института, с которым в школе я занималась народно-сценическим танцем. Там мы и познакомилась с Валерием Анцышкиным, и я стала его партнершей» [3].

О себе Ольга Михайловна сообщила, что она родилась 6 июня 1951 года в городе Шымкенте, окончила Педагогический институт по специальности «Учитель русского языка и литературы», но встреча с Анцышкиным круто поменяла ее жизненный путь. В 1973 г. они поженились, а в 1974 г. родилась старшая дочь Светлана, через 10 лет – младшая Алена. И Ольга Михайловна стала надежной соратницей В. Анцышкина в деле становления и развития спортивного бального танца в Караганде.

Навыки бального танца, полученные в свое время от Сивье, Валерий восполнил по специальным книгам, которых было не так уж много. Решающим фактором расширения профессионального кругозора становилась практика ознакомления с опытом других танцевальных пар. Валерий понимал, что лучше всего такой опыт нарабатывается в соревновательной атмосфере конкурсов. Поэтому Анцышкин в 1972 г., через год после создания Кружка в Политехническом институте, активно содействует организации в Караганде Первого городского конкурса спортивного бального танца. В последующие годы Валерий прикладывает много сил к укрупнению его формата. И уже в 1974 г. В Караганде проводится Республиканский конкурс. Принимавшие в нем участие Валерий и Ольга Анцышкины стали его дипломантами.

«На том конкурсе, — вспоминает Ольга Михайловна, — мы познакомилась со многими танцевальными парами, подружились, обменивались опытом. Пары были интересными, особенно из Алматы. Эти ребята дружили с прибалтами, ездили в Ригу на конкурсы» [3].

В 70-е гг. XX века, когда Казахстан был республикой Советского Союза, культурный взаимообмен между республиками составлял важную часть общественной жизни. Ознакомление казахстанцев со стилистикой школ спортивного бального танца Прибалтики, Российской Федерации, Украины, Узбекистана и других республик Союза способствовало наработке оригинальных методик для формирования собственного стиля.

В 1975 г. при содействии тренеров из Ленинграда Юрия и Ольги Симоновых в Караганде был организован Ежегодный межгородской конкурс бального танца «Встреча друзей». На этом конкурсе в показательных выступлениях принимали участие лучшие пары Советского Союза. По словам Ольги Михайловны, в то время в репертуар конкурса, помимо стандарта и «латины», входили русский лирический, казахский бальный, литовский риле, латышский вару-вару. Валерий и Ольга Анцышкины принимали участие во многих конкурсах. Их тренерами-наставниками, кроме ленинградцев Юрия и Ольги Симоновых, были москвичи Станислав и Людмила Поповы, чьи семинары по бальным танцам стали методологической основой дальнейшей педагогической деятельности Анцышкиных. На этих семинарах В. Анцышкин детально вникал во все вопросы, «докапывался» до основания. Как замечает Ольга Михайловна, «обладая математическим складом ума, он должен был знать все досконально».

«А с Норвайшами, — вспоминает Ольга Михайловна, — мы познакомилась в городе Волгограде. Там состоялся большой Межгородской турнир и судьями на нем выступали Норвайши. Мы ездили туда на конкурс, где заняли 2-е место. Турнир был сильным, участвовали пары из многих городов России, Прибалтики, Узбекистана и других республик. Норвайши отметили наше мастерство, и так началась наша с ними дружба» [3].

После завершения выступлений в конкурсах супруги Анцышкины работали во Дворце культуры горняков Караганды. ДК горняков донине является одним из основных символов города. Строительство его было начато в 1940-е г. по проекту местных архитекторов И. Бреннера и Я. Яноша. С началом Великой Отечественной войны строительство было временно приостановлено. В конце 1950-го г. центральные части Дворца культуры горняков были введены в действие. В 1952 г. ДК горняков был полностью введён в эксплуатацию. В здании ДК, а также на площади перед ним проходили почти все городские праздники и концерты. Валерий Валентинович и Ольга Михайловна создали во Дворце культуры Школу бального танца, ансамбль, детскую школу и студию.

«Подготовительными группами, ансамблем, начинающими конкурсными парами занималась я, — рассказала Ольга Михайловна, — а Валерий Валентинович готовил высококлассные танцевальные пары из них. Наши пары побеждали на конкурсах не только в Караганде, но и по всему Казахстану. Потом и наши ученики тоже стали организовывать свои коллективы.

В 1978 г. родилась идея создания ЛОСТА. Мы провели семинар для педагогов всего Казахстана по организации ЛОСТА в других городах. А ЛОСТ плавно преобразился в Федерацию, инициатором и первым президентом которой был Валерий Анцышкин. Именно он вывел Федерацию Казахстана на всесоюзный уровень, когда Казахстан вступил полноправным членом во Всесоюзную федерацию спортивного танца, и наши ведущие танцевальные пары стали принимать участие в международных конкурсах» [4].

Об этом пишет А.Т. Исалиев в своей книге «История спортивного бального танца»: «В 1988 году в Казахстане организовывается Республиканская ассоциация бального танца, позже Федерация спортивного танца РК. Первым президентом был Анцышкин Валерий Валентинович, который неизменно был во главе этой организации двадцать лет» [5; 108].

«Задача Федерации — это развитие и популяризация спортивного танца в Казахстане, формирование здорового образа жизни, организация и проведение чемпионатов, кубков, первенств и других официальных соревнований, а также международных соревнований по спортивным танцам в Казахстане» [6; 26].

Интересны воспоминания о В.В. Анцышкине его учеников далеких теперь уже 80-х гг. прошлого века. Вот что сообщил нам Алексей Макаров — тренер танцевального клуба «Master Dance»: «В 1987 году я попал в клуб Валерия Анцышкина, где занимались М. Алишев, К. Байжанов, К. Шманов, В. Балон — плеяда танцоров, которые были лучшими в Караганде. Тренировки с Валерием Валентиновичем были 6 дней в неделю по 4–5 часов. Сейчас, когда я сам тренирую своих учеников, я вспоминаю те педагогические приемы, которые впитал от Валерия Анцышкина. Он научил меня, в первую очередь, слышать музыку, понимать ее и потом уж под нее танцевать. Он научил меня импровизировать на площадке, научил думать. Научил методу индивидуального подхода к каждому ученику» [7].

Мухтар Алишев — тренер Карагандинского спортивного клуба «Жалын». О своих занятиях у В.В. Анцышкина, на которые он пришел в 1984 г., вспоминает как о лучшей поре своей жизни. А о наставнике говорит так: «Уникальный человек, талантливый, умный, красивый. Свой предмет он знал досконально. Разнообразные методики преподавания, семинары с ведущими специалистами давали свои результаты. Пары Караганды до наших дней являются украшением многих крупных, в том числе международных соревнований» [8].

В постсоветский период, с обретением Казахстаном Независимости в 1991 г. В.В. Анцышкин с 1997 по 2013 гг. работал в Образцовом ансамбле спортивного бального танца «Ритмы детства» во Дворце детей и юношества [9]. Вот как вспоминает о нем один из его учеников той поры Шахнур Мусин: «Каждый раз было что-то новое. Сначала мы не понимали, почему мы не танцуем, а делаем какие-то упражнения, разминки, растяжки. И в конце урока минут 10–15 — танцы. На занятия Валерий Валентинович приходил с блокнотом, где был написан план тренировки, сколько минут что делать, как называются упражнения. У него была грамотно построена вся методика, которая давала результаты. Тренируясь год по такой программе, я сразу попадал в финал. Когда я начал преподавать, он дал мне еще больше — сидел на моих тренировках и давал советы. Я очень благодарен

В.В. Анцышкину за наставничество» [10]. В настоящее время Шахнур Мусин — тренер Танцевально-спортивного клуба «Зирек», и в основу методики его занятий входит опыт, полученный им у В.В. Анцышкина.

Татьяна Викторовна Терехова, работая на кафедре «Педагогика хореографии» КазНАИ им. Т.К. Жургенова с 2003 по 2021 г. по специализации «Педагогика спортивного бального танца», в своих воспоминаниях о своем учителе В.В. Анцышкине во главу угла ставит масштаб его харизматичной личности, который обусловлен принципиальным перфекционизмом во всех сферах деятельности: «Его можно выделить как сильнейшего танцора, который одним из первых представлял Казахстан на уровне Советского Союза» [11].

Татьяне Викторовне довелось видеть выступления В.В. Анцышкина, ощутить магию его артистизма с юношеских лет, определить для себя, что «Валерий Валентинович для нас — отец в бальных танцах. У него были замечательные природные данные — эластичное тело, длинные ноги, благородная осанка. В танце он выглядел великолепно. Когда он надевал фрак, ему не было равных. Запомнились музыкальность Анцышкина, скользящий длинный шаг в стандарте, виртуозная техника. Когда видишь, что человек так танцует, хочется быть таким, как он. И в то же время ты понимаешь, что это невозможно, но ты стремишься к тому. Я думаю, что эти впечатления послужили толчком к тому, что мы пошли заниматься бальными танцами».

Т.В. Тереховой посчастливилось быть в числе тех, кого тренировал В.В. Анцышкин, и иметь право сказать, что «его никто не превзошел в Казахстане как тренер. Потому что наш коллектив был одним из самых сильных в Среднеазиатском регионе. Он был очень строгим тренером, но зато его методика приносила результаты» [11].

Т.В. Терехова отмечает конструктивный подход В. Анцышкина в педагогическом процессе, когда привлечение высококлассных тренеров Советского Союза в Караганду существенно расширяло профессиональный кругозор его подопечных: «Анцышкин первым в Казахстане применил способ подготовки танцоров, привлекая тренеров из Москвы и Ленинграда. С нами на постоянной основе работали Симоновы, приезжали к нам Поповы, Чекоткины, Норвайши и проводили семинары» [11].

Воспоминания Татьяны Викторовны Тереховой представляют особый интерес потому что, обучаясь у В. Анцышкина, она получила его методику, что называется, «из первых рук». За ее признанием того, что «Анцышкин — огромный пласт в моей жизни», стоит собственное педагогическое мастерство Тереховой, существенно отличающееся от методов В.В. Анцышкина. Он не занимался научным обобщением своих методических принципов и педагогических подходов, тогда как Т.В. Терехова целенаправленно уделяла этому огромное внимание, что позволило ей в 2003 г. внести большой вклад в научно-методическую базу специализации учебной дисциплины спортивного бального танца, созданную В.В. Евсеевой в 2001 г. на кафедре «Педагогика хореографии» КазНАИ им. Т.К. Жургенова.

Но есть и существенные точки преемственности традиции В. Анцышкина в методике преподавания Т. Тереховой. На наш взгляд, отмечаемые Татьяной Викторовной, у В.В. Анцышкина «ясный ум, хорошая логика мышления» свойственны и ей самой. Они дают о себе знать в ее научно-методических трудах, успехах многочисленной плеяды ее учеников, в позитивном мироощущении, выраженном в таких словах: «Современный мир очень динамичен в своем развитии, самое главное — не отстать от требований времени, и тогда наша задача в области подготовки специалистов будет решена успешно» [12; 139].

Заключение

Ныне ученики В.В. Анцышкина составляют замечательную когорту танцоров и тренеров, педагогов вузов, колледжей, кружков. Они работают во многих уголках Казахстана, республиках постсоветского пространства, Германии, Испании, Израиля. Можно с уверенностью сказать, что с его именем связана целая эпоха в развитии спортивного бального танца, и изучение его творческого наследия, несомненно, продуктивно и плодотворно.

Список литературы

- 1 История Караганды. Первые шаги города: библиограф. указ. — Караганда: Караганд. гос. мед. ун-т, 2014. — 47 с.

- 2 Исалиев А.Т. Формирование и развитие спортивно-бального танца в СССР / А.Т. Исалиев // Вопросы хореографического искусства и образования конца XX – начале XXI вв.: материалы Междунар. науч.-практ. конф. (3–7 апреля 2017 г.). — Алматы: КазНАИ им. Т.К. Жургенова, 2017. — 216 с.
- 3 Интервью с О. Анцышкиной записано А.Н. Берікболовой в г. Москве 07. 12. 2020 г. — М., 2020.
- 4 Интервью с О. Анцышкиной записано А.Н. Берікболовой в г. Москве 09. 01. 2021 г. — М., 2021.
- 5 Исалиев А.Т. История спортивного бального танца: учеб. / А.Т. Исалиев. — Алматы: Goodprint, 2012. — 151 с.
- 6 Кондрашев В.В. Организация турниров по спортивному бальному танцу: материалы выпускной квалификационной работы: спец. 51.03.02 — «Народная художественная культура» / В.В. Кондрашев. — Челябинск, 2017. — 78 с.
- 7 Интервью с А. Макаровым записано А.Н. Берікболовой в г. Караганде 16. 11. 2020 г. — Караганда, 2020.
- 8 Интервью с М. Алишевым записано А.Н. Берікболовой в г. Караганде 23. 11. 2020 г. — Караганда, 2020.
- 9 Образцовый ансамбль спортивного бального танца «Ритмы детства». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://onmcdint.kz/obrazczovuj-ansambl-sportivnogo-balnogo-tanca-ritmy-detstva/>
- 10 Интервью с Ш. Мусиным записано А.Н. Берікболовой в г. Караганде 17. 11. 2020 г. — Караганда, 2020.
- 11 Интервью с Т. Тереховой записано А.Н. Берікболовой в г. Алматы 28. 01. 2021 г. — Алматы, 2021.
- 12 Терехова Т.В. Формирование профессиональных компетенций для специальности «Хореография» / Т.В. Терехова // Вопросы хореографического искусства и образования конца XX – начала XXI вв.: материалы Междунар. науч.-практ. конф. (3–7 апреля 2017 г.). — Алматы: КазНАИ им. Т.К. Жургенова, 2017. — 139 с.

А.Н. Берікболова, Л.А. Жуйкова

Валерий Анцышкин және оның Қазақстандағы спорттық бал билерін дамытудағы рөлі

Мақала Валерий Валентинович Анцышкиннің (1952–2013) шығармашылық тұлғасын қарастыруға арналған және «Қазақстандағы бал биі педагогикасының қалыптасуы мен дамуының тарихи-аналитикалық аспектілері» атты магистрлік диссертацияның үзіндісі болып табылады. Ол өткен ғасырдың 70–ші жылдары Қарағандыда спорттық бал биі мектебін құрудың бастамашыларының бірі болып табылады. Қазақстан үшін би мәдениетінің жаңа жанры жарты ғасырдан астам уақыт ішінде әуесқой спорттық би бірлестігінен (ӘСББ) «Спорттық бал биі педагогикасы» атты жоғары оқу орнының арнайы пәніне дейінгі даму жолынан өтті. Осы жолдың бастауында тұрған және оның дамуының негізгі бағыттарын белгілеген В. Анцышкиннің қосқан үлесі осы күнге дейін зерттелмеді. Авторлар мақалада алғаш рет В. Анцышкиннің өмірбаянының зерттелмеген фактілерін келтірген, оның ұйымдастырушылық, орындаушылық және педагогикалық қызметін анықтайтын жеке қасиеттерін талдаған. Валерий Валентиновичтің шығармашылық тұлғасының концепті мұрағаттық құжаттарға, туыстарының, достарының, әріптестерінің, оқушылардың эксклюзивті естеліктеріне негізделген.

Кілт сөздер: Валерий Валентинович Анцышкин, О.М. Анцышкинаның естеліктері, Қарағанды, бал биі үйірмесі, спорттық бал биі мектебі, конкурстар ұйымдастыру, педагогикалық қызмет, Т. Терехова, А. Макарова, М. Алишевтің естеліктері.

A.N. Berikbolova, L.A. Zhuikova

Valery Antsyshkin and his role in the development of sports ballroom dance in Kazakhstan

The article is a fragment of the Master's thesis "Historical and analytical aspects of the formation and development of ballroom dance pedagogy in Kazakhstan". It is devoted to the consideration of the creative personality of Valery Valentinovich Antsyshkin (1952–2013). He was one of the initiators of the creation of a sports ballroom dance school in Karaganda in the 70s of the last century. A new genre of dance culture that has been existing for little more than half a century in Kazakhstan has passed from an amateur association of sports dance (AASD) to a special university discipline "Pedagogy of sports ballroom dancing". The contribution of V. Antsyshkin, who stuck at the origins of this path and outlined the main directions of its development, has not yet been studied. For the first time, the article presents unexplored facts of V. Antsyshkin's biography, analyzes the personal qualities that determined his organizational, performing and pedagogical activities. The concept of Valery Valentinovich's creative personality is based on archival documents, exclusive memories of relatives, friends, colleagues, students.

Keywords: Valery Valentinovich Antsyshkin, Karaganda, ballroom dance club, school of sports ballroom dance, organization of competitions, teaching activities, memories of O.M. Antsyshkina, T. Terekhova, A. Makarov, M. Alishev.

References

- 1 Istoriiia Karagandy. Pervye shagi goroda: bibliograficheskii ukazatel (2014). [History of Karaganda. The first steps of the city: bibliography]. Karaganda: Karagandinskii gosudarstvennyi meditsinskii universitet [in Russian].
- 2 Isaliev, A.T. (2017). Formirovanie i razvitie sportivno-balnogo tantsa v SSSR [Formation and development of sports ballroom dance in the USSR]. Voprosy khoreograficheskogo iskusstva i obrazovaniia kontsa XX – nachala XXI vv.: Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaiia konferentsiia (3–7 apreliia 2017 goda) — Questions of the Choreography Art and Education in the late XX–early XXI centuries: International Scientific and Practical Conference (pp. 216). Almaty: Kazakhskaiia nationalnaia akademiia iskusstvo imeni T.K. Zhurgenova [in Russian].
- 3 Interviu s O. Antsyshkinoi zapisano A.N. Berikbolovoi [Interview with O. Antsyshkina recorded by A.N. Berikbolova] (07. 12. 2020). Moscow [in Russian].
- 4 Interviu s O. Antsyshkinoi zapisano A.N. Berikbolovoi [Interview with O. Antsyshkina recorded by A.N. Berikbolova] (09. 01. 2021). Moscow [in Russian].
- 5 Isaliev, A.T. (2012). Istoriiia sportivnogo balnogo tantsa: uchebnik [The history of sports ballroom dancing: textbook]. Almaty: Goodprint [in Russian].
- 6 Kondrashev, V.V. (2017). Organizatsiia turnirov po sportivnomu balnomu tantsu [Organization of sports ballroom dance tournaments]. Materials of the final qualifying work. Chelyabinsk [in Russian].
- 7 Interviu s A. Makarovym zapisano A.N. Berikbolovoi [Interview with A. Makarov recorded by A.N. Berikbolova] (16. 11. 2020). Karaganda [in Russian].
- 8 Interviu s M. Alishevym zapisano A.N. Berikbolovoi [Interview with M. Alishev recorded by A.N. Berikbolova] (23. 11. 2020). Karaganda [in Russian].
- 9 Obratsovyi ansambl sportivnogo balnogo tantsa «Ritmy detstva» [An exemplary ensemble of sports ballroom dance “Rhythms of Childhood”]. (n.d.). Retrieved from <https://onmcdint.kz/obrazczovyj-ansambl-sportivnogo-balnogo-tanca-ritmy-detstva/> [in Russian].
- 10 Interviu s Sh. Musinyim zapisano A.N. Berikbolovoi [Interview with Sh. Musin recorded by A.N. Berikbolova] (17. 11. 2020). Karaganda [in Russian].
- 11 Interviu s T. Terekhvoi zapisano A.N. Berikbolovoi [Interview with T. Terekhova recorded by A.N. Berikbolova] (28. 01. 2021). Almaty [in Russian].
- 12 Terekhova, T.V. (2017). Formirovanie professionalnykh kompetentsii dlia spetsialnosti «Khoreografiia» [Formation of professional competence for the specialty “Choreography”]. Voprosy khoreograficheskogo iskusstva i obrazovaniia kontsa XX – nachala XXI vv.: Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaiia konferentsiia (3–7 apreliia 2017 goda) — Questions of the Choreography Art and Education in the late XX–early XXI centuries: International Scientific and Practical Conference (pp. 139). Almaty: Kazakhskaiia nationalnaia akademiia iskusstvo imeni T.K. Zhurgenova [in Russian].

Б.А. Жамелов*, Х.М. Тұрсұн

*Қожа Ахмет Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(E-mail: zhamelov.baglan@bk.ru; tursunhazret@mail.ru)*

Ұлт қайраткерлерінің Орталық Азияны ұлттық мемлекеттік межелеу саясатына көзқарастары

Мақалада ХХ ғасырдың 20-жылдары кеңес үкіметі тарапынан жүргізілген Орта Азияны ұлттық мемлекеттік тұрғыда межелеу саясатына байланысты қазақ зиялыларының пікірлері қарастырылған. Осы саяси науқан барысындағы большевиктік ұлт зиялыларымен қатар кеңестік саясатқа қарсы болған М. Шоқайдың көзқарасы талданған. Кеңес үкіметі Орта Азия республикаларындағы ұлт территориялық межелеу ісін толық өз бақылауына алып, Орта Азиядағы этникалық туыс халықтардың саяси тұрғыда бірігуіне қарсы болып, әр ұлтты жеке республикаға бөлуді дұрыс деп тапты. Дегенмен, осы науқанда большевиктер арасында межелеу саясатына қарсылық танытып, аймақта «федерациялық мемлекеттік құрылыс» құру дұрыс деп үкіметтің біржақты шешіміне қарсы болған С. Қожанов пен Түркістан АКСР-ін сақтап қалу дұрыс деп пікір білдірген Т. Рысқұловтың көзқарастары да назар аударуды қажет етеді. Орта Азияның саяси-экономикалық орталығы болған Ташкент қаласының Қазақ АКСР-інің аумағына өтуі заңдылық деп қаланы Қазақстан аумағына қосылуын жақтаған қазақ ұлттық комиссиясы өкілдерінің пікірлері кеңестік билік тарапынан қолдау таппады. Осылайша, ұлттық-территориялық межелеу саясаты қазақ зиялыларының пікірлерімен санаспай бір жақты кеңестік өктемдікпен шешілді. КСРО билігі Түркістан АКСР-ін тез арада жойып, ұлт республикаларына бөлу науқанын 1924 жылы толық аяқтады.

Кілт сөздер: мемлекет, ұлттық-территориялық межелеу, Орталық Азия, ұлт зиялылары, большевиктік билік, федерация, ұлттардың өзін-өзі билеуі.

Kipicne

1917 жылы орын алған ақпан, қазан төңкерістері Ресейде билеп төстеген монархиялық-отаршыл саяси жүйенің ыдырауына әкелді. Бұл оқиға Ресейдің аумақтарында өмір сүріп, отарлықтың азабын тартқан ұлттардың өзін-өзі билеуіне қол жеткізуге үміт сыйлады. Патша үкіметі құлағаннан соң Ресейде өмір сүріп жатқан халықтардың басты талаптарының бірі «Ұлттарға бостандық» еді. 1917 жылы 2 қарашада кеңес үкіметі «Ресей халықтары құқықтарының декларациясы» деп аталатын декрет қабылдады. Бұл декрет Ресей мен Шығыстың барлық мұсылман еңбекшілеріне деген үндеу болды. Бұл құжатта Ресейді мекендеген халықтардың теңдігі, олардың өздерінің мемлекеттік құрылысын өздері шешуге құқылы екендігі айтылып, ұлттық және этностық топтардың еркін дамуына, бұрынғы езілген ұлттардың өздерін-өздері билейтіндігіне кепілдік беріледі делінді. Аталған декрет бұрын езгіде болған кеңес халықтарының, соның ішінде Орталық Азия аймағында өмір сүретін халықтардың саяси санасын оятып, езгіден арылып қана қоймай, өзімізді өзіміз басқара алатын деңгейге жете аламыз деген көзқарастардың пісіп жетілуіне себепкер болды.

Орта Азия халықтарының аражігін ажыратып, ұлттық белгілері бойынша мемлекет құрып, шекарасын межелеу мәселесі 1921 жылы 11 сәуірде алғаш рет айтылды. Орталық Азияда өмір сүрген түбі бір түркі қазақ, қырғыз, өзбек, түркімен халықтарының басын біріктірген Түркістан АКСР-і этникалық әртектілігімен большевиктердің мазасын кетірді, туысқан халықтардың бір шаңырақ астында өмір сүруі мен осы аймақта пантүркілік идеяның жандануынан қауіп ойлаған большевиктер «Орта Азияны межелеу В.И Лениннің ұлт мәселесіндегі өсиеттеріне толығымен жауап береді» деп ұрандатып, республика аумағында қарқынды түсіндіру жұмыстарын жүргізді [1: 155]. Осылай ұлттық-мемлекеттік межелеу жұмыстары Мәскеудегі РК(б)П Орталық Комитетінің басшылығымен және мұқият бақылауымен жүзеге асырылды. Большевиктер өздерінің түпкі мақсатын көлегейлеу үшін Түркістан АКСР-інің аумағында мемлекеттік межелеу саясатын қолдайтын қарарлар қабылдаған ұлттар мен халықтар өкілдерінің және әртүрлі әлеуметтік топ өкілдерінің жиындары мен митингілерін өткізіп, жүргізіліп жатқан саяси науқанның бұқара халықтың бастамасы екендігін

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: zhamelov.baglan@bk.ru

көрсетуге тырысып, өз іс-әрекеттерін ел мүддесімен санаса отырып, орындап жатқандықтарын жергілікті үкіметтік басылымдарда дәлелдеп бақты.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Зерттеудің негізгі дереккөзі ретінде кеңестік кезең және тәуелсіздік жылдары жазылған ғылыми еңбектер мен мақалалар және Түркістан коммунистік партиясы Орталық Комитеті мен Түркіаткомның ресми баспасөз органы болып табылатын «Ақ жол» газетінің 1924–1925 жылдар аралығындағы жарияланымдары дереккөз ретінде қолданысқа ие болды. Зерттеу тақырыбының ерекшеліктерін, ғылыми жаңалығын қалыптастыруға мүмкіндік беретін, зерттеудің нақты нәтижелерін қалыптастыруға негіз болатын дереккөздер кешеніне сыни және салыстырмалы талдау жасалады. Бұл дереккөздерінің ерекшелігі аталған тақырыпты зерттеу мен ғылыми құндылығын анықтауда маңызы зор. Дереккөздер талданып, авторлар тарапынан тарихи оқиғаның маңыздылығы туралы қорытындылар жасалынады.

Нәтижелер және оларды талқылау

Орта Азияны ұлттық мемлекеттік межелеу науқанына алғашқылардың бірі болып ашық қарсылық білдірген зиялылардың бірегейі, саяси эмиграцияда жүрген Мұстафа Шоқай болды. «Түркістанды былайша жасанды түрде және күштеп бөлшектеу Кеңес үкіметіне біріншіден, кеңес туы астында болса да түркістандық түркілердің өздерінің ұлттық-саяси біртұтастығын нығайтуға ұмтылысына қарсы күресу үшін, екіншіден большевиктік, яғни сталиндік анықтама бойынша «аты жөнінен ғана ұлттық, ішкі мазмұны бойынша интернационалдық және социалистік ұлт саясатын» табысты енгізу үшін ғана керек болды. Іс жүзінде большевиктер өздерінің Түркістандағы ұлт саясатына ескі орыс отаршыл империализмі саясатын дәлелдеп, орыс билігін құруды көздеген» [2: 184] деп кеңес үкіметінің межелеуге қатысты саясатын әшкерелеп, сынға алды. Мұстафа Шоқайдың ойынша кеңес билігі Орта Азияда түркі халықтарының бірігуінен өлердей қорықты және «Тұтас Түркістан» идеясына қарсы тұрып, қандас, туысқан халықтардың күшеюіне жол бермеудің барлық әрекеттерін жасады. 1917 жылы Түркістан автономиясы құрылған шақта большевиктер бұған үреймен қарап, армяндық Дашнакцютцион партиясын айдап салып, ыдыратып жіберді де оның орнына кеңестік үлгідегі тілалғыш Түркістан АКСР-ін құрды. Дегенмен, бұл большевиктік үлгідегі автономия қызметінде де пантүркішілік идеясы өз маңызын жоғалта қойған жоқ. «Түркістанның тұтастығы» идеясын қолдайтындар ішінде большевиктер де болды. Бұлар қазақ этнолитасының көрнекті өкілдері Тұрар Рысқұлов мен Сұлтанбек Қожановтар еді.

Орталық Азия халықтарын ұлттық мемлекеттік межелеу науқанына қарсы болғандардың бірі Т. Рысқұлов. Рысқұлов өзі жанталасып құрған Түркістан АКСР-інің өміршеңдігін қалап, партия тарапынан жүргізілмек осы саяси науқанға наразылығын танытты. Кеңес билігі межелеу науқанына Т. Рысқұловтың кедергі жасамауы үшін оны Моңғолияға елшілік қызметке ауыстырды. Т. Рысқұлов Жетісу облысы туралы мәлімет жинап, 1923 жылы «Джетысуские вопросы» атты облыстың әлеуметтік құрамы, шаруашылығы мен экономикалық өндірістік әлеуетін сипаттайтын жинағын шығарды. Осы жинақтағы ақпараттарға көз салатын болсақ, 1915 жылы аймақта 1223 мың халық тұрса, оның 883 мыңы қазақтар, 200 мыңы орыстар, 86 мыңы ұйғырлар, 10 мыңы татарлар, 21 мыңы өзбектер болған. Статистикалық ақпарат көрсеткендей облыс тұрғындарының басым бөлігі қазақтар болғандығын анықтауға болады. «Бұл типтік түрдегі қазақ облысын бейнелейді» [3: 160]. Мұнда қазақ өмірінің тамыры басқа жерлерден басымырақ және қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінің ерекшеліктері көзге айқын көрінеді», – деп жазады Т. Рысқұлов [4].

Мемлекет қайраткері 1922–1924 жылы Түркістан Орталық Атқару комитетінің басшысы болған С. Қожанұлының «Ақжол» газетінде берген сұқбатында Түркістан өңірінің болашағы жөніндегі таласта екі мәселе күн тәртібінде болды:

«Орта Азия мемлекеттері бірігіп, федерация бола ма, болмай ма?». «Барлық ұлттардың ортасындағы қазынасындай саналатын, мәдениеттің ордасы сауданың кені, шаруаның кіндігі, бүкіл Орта Азияға арналған байлықтың жиылған орны Ташкент қаласы кімге тиеді?».

«4 маусымда партия орталық комитетінің мәжілісінде Орталық Азия бюросының атынан Рудзутак баяндама жасап, кейін Түркістаннан барған барлық ұлттың уәкілдеріне сөз берілді. Аталған жиынға Түркістан өлкесінде тұратын қазақ және өзбек ұлты өкілдерінен келген делегация және Қазақ АКСР-інің орталығы Орынбор қаласынан келген өкілдер қатысқан. Түркістандық қазақ делегациясы «Орта Азия федерация болсын, федерация болса да Сырдария облысының бас қаласы, Жетісу мен

Сырдарияны лебіне тартып тұрған шаруа орталығы Ташкент Қазақстанға беріліп, Ташкент Қазақстанның астанасы болсын», – деген пікірде болды. Түркістандық қандастарын Орынбор қаласынан келген қазақ делегациясы да қолдады. Жиынға қатысқан өзбек делегациясы Ташкент «өзбек қаласы» болғандықтан болашақта құрылатын «Өзбекстанға өтуі керек» деген тұжырымды ұстанды. Түрікпен делегациясы федерациялық құрылыстың қажеттілігі жоқ, әр халық жеке өз алдына туын тігіп, мемлекет құрсын деген ұстанымын білдіріп, Ташкент қаласына қатысты пікір білдірмеді», – деді С. Қожанов [5: 166]. Қырғыз делегациясынан Жүсіп Әбдірахманов, федерация туралы сөйлеп әуре болудың қажеті болмай қалды деп, қырғыз бен қазақтың айырмасы туралы сөйледі. Қырғыз бен қазақ бірінің тіліне бірі түсінбейтін, жазу оқытуы басқа болуын, тұрмысы бір-біріне ұйқаспайтын, шаруа жағынан қырғыз жұрты қазақтан көрі өзбекке көбірек байланысты екенін, мәдениет жағынан қырғыз-қазақтың бір-біріне жуысатын түгі жоқ һәм қырғызда хат танушылар қазақтан бір процент артық екенін айтып өтті. Сөзінің аяғында Әбдірахманов Ташкент қаласы қай жағынан қарасақта Қазақстанға берілуі керек, – деп сөз айтты [6: 205]. С. Қожановтың пікіріне көз салсақ, қазақ делегациясы осы жиында Ташкент қаласының қазақтардың аумағында қалуы үшін барын салған. Түркістан үшін федерациялық құрылыстың ауылы алыс екендігі айқындалды, себебі жиынға қатысқан барлық ұлттардың өкілдері өлкенің федерация жағдайында өмір сүруіне қарсылық танытып, жеке бөлініп шығуды дұрыс деген қорытындыға келді. Барлық уәкілдердің пікірлері тыңдалғаннан соң жиналыстың соңында қорытынды жасалып, Түркістандағы партия ұйымдарының көпшілігі һәм ұлттардың көпшілігі талап қылғанын мақұлдап, ұлт шекарасы ашылып, Өзбекстан һәм Түрікменстан өз алдына ешкімге бағынбаған республикалар болып, Кеңес мемлекеттері ынтымағына шартнамамен қосылатын болсын және бұрын Түркістан АКСР-і аумағында болған қазақтар қалың шоғырланған Жетісу мен Сырдария облыстары болашақта Қазақстанның аумағына берілуі жөніндегі шешім бірауыздан қабылданды. Жиынның қабылдаған осы шешімін Орталық Комитет қабыл алды. С. Қожановтың пікірінше Ташкент қаласының саяси статусы бұл жиында шешілмей қалды. Ташкент туралы талас көп болғандықтан тағы тексеріліп, анықталғанша мәселе уақытша ашық қалдырылды. С. Қожанов Орталық Азиядағы ұлттық-мемлекеттік межелеу саясатының маңыздылығы жөнінде: «Бұл қаулы жақсылап орындалып айтылған сөз жөндеп жарыққа шығарылса, саудагер, атқамінер, манаптар ұлт айырмасынан пайдаланып, бұқараны өшіктіріп қойып, өздерінің бас қамын жеп жүрген сұмдар тиылып, ұлт теңдігімен өз еркі өзіне тиген еңбекшілер кеңес жолымен, шекарасын қонысына қарай бөліп алып, билеу тұрмысына, жұртшылық салтына қарай орнатып, кеңес жолымен, еңбек бірлігімен қанаттасып, ынтымақтас болуына жол ашылатыны анық», — деп баға берді [7: 255].

С. Қожанов Түркістан өлкесінің саяси құрылысы федерация түрінде болғанын жөн санап, Қазақстанды да қосу арқылы Орта Азия федерациясын құру жөнінде бастама көтерді. Ол өлкеде ту тіккен республикаларды алдымен экономикалық қауымдастыққа, содан соң Орта Азия федерациясына біріктіру, сосын экономикалық және саяси-әкімшілік тұрғыда қалыптасқан қуатты құрылым ретінде, республикалар одағына — КСРО-ға кіру бағытын ұстанды. Бірақ С. Қожановтың бұл идеясын РК(б)П ОК Орта Азиялық бюросы қолдамады. Кеңес үкіметі қандай да формада болмасын Орта Азияда түркі халықтарының бірігуін қаламады және оған кедергі келтіріп отырды. РК(б)П Орталық Азия бюросының хатшысы И. Варейкис Қазақстанның Орта Азия бірлестігіне кіруіне қарсы болды. Осылайша, қазақ зиялыларының бірігуге бастаған ұсыныстары қабылданбады. С. Қожановтың пікірлерін дұрыс көрмеген Н.И. Ежов, Бах секілді большевиктер оған қарсы шығып, «мемлекеттік межелеуді тым асығыс жүргізуге болмайды», — деді. Н.И. Ежов тіпті шабуылын үдетіп, «Қожановтың шыдамсыз қадамы қазақ ұлтының шабуылдаушы ұлт екендігін көрсетеді», – деп теріс баға берді. С. Қожановтың ерік жігері мен қайрауының арқасында ұлт қайраткерлері оянып, Ташкентті Қазақстанға беру және мемлекеттік-межелеу саясатын әділетті жүргізуді талап етуге түрткі болды. Қазақ зиялылары Орталық Азия бюросының мемлекеттік-межелеуде мына талаптарды орындауға шақырып, Қазақ республикасы өзінің жаңа шекарасы негізінде КСРО құрамына одақтас республика ретінде енуді, Ташкент қаласының қазақтарға өтіп, Қазақ КСР астанасы болып бекітілуін, Бұхара қазақтарының Өзбекстан құрамында автономиялық облыс статусына ие болуын және Қарақалпақ автономиялы облысының құрылып, Қазақстан құрамына қосылуын талап етті. Ташкент қаласының тағдыры шешіліп, Өзбекстанға өтетін болып шешілгенде С. Қожанов үлкен күйінішпен: «Біз екпінді әрекет еттік. Бәрібір Ташкентті ұстап қала алмадық», – деп өкінішін білдірді [8: 188]. Бұл талаптардың көпшілігі өз шешімін таба алмады, тек Қарақалпақ облысы құрылып, 1932 жылға дейін Қазақстан аумағында болды да, кейіннен Өзбекстанға өтті. Қазақстан тұтастығының қалыптасуы тақырыбында зерттеу жүргізген Ғ. Маймақов сол кездегі Қазақстан Компартия ұйымының

басшылары ел мүдделері тұрғысында мәселені дұрыс қойғанымен, оны жүзеге асыру жолында табансыздық танытты деген тұжырым жасаған [9: 199].

Белгілі мемлекет және қоғам қайраткері Садықбек Сапарбеков «Орыс колонизаторлығының, орыс ұлт үстемдігінің тамырын жойғанменен, жергілікті ұлттардың да шаруа қалпы туралы болғандықтан тіршілік жүзінде шаруа қамдарын бір-біріне қайшы келіп, бірі екіншісіне үстемдік жүргізетіні айқындалды. Бұл зорлықты жойып, әр ұлт өз бетімен ер жетіп, жұрт қатарына қосылуына жол ашу үшін ұлттардың шекарасын ашып, әрқайсына өзіне тиісті ақысын беріп қою керек», – деп ұлттық ерекшеліктеріне қарай мемлекеттік межелеу саясатының заман талабына орай қажетті іс екендігін айтады. Яғни Түркістан өлкесінде көшпелі өмір салтын ұстанған қазақ қауымының шаруашылық жағдайы өзбек және тәжік халықтарының шаруашылығымен салыстыруға мүлдем келмейді, өндіргіш күштер артта қалған. Отырықшы өмір салтын ұстанып, егіншілік және саудамен айналысқан халықтармен бір мемлекет астында өмір сүргеннен гөрі бөлініп жеке мемлекет болғанымыз дұрыс. Бұны С.Садықбеков мына сөздерімен дәлелдей түседі: «Бұл мәселеде басқалардан гөрі қырғыз бен қазаққа қиындық көбірек душар болатыны анық. Жұртшылығы тайыз, шаруасы орнықсыз, халқы тозған, базарлы жерлері, отырықшы орталық орындары барлығы жат ұлттардың қолында. Қырғыз бен қазақ ұлттары мемлекет жасауға әзірлігі кем, ұлттығы нашар, ең артында қалған ұлттар екені анық» дей келе, С. Сапарбеков қазақтар тұратын аудандардың көрші Қазақстанға қосылуы қажет екендігі кезек күттірмейтін мәселе екендігін жеткізді [10: 172].

Қырғыз (қазақ) Орталық атқару комитеті 1924 жылы 9-шы маусымда Түркістан аумағына қарасты қазақ аудандарын республикаға қосу мақсатында арнайы «Түркістаннан шығып, Қазақстанға кіретін қазақ аудандарын кіргізу һәм билеу тәртібі туралы» қаулы шығарып, ревком құрды. Оның құрамына С. Меңдешев, Ә. Әлібеков, С. Есқараев, А. Серғазиев, Т. Жүргеновтер еніп, төрағасы болып С. Меңдешев, орынбасарлары Ә. Әлібеков, С. Есқараев бекітілді. Сырдария мен Жетісу облыстарының басым бөлігінің Қазақстанға қосылуымен елдің әкімшілік-саяси орталығын ауыстыру мәселесі туындады. Орынбор қаласы Қазақ республикасының негізгі шаруашылық аудандарынан шалғайда орналасуы басқару ісінде біраз қиындықтарды туындататыны белгілі еді. «Ақ жол» газетінің 1924 жылдың 30 шілдесінде жарық көрген № 464 санында бұл туралы былай деп жазды: «Астананы жергілікті халыққа жақындатуды қажет деп, Қазақстан облыстарының осы кезде бір-біріне шалғайлығын еске алып, Қазақстан астанасын Орынбор губерниясынан көшіруді дұрыс тауып, оңтүстіктегі қазақ облыстарының шаруашылық саясаты жүзінде Қазақстанда зор мағыналы екендігін ескеріп, алдымызда Қазақстан Орта Азия шаруашылық ынтымақ бірлігіне кіруі мүмкіндігін һәм келесіде мемлекет құрамасына да қосылар деп обком мынадай қаулы қылды: Қазақстан астанасын Орынбордан көшіріп, қазағы бар жерге апаруға, осы мақсатпен Россия ортақшыл партиясының орталық комитетінен басқа бір қаланы астанаға жарарлықтай қылып алғанға дейін, пәтер ретінде болса да, Ташкентте тұруға рұқсат сұрауға». Ташкент қаласы кезінде 200 жылдай Қазақ хандығының аумағында болған, өзбектермен қатар қазақтар да басым тұрған мекен болғандықтан және көшпелі қазақтар өмір сүретін Қазақ АКСР-іне жақын болуы, экономикалық және саяси тұрғыда қазақ халқымен біте қайнасып жатқан шаһар болғандықтан қазақ зиялылары бұл қаланың Қазақстан аумағында қалуы дұрыс деген ұстанымда болды.

Қазақ ұлттық мемлекеттілігін қалыптастыруға белсене араласқан Сейітқали Меңдешев 1924 жылы Орта Азия елдері мен Қазақстанның мемлекеттік шекарасын межелеу мәселесін шешуге белсене қатысты. 1924 жылы Жетісу және Сырдария облыстарын Қазақ АКСР-іне қосуда үлкен қажыр-қайрат көрсетті. Патша өкіметі кезінде қоныс аударушыларға тартып әперілген шұрайлы жерлерді қазақтарға қайтару керектігі жөнінде мәселе көтерді. С. Меңдешевтің ойынша Сырдария мен Жетісу облыстары сонау 1920 жылы Қазақ АКСР-і құрылған кезде республика аумағына қосылуы қажет еді, аймақтардың Қазақстан аумағына қосылмауы республиканың экономикалық-әлеуметтік жағдайына едәуір теріс әсер еткені белгілі. С. Меңдешев Жетісу мен Сырдария облыстарының қосылуына байланысты елдің орталығын қазақ қалың шоғырланған аумаққа көшіру кезек күттірмейтін мәселе екендігін айтып, қазіргі кезде астана үшін ең қолайлы жер бұл Ташкент қаласы екендігін айтты. Бұл жөнінде С. Меңдешев «Ақ жол» газетінің тілшісіне берген сұқбатында «Ташкенттен әбден күдерімізді үзбей тұрып, басқа жақтан кіндік қарастырарлық деген тіпті, ойымыз жоқ. Орынбордан арылып шықтық. Омбы мен Семей қиыр шет. Қалың қазақты бір қиырға тастап, орданы барып шетке тігудің ешбір мағынасы жоқ» деді. Бұл сөзін С. Меңдешев мына сөздермен дәлелдей түседі:

1) Қазақстан бір ғана Семейдікі, яки, Ақмоланікі емес, жалпы қазақтікі.

2) Қазақстанның оңтүстігі Бұхара, Хиуа қазақтары мен Жетісу, Сырдария облысы, күншығысы Ақмола, Семей, күнбатысы Бөкей мен Орал облысы. Болашақ Қазақстанның кіндігі осы жайылған қалың қазаққа орталық жер болуға керек. Ол жер — Ташкент. Қысқасы, қазақтың нағыз көпшілік, орталық кіндігі болған Ташкенттен айырылып, Қазақстан болу — бастан айырылып, дене қалумен бірдей. Ташкент арқылы темір жолмен Семейге де Оралға да, Ақмолаға да тез жетудің мүмкіндігі бар екендігі. С. Меңдешевтің пікірінше Орталық Азияны ұлт шекараларына бөлу өте дұрыс, бұл арқылы Қазақстан болашақта өзінің ауылшаруашылық және өндірістік әлеуетін арттыруға мүмкіндік алады. Әр ұлт жеке дара өз мемлекеттілігін құруға мүмкіндік алатын кеңес үкіметі тарапынан жүргізіліп жатқан әділетті саяси шешім [11: 275–278]. С. Меңдешев 1924 жылы 26 тамызда РК(Б)П Киробком төралқасының мәжілісінде Түркістан АКСР-і мен арадағы шекараны межелеуге байланысты баяндама жасап, республикалар арасындағы шекараны анықтауға әр елден үш адамнан өкіл қатысқан комиссияның күрделі және келісімді жұмыс атқарып жатқандығын айтып, қарама-қайшылықтар тудырып жатқан мәселелерге тоқталды. Өз баяндамасында комиссияның ұлттық-территориялық межелеуге қатысты шешімдерінің қорытындысымен таныстырды. Меңдешевтің айтуынша Ташкент уезінің ұлттық құрамы төрт белдеуден тұрды:

1. Ангрэн өзені бойында орналасқан 8 болыстан құралған құрама руы мекендеген шығыс белдеу. Қазақ өкілдерінің ұстанымы бойынша бұл болыстарда негізінен қазақтар тұрады. Осыны дәлелге алсақ, бұл белдеу сөзсіз Қазақстанға өтуі қажет деп есептейміз. Өзбек делегациясының өкілдері бұған үзілді-кесілді қарсы болып, бұл белдеуде өзбектер тұрады деп дәлелдеуге тырысты.

2. Шыршық өзенінің сол жағалауында қазақ халқы басым тұратын 8 болыстан құралған белдеу.

3. 4-болыстан тұратын, халқының құрамы талас тудырып отырған белдеу. Өзбек өкілдердің пікірінше, 1922 жылғы халық санағы бойынша өзбек халқы басым, бұған қазақ делегациясы келіспей керісінше қазақтар тұратын орта белдеу деп санады.

4. Төртінші белдеу. Тұтастай қазақ халқы мекендейтін Ташкент уезінің батыс бөлігі. Комиссия құрамында жұмыс істеген қазақ делегациялары осы айтылғандарды негізге ала отырып, бүкіл Ташкент қаласы (уезі) Қазақ АКСР-інің құрамына өту керек деп есептейді, – деді баяндамасында С. Меңдешев. Осы баяндама зер салып қарайтын болсақ, С. Меңдешевтің Ташкент қаласы тарихи тұрғыда және тұрғындарының басым бөлігі қазақтардың болуына байланысты қазақ мемлекетінің аумағына өтуі қажеттілігі үшін бар күш-жіберін жұмсағанын көруге болады. Комиссия шешімі бойынша Ташкент қаласы мен оның төңірегіндегі 30 верст аумақты Өзбекстанға беру жөніндегі шешімді шығарды. С. Меңдешев кеңестік партия қайраткері ретінде орталықтың бұл саяси науқанын бар жан-тәнімен қолдау танытып, қазақ жерлерінің біртұтастануы дұрыс деп есептеді [12: 45–48].

Мемлекет қайраткері Қазақ АКСР-інің Жер-су комиссары Әлібекұлы Әлиасқардың айтуынша Сырдария мен Жетісу сынды облыстардың 1920 жылы Қазақстан аумағына кірмей қалуы, қазақ халқының тең жартысының жат-жұрттық болып кетуі онсыз да өндірісі мен шаруашылығы артта қалған республиканың дамуына үлкен кедергі болғандығын айтады. Сырдария мен Жетісу облыстары қосылған жағдайда республикаға 2 млн-нан астам Түркістанның қазақ тұрғындары қосылмақ. Артта қалған өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығын дамытуда бұл орасан күш болмақ. Осыған байланысты қазақ республикасының орталығын Орынбордан Сырдарияға көшіру маңызды екендігін атап өтті.

Түркістан коммунистік партиясы Орталық атқару комитетінің хатшысы болған А. Рахымбаев Орталық комитет тарапынан жүргізілейін деп отырған Орта Азияны мемлекеттік межелеу науқанына қолдау танытып, ұлт шекарасына бөлудің шаруашылық тұрғысынан алып қарағанда маңызы зор екендігін атап өтіп, Орта Азияны мекендеген ұлттардың шаруасы бөлек-бөлек екендігін, әр ұлттың шаруасы бір қалыпты еместігін баса айтты. Өзбек ауданындағы ел тұрғылықты егін салады. Қазақ, түрікмен аудандарындағы елдер көшпелі мал бағады. Түркістан өзбектері мақта егеді. Діқаншылық қылады. Жібек тоқиды. «Бұхара, Хорезм өзбектерінің де тіршілігі осы. Сондықтан ұлт болып бөлінгеннен кейін ұлт республикаларының шаруашылық жүзіндегі бірлігі, әрине, үлкен мағыналы жұмыс шаруаның түрі бір болғандықтан өркендету, мәдениетті қылу оңай болмақ. Жалғыз ұлт бірлігі емес, шаруашылық бірлігінің өзі де табиғи керек істің бірі боып отыр», – деп іс-шараның заман талабы екендігін қоғамға түсіндірді. Ташкент қаласының кімде қалуы керек деген сұраққа А. Рахымбаев қаланың Өзбек республикасының аумағында қалғаны дұрыс, себебі Ташкент қаласы Түркістан, Ферғана, Самарқанның мәдени-саяси кіндігі. Шаруашылық тұрғысынан алсақ та Ташкент тұрғындары негізінен отырықшы шаруашылықты ұстанады. Осыны есепке алатын, болсақ көшпелі қазақтардан гөрі отырықшы өзбекке өтуі заңды, – деп ойын білдірді [13: 134].

Белгілі қазақ зиялысы С. Асфендияров та бұл саяси науқаннан алыс кетпей, өз пікірін білдірді. Оның ойынша, Орта Азия республикалары көп ұлттардың түйіскен жері. Мұнда ұлт болып құралу мәселесі әлі аяқталған емес. Түрлі мәдениет баспалдағында тұрған көшпелі мал өсіруден бастап, отырықшы өмір сүретін сауда мен егін шаруасына бейімделген түрлі халықтар бар. Ұлт шекарасын айырғанда, артта қалған нашар ұлттарға шаруа, мәдениет майданында өркендеуге қолдау көрсетудің қажеттілігін айтып, нашар ұлттар күшті ұлттың езуіне түсіп кетпеуі жағын қарастыруды қадап айтты. Орта Азия халықтары кеше ғана патша үкіметінің езгісінен құтылды, енді бұндай жағдай қайталанбауы керек, – деп өз пікірін білдірді. Қазақ мемлекетіне берілетін астана қазақтың шаруасына, мәдениетіне шын мағынасында орталық бола алатын болуы керек. Болашақ қазақ мемлекетінің шаруашылық, мәдениет салаларында дәуірлеп кетуіне ұйытқы болатын Ташкенттен басқа орталық табу қиын дей келе, Қазақ АКСР-інің орталығы Орынбордан Ташкент қаласына көшірілуін құптады. Болашақ құрылғалы тұрған ұлт республикалары өздерінің бұрынғы қатынастарын үзбей керісінше жандандыру керектігін, тап күресін жалғастырып, байларды жою арқылы жұмысшылар мен еңбекшілердің өсуіне мүмкіндік беруді қолдады.

Қазақ АКСР-інің Түркістан АКСР-і Орталық атқару комитеті жанындағы өкілі қызметін атқарған Темірбек Жүргенов межелеу мәселесінде Ташкент қаласының Қазақ республикасының аумағына өтуі қажет деген пікірді қолдады. Мемлекеттік межелеу кезінде қазақтар тарапына әділетсіздіктер жасалынып жатқандығын меңзеп, Ташкент уезінің 29 болысының тек екеуінде ғана өзбектердің саны басым, қалғандарында қазақтар тұрады. Мысалы Ташкент уезінің Шыршық болысында 100 мың қазақ болса, оның небәрі 7000-ы ғана өзбектер. Осыны негізге алатын болсақ, Ташкент уезі мен қаласы толықтай Қазақстанға өтуі керек екендігін атап көрсетті. Қазіргі Мақтаарал ауданына қатысты Мырзашөл жері кімге өтуі керек деген тартыста да бұл жер жердің тұрғындарының басым бөлігі қазақтар (80 %). Өзбектердің бұл ауданға таласатын еш негіздері жоқ, дей келе, Т. Жүргенов Орта Азиялық бюроны межелеу саясатын әділетті әрі дұрыс бағытта жүргізуге үндеді. Жүргенов сонау Бұхара қазақтарының да ауыр жәй-күйіне назар аударып, Өзбекстанның құрамындағы автономиялық облыс статусын иеленуі қажет екендігін білдірді. Қазақстанның болашағына тоқтала келе жаңадан біріккен Қазақ республикасы КСРО құрамына келісім-шарт негізіндегі одақтас республика болып қосылуы қажеттігін қадап айтқан Т. Жүргенов ұлттық мемлекеттік межелеу кезінде қазақ халқының мүддесін бар күш-қайратымен қорғай білді.

Сырдария облыстық партия комитетін басқарған Сүлеймен Есқараев партияға шын берілген адам ретінде ұлттық-межелеу саясатын дұрыс деп бағалап, шаруашылық тұрғыда маңызды іс-шара екендігін, әр ұлт жеке өз алдына бөлек шығып, шаруашылығын түзеуге мүмкіндік алмақ. Қазақстанға екі ірі қазақтар қалың шоғырланған облыстың қосылуы республиканың ауыл шаруашылық әлеуетінің түзелуіне мүмкіндік береді, – деп есептеді. Дегенмен ұлт республикалары бір-бірінен қол үзіп қалмауы қажет, себебі ғасырлар бойы қалыптасқан шаруашылық байланысты бір сәтте үзе салу экономикалық тұрғыда қолайсыздық туғызады. Бұл жөнінде С. Есқараев былай дейді: «Орта Азия шаруалары бір-бірімен тығыз байланысқан. Мәселен, өзбек шаруасы қазақ шаруашысыз, қазақ шаруасы өзбек шаруашысыз күн көре алмайды. Ферғана Жетісу малы мен астығының арқасында тамақтанса, Жетісу Ферғананы базарлап, астық, мал, өнімін сатып, өзіне керегін алады. Бірі-бірінен жеке өмір сүре алмайды. Ұлттарды ұлт белгісіне қарай шекараға бөлгенімен бірге Сырдария суын (қазақ пен өзбекке, Әмудария суын өзбек пен түрікпенге) бөліп беруге болмайды. Сондықтан болашақ Орта Азия республикаларының арасында шаруашылық байланыс жасататын су мәселесі болып отыр».

Сонымен бірге Орталық Азияны Ресейдің орталық аудандарымен байланыстыратын темір жол жүйесі республикалар арасында бөліске түспей одақтық мүлік санатына жатқызылу керек, – деген пікірді білдіреді. С. Есқараевтың ойын талдай келе, «Орта Азия республикалары болашақта шаруашылық байланысты сақтап қалуы қажет, бұлай болмаған жағдайда Орта Азия шаруашылығы өркендей алмайды. Қазақстанның орталығы жөнінде де пікір білдіріп, орталық Сырдария облысына көшкені дұрыс» деген пікір білдірген [14: 77].

Бұхара облысындағы қазақ орталығының жетекшісі Мырза Науырызбайұлының «Ақ жол» газетіне берген сұқбатында өзге қазақ қайраткерлерінің пікірлерімен үндестігі байқалады. Оның айтуынша Қазақстан Орта Азиядағы республикалармен байланысын үзбеу керек. Қазақтың көпшілігі егіншілік, мал шаруашылығымен тіршілік етсе, өзбек сауда, тоқымашылық (бөз тоқиды), бау асырау, диқаншылықпен тіршілік етеді. Әрине, бұл екі түрлі кәсіптің бір-бірлеріне байланысы күшті. Сондықтан, Қазақстан өзінде жоқ нәрселерді шеттен алуға тиіс. Қазақстан кен орындарына бай

болғандықтан Орталық Азияны шикізатпен қамтамасыз етуге қауқары бар, өз кезегінде өзінде жоқ өнімдерді көршілерден алуға болады. Орта Азия республикалары экономикалық-шаруашылық одаққа біріксе аймақтың дамуына үлкен түрткі болар еді. Мәдени тұрғыда да дала қазақтары мен Түркістан қазақтарының бірігуі арқылы қазақ әдебиетінің таралуына (Түркістан өлкесінің қазақтарына) мүмкіндік бар. Мырза Науырызбайұлының айтуынша, Түркістан шаңырағында өзге ұлттармен қатар өмір сүрген қазақтарда тілдің шұбарлануы мен салт-дәстүрдің араласуы орын алған. Сырдария облысының қазақтарының сөздік терминологиясында өзбек сөздері көп кездеседі. Оның пікірінше Бұхара қазақтары Өзбекстанның аумағында автономиялық статуска ие болуы керек. Қазақстанның астанасы мәселесінде де Орта Азияға жақын жер таңдап алыну қажет, бұл арқылы бұрынғы Түркістанмен саяси байланысты жоғалтып алмаймыз, – деген пікірді ұсынды [15: 119].

Орталық Азия аймағын ұлттық-мемлекеттік межелеу кезінде осы өңірде тұратын саны ең аз халық қарақалпақтардың саяси статусы қандай болуы керек деген мәселе күн тәртібінде тұрды. Түркістан Республикасының Амудария облысы мен Хиуа республикасының аумағында жалпы саны екі жүз қырық мыңдай қарақалпақ халқы өмір сүрді. Бұл тұста қарақалпақ халқының арасынан шыққан зиялылардың саны тым аз болды, басқа ұлттармен салыстырғанда қараңғылық құрсауында өмір сүріп, Хиуа хандығының құрамында болып келген бұл халық үшін өзге халықтармен теңдей өзін-өзі басқару құқығын иеленуге мүмкіндік туды. Комунистік партияның Орта Азиядағы бюросы автономиялы Қарақалпақ облысы түзуді керек тауып, қаулы қылды. Ендігі мәселе құрылғалы отырған Қарақалпақ Республикасы кімнің қарамағында болуы керек деген сұрақ болатын. Ұлттық мемлекеттік межелеу бойынша комиссия мүшесі қарақалпақ ұлтының өкілі Аллаяр Досназаров болашақта қарақалпақ халқының тағдыры қалай болмақ деген сұраққа өз пікірін білдіріп: «Қарақалпақ деген аты өзге болмаса, бұл халық тарихи дәстүрі және тілімен қазақтан өзгелігі жоқ. Кәсіп пен шаруашылық түрі, ғұрып–әдеті, тұрмыс заңы бәрі де қазақша. Қарақалпақтың өзбекпенен ешқандай байланысы болмауына байланысты Өзбекстанға қосылудың ешқандай реті келмейді. Сондықтан автономиялы Қарақалпақ облысы жаңадан түзілетін Қазақстан республикасына қарау керек және Қазақстан Республикасы үкіметі жанында қарақалпақ комиссиясы болуы керек», – деді. «Туркестанская правда» газетінің 187-санында Сұлтанқазы деген қарақалпақ зиялысы мақала жазып «Қарақалпақ облысы Өзбекстанға қосылсын» деп мәлімдеме жасаған. Қарақалпақ зиялыларының ой пікірін сараласақ дұрыс деп толықтай есептеуге болады, себебі бұл халық қазақтар сынды көшпелі өмір сүрді, тілі де қазақтарға жақын, салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптарына жақындық көп. Тарихы да қазақтармен тағдырлас туысқан халық болғандықтан Қазақстан аумағына қосылуы дұрыс еді. 1925 жылы 12–19 ақпан күндері өткен диханшылар мен батырақтардың және қызыл армия депутаттарының құрылтай съезінде Қазақ АКСР-і құрамындағы Қарақалпақ автономиялық облысы ресми түрде жарияланды (16 ақпан).

1924 жылы 18 қарашада өткен Түркістан АКСР-і Орталық Атқару Комитетінің соңғы мәжілісі өткізіліп, Түркістан республикасының атқару комитеті, комиссарлар кеңесі, шаруа кеңесі тарқатылды. Бұл тарихи мәжіліс Түркістан кеңестік республикасының соңғы күні болып, өмір сүруін тоқтатты, оның аумағында ұлт республикалары қалыптасты [16: 263].

Ұлттық-территориялық межелеу барысында Орта Азияны мекендеген түркі халықтарының бірлігінің рәмізінде болған Түркістан атауы геосаяси, әкімшілік мәнінен айрылып, тарихтың еншісіне берілді.

Қорытынды

Ұлттық-территориялық межелеудің бастауында тұрған қазақ зиялылары С. Қожанов, Т. Жүргенов, С. Меңдешев сынды тұлғалардың көзқарастары науқанның барынша өткір саяси пікірталастарға негіз болғандығын аңғартады. Кеңес үкіметі 1924 жылы Орта Азиядағы ұлттарды мемлекеттік межелеу саясатын толық аяқтады. Түркістан Республикасының құрамында болған ұлттар науқан барысында өз алдына жеке республикаларға айналып, өзін-өзі басқару құқықтарына қол жеткізді. Кеңес Одағының құрамына дербес ұлттық мемлекеттік құрылымдар болып енген ұлттар қысқа мерзімде саяси, әлеуметтік және экономикалық тұрғыда биік жетістіктерге жетті. Жас республикаларда кезек күттірмейтін мәселелер (сауатсыздықты жою, ауыл шаруашылығы, елді индустрияландыру, білім мен ғылымды дамыту) шешімін тапты. Ең бастысы апатты, секірмелі жолмен болса да тұтас аймақтың халықтары дәстүрлі қоғамдық құрылымдарын жаңа индустриалды қоғамға модернизациялай алды. Еліміздің тәуелсіздік жылдары көрші мемлекеттермен шекараны

делimitизация, демаркация жасауы XX ғасыр басындағы шекара мәселесін халықаралық нормаларға сай реттеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Маймақов Ғ. Қазақ жері тұтастығының қалыптасуы / Ғ. Маймақов. — Алматы: М.Х. Дулати атындағы қоғамдық қоры, 2005. — 205 б.
- 2 Шоқай М. Түркістанның қилы тағдыры / М. Шоқай; Құраст. Б. Серікбайұлы Қошым Ноғай. — Алматы: Жалын. — 1992. — 184 б.
- 3 Шоқай М. Туркестан под властью Советов / М. Шоқай. — Алматы: Айқап, 1993. — 245 с.
- 4 Тастекова Г.Б. Қазақ жері шекарасының қалыптасуы мен анықталуы мәселесінің теориялық проблемалары / Г.Б. Тастекова // Тарих ғылымының теориясы мен әдіснамасы. Қазақ хандығының 550 жылдығына арналған Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары. — Қостанай: ҚМПИ. — 2015. — Б. 245-251.
- 5 Ақ жол (газеті) [Мәтін]. Көптомдық. / Құраст. Х. Есенқарақызы. Нұр-Сұлтан: Алашорда, 2020. — № 471. — 487 б.
- 6 Ақ жол (газеті) [Мәтін]. Көптомдық. / Құраст. Х. Есенқарақызы. Нұр-Сұлтан: Алашорда, 2020. — № 472. — 425 б.
- 7 Ақ жол (газеті) [Мәтін]. Көптомдық. / Құраст. Х. Есенқарақызы. Нұр-Сұлтан: Алашорда, 2020. — № 473. — 465 б.
- 8 Ақ жол (газеті) [Мәтін]. Көптомдық. / Құраст. Х. Есенқарақызы. Нұр-Сұлтан: Алашорда, 2020. — № 474. — 392 б.
- 9 Ақ жол (газеті) [Мәтін]. Көптомдық. / Құраст. Х. Есенқарақызы. Нұр-Сұлтан: Алашорда, 2020. — № 478. — 385 б.
- 10 Шоқай М. Таңдамалы / М. Шоқай. — Алматы, 1998. — 355 б.
- 11 Рысқұлов Т. Шығармалар жинағы / Т. Рысқұлов. — Алматы, 1997. — 547 б.
- 12 Шарафуддинов З. Қазақ жерін нақтылау жұмыстары / З. Шарафуддинов // Қазақ тарихы. — 2001. — № 4. — Б. 45-48.
- 13 Рыскулов Т. Новый Туркестан / Т. Рыскулов. — Ташкент: Тургосиздат, 1923. — 245 с.
- 14 Ходжаев Ф.К. К истории революции в Бухаре и национального размежевания Средней Азии / Ф.К. Ходжаев. — Ташкент, 1926. — 195 с.
- 15 Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында / Н.Ә. Назарбаев. — Алматы, 1999. — 247 б.
- 16 Сапарғалиев М.С. Возникновение казахской советской государственности / М.С. Сапарғалиев. — Алматы: Наука, 1951. — 401 с.

Б.А. Жамелов, Х.М. Турсун

Взгляды национальных деятелей к политике национально-государственного размежевания в Центральной Азии

В статье рассмотрены мнения и мысли казахской интеллигенции относительно политики, проводимой Советским правительством в 20-е гг. прошлого века, касающейся национально-государственного размежевания Средней Азии. Наряду со взглядами представителей большевистской интеллигенции, показана точка зрения М. Чокая, выступавшего против советской политики. Советское правительство взяло под полный контроль размежевание государственных границ, выступило против объединения братских народов Средней Азии и решило создать отдельную республику для каждой нации. Однако в этой кампании большевики также выступили против политики размежевания и одностороннего решения правительства о создании в регионе национальных республик. По мнению Т. Рыскулова, сохранение Туркестанской ССР было бы правильным решением. Другой партийный деятель С. Кожанов заявил о необходимости создания в регионе «федерального государственного строя». К сожалению, советская власть не поддержала взгляды представителей национальной интеллигенции, которые были за присоединение Ташкента, политического и экономического центра Средней Азии, к территории Казахской ССР. Политика размежевания была определена Советами в одностороннем порядке, без учета мнения представителей казахской интеллигенции. В 1924 г. власти СССР завершили кампанию по немедленной ликвидации Туркестанской Автономной Советской Социалистической республики и ее разделению на национальные государства.

Ключевые слова: государство, национально-территориальное размежевание, Центральная Азия, интеллигенция нации, большевистская власть, федерация, самоопределение наций.

B.A. Zhamelov, Kh.M. Tursun

Views of national leaders on the policy of delimiting nation states in Central Asia

The article examines the views of the Kazakh intelligentsia in connection with the policy of the national-state demarcation of Central Asia, pursued by the Soviet government in the 20s of the last century. During the

political campaign of demarcation, perspectives of M. Shokai, who opposed to the Soviet policy, were indicated, along with Bolshevik national intellectuals' viewpoints. Soviet government totally controlled the process of demarcation of the national borders; it opposed to the unification of the fraternal nations of Central Asia and created a separate republic for each nation. However, some Bolsheviks were against this political campaign of demarcation. For instance, S. Kozhanov, who opposed to the government's unilateral decision, supported the idea of creating "federal state formation" in this region and T. Ryskulov favored the idea of preserving Turkestan ASSR. Their perspectives were also reviewed in this article. The Soviet authorities did not support the views of national intellectuals who were in favor of including Tashkent city, which was the political and economic center of Central Asia, to the territory of the Kazakh ASSR. The policy of demarcation was decided unilaterally by the Soviets, without considering the views of the Kazakh intelligentsia. The USSR authorities quickly abolished the Turkestan ASSR by dividing it into nation states and completed entirely this division campaign in 1924.

Keywords: state, national-territorial division, Central Asia, intelligentsia of the nation, Bolshevik power, federation, self-determination of nations.

References

- 1 Maimaqov, G. (2005). Qazaq zheri tutastygynyn qalyptasuy [Formation of the integrity of the Kazakh land]. Almaty: M.Kh. Dulati atyndagy qogamdyq qory [in Kazakh].
- 2 Shokai, M. (1992). Turkistannyn qily tagdyry [The Fate of Turkestan]. B. Serikbaiuly Qoshym Nogai (Ed.). Almaty: Zhalyn [in Kazakh].
- 3 Shokai, M. (1993). Turkestan pod vlastiu Sovetov [Turkestan under the power of Soviets]. Almaty: Aikap [in Russian].
- 4 Tastekova, G.B. (2015). Qazaq zheri shekarasynyn qalyptasuy men anyqtaluy maselesinin teoriialyq problemalary [Theoretical foundations of the problem of formation and definition of the boundaries of the Kazakh land]. Tarikh gylymynyn teoriiasy men adisnamasy. *Qazaq khandygynyn 550 zhyldygyna arnalgan Khalyqaralyq gylymi-praktikalyq konferentsiiasynyn materialdary — Materials of the international scientific and practical conference "Theory and methodology of historical science" dedicated to the 550th anniversary of the Kazakh Khanate* (pp. 245–251). Qostanai: Qostanai menlekettik pedagogikalyq instituty [in Kazakh].
- 5 Esenkaraqzy, Kh. (Eds.). (2020). *Ak zhol [White Road]. Kop tomdyq – Multi volume*. No. 471, 487 [in Kazakh].
- 6 Esenkaraqzy, Kh. (Eds.). (2020). *Ak zhol [White Road]. Kop tomdyq – Multi volume*. No. 472, 425 [in Kazakh].
- 7 Esenkaraqzy, Kh. (Eds.). (2020). *Ak zhol [White Road]. Kop tomdyq – Multi volume*. No. 473, 465 [in Kazakh].
- 8 Esenkaraqzy, Kh. (Eds.). (2020). *Ak zhol [White Road]. Kop tomdyq – Multi volume*. No. 474, 392 [in Kazakh].
- 9 Esenkaraqzy, Kh. (Eds.). (2020). *Ak zhol [White Road]. Kop tomdyq – Multi volume*. No. 478, 385 [in Kazakh].
- 10 Shokai, M. (1998). Tandamaly [Selectively]. Almaty [in Kazakh].
- 11 Ryskulov, T. (1997). Shygarmalar zhinagy [Collection of works]. Almaty [in Kazakh].
- 12 Sharafuddinov, Z. (2001). Qazaq zherin naqtylau zhumystary [Works on clarification of the Kazakh land]. *Qazakh tarikhy – Kazakh history*, 4, 45–48 [in Kazakh].
- 13 Ryskulov, T. (1923). *Novyi Turkestan [New Turkestan]*. Tashkent: Turkgosizdat [in Russian].
- 14 Khodzhaev, F.K. (1926). *K istorii revoliutsii v Bukhare i natsionalnogo razmezhevaniia Srednei Azii [To the history of the revolution in Bukhara and the national settlement of Middle Asia]*. Tashkent [in Russian].
- 15 Nazarbayev, N.A. (1999). *Tarikh tolqynynda [On the wave of history]*. Almaty [in Kazakh].
- 16 Sapargaliev, M.S. (1951). *Vozniknovenie kazakhskoi sovetskoi gosudarstvennosti [Revival of the Kazakh Soviet state]*. Almaty: Nauka [in Russian].

С. Жуматай*, С.К. Кабылтаева, Н.Е. Сайлаубаева

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: kopeev95@mail.ru; uteubaeva81@mail.ru; n761@mail.ru)*

I және II Мемлекеттік думадағы Мұсылман фракциясының рөлі мен қызметі

Мемлекеттік думадағы Мұсылман фракциясының құрылуы мен оның қызметі мұсылмандардың саяси сана-сезімі оянуының және дамуының маңызды көрсеткішіне айналды. I және II Мемлекеттік думадағы Мұсылман фракциясы назарында үш негізгі мәселе болды: аграрлық, саяси өмірді демократиялау және ұлттық-діни қатынастар. Осылайша, I және II Думалар қызметінде Мұсылман фракциясы айтарлықтай маңызды рөл атқарды. Мақалада патшалық империяның аграрлық, соның ішінде қоныстандыру саясатына қатысты Мұсылман фракциясы депутаттарының көзқарастары мен I және II Мемлекеттік думадағы олардың қызметі қарастырылған. Мұсылман фракциясының депутаттары Дала өлкесінің жергілікті халықтарының мүдделерін қорғап, жер мәселесін құқықтық тұрғыдан шешуге ұмтылып, аталған мәселелерді талқылауға қатысып отырды. Мақала авторлары думалық комиссиялардағы мұсылман депутаттарының заңшығарушылық қызметі мен жұмысына талдау жасаған. Сонымен қатар, Дала өлкесінің атынан сайланған Мұсылман фракциясының көрнекті мүшелері Ш. Қосшығұлұлы мен Т. Нурекеновтің ұстанымдары туралы айтылған.

Кілт сөздер: Мемлекеттік дума, Мұсылман фракциясы, Ш. Қосшығұлұлы, Қазақстан тарихы, Дала өлкесі, Ресей империясы, мұсылман факторы.

Кіріспе

XX ғасырдың басындағы Қазақстан тарихының мәселелерін ұғыну қазіргі кезеңдегі тарих ғылымының өзекті және көптеген жағдайларда қарама-қайшы мәселелердің бірі болып саналады. Қазақтардың тарихында өткен ғасырдың басы ерекше орынға ие.

1905–1907 жылдардағы Ресейдегі революцияның бірден–бір оң нәтижесі ретінде жаңа саяси дәстүрдің (ресейлік парламентаризмнің) пайда болуын және оның қалыптасуын атап көрсетуге болады. Аталған кезеңдегі революциялық толқулар император II Николайды 1905 ж. 17 қазанда өзінің мәні жағынан абсолюттік монархияның ыдырап, парламенттік монархияға өтуін анықтап берген «Мемлекеттік тәртіпті жетілдіру» жөніндегі манифестке қол қоюға мәжбүрледі. Өз кезегінде, бұл манифест халықтардың этникалық сана-сезімінің өсуіне, ұлттық-қоғамдық және саяси бірлестіктердің пайда болуына ықпал етті. Бұл XX ғасырдың басында саяси аренада жаңадан пайда болған және Ресей империясының қоғамдық-саяси өмірінде айтарлықтай маңызды роль атқарған Мемлекеттік думада этнотерриториялық немесе этноконфессионалдық негізде ұйымдастырылған құрылымдардың қалыптасуына алып келді. Мұндай құрылымдардың бірі — құрамына Дала өлкесі мен Түркістанның депутаттары кірген Мұсылман фракциясы болып табылады.

Мұсылман фракциясының Мемлекеттік думада, сонымен қатар империяның құрамындағы мұсылман халықтарының қоғамдық-саяси өмірінде атқарған рөлі мен қызметі ерекше. Сондықтан, құрамына Ш. Қосшығұлұлы пен Т. Нурекенов кірген және Дала өлкесінің мүдделерін қорғаған Мұсылман фракциясының тарихын, оның I және II Думадағы қызметін зерттеу үлкен ғылыми қызығушылық тудырады.

Осымен бірге I және II Дума жұмысы кезеңінде Дала өлкесі мен Түркістанда ұлтаралық қатынастарды және әлеуметтік-саяси тұрақсыздықты реттеу мәселесі тұрды. Бұл мәселелер жер иелену және жерді қолдануда, орталық пен жергілікті жерлердегі басқаруды және өзін-өзі басқаруды ұйымдастыруда, осымен бірге білім мен мәдениет, дін салаларында көрініс тапқаны белгілі. Осындай мәселелерді шешуге талпыныс білдірген және I-II Думалардағы маңызды рөл атқарған Мұсылман фракциясының рөлін зерттеудің тек қана ғылыми-теориялық емес, сонымен бірге танымдық және саяси-қолданбалы маңызы бар.

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: kopeev95@mail.ru

Зерттеу әдістері

Мақаланың әдіснамалық негізін тарихи құбылыстардың дамуын зерттеуге мүмкіндік беретін танымның жалпы ғылыми принциптері, соның ішінде историзм принципі құрайды. Тақырыпты зерттеу барысында хронологиялық және тарихи салыстыру әдістері қолданылды. Хронологиялық әдіс I және II Мемлекеттік думадағы Мұсылман фракциясы қызметінің динамикасын зерттеуге, тарихи салыстыру әдісі Дала өлкесіндегі тарихи құбылыстардың ортақ тұстары мен ерекшеліктерін зерттеуге мүмкіндік берді.

Талқылау

Дала өлкесінде I Мемлекеттік думаға сайлау өткізу күрделі жағдайда жүрді. Себебі, Дала өлкесі әскери жағдай жарияланған жергілікті орындар тізіміне кірді және мұндай жағдайдың өзі әкімшіліктің озбырлығы үшін үлкен мүмкіндіктер тудырды. Мысалы, 1906 ж. 24 қаңтарда Ақмола облысының әскери губернаторының қаулысына сәйкес жиналыстар, манифестациялар, т.б. жаппай іс-шаралар жүргізуге тыйым салынды.

Мемлекеттік думаға сайлау кезінде Думаны көшпенділердің құқықтарын қорғау үшін қолдануға шақырған алдыңғы қатарлы қазақ демократиялық интеллигенциясы өздерінің қызметін белсендете бастады. Дала өлкесінің жергілікті тұрғындарын кемсітуге қарамастан, бұл құбылыс Ресейде және оның шеткері аймақтарында парламентаризмнің қалыптасуының бастамасына айналды.

Қазақ даласындағы I Думаға сайлау компаниясы 1906 жылдың сәуір айының аяғында басталды. Бұл кезеңде Мемлекеттік дума өзінің қызметіне кіріссе, ал Семей облысының волостарында тек қана сайлаушылардың тізімін тексеріп үлгерді [1: 40]. Сайлау алдындағы күрес Омбыда, Ақмолада, Семейде, Петропавлда, Өскеменде орын алды және социал-демократтар айтарлықтай белсенділік танытты. Олар Думаның бойкот жариялау тактикасын қателік деп танып, жергілікті социал-демократтарды сайлау компаниясына қатысуға үгіттеді. Социал-демократтармен бірге, Омбыда, Семей мен Өскеменде сайлау компанияларында кадеттердің жақтаушылары да белсенділік танытты.

Жалпы алғанда, қоғамдық өмірдің кейбір жандануына қарамастан, сайлау алдындағы агитация тек қана Дала өлкесінің ауылдық жерлерінде емес, сонымен бірге қалаларда да кеңінен жүргізілген жоқ. Қала тұрғындарының айтарлықтай бөлігі сайлауды елемеген және мұның себебі жергілікті әкімшіліктің жазалау саясатымен байланысты болды.

1906 ж. маусымда Дала өлкесі халықтарының арасынан I Мемлекеттік думаға депутаттарды сайлау өтті. Көкшетауда өткен Ақмола облысы сайлаушыларының жиналысы нәтижесінде Думадағы қазақ халқының өкілі ретінде көкшетаулық молда Шаймерден Қосшығұлұлы сайланса, Семей облысының орыс халықтары тарабынан дәрігер және социал-демократ В.И. Ищерскийді сайлаған.

Жалпы алғанда, революцияға дейінгі кезеңдегі Думаға барлығы 79 мұсылман депутат сайланған: соның ішінде I Думаға — 25 депутат, II Думаға — 37 мұсылман депутат, III Думаға — 7 депутат сайланған [2: 146–179]. Мұсылман депутаттарының жалпы саны арасынан I Думаға Дала өлкесі мен Түркістаннан төрт депутат: А. Биримжанов, А. Кальменов, Ш. Қосшығұлұлы, А. Букейханов ұсынылса, II Думаға — 10 депутат: Т. Абдухалилов, Т. Аллабергенов, М. Нурбердыханов, М.Т. Тынышпаев, С.А. Мухамеджанов және А. Кариев, Ш. Қосшығұлұлы, Т. Нурекенов, С.Б. Қаратаев, А.К. Беремжанов сайланды [3: 276–314].

Жалпы алғанда, екі айдың ішінде I Дума қандайда бір заң жобасын қабылдап үлгерген жоқ. Оның негізгі қызметі үкіметтің және оның жекелеген мүшелерінің саясатын сынға алумен, комиссия сайлаумен және патша үкіметіне жауап сөздерін даярлаумен және сонымен бірге, I Думаның көтерген негізгі мәселесі аграрлық саламен тығыз байланысты болды.

Мамыр айының өзінде-ақ Дума депутаттары арасында «егер, аграрлық мәселе төңірегінде шиеленіс ушықса, үкіметтің Думаны тарататыны» жөніндегі ақпарат тарай бастаған. Патша үкіметі бұл мәселені өзінің игілігіне пайдаланып, «халықтың атынан сайланған депутаттар заңшығару істерімен айналысудың орнына, өздеріне тиісті емес жұмыстармен шұғылдануда» деген сылтаумен I Дума таратылған болатын. I Думаның тез арада таратылуына байланысты Мұсылман фракциясының құрылу үрдісі аяқталмай қалды және фракция ресми түрде тіркеліп үлгерген жоқ еді.

I Думаның 1906 жылдың сәуірінен бастап шілдеге дейін қысқа уақыт жұмыс жасағанына қарамастан, оның қызметі Ресей империясының саяси дамуының маңызды факторына айналып, қоғамдық өмірдің көптеген салаларына өзінің ықпалын тигізді. Думаға әртүрлі саяси партиялар мен халықтардың жарқын өкілдері сайланды. Олар фракцияларды құру, палатаның регламентін өңдеу,

үкіметке депутаттық сұраныстарды жіберу т.б. маңызды жұмыстар бойынша өздерінің шеберлігін көрсетіп, ағарту ісіне, мәдени-ұлттық автономияларды дамытуға, ұлттық азшылықты қорғауға айтарлықтай көңіл бөлді. I Дума қызметі ұзаққа созылмағанымен, парламентаризм идеясы интеллигенция тарабынан қолдауға ие болды.

Осымен бірге, I Думаның таратылуына қарамастан, қазақ даласындағы қоғамдық толқулар тоқтаған жоқ және бұл II Думаға сайлау өткізу іс-шараларының басталуымен байланысты болды.

1907 жылдың қаңтар-ақпан айларында Дала өлкесінде II Мемлекеттік думаға сайлау жұмыстары өтті. II Думаға сайлау қарсаңында революцияның шегінуіне байланысты елдегі жағдай өзгеріске ұшырады. Сондықтан, сайлау алдындағы компанияға тек қана социал-демократтар емес, сонымен бірге эсерлерде қатысты. Биліктің жазалау шараларына қарамастан және I Думаға сайлау кезеңімен салыстырғанда социал-демократтар сайлау алдында үгіт-насихат жұмыстарының заңсыз, сонымен бірге заңды түрлерін қолданып, белсенділік танытты. Мысалы, Ақмола облысында социал-демократтар тек қана үндеухат таратып қойған жоқ, сонымен бірге Думаға қатысты өздерінің тактикасын насихаттау бойынша сайлау алдындағы жұмыстарын жүргізді. Жалпы алғанда, Дала өлкесіндегі сайлаудың нәтижесінде II Думаға Ақмола облысынан Ш. Қосшығұлұлы, Семей облысынан Т. Нурекенов, Семей облысының орыс халықтарынан Н.Я. Коншин, Сібір казак әскері атынан И.П. Лаптев, Ақмола облысының орыс халықтары арасынан социал-демократ А.К. Виноградов сайланды [1: 41].

Осылайша, II Мемлекеттік думаға да, I Думаға сайланған және патшалық Ресейдің әлеуметтік-саяси құрылысының қайта құрылуын қолдаған халық арасында беделі бар депутаттар қайта сайланғандығын көре аламыз.

Жоғарыда атап көрсеткендей, II Думада құрылған Мұсылман фракциясының құрамына Ш. Қосшығұлұлы пен Т. Нурекенов кірген болатын. Аталған фракцияның мақсаты — Ресейдің шеткері мұсылман аймақтарының құқықтары мен мүдделерін қамтамасыз ету болды. Осымен бірге, Мұсылман фракциясының депутаттары аграрлық мәселе бойынша заң жобасын даярлау істеріне белсенді түрде қатысты.

Айта кету керек, ресейлік парламентте талқыланған көптеген мәселелердің ішінде келесілер бірқатар маңызға ие болды:

– діни заңшығарушылық (жарияланған «ар-ождан бостандығын» жүзеге асыру, діни басқару органдарын қайта құру);

– халыққа білім беру мәселелері (ана тілінде оқыту құқығы);

– қоныс аудару саясаты және ұлттық шеткері аймақтардың жағдайы;

– сот реформасы (ана тілінде сот ісін жүргізу);

– мерекелік күн жөніндегі мәселе (мұсылмандық мереке күндері демалыс мәселесі) [4].

Комиссияларда, осымен бірге ортақ пікір-таластар кезінде жоғарыда аталған мәселелерді қарастыру барысында Мұсылман фракциясы мүшелерінің біршама белсенділігі байқалады.

Мұсылман фракциясының депутаттары аграрлық мәселе бойынша заң жобасын даярлауда үлкен белсенділік танытты. Депутаттардың талабы бойынша I Думада құрылған және 101 мүшеден, соның ішінде 10 орын Дала өлкесі мен Сібірден шыққан депутаттарға тиесілі болған аграрлық комиссия II Дума тұсында да аграрлық мәселеге көп көңіл бөлді [4].

«Иттифак-аль-муслимин» партиясының бағдарламасына сүйенген мұсылман депутаттар аграрлық мәселені шешудің өзіндік нұсқасын ұсынды. Бірінші нұсқада жерді облыстардың жеке меншігіне беру, соңынан, жерді тек қана диқаншылықпен емес, сонымен бірге көшпелі мал шаруашылығымен айналысатындар арасында әділ түрде шешуге шақырды. Осымен бірге, мұсылман депутаттар Дала өлкесіне ресейлік қоныстанушылар толқынын толық тоқтатуды талап етті. Бұл құжаттарды Думаға жібергеннен соң, мұсылман депутаттары биліктің жоғарғы органына қазақ жеріндегі қоныстандыру комиссиясының заңға қайшы әрекеттері жөнінде сұратым білдірді.

Қазақ халқының атынан сайланған депутаттарға думалық трибунаға шығып сөйлеу мүмкіндігі берілген жоқ, сондықтан олар сайлаушылардың тілегін орындаудың басқа тәсілдерін қолданды. Мысалы, II Думаның жұмыс жасаған кезеңінде депутаттар Ш. Қосшығұлұлы пен Т. Нурекенов қоныстандыру мен егін шаруашылығы Басқармасының басшысы князь Васильчиковқа барып, дала облыстарына қоныстандыруды тоқтату қажет екендігіне үкіметтің назарын аудару мақсатында қазақ халқының жағдайы жөнінде өздерінің ойларын білдірген [5: 85].

II Думаның жұмысы кезеңінде депутаттық корпусының ықпалымен қазақтарды қоныстандыру мәселесі бойынша Үкіметтік кеңес шақырылды. Оның жұмысына Дала өлкесінің депутаттары

Б.Б. Каратаев, А.К. Беремжанов, Т. Нурекенов, Ш. Қосшығұлұлы кірген. Бірақ, Ш. Қосшығұлұлы мен Т. Нурекеновтің Торғай, Ақмола және Семей облыстарына қоныстандыру учаскелерін құруды тез арада тоқтату керек деген талаптарына қарамастан, шақырылған Үкіметтік кеңес аталған талаптың орындалуы мүмкін емес деп шешкен [6].

Осымен бірге, мұсылман депутаттарының Думаның заңшығарушылық бастамаларына қосқан үлестері бар. I Думада мұсылмандар өздерінің ұйымдастырушылық жағынан әлі толық қалыптаспаған болатын және енгізілген бастамалардың 80 %–на (барлығы 15 бастама, соның 12–сі кадеттердің бастамасы) ие болған кадеттердің тарабынан шектеуге алынды. Сондықтан, өзіндік жобаларды ұсынбаған мұсылман депутаттар кадеттердің заң жобаларына қол қойды. Мысалы, 18 мұсылман депутат, соның ішінде Ш. Қосшығұлұлы кадеттердің «Діні мен ұлтына байланысты саяси және азаматтық құқықтардың шектелуінен бас тарту жөніндегі негізгі ережелердің Жобасына» өздерінің қолдарын қойған [7: 67].

II Думада заң жобаларын даярлау үшін әртүрлі комиссиялар құрылды. 33 мүшеден құралған жеке адамның дербес құқықтылығы жөніндегі комиссияға Ақмола облысының орыс халықтары атынан шыққан депутат, социал-демократ А.В. Виноградов ұсынылса, жергілікті сот жөніндегі комиссияға Семей облысының атынан шыққан депутат және заң жөнінде білімі бар Н.Я. Коншин кірген [1].

Өзіміз көріп отырғандай, Дала өлкесінің депутаттары өз ортасынан юриспруденция саласы бойынша жауапты және сауатты, оларды ұсынған халықтың өмірін жақсартуға қабілеті бар тұлғаларды ұсынған. Бірақ, Мемлекеттік думаға оппозицияның қуылуына байланысты Ресейде қалыптасқан сот құрылысы мен заң шығаруды өзгерту бойынша жұмысын бастаған комиссияның қызметі аяқталмай қалды.

I және II Мемлекеттік думаларда аймақ депутаттары Дала өлкесі халықтары үшін маңызға ие болған сот құрылысы мен құқықтық жүйені ұйымдастыру жөніндегі мәселелерді объективті себептерге байланысты шеше алмады. Осымен бірге, қазақ халқы депутаттарға берген өздерінің тілектерінде 1891 жылы қабылданған Дала жинағын өзгертуді талап етті. Өзімізге белгілі, 1891 ж. Дала жинағы енгізілгеннен соң халық соты мен қазақтардың қарапайым құқықтарын шектей отырып, үкімет империялық құқық пен сот құрылысының рөлін нығайтқан болатын.

Дала өлкесінің депутаттары қатысқан I және II Дума қызметін қарастыра келе, Дала өлкесінің жағдайын жеңілдетуге бағытталған бірде бір заң қабылданған жоқ. Әрине, бұған депутаттардың белсенділігінің жеткіліксіздігі себеп болған жоқ. Мұның себебі мемлекеттік құрылыс жүйесінің басқарудың парламенттік формасын қабылдауға дайын еместігі болып табылады.

Барлық негізгі мәселелер бойынша II Дума мен үкімет арасындағы қарама-қайшылықтар шиеленіс сипатына ие болды. Әскери қастандық ұйымдастырды деп айыпталған социал-демократтар фракциясы депутаттарын қылмыстық жауапкершілікке тарту II Думаны таратудың бірден-бір себебіне айналды. Осылайша, 1907 жылы 3 маусымда II Мемлекеттік дума таратылды.

II Дума таратылған соң, үкімет белсенді түрде саяси әрекеттерге көшті, бәрінен бұрын, Думаға сайлау жөніндегі заңға халықтың құқығын шектеген өзгерістер енгізілді. Ұлттық шеткері аймақ халықтарының өкілдер саны қысқартылса, Қазақстан мен Түркістан халықтары (бір депутат ұсынуға құқығы болған Орал әскери казак әскерінен басқа) мүлдем сайлау құқығынан айырылды.

Әрине, Дала өлкесінің атынан Мемлекеттік думаға сайланған Мұсылман фракциясы мүшелерінің қатарында Ш. Қосшығұлұлы мен Т.Нурекеновтің рөлі ерекше.

Қосшығұлұлы Шаймерден (Шахмерден), (шамамен 1869/1874–1932 жылдар) — қоғам қайраткері. Қазіргі Ақмола облысы Еңбекшілдер ауданының Қоғам ауылында туған. Науан хазіретінде, Бұқара медресесінде оқыған. 1903 жылы Көкшетау уезінде Ресейдің отаршылдық саясатына қарсы күреске шақырған үндеу хат таратқаны үшін Сібірге айдалып, 1905 жылы бірінші Орыс революциясы дүмпуімен айдаудан қайтқан. 1906 жылы қаңтарда Санкт-Петербурда өткен Бүкілмұсылмандар съезіне делегат болды. Съезде мұсылмандардың халықтық саяси партиясын құру қажеттігін қуаттаған. Партия бағдарламасын жасау жөніндегі комиссия құрамына кірген. 1906–1907 жылдары I Мемлекеттік думаға Ақмола облысынан депутат болып сайланған. 1906 жылы Нижний Новгород қаласында өткен Бүкілресейлік мұсылмандардың үшінші съезіне қатысып, оның төралқасына сайланады, съездің ағымдағы саяси ахуал, оқу және дін істері жөніндегі қаулыларын әзірлеуге қатысқан. Съезде құрылған «Ресей мұсылмандар одағы» ұйымының Орталық Комитетінің құрамына сайланған. Екінші Мемлекеттік думаның депутаты болды. Мұсылман фракциясының құрамына енген [8].

А. Бөкейхановтың жерлесі Т. Нурекенов 1859 ж. көшпендінің отбасында дүниеге келген және қазақ бастауыш мектебін аяқтаған. Кейін ол Павлодар облысының Сейтенов волостының волостық басқарушысы қызметін атқарған. Осымен қатар, ол мал шаруашылығы және саудамен айналысқан. Т. Нурекенов «Выборг үндеуіне» қатысқаны үшін II Думаға сайлану құқығынан айырылған. А. Бөкейхановты айырбастауға мүмкіндік алған бес үміткердің бірі болған. 1907 ж. 12 ақпанда Т. Нурекенов II Думаға қабылданып, Мұсылман фракциясы мен Сібір тобына кірген, осымен бірге жұмыссыздарға көмек беру жөніндегі пікірталастарға қатысқан. Өкінішке орай, II Дума таратылғаннан соң оның тағдыры белгісіз болып қалған [9]. Әрине, I және II Мемлекеттік думаға сайлаудың нәтижелері Дала өлкесі халықтарының демократиялық өзгерістерге деген қызығушылығының бар екендігін көрсетті. Осы себептен, сайлау құқықтарының шектелуіне карамастан, II Думаға халық арасында беделге ие болған және әлеуметтік-саяси құрылыстың қайта құрылуына қолдау білдірген Мұсылман фракциясының мүшелері Ш. Қосшығұлұлы мен Т. Нурекенов сияқты жеке тұлғалар сайланды. Олар өздерінің сайлаушыларының тілектерін орындауға тырысып, өздерінің борыштары мен әрекеттеріне адал болды.

Қорытынды

1905–1907 жж. Бірінші орыс революциясы жеңіліс тапқанымен, дәстүрлі қазақ қоғамының сана-сезімінің дамуына үлкен ықпал етті. Ресейдегі революциялық оқиғалардың ықпалы арқасында саяси аренаға қазақ халқының ұлы тұлғаларының ерен жүйріктері шықты.

Ресейдің Мемлекеттік думалары қызметіне қазақ халқының үздік өкілдерінің қатысуы Дала өлкесінің тарихында маңызды әрі шешуші рөл атқарды. Атап айтқанда, Ұлы Даланың үздік өкілдері Мемлекеттік думаның трибунасына шығып, маңызды мәселелер, бірінші кезекте жер мәселесі жөнінде өздерінің ұстанымдарын мәлімдеді.

Жалпы алғанда, Мемлекеттік думаның тиімділігі айтарлықтай төмен болды. Әрине, бұған дәстүрдің толық қалыптаспауы және жоғарғы биліктің депутаттарға деген жағымсыз қатынасы, осымен бірге, халықтың үлкен бөлігінің күмәнмен қарауы себеп болды.

Дегенмен, бұл дамудың маңызды кезеңі және қоғамның саяси өмірінің қажетті элементі болып табылды. Себебі, Дала өлкесі өкілдерінің I және II Мемлекеттік думаның қызметіне қатысуы жергілікті халықтардың азаматтық белсенділігінің өсуін көрсетіп берді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Буктургутова Р.С. Общественное движение в Степном крае в конце XIX – начале XX вв.: автореф. дис. ... д-ра ист. наук / Р.С. Буктургутова. — Омск, 2007. — 51 с.
- 2 Усманова Д.М. Мусульманские представители в российском парламенте (1906– 1916 гг.) / Д. Усманова. — Казань, 2005. — 584 с.
- 3 Ямаева Л.А. Мусульманские депутаты Государственной думы России. 1906–9017 гг.: сб. док. и матер. / Л.А. Ямаева. — Уфа, 1998. — 384 с.
- 4 Усманова Д.М. Мусульманские депутаты в Государственной думе (1906–1917 гг.): новая политическая элита в Российской империи [Электронный ресурс] / Д.М. Усманова. — Режим доступа: https://kpfu.ru/portal/docs/F_20998879-31/155_3_1_gum_11.pdf.
- 5 Озганбай О. Казахское представительство в Госдуме / О. Озганбай // Мысль. — 1996. — № 6. — С. 85.
- 6 Yuliya A. Lysenko. The Representatives of the Steppe Region and Turkestan in the Russian Parliament: the Experience of Fractional Interaction in Solving Regional Ethno-Social Problems / A. Yuliya // Bylye Gody. — 2017. — Vol. 44. — Iss. 2. Retrieved from http://case.asu.ru/files/form_312-27178.pdf.
- 7 Усманова Д. Мусульманская фракция и проблемы «свободы совести» в Государственной думе России (1906–1917) / Д. Усманова. — Казань: Мастер Лайн, 1999. — 164 с.
- 8 Косшыгулов Шаймерден. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.inform.kz/kz/kosshygulovshaymerden_a2261979.
- 9 Казахи в Государственной думе Российской империи. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://e-historigy.kz/ru/news/show/4638/>.

С. Жуматай, С.К. Кабылтаева, Н.Е. Сайлаубаева

Роль и деятельность Мусульманской фракции в I и II Государственной думе

Создание и деятельность Мусульманской фракции в Государственной думе стали важным показателем развития политического самосознания мусульман. В центре внимания данной фракции в I и II Государственной думе были три основных вопроса: аграрный, проблемы демократизации политической жизни и национально-религиозных взаимоотношений. Таким образом, Мусульманская фракция сыграла заметную роль в деятельности I и II Думы. В статье рассмотрены взгляды депутатов Мусульманской фракции, их роль и деятельность в I и II Государственной думе в отношении аграрной политики царской империи, в том числе и проблем, касающихся переселенческой политики. Представители указанной выше фракции являлись действительными защитниками интересов коренного населения Степного края и стремились к правовому решению земельного вопроса, при обязательном участии в его обсуждении всех заинтересованных сторон. Авторами статьи проанализирована законодательная деятельность депутатов-мусульман в составе комиссий. Особое внимание уделено вопросу позиции мусульман Степного края Ш. Косшыгулова и Т. Нурекенова.

Ключевые слова: Государственная дума, Мусульманская фракция, Ш. Косшыгулов, история Казахстана, Степной край, Российская империя, мусульманский фактор.

S. Zhumatay, S.K. Kabylytayeva, N.E. Sailaubayeva

The role and activities of the Muslim faction in the I and II State Dumas

The creation and activities of the Muslim faction in the State Duma have become an important indicator of the development of the political consciousness of Muslims. The Muslim faction in the 1st and 2nd State Dumas focused on three main issues: Agrarian issues, the problems of democratization of political life, and the problem of national-religious relations. Thus, the Muslim faction played a significant role in the activities of the First and Second Dumas. The article discusses the views of the deputies of the Muslim faction, their role and activities in the I–II State Dumas in relation to the agrarian policy of the tsarist empire, including the resettlement policy. The deputies of the Muslim faction were the real defenders of the interests of the indigenous population of the Steppe Territory, and sought to legally resolve the land issue, with the indispensable participation of all interested parties in its discussion. The authors analyze the legislative activity and the work of Muslim deputies in the Duma commissions. Particular attention is paid to the analysis of the position of the deputies of the Muslims of the Steppe Territory, Sh. Kosshygulov and T. Norokonev.

Keywords: State Duma, Muslim faction, Sh. Kosshygulov, history of Kazakhstan, steppe region, Russian Empire, Muslim factor.

References

- 1 Bukturgutova, R.S. (2007). Obshchestvennoe dvizhenie v Stepnom krae v kontse XIX — nachale XX vv. [Social Movement in the Steppe Territory in the late 19th — early 20th centuries]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Omsk [in Russian].
- 2 Usmanova, D.M. (2005). Musulmanskie predstaviteli v rossiiskom parlamente (1906–1916 gg.) [Muslim representatives in the Russian parliament (1906–1916)]. Kazan, 584 [in Russian].
- 3 Yamaeva, L.A. (1998). Musulmanskie deputaty Gosudarstvennoi dumy Rossii. 1906–9017 gg. [Muslim deputies of the State Duma of Russia. 1906–9017]: *Sbornik dokumentov i materialov — Collection of documents and materials*, 384 [in Russian].
- 4 Usmanova, D.M. Musulmanskie deputaty v Gosudarstvennoi dume (1906–1917 gg.): novaia politicheskaia elita v Rossiiskoi imperii [Muslim deputies in the State Duma (1906–1917): new political elite in Russian Empire]. Retrieved from https://kpfu.ru/portal/docs/F_2099887931/155_3_1_gum_11.pdf [in Russian].
- 5 Ozganbai, O. (1996). Kazakhskoe predstavitelstvo v Gosdume [Kazakh representation in the State Duma]. *Mysl — Thought*, 6, 85 [in Russian].
- 6 Yuliya, A. Lysenko. (2017). The Representatives of the Steppe Region and Turkestan in the Russian Parliament: the Experience of Fractional Interaction in Solving Regional Ethno-Social Problems. Retrieved from http://case.asu.ru/files/form_312-27178.pdf
- 7 Usmanova, D. (1999). Musulmanskaia fraktsiia i problemy «svobody sovesti» v Gosudarstvennoi dume Rossii (1906–1917) [Muslim faction and problems of “freedom of conscience” in the State Duma of Russia (1906–1917)]. Kazan: Master Line [in Russian].
- 8 Kosshygulov Shaimerden. Retrieved from https://www.inform.kz/kz/kosshygulov-shaymerden_a2261979 [in Russian].
- 9 Kazakhi v Gosudarstvennoi dume Rossiiskoi imperii [Kazakhs in the State Duma of the Russian Empire]. Retrieved from <https://e-history.kz/ru/news/show/4638/> [in Russian].

Т. Жолдасұлы*, Г.Н. Байжанова

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қазақстан
(E-mail: zholdassuly2018@gmail.com; nurymbekkyzygulnur@gmail.com)*

Кеңестік Қазақстандағы дінге қарсы үгіт-насихат ұйымының қызметі (1929–1941 ж.ж.)

Кеңес үкіметінің дінге қатысты саясаты туралы сөз болғанда, қарапайым оқырмандардың ойына бірден кеңестік мемлекеттің атеистік саясаты пен дінге қарсы шабуылы түсетіні белгілі. Бірақ атеизм жалпы кеңестік мемлекеттің бүкіл тарихында коммунистердің негізгі идеологияларының бірі болса да, мемлекеттің дінге, оның ішінде исламға қатысты саясаты әр кезеңде әртүрлі болды деп айтуға болады. Кеңестік биліктің исламға қарсы ең қатал шабуылы 1929–1941 жылдары жасалды. Дәл осы кезеңдегідей исламға қарсы шабуыл кеңес тарихының бұған дейінгі кезеңінде де, одан кейінгі кезеңдерінде де жасалмады. Бұл кезеңде кеңестік билік исламға қарсы тікелей шабуыл жасаумен қатар, өзінің дінге қарсы жаппай үгіт-насихат жұмыстарын да күшейтті. «Жауынгер құдайсыздар одағы» атты дінге қарсы үгіт-насихат ұйымы жұмыс жасады. Оған қоса дінге қарсы музейлер де құрылып, дінге қарсы үгіт-насихат жұмысына қосылды. Мақала сол кезеңде өмір сүрген дінге қарсы ұйымның тарихына арналған. «Жауынгер құдайсыздар одағының» қызметі Қазақстанда жасалған үгіт-насихаты негізінде көрсетіледі. Бұл тақырып Қазақстанда көп зерттелмеген тақырыптардың бірі деп айтуға болады. Сондықтан да тақырып өте өзекті. Мақалада кеңестік биліктің дінге қатысты алғашқы саясаты, ұстанымдары және алғашқы кезеңдегі исламға деген жұмсақтығының себептері көрсетілген. Кеңестік мемлекеттің дінге қатысты заңдары мен коммунистік партияның негізгі ұстанымдарына да тоқталған. Кеңестік Қазақстанда мемлекеттің исламға қарсы жасаған шабуылы мен үгіт-насихатының зардаптары көрсетілген.

Кілт сөздер: Кеңес Одағы, дін, ислам, мұсылмандар, Жауынгер құдайсыздар одағы, Дінге қарсы музей, Кеңестік Қазақстан, дінге қарсы үгіт-насихат.

Кіріспе

Кеңес үкіметінің діни саясаты, Кеңес Одағында өмір сүрген Орта Азиялықтардың, оның ішінде қазақтардың діни өмірі зерттеушілерді де, қарапайым оқырмандарды да қызықтырары сөзсіз. Кеңестік билік өзінің алғашқы он жылында саяси шарттарға байланысты исламға қатысты жұмсақ саясат ұстанды. Мысалы, ол кезеңде Орыс православ шіркеуіне қарағанда ислам дінінің жағдайы салыстырмалы түрде біршама жақсы болды. Бірақ он жылдай уақыт өткен соң исламға да, басқа діндегілерге де қарсы тікелей шабуыл басталды және дінге қарсы жаппай үгіт-насихат әрекеті күшейтілген болатын. Бұл ғылыми зерттеу жұмысында сол кезеңде Кеңестік Қазақстанда 1929–1941 жылдарда жүргізілген дінге қарсы саясат жөнінде, дінге қарсы ұйымдардың жұмысы мен дінге қарсы шабуылдар туралы баяндаймыз. Кезеңнің ерекшелігі, бұл жылдары Кеңес Одағында дінге қарсы шабуыл қатыгездікпен жасалды. Дінге қарсы ұйым мен баспасөздің қызметі күшейтілді. Дінге қарсы ұйым мен баспасөзге мемлекет пен партия барлық жағынан қолдау көрсетті. Осылайша, мемлекет пен партия дінге, оның ішінде исламға қарсы күш біріктіре отырып әрекет етті. Ол кезеңде дінге қарсы мұражай да жұмыс жасады. Діни қызметкерлердің көпшілігі қысым көріп, ғибадат орындары тәркіленді және жабылды.

Зерттеу әдістері

Жұмыс барысында тарихи фактілерді, оқиғаларды және құбылыстарды жан-жақты талдауда тарихи объективтілік принципі басшылыққа алынды. Кеңестік биліктің алғашқы кезеңдегі дінге қатысты қадамдары, исламға қатысты жұмсақ саясатының себептері, одан кейінгі дінге қарсы үгіт-насихаттың алғышарттары мен барысы, дінге қарсы тікелей шабуыл және оның салдары Кеңестік Қазақстан тарихы мысалында шынайы түрде көрсетілді. Мешіттердің жаппай жабылуы мен дінбасыларға қарсы жасалған қысым да берілді. Жинақтау, салыстырмалы талдау және қорыту әдістері арқылы кеңестік діни саясаттың шынайы бейнесін көрсетуге тырыстық. Зерттеу жұмысының

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: zholdassuly2018@gmail.com

мақсатына сәйкес компаративтік талдау негізінде жинақтау, жүйелеу, бірізділік, сараптаумен қатар логикалық ой қорыту, тарихи салыстыру мен хронологиялық-проблемалық және нақтылық сияқты ғылыми танымның әдістері мен тәсілдері қолданылды.

Нәтижелері және оларды талқылау

Кеңестік кезеңде мемлекеттік тұрғыдан дін әрбір адамның жеке мәселесі болғанымен, коммунистік партия көзқарасы бойынша дін бір коммунистің тіпті бір адамның өмірінде орын алмауы қажет нәрсе болатын. Кеңес үкіметінің тарихында мемлекеттің діни саясатының әр кезеңінің өзіндік ерекшелігі болды. Мысалы, Қазан төңкерісінен кейін алғашқы он жыл ішінде мұсылмандардың жағдайы салыстырмалы түрде жаман болмады деуге болады. Мысалы, тарихшы S. Etşahin, большевик төңкерісінен Екінші дүниежүзілік соғысқа дейін Орта Азиядағы Исламмен күрес және аймақтағы дінге қарсы әрекетті екі кезеңге бөледі:

I-ші кезең 1917–1928 жылдар. Бұл кезең де өз ішінде үш кезеңге бөлінеді: 1. Соғыс коммунизмі кезеңі (1917–1920). 2. Бірқалыпты кезең (1920–1924). 3. Исламға қарсы күреске дайындық кезеңі (1924–1928).

II-ші кезең 1928–1941 жылдар. Исламға қарсы идеологиялық және нақты шабуыл ұйымдастырылған кезең [1: 103].

Алғашқы кезеңде большевиктер мұсылмандардың сеніміне кіруді, мұсылмандардың жақсы көзқарасына ие болуды көздеді. Дінге қарсы үгіт-насихат барысында мұсылмандардың діни сенімдеріне тіл тигізбеу, өте мұқият болу тапсырылды. Ленин коммунистерге мұсылмандармен өте сақ әрі барынша жақсы қарым-қатынаста болу қажет деп ескертті [2: 14–15].

1917 ж. 2 қарашадағы Сталин мен Лениннің «Ресей халықтарының құқығы жөніндегі Декларациясында» Ресей халықтарына теңдік пен егемендік, бөлініп өз мемлекеттерін құрғанға дейінгі таңдау еркіндігі, ұлттық және діни артықшылықтар мен шектеулердің барлығын алып тастау, Ресей территориясында өмір сүретін аз ұлттардың еркін дамуына уәде етілді [3: 15–16]. Бұнымен қоса, 1917 ж. 20 қарашадағы «Шығыс пен Ресейдің еңбекші мұсылмандарына арналған үндеуде», патшалық Ресей территориясында өмір сүрген, патша билігі тарапынан діндері мен дәстүрлері зардап шеккен бүкіл мұсылмандарға діни және ұлттық ерекшеліктерінің сақталуына еркіндік берілетіндігі айтылған. Соған байланысты осы революцияға және оның үкіметіне қолдау білдіруге шақырылған. Шығыс мұсылмандарының да қолдауын алу мақсатында, Константинопольдің түріктердің қолында қалуы керектігі, Европалықтардың Түркия мен Персияны бөлшектеуіне қарсы екендіктері білдірілген [4: 20–22].

1918 ж. 20 қаңтарда РСФСР ХКК-нің «Ар-ождан, шіркеу және діни бірлестіктер туралы» Жарлығында діннің мемлекеттен бөлінетіндігі, мемлекет территориясында сенім бостандығын шектейтін немесе белгілі бір діннің артықшылығына жол беретін заңдар мен ережелердің қабылдануына тиым салынатындығы, әрбір азаматтың кез келген дінді ұстану немесе ұстанбау еркіндігінің бар екендігі, діни ант берудің алынып тасталатындығы айтылған. Мектептің мемлекеттен бөлінетіндігі, жалпы білім беретін мемлекеттік, қоғамдық және жеке оқу орындарында діни білім беруге тиым салынатындығы, азаматтардың дінді жеке түрде үйрене немесе үйрете алатындығы, барлық шіркеу және діни бірлестіктердің жекеменшік иелену құқығының жоқ екендігі, Ресейдегі шіркеу және діни бірлестіктердің бүкіл мүліктері халықтық меншік болып жарияланатындығы көрсетілген [3: 18–20].

1918 жылдың 23 қаңтарында «Діннің мемлекеттен және мектептің діннен бөлінуі» жөніндегі декрет де қабылданды. Кеңес үкіметінің осы декреті мен 1929 жылдың 8 сәуірінде қабылданған «Діни бірлестіктер туралы» шешімі дінге қатысты Кеңес мемлекетінің негізгі заңнамалық қайнар көзі. 1929 жылдың 8 сәуірінде қабылданған құжат болса мемлекеттің дінге қарсы саясатының катаюына негіз болды [5: 10].

1918 жылғы РСФСР конституциясының дін мәселесіне қатысты баптарына сәйкес діннің мемлекеттен бөлінуі бекітіліп, ол жерде азаматтардың дін ұстау еркіндігі мен дінге қарсы насихат жасау бостандығы көрсетілді. Дін қызметкерлері қанаушы тапқа жатқызылып, сайлау құқығынан айырылды. 1919 жылдың наурызында өткен РКП-ның VIII съезінде қабылданған бағдарламада, партияның еңбекші бұқараның діни көз соқырлықтан арылуына, терең ғылыми-ағарту және дінге қарсы насихатты ұйымдастыруына жәрдемдесетіндігі, діншілдердің сезімдеріне нұсқан келтіруден алыс болу қажеттігі, өйткені бұның діни фанатизмнің орнығуына алып келетіндігі айтылған [6: 48–51]. Ленин 1905 ж. 8 желтоқсанда «Новая жизнь» газетіне берген мақаласының

өзінде мемлекетке қатысы жағынан алғанда дін әркімнің жеке басының ісі болуын талап ететінін, бірақ дінді коммунистік партияға қатысы жағынан алғанда әркімнің жеке басының ісі деп еш санай алмайтындығын ашық мәлімдеген болатын. Партия программасында өздерінің атеист екендігін айтпауға тиісті екендіктерін, соқыр сенімнің қалдықтарын сақтап қалған пролетарлардың партиямен жақындасуына тиым салмаулары қажет екендігін ашық айтқан [7: 4–6].

Исламның тотальды (барлығын жаппай қамтушылық) ерекшеліктері болғандықтан, Ислам дінінің күнделікті тұрмыстағы отбасы–некелік қарым-қатынастармен, білім беру жүйесімен біртұтас болып кетуі себепті, дінді мектептен бөліп тастау секілді шаралар, әсіресе мұсылмандар үшін құртып-жоюшылық зардаптарын тудыруы мүмкін еді. Мұсылман коммунистерінің жетекшісі М. Сұлтанғалиев және кейбір дінбасылар, 1918 жылдың 23 қаңтарында шыққан декреттің мұсылмандарға қатысты қолданылуы мүмкін емес деп бірден-ақ мәлімдеді [6: 89].

1917–1936 жылдары мұсылмандардың ісімен әртүрлі партиялық–мемлекеттік және чекистік құрылымдар айналысты. Бұл мәселеде шешуші рөлді коммунистік партия алды. «Мұсылмандар ісіне» қатысты мәселелерде шешім қабылдау тек жоғары саяси басшылыққа тиесілі болды. 1920-шы жылдардың соңында ол Сталин еді. 1920-шы жылдары партияның төменгі ұйымдары арасында мұсылмандар ісіне Орталық комитет жанындағы дінді мемлекеттен бөлу ісі жөніндегі комиссия және мемлекеттің «дінсіздік» саясатын басқарған ОК-нің үгіт-насихат бөлімі жанындағы дінге қарсы комиссия жауапты болды. Ал, 1920–1930 жылдары ислам ісімен айналысқан кеңестік ұйымдар мыналар еді: ұлттар ісі Халық комиссариаты және БОАК жанындағы дін істері жөніндегі Тұрақты комиссия. Бірақ бүкіл кеңес тарихында дінді, оның ішінде исламды «мемлекеттік бақылаумен» айналысқан ұйымдар ішінде маңызды орынды арнайы органдар иеленді. Мысалы, ВЧК (1917–1922 жж.), ОГПУ (1922–1934 жж.) және НКВД (1934 жылдан) құрылымдарын атап өтуге болады [4: 13–14].

Алғашқы кезде кеңес билігі ықпалды ислам улемасын, мұсылман ғалымдарын өз жағына тартуға тырысты, тіпті коммунистік партия қатарында молдалар аз болмады, шариғат соттары өмір сүре берді [8: 13–14]. Большевиктер соғыс жағдайында мұсылмандардың қолдауын алу үшін оларға әртүрлі уәделер де берді. Патшалық Ресей кезеңінде тәркіленген Осман кезінде басылған Құранның көшірмесі және Қазан мен Орынборда тартып алынған мешіттер мұсылмандарға қайтарылды [9: 5–6].

Мұсылман мектептері алғашқы жылдары жабылмады. Кей жерлерде тіпті медреселер де ашылды. 1918 ж. Түркістан АКСР-і діннің мемлекеттен және мектептің діннен бөлінуі туралы декрет қабылдаса да, ол жергілікті халықтың тіліне аударылмай, орыс тілді ұлт өкілдеріне қатысты ғана жүзеге асырылды. Орта Азияның Бұхара, Хорезм республикаларында бұл декрет тіпті мүлдем қабылданбады. 1920 ж. ақпанда РКП ОК-нің партиялық комитеттерге жіберген хатында Шығыс халықтары арасында мұсылмандармен ерекше қатынас орнатып, діни және ұлттық факторды ескеруді талап етті. Осыған орай исламға қатысты саясат дінді терістеу арқылы емес, сауаттылық деңгейін көтеру, мектеп ашу, ең бастысы мұсылман дінбасыларының таптық сипатын ашып көрсетіп, кедей шаруаларға қарсы олардың қанаушы пиғылдарын әшкерелеу көзделді. 1919 ж. Қазақ ОАК Қазақстанда Құрбан айт мейрамын тойлауға рұқсат берді. 1920 ж. 12 тамызда Қырғыз (қазақ) облыстық бюро қаулысына сәйкес Құрбан айт мейрамында 25 тамыз күні мұсылман қызметкерлер сабақтан босатылса, мұсылман әскерилер 25–28 тамыз аралығында жұмыстан босатылды. Кейбір партиялық және кеңестік іс-шаралар барысында намаз оқу мақсатында үзілістер жарияланды (мысалы, Түркістан кеңестерінің III съезінде). Қазақ мұсылмандары үшін Ораза айты, Құрбан айты және Наурыз діни мейрамдар болып жарияланды [6: 101].

1920 ж. Уфада Оренбург мүфтиятының орнына Мұсылмандардың орталық діни басқармасы (ЦДУМ) құрылды. Бұл мүфтиятқа Ішкі Ресей, Сібір және Қазақстан мұсылмандары бағынатын болды [4: 11–13]. 1920-шы жылдардың саяси шарттарына байланысты кеңестер 1922 ж. мамырында Түркістан, Бұхара республикалары аймағында діни ұйымдардың кейбір вақыфтық жерлерін де кері қайтарды, жергілікті қазі, би соттарын қалпына келтірді және діни мектептерді заңдастырды. Діни ұйымдарға вақыфтық жерлерді қайтару ісі Оңтүстік Қазақстан территориясында да жүрді [10: 59].

1919 жылдан бастап орталықтан «Революция и церковь» журналы мен «Безбожник» газеті шыға бастаған еді. 1925 ж. «Безбожник» газетінің достары қоғамы құрылды. Осылайша ССРО-да атеистік қозғалыстың ұйымдық құрылымдары қалыптасты. Сол жылы «Безбожник» газетінің достары қоғамы ССРО Құдайсыздары одағы болып қайта құрылды. Оның құрамына елдің барлық дінге қарсы ұйымдары кірді. Құдайсыздар қоғамының жұмысына танымал ғылым және мәдениет қайраткерлері тартылды. Олардың ішінде Н.К. Крупская да бар еді. Е.М. Ярославский «Безбожник» газеті мен

«Антирелигиозник» журналының редакторы және Құдайсыздар одағы орталық кеңесінің тұрақты мүшесі болды [11: 14–15]. 1929 жылы Кеңес Одағы Құдайсыздар одағының ІІ-ші съезінің шешімімен бұл ұйым Жауынгер құдайсыздар одағы (ЖҚО) деп аталды [6: 125]. Дінге қарсы үгіт-насихат жұмыстарында Жауынгер құдайсыздар одағы маңызды рөл атқарды.

Жоғарыда айтылғандай, коммунистік партия үшін дін жеке адамның жеке мәселесі бола алмайтын. 1919 жылы наурызда РКП-ның сегізінші съезінің партиялық бағдарламасындағы дінге қатысты шешімде, РКП-ны дінді мемлекеттен және мектепті діннен бөлу туралы декреттің қанағаттандырмайтындығы және жоспарлы түрде әрекет ету арқылы діни түсініктердің толығымен жойылатындығына сенетіндіктері білдірілген. Сонымен қатар, партия қанаушы таптар мен дінге қарсы насихат ұйымдары арасындағы қарым-қатынасты толығымен жоюға, кең көлемде ғылыми-ағартушылық және дінге қарсы үгіт-насихатты ұйымдастыру арқылы еңбекші бұқараны діни соқыр сенімдерден нақты түрді арашалап алуға үлес қосуға тырысатығын білдірді. Оған қоса дінге сенушілердің сенімдеріне тіл тигізуден аулақ болу керектігі, себебі мұндай әрекеттің діни фанатизмнің күшеюіне себеп болатындығы айтылған [3: 27].

1923 жылғы маусымдағы РКП Қазақ өлкелік комитетінің хатында, қазақ халқы арасында дінге қарсы үгіт-насихат жүргізуде өте абай болу керектігі және егер бұл жұмысты атқаруға қазақтардың арасынан жақсы дайындалған коммунистер болмаса, егер дінге қарсы пропаганда жұмысын басқаруда біліксіздік жасалатын болса, ол халықтың қарсы реакциясы мен діни фанатизміне жол ашатындығы көрсетілген. Партия қазақ халқының арасында дінге қарсы жұмыста бірінші кезекте жасалатын нәрсе мамандардың санын көбейту керек деп түсінді. Олардың көмегімен халық арасында діни түсініктердің, батыл, соқыр сенімдер мен сол секілді діни ілімдердің қалдықтары жойыла бастайтындығы білдірілген. Партия атынан сөйлейтін баяндамашылардың пікірталас жасауға мұқият дайындалуы керектігі және тексерілмеген баяндамашыларға партия атынан сөйлеуге рұқсат берілмеуі керектігі баса айтылған. Жақсы дайындалған пікірталастарды жұмысшылары көп ұйымдарда және оқу орындарында ұйымдастыру қажет екендігі көрсетілген. Сонымен қатар, табиғат туралы тақырыптарда сабақтардың қазақ тілінде жүргізілуі қажеттігі және қазақша жаратылыстану саласы бойынша брошюралар шығару керек екендігі баса жазылған [3: 69–70].

Осылайша 1920 жылдардың аяғы мен 1930 жылдардың басында дінге қарсы мазмұндағы көптеген кітаптар жарық көрді. Мысалы, «Атеист» баспасы 1922–1929 жылдары 270 кітап, 1930 жылы әртүрлі 418 кітап жариялаған. «Безбожник» баспасынан 1927–1928 жылдары дін мен атеизм туралы 79 кітап, 1929 жылы 137, 1930 жылы әртүрлі 244 кітап жарияланған. 1920-жылдары ССРО-ның атеистік бағыттағы журналдары мен газеттерінің ішінде ең көп тарағандары арасында «Революция и церков» журналы, «Наука и религия» газеті мен журналы, «Безбожник» газеті, «Безбожник у станка» және «Антирелигиозник» журналдары еді. ССРО-дағы басқа да ұлттардың тілдерінде атеистік басылымдар болды. Олардың саны да көбейтілді. 1917–1941 жылдары ССРО-да атеистік бағыттағы 40-қа жуық журнал мен 35 газет жарияланып тұрған. Олардың ішінде, әсіресе «Антирелигиозник», «Безбожник» және «Воинствующий атеизм» журналдары көп данамен басылды. 1930 жылдары дінге қарсы мазмұндағы кітаптар да көбейді. Олар орыс тілімен қатар ССРО-ның басқа халықтарының тілдерінде де көп тиражбен жарық көрді [6: 126–127].

Қазақстанда 1926–1927 жылдары Құдайсыздар ұйымының бөлімшелері мен үйірмелері пайда бола бастады. Одан соң Құдайсыздардың қалалық және аудандық кеңестері де ортаға шықты. Қазақстан қалаларында Құдайсыздар бөлімшелерінің құрылуын жеңілдету және ССРО Құдайсыздар одағы Орталық кеңесімен байланыс жасау үшін Қазақстан қалаларында Құдайсыздар одағының ұйымдастыру кеңселері құрылды [10: 120–121].

1926 жылдан бастап ресми құжаттарда алғаш рет мұсылмандықтың «Кеңестерге қарсы» сипаты туралы сөз пайда болды және 1927 жылдан кейін «дінге қарсы үгіт-насихат» туралы ғана емес, «жұмысшы табының жауы» статусы берілген «исламмен күресу шаралары» туралы әңгіме болып жатты. Дінге қарсы үгіт мектептерде де жүргізіле бастады, ал 1929 жылы арнайы қаулымен исламды оқытуға барлық деңгейде тиым салынды [12: 50–51].

Дінге қарсы қозғалыстың ұраны: «Дінге қарсы күрес — социализм үшін күрес» еді. 1929 жылы мамырда ССРО Конституциясының 4-ші бабына өзгерістер енгізілді. Егер бұрынғы конституция азаматтарға «діни үгіт-насихат жүргізуге және дінге қарсы насихат жасауға» құқық берсе, түзетулер енгізілгеннен кейін діни насихат жасауға тиым салынды, тек «діни сенім бостандығы мен дінге қарсы үгіт жасау бостандығы» берілді. Басқаша айтқанда, бастапқыда азаматтарға діни үгіт-насихат жасауға рұқсат берілгенімен, одан кейін тек дінге сенуге ғана бостандық берілген. 1929 жылдың жазында

жағдай күрт өзгерді. Дінге сенушілердің көңіл-күйі мен тілектерін елемей, діни сезімдерін келеке етіп және олардың ғибадат орындарына қиянат жасауға рұқсат етілді, тіпті жаңадан қабылданған заңдарды бұза отырып, діни ғимараттардың жаппай жабылуы басталды. Дінбасыларға қарсы қысым пайда болды, тіпті қарапайым сенушілер де қысымнан құтыла алмады. ССРО мұсылмандарының басқа мұсылман әлемінен байланысы үзілді. Дінге сенушілердің қаржылай көмегімен өмір сүрген барлық мешіттер мен діни мектептер жабылды. Адамдарға мешітке бару қорқынышты жағдайға айналды. Көбісі қазақ мәдениеті мен сәулет өнерінің ескерткіштері болған көше мешіттерінің іші бос қалды немесе мемлекеттің әр түрлі қажеттіліктері үшін пайдаланылды (мәдени-ағарту клубтары, қоймалар және т.б. үшін) [10: 147–148].

ЦДУМ құрамында 153 мухтасиб бар еді. Дінге шабуыл басталғаннан кейін 1931 жылдың қараша айындағы мәлімет бойынша, мухтасибтердің 34-і жер аударылған, 23-і қамауда болған, 24-і болса өз қызметінен кеткен, 8-і қайтыс болса, 57-сі өз қызметінде болмаған. Көріп отырғанымыздай, 153 мухтасибтің 7-і ғана жұмыс істеп жатты. Бұл мүфтиатқа қарасты Башқұрт, Татар және Қазақ республикаларында көптеген мешіттер жабылды. Діни қызметкерлер, имамдар мен азаншылар жер аударылды, түрмеге қамалды, жұмысқа жегілді немесе қорлық көрді. Мысалы, Қазақстанның Өскемен аймағының 50 ауылында 50 мешіт пен 88 діни қызметші (50 имам мен 38 азаншы) болған, ал, 1931 жылдың аяғында олардан тек 2 діни қызметкер ғана қалған. ЦДУМ дінге сенушілердің ерікті садақаларымен күн көретін, діни қысымға байланысты мешіттерге садақа беру де тоқтатылды [4: 159–164].

1930 жылы 20 наурызда Ақмолада бір мешіт жергілікті биліктің талабы бойынша қоғамдық ұйымдар мен еңбекші бұқараның қажеттілігіне сәйкес делініп мәдени-ағарту мақсатында қолдануға берілген, яғни жабылған. 1931 жылы Көкшетаудағы бір мешіт пен 1933 жылы Балқаштағы бір мешіт жабылып, бұл екі қалада құлшылық жасайтын ешқандай мешіт қалмаған. Қазан төңкерісіне дейін Қарағанды облысының Айыртау ауданында жұмыс жасаған 18 мешіттің 1932 жылға дейін барлығы жабылып, әр түрлі мақсатта қолданыла бастаған. 1932 жылы жергілікті билік Шалқар қаласындағы мешітті «жергілікті мұсылмандардың оны діни мақсатта пайдаланғысы келмейтінін» айтып, Қызылордадағы мешіттің де «діни мақсатта қолданғысы келетіндердің болмауына байланысты» деп оларды арнайы түрде жапқан және ол мешіттер мәдени-ағарту мақсатында қолданыла бастаған [13: 539].

Түрлі дереккөздерден алынған мәліметтерге қарағанда, коммунистпендіру науқаны кезінде ислам дініне үлкен зиян тигізілді. Кеңес Одағында 1929–1939 жылдар аралығында жабылған мешіттердің саны 26 000 шамасында. Шейхтар, имамдар, уағызшылар сияқты барлық дінбасылар азапқа душар болды, кейбірі өлтірілді, ал кейбіреулері алыс аймақтардағы лагерьлерге айдалды. Қолданыстағы қасиетті орындар мен діни зиярат орындары тәркіленіп жатты. Мұсылмандарға қажылық парызын орындауға тиым салынды. Исламдық парыздарды орындау (намаз, ораза, зекет және діни мерекелер) қауіп-қатерге толы бір батылдыққа айналды [9: 5–6].

1930 жылдың қаңтарында Құдайсыздар бес жылдық жұмыс жоспарын қабылдады. Бастапқыда ЖҚО-ға қазақ мамандар жетіспеді. 1930 жылдары Қазақстанда, Кеңес Одағының басқа жерлеріндегідей, Құдайсыздар қозғалысында формальдылық пен жүйесіздік көп болды. 1932 жылдың ортасына қарай Құдайсыздардың Бірінші бесжылдық жоспарының сәтсіз аяқталғаны белгілі болды. ЖҚО басшысы Е.Ярославскийдің жоспарлағанындай Құдайсыздардың Бірінші бесжылдығының соңында 10 миллион адамдық шекке жеткен жоқ [10: 177–183].

ЖҚО-ның өз Жарғысы болды, ол жерде бұл ұйымның жалпы ережелері көрсетілді. ЖҚО Жарғысының бірінші абзацында былай делінген: *Жауынгер құдайсыздар одағы — бұл социалистік құрылым және мәдени революцияға жол бермейтін, діннің әртүрлі сипаты мен формаларына қарсы тиімді, жүйелі және дәйекті түрде күресу үшін ССРО-ның еңбекші бұқарасын біріктіруді көздейтін ерікті пролетарлық үкіметтік емес ұйым.* ЖҚО-ның жалпы ережесінде бұл ұйымға мүшелікке өту жасы 14 жастан төмен болмауы тиіс деп көрсетілген. 14 жасқа дейінгі балалар арасында дінге қарсы үгіт-насихат жұмыстарының мектептерде және пионерлік топтарда жүргізілетіні, оларға ЖҚО-ға мүшелік билеттері берілмейтіні және жарналық төлем алынбайтыны жазылған. ЖҚО-ның жалпы ережесінде бұл ұйымның бөлімшелерін құру мен ресімдеу ережелері, ЖҚО бөлімшесінің мүмкіндіктері мен міндеттері, оның құрылымы мен негізгі іскерлік әдістері, құдайсыз журналистердің міндеттері және т.б. ережелер көрсетілген [13: 540–541].

Партия басшылығы мен Сталиннің қатты сынына ұшыраған ЖҚО басшылығы 1932 жылы Екінші Құдайсыз бесжылдық жоспарын жасап, дінге қарсы жаңа шабуыл ұйымдастырды. ЖҚО-ның

жұмыс өнімділігінің төмен болуының бір себебі, оның көптеген белсенділерінің мәдени және білім деңгейінің төмендігі еді. Мәжбүрлеу және әкімшілік шаралар да өте сәтті болмады, өйткені мұндай шаралар қоғамда дін қызметкерлеріне деген жанашырлыққа себеп болды және артында қуатты жазалау машинасы бар ЖҚО-ның жұмысын әлсіретті. Билік тарапынан ЖҚО басшылығы мен оның жергілікті ұйымдары нашар жұмыс жасады деп айыпталды. Екінші Құдайсыздар бесжылдығының соңына қарай, Жауынгер құдайсыздар одағы барлығына белгілі қоғамдық дағдарысты бастан кешірген тиімсіз бір ұйымға айналды [14: 21–22].

Қазақстанда 1934 жылдың маусымында облыстық және аудандық партия ұйымдары, комсомол және еңбекшілердің ұйымдары дінге қарсы нәтижесіз жұмыстарына байланысты Коммунистік партияның өлкелік комитеті тарапынан қатты сынға ұшырады. Мұндай тиімсіз әдістердің Жауынгер құдайсыздар одағы ұйымының ыдырауына, аймақтағы дінге қарсы жұмыстардың күрт әлсіреуіне әкеліп соқтырғандығы және бұл жағдайдың мұсылмандардың белсенділігінің белгілі бір деңгейде артуына, жандануына жол ашқандығы айтылған. Сосын Қазақстандағы ЖҚО-ның жаңа басшысы болып С.Асфендияров сайланған [13: 541].

1934–1940 жылдар аралығында Қазақстанда ЖҚО басшысы төрт рет ауыстырылды. Асфендияров басқаратын ЖҚО ұйымдастыру бюросы 1935 жылы шілдеде таратылды. Лекеров басшылығындағы келесі ЖҚО ұйымдастыру бюросы болса, 1937 жылғы 20 наурыздағы Қазақстан компартиясы өлкелік комитеті бюросының шешімімен таратылған. ЖҚО ұйымдастыру бюросының Шустров басшылығындағы үшінші құрамы 1939 жылдың қаңтарына дейін өмір сүрді. ЖҚО-ның төртінші ұйымдастыру бюросы Құдайсыздардың бірінші съезіне дейін жұмыс жасады (1939 ж. сәуір), кейінірек Қазақстан ЖҚО жұмысына Ибрагимовтың төрағалығындағы ЖҚО республикалық кеңесі басшылық етті (оған қоса төртінші Ұйымдық бюроны да Ибрагимов басқарған еді) [10: 190].

Жалпы, ЖҚО-ның көптеген мүшелері мен басшылары да қуғын-сүргін көрді. Мысалы, белгілі қазақ тарихшысы, ЖҚО аймақтық ұйымдастыру бюросының бұрынғы басшысы С. Асфендияровтың өзі кейін «халық жауы» ретінде атылып кетті. Халық жауы деп айыпталған ЖҚО аймақтық ұйымдастыру бюросының одан кейінгі басшысы Лекеров те саяси қысым көрді. Қуғынға ұшырағандардың арасында ЖҚО-ның облыстық басшылары да болды. Осылайша, тоталитарлық жүйенің құрбандары арасында тек дінге сенушілер мен дін қызметкерлері ғана емес, атеисттер де болды [10: 184–186].

1937 жылғы Қазақ ССР-і Конституциясының 102-ші бабында: «Азаматтардың ар-ождан бостандығын қамтамасыз ету үшін Қазақ ССР-де мешіт пен шіркеу мемлекеттен бөлінген және мектеп болса мешіт пен шіркеуден бөлінген. Барлық азаматтарға құлшылық қылу мен дінге қарсы насихат жасау бостандығы берілген» делінген [15: 31].

1938 жылы ЖҚО-ның бүкіл Қазақстан бойынша 760 бөлімшесі мен 25 916 мүшесі болған. Жасалған сұқбаттардың саны — 803, баяндамалар мен дәрістердің саны — 1228, үйірмелердің саны — 13, ұйымдастырылған курстардың саны — 11, семинарлардың саны — 31, орыс тілінде шыққан кітаптардың саны — 5, қазақ тілінде жарияланған кітаптардың саны — 2, қазақша жарияланғалы жатқан кітаптардың саны 8 деп көрсетілген [13: 543–544].

Жауынгер құдайсыздар одағының барлық даму кезеңіндегі жұмыстарына коммунистік партия басшылық етіп, бағыт берді. Дінге қарсы күрес коммунистік партияның бағдарламалық шарттарының бірі еді. ЖҚО мәліметтері бойынша 1939 жылы ССРО ЖҚО ұйымдарында 90 мың бөлімше, 3 миллионнан астам мүше болған. ЖҚО-ның облыстық кеңестерінің курстық топтарында 1500-ден астам лектор болды. 1939 жылы ЖҚО лекторлары 200 000-ға жуық дәріс оқып, оған 6 миллионнан астам тыңдаушы қатысқан. 250000-нан астам әртүрлі оқулары мен сұқбаттары ұйымдастырылған. Шамамен 10 000-ға жуық көркем қойылымдар қойылған. Сол жылы таралымы 500 мыңнан асатын 200-ге жуық дінге қарсы кітап жарияланған. 12 мың тыңдаушыдан тұратын шамамен 500 курс және шамамен 100 мың тыңдаушыға арналған 4 мыңнан астам семинар ұйымдастырылған [16: 11, 15–16].

Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі фашистік басқыншылық қаупіне қарсы Кеңестік қоғамның барлық күштерін жұмылдыру қажеттілігі, соғыс кезіндегі дін қызметкерлерінің патриотизмі мен одақтас елдер басшыларының ССРО-дағы дінге қарсы күреске деген теріс реакциясы, 1941 жылдың екінші жартысында ЖҚО-ның дінге қарсы іс-әрекеттерінің толықтай дерлік аяқталуына себеп болды. 1941 жылдың қыркүйегінде дінге қарсы «Антирелигозник» және «Безбожник» журналдары жабылды, ал басқа басылымдар болса өз басылымдарының тақырыбын өзгертті. ЖҚО бөлімшелеріне қабылдау тоқтатылды және көптеген белсенділері соғысқа кетті. ЖҚО-ны басқаратын партиялық

үгіт-насихат бөлімдері, ЖҚО лекторларынан антифашистік тақырыптарға көшу керектігін тапсырды [14: 24–25].

Тағы бір айта кетерлігі, дінге қарсы үгіт-насихат жұмыстары үшін Жауынгер құдайсыздар одағынан бөлек тәуелсіз Дінге қарсы музейлер де құрылды. Олардың ең үлкені Мәскеу мен Ленинградта еді [14: 32]. Қазақ ССР-нің Республикалық дінге қарсы музейі Қазақ Орталық атқару комитетінің шешімімен 1935 жылы қаңтарда құрылған еді. Музей 1935 жылы мамырда Алматы қаласының Фурманов көшесіндегі ескі шіркеуде ашылды [17; 1].

1943 жылдан кейін Дінге қарсы орталық музей өз ғимараттарынан айырылса, ССРО Ғылым академиясы Философия институтының дінге қарсы бөлімі таратылды. Соғыс аяқталғаннан кейін 1946 жылдың қазанында ЖҚО-ны жандандыру әрекеті болды, бірақ бұл сәтсіз аяқталды. Ақырында, 1947 жылы ақпанда Коммунистік партия ЖҚО қызметін тоқтату туралы шешім қабылдады, оның қаржылық ресурстары мен атеистік үгіт-насихат жүргізу функциясы Кеңес Одағының Саяси және ғылыми білімдерді тарату қоғамына берілді (ол кейін «Знание» қоғамы деп аталды) [14; 25–32].

Қорытынды

Мақалада Кеңес үкіметінің алғашқы жылдардағы діни саясатын, аталған кезеңдегі ислам мен мұсылмандардың діни жағдайын, кеңестердің мемлекет және партия тұрғысынан дінге деген ұстанымдарын, дінге қарсы шабуыл мен дінге қарсы үгіт-насихат әрекетін қысқаша көрсетуге тырыстық. Кеңестердің коммунистік, атеистік қоғам құру үшін жасаған осынша дінге қарсы шабуылы мен үгіт-насихатынан түк шықпады, яғни олар халықтың дінін, діни дәстүрі мен мәдениетін толықтай жойып жібере алмады. Көздеген түпкі мақсаты орындалмады. Бірақ зардабы көп болды.

Аталған кезеңде мешіт-медреселер жабылып, дін қызметкерлері жаппай қуғын-сүргін көрді. Тіпті большевиктер азаматтардың діни сеніміне қатысты мемлекеттің заңдарына да қайшы әрекет етті. Мемлекеттің конституциясы мен басқа да дінге қатысты шешімдері азаматтарға дінге сенуге, ғибадат жасауға еркіндік берсе де, 1930 жылдардағы саяси жүйенің жаппай репрессиялау саясаты кезінде дінге сенушілердің құқықтары аяққа тапталды. Дінге қарсы жұмыс барлық саланы қамтыды. Тіпті бұл қуғын-сүргіннен дінге қарсы жұмыстарда белсенділік көрсеткен большевиктердің өзі қашып құтыла алмады. Осылайша 1930 жылдарда кеңес тарихында дінге қарсы ең аяусыз шабуылдар жасалды. Бірақ Кеңестер өзінің алғашқы кезеңіндегідей Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында да дінге қатысты жұмсақ саясат ұстануға мәжбүр болды. Өйткені сол кезеңнің саяси шарттары сондай еді. Кеңес тарихында мемлекеттің діни саясаты әр кезеңде әртүрлі болып, саяси жағдайларға байланысты өзгеріп отырды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Erşahin S. Türkistan'da İslam ve Müslümanlar / S. Erşahin. — Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007. — 342 s.
- 2 Аширов Н. Эволюция ислама в СССР / Н. Аширов. — М.: Политиздат, 1973. — 152 с.
- 3 Преодолевая религиозное влияние ислама: сб. док. и матер. / сост. И.Н. Бухонова, Е.М. Грибанова, Н.Р. Джагфаров, М.К. Кайргалиев, К.С. Мурзанов. — Алматы: Казахстан, 1990. — 254 с.
- 4 Арапов Д.Ю. Ислам и советское государство (1917–1936) / Д.Ю. Арапов. — М.: Марджани, 2010. — 204 с.
- 5 Мухтарова Г.Д. Ислам в Советском Казахстане: проблемы изучения источников / Г.Д. Мухтарова // Вестн. Казах. нац. ун-та. Сер. История. — 2006. — № 2. — С. 10–14.
- 6 Садыкова А.М. Кеңес өкіметінің дін саласындағы саясаты (1918–1953 жж.): филос. докт. (PhD) ... дис. / А.М. Садыкова. — Алматы, 2015. — 201 б.
- 7 Ленин В.И. Социализм және дін / В.И. Ленин. — Алматы: Қазақстан, 1980. — 10 б.
- 8 Нурманова А.Ш. Мусульманское образование в Казахстане. (Советский период). Учение Ходжи Ахмеда Яссауи и проблемы религиозного образования в Казахстане: сб. матер. Междунар. симпоз. — Туркестан, 2011. — С. 166–183.
- 9 Sovyet Rusya'da Bugünkü İslamiyet (İslam today in the Soviet Union) / I. Gacaoglu. — München: Biblos Matbaası, 1963. — 37 s.
- 10 Тасмагамбетов А.С. Политика Советской власти в Казахстане в отношении ислама в 1917–1940 гг.: дис. ... канд. ист. наук / А.С. Тасмагамбетов. — Уральск, 1998. — 220 с.
- 11 Сәтбай Т. Кеңес билігі кезіндегі діни саясат / Т. Сәтбай, Г. Біләлова // Қазақ тарихы. — 2017. — № 2. — Б. 14–15.
- 12 Султанғалиева А.К. Ислам в Казахстане: история, этничность и общество / А.К. Султанғалиева. — Алматы, 1998. — 173 с.
- 13 Zholdassuly T. Sovyet Kazakistan'ında İslama Yönelik Bir Uygulama: Militan Tanrısızlar Birliği / ред. А.Ташқын // Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi. — 2020, Aralık, Sayı: 96. — 531–556 s.

14 Покровская С.В. Союз воинствующих безбожников СССР: организация и деятельность (1925–1947) / С.В. Покровская. — М., 2007. — 38 с.

15 Конституция Казахской Советской Социалистической Республики. — Алматы, 1937. — 38 с.

16 Материалы в помощь докладчикам (к 15-летию Союза воинствующих безбожников) / отв. по вып. Г. Штейнбук. — Ворошиловск, 1940. — 20 с.

17 Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві. — Қ. 2051. — Т. 1. — І. 32.

Т. Жолдасұлы, Г.Н. Байжанова

Деятельность Организации антирелигиозной пропаганды в Советском Казахстане (1929–1941 гг.)

Как известно, когда речь идет о политике советского правительства в отношении религии, на ум простых читателей сразу же приходит советская атеистическая политика и антирелигиозная атака. Однако, хотя атеизм, в целом, был одной из основных идеологий коммунистов на протяжении всей истории советского государства, можно сказать, что политика государства в отношении религии, в том числе ислама, на каждом этапе была разной. Наиболее жесткой была атака советских властей на ислам, имевшая место в 1929–1941 гг. Такой силы, как в это период, антиисламская атака не была ни в предшествующий, ни в более поздний этап советской истории. В указанное время советская власть, наряду с прямым нападением на ислам, усилила свою массовую антирелигиозную пропаганду. Действовала антирелигиозная агитационная организация «Союз воинствующих безбожников». Кроме того, были созданы Антирелигиозные музеи, которые включились в антирелигиозную пропаганду. Настоящая статья посвящена истории антирелигиозной организации, существовавшей в тот период. Суть «Союза воинствующих безбожников» раскрывается на основе пропагандистской деятельности, осуществленной в Казахстане. Можно утверждать, что эта тема является одной из самых мало изученных в Казахстане, по этой причине она очень актуальна. В статье раскрыты первоначальная политика, принципы советской власти в отношении религии и причины ее мягкости к исламу в начальный период. Кроме того, приведены законы Советского государства, касающиеся религии и основных позиций Коммунистической партии в отношении религии, и рассмотрены последствия антиисламской атаки и пропаганды в Советском Казахстане.

Ключевые слова: Советский Союз, религия, ислам, мусульмане, Союз воинствующих безбожников, Антирелигиозный музей, Советский Казахстан, антирелигиозная пропаганда.

T. Zholdassuly, G.N. Baizhanova

Antireligious Propaganda Organization Activities in Soviet Kazakhstan (1929–1941)

When it comes to the Soviet government religion policy one can think of the Soviet atheist policy and anti-religious attack. Even if the atheism was one of the main ideologies of the communists throughout the Soviet history, the policy of the state in relation to religion, including Islam, was different at each stage. The attack by the Soviet authorities on Islam, which took place between 1929 and 1941, was the most severe. It was the unprecedented Soviet attack against Islam. Along with a direct attack on Islam, the Soviet government intensified its massive anti-religious propaganda during this period. There was an anti-religious agitation organization called the League of Militant Atheists. This research is devoted to the history of the anti-religious organization that existed at that time. The work of the League of Militant Atheists is revealed based on propaganda activities carried out in Kazakhstan. Therefore, this topic is relevant. The article reveals the original policy, the principles of Soviet power regarding religion and the reasons for its softness towards Islam in the initial period. The laws of the Soviet state concerning religion, the main positions of the communist party, and consequences of anti-Islamic attack and propaganda regarding religion have also been discussed in this work.

Keywords: Soviet Union, religion, Islam, Muslims, League of Militant Atheists, Anti-Religious Museum, Soviet Kazakhstan, anti-religious propaganda.

References

- 1 Erşahin, S. (2007). *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar [Islam and Muslims in Turkistan]*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları [in Turkish].
- 2 Ashirov, N. (1973). *Evolütsiia islama v SSSR [Evolution of Islam in the USSR]*. Moscow: Politizdat [in Russian].

- 3 Preodolevaia religioznoe vlianie islama (1990). [Overcoming the religious influence of Islam]. *Sbornik dokumentov i materialov — Collection of documents and materials.* — Almaty: Kazakhstan [in Russian].
- 4 Arapov, D.Yu. (2010). *Islam i sovetskoe gosudarstvo (1917–1936) [Islam and the Soviet state (1917–1936)]*. Moscow: Mardzhani [in Russian].
- 5 Muhtarova, G.D. (2006). Islam v Sovetskom Kazakhstane: problemy izucheniia istochnikov [Islam in the Soviet Kazakhstan: Problems of Studying a Source]. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo universiteta. Seriya Istoriia — Bulletin of Kazakh National University. History Series, 2, 10–14* [in Russian].
- 6 Sadykova, A.M. (2015). Kenes okimetinin din salasyndagy saiasaty (1918–1953) [Soviet policy in the field of religion (1918–1953)]. *Doctor's thesis.* Almaty [in Kazakh].
- 7 Lenin, V.I. (1980). *Sotsializm zhane din [Socialism and religion]*. Almaty: Kazakhstan [in Kazakh].
- 8 Nurmanova, A.Sh. (2011). Musulmanskoe obrazovanie v Kazakhstane (Sovetskii period) [Muslim education in Kazakhstan (Soviet period)]. Teachings of Khoja Ahmed Yasawi and problems of religious education in Kazakhstan. *Sbornik materialov mezhdunarodnogo simpoziuma (Aprel, 6–9) — Collection of materials of the international symposium (April 6–9)*. Turkestan, 166–183 [in Russian].
- 9 Sovyet Rusya'da Bugünkü İslamiyet (1963). [Islam today in the Soviet Russia]. München: Biblos Matbaası [in Turkish].
- 10 Tasmağambetov, A.S. (1998). Politika Sovetskoi vlasti v Kazakhstane v otnoshenii islama v 1917–1940 gg. [The policy of the Soviet government in Kazakhstan in relation to Islam in 1917–1940]. *Candidate's thesis.* Uralsk [in Russian].
- 11 Satbay, T., & Bilalova, G. (2017). Kenes biligi kezindegi dini saiasat [Religious policy during the Soviet era]. *Qazaq tarikhii — History of Kazakhs, 2, 14–15* [in Kazakh].
- 12 Sultangalieva, A.K. (1998). *Islam v Kazakhstane: istoriia, etnichnost i obshchestvo [Islam in Kazakhstan: history, ethnicity and society]*. Almaty [in Russian].
- 13 Zholdassuly, T. (2020). Sovyet Kazakistan'ında İslama Yönelik Bir Uygulama: Militan Tanrısızlar Birliđi [A Practice Against Islam in the Soviet Kazakhstan: The League of Militant Atheists]. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi — Turkish Culture and Hacı Bektaş Veli Research Journal*, December, 96, 531–55.
- 14 Pokrovskaiia, S.V. (2007). *Soiuz voinstvuiushchikh bezbozhnikov SSSR: organizatsiia i deiatel'nost (1925–1947) [The League of Militant Atheists of the USSR: organization and activities (1925–1947)]*. Moscow [in Russian].
- 15 Konstitutsiia Kazakhskoi Sovetskoi Sotsialisticheskoi Respubliki (1937) [Constitution of the Kazakh Soviet Socialist Republic]. Almaty [in Russian].
- 16 Materialy v pomoshch dokladchikam (k 15-letiiu Soiuzu voinstvuiushchikh bezbozhnikov) (1940). [Materials to help speakers (for the 15th anniversary of The League of Militant Atheists)]. Voroshilovsk [in Russian].
- 17 Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik arkhivy [Central State Archive of Kazakhstan]. F. 2051. T. 1. D. 32 [in Kazakh].

A.M. Junusbayeva*

*Almaty Technological University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: aigul68os@mail.ru)*

Religious policy of Kazakhstan in the years of restriction (1985–1991)

The State's religious policy was part of a policy of restructuring during the period under review. However, the early years of restructuring ideological inertia were still strong, and preserved inductions into the increasing atheistic educational work. Authorities considered ideological rival in the religion not an ally. It was due to the inadequate dissemination of democratic processes in the public life of the Republic. Another reason for the stability of the state policy towards religious organizations and believers, especially Muslims, was the foreign policy factor. The meeting between N. Nazarbaev and representatives of religions was an important event which had a great importance in implementing new approaches. Special emphasis was placed on the need for clergymen to do more to disseminate and observe universal human moral and ethical principles, mercy, charity, protection of motherhood and childhood, and help the disabled and the elderly people. There was adopted the Law of the USSR "On freedom of conscience and religious organizations". The document changed the situation of religious organizations in the country, proclaiming democratic principles and norms. The new law reflected a new balanced and objective approach to religion and religious organizations. The rights of religious organizations have been considerably expanded and many unjustified restrictions have been removed from their activities in public life. The law enshrines respect for believers and religious organizations. The role of religion and religious organizations in society is being redefined and it grows the significance of confessions in the history and culture of the people. The religious policy of the state during the years of reconstruction served as a basis for the creation of a modern model of interfaith harmony in the country and contributed to the process of religious revival which is connected with the interest to religion as part of culture.

Keywords: restructuring, religion, state, politics, atheistic work, church, mosque, temple, inertia, law, normalization, relations.

Introduction

In modern conditions there is a need for rethinking and through study of the confessional association history while relations between the state and religions are facing a new qualitative stage. It is extremely difficult to carry out the right balanced state policy regarding religion and believers without studying and analysing the experience of the functioning of religious organizations and the nature of state-religious relations during the Soviet period, including the period of reconstruction.

It will contribute to a better understanding of the modern processes which is *going on in society* and setting the guidance in this issue.

Kazakh scholars Prikhodko L.E. [1] and Luparev G.P. [2] devoted their works on the problem of changing the position of religious organizations and the clergy in the context of perestroika (restructuring) period, democratization of public life and their influence on the religious believers.

The national researcher Sultangalieva A.K. in her work "Islam in Kazakhstan: history, ethnicity and society" [3] studied the specifics of the relationship between Islam, ethnicity and society in the territory of Kazakhstan in the historical past and at the present stage.

Since April of 1985 in the country had started the period of tremendous change which had been taking place under the slogans of publicity and democratization of all sides of public life, which was named reconstruction.

Discussions

Topical issues, which had a forbidden character in the coming period as formation of the rule of law, new political thinking, the relationship of general and class values, and others, were considered within the framework of new policy.

Political processes were deviated from previous ideological stereotypes, a rethinking of the spiritual values of society. The concepts of "democracy", "pluralism", "human rights", "multi-party system", "publicity", "consensus" became acceptable.

*Corresponding author's e-mail: aigul68os@mail.ru

The process of recovery, renewal of society, moral cleansing from gross deformations of the past began. Radical changes in the country revealed a multitude of acute socio-economic, political and psychological problems. Besides, many aspects of society life had not been subjected a serious review and rethinking: State-religious relations, politics of power structures regarding religions and believers.

It is necessary to immediately mention that the process of reconstruction received approval and full support from the sides of religious figures and believers of all denominations from the very beginning. Much of this was connected with the hopes of religious leaders on the general spiritual revival of the people, on the restoration of the fullness of the activity of confessional associations and the creation of normal conditions for their functioning. In addition, the need for renewal was particularly pressing in the background of the stagnant years and the early period of personality cult.

It is important to note that in the beginning of the process of reconstruction the leadership of the country normalized relations with believing citizens of the country. The number of believers in the country, including Kazakhstan, comprised a significant part of the population and had been gradually increasing in numbers despite the anti-religious policies of the state. There was accepted the fateful decision on the celebration of the 1000th anniversary of the christening of Russia by the request of the patriarch and the Synod in 1983.

The inertia of the previous years has been still preserved in religious policy despite the democratic processes that have taken place in the country. It manifested itself in a gross violation of the rights and freedoms of believers, in the interference of local authorities to the affairs of religious organizations, in the denial and removal of the registration of active communities, in the problems with construction, repair and reconstruction of cult buildings, etc.

So, the actual situation within the country was not considered. Participation of believers and religious associations as a specific form of public organization in socio-political, cultural and social life was ignored.

Ideological inertia was still strong and preserved inductions in the increasing atheistic educational work. Authorities considered ideological rival in the religion not an ally. There were raised the issues of strengthening atheist propaganda and expansion and implementation of new forms of struggle with religion as in the mass media, and in the activities of party structures. Also, the picture of religious person was propagated and introduced to the conscience of the population as a man alien.

The policy of state-party structures has been still preserved in relation to religions and believers in Kazakhstan. Thus, speaking at the XVI Congress of the Communist Party of Kazakhstan, which was taken place in February 1986, Z.K. Kamalidenov, Secretary of the Central Committee of the Communist Party of the Republic, noted: "...we are concerned about deep-rooted "peaceful co-existence" with religion. Things went so far in Kyzyl-Orda region, in other regions you could not find who had upper-hand: ideological workers headed by the secretaries of the district committees of the party or self-proclaimed mullahs" [1; 22]. The need to strengthen the atheistic work by preservation, in some areas by growth, the high degree of religiosity of the population was emphasized at the convention. This was due to the insufficiently active proliferation of democratic processes in the public life of the republic. Another reason that contributed to the stability of the state course in relation to religious organizations and believers, especially Muslims, was the foreign policy factor: The Islamic revolution in Iran and the events in Afghanistan. As a result of this, a powerful anti-Islamic company developed in the country.

The Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan (CCCP) accepts a number of resolutions which has an open anti-Islamic orientation within the framework of this policy. So, on 4 December 1985, CCCP of Kazakhstan adopted a resolution on the implementation of the special resolution of the CPSU Central Committee "On additional activities in connection with the activation in the countries of Asia and Africa as the so-called "militant Islam". According to this document, the regional executive committees provided measures for its implementation.

The next step of authorities was Resolution of the politburo of the Central Committee of the CPSU "On the strengthening of the struggle with the influence of Islam" on 18 August 1986.

It stated that party and public organizations of the republics of Central Asia, Kazakhstan, Azerbaijan, the autonomous republics and regions of the North Caucasus had neglected the importance of struggle against the religious prejudices and many young people, women and intellectuals were being held captive by Islamic traditions.

The religious rhetoric continued to be on the rise, which requires the strengthening of atheistic work, but in 1989, the resolution was taken out of the control of the Council on Religion [2; 1].

The reconstruction proclaimed the ideology of "new thinking" which involves priority of public values in the foreign policy of the state. However, the "new thinking" inside the country also meant peaceful

coexistence and cooperation with representatives of different worldviews and attraction of them in the public life of the country. The leadership of the country understood that the success of reconstruction to a significant degree would depend on the degree of activity and involvement of people and those who believe in it and in the process of change.

However, the situation in the religious sphere began to change only since the late 80s. Real changes in state-religious relations begin after the famous meeting of Gorbachev with the leadership of the RPC on 29 April 1988 on the eve of the 1000th anniversary of the christening of Russia. As Gorbachev noted, “the church cannot separate itself from those complex problems that concern people, from those processes that occur in society because of the basic religious functions. So we have points of convergence and I hope that we will also have the fruitful dialogue. We have a common history, one Fatherland and one future” [3; 22].

This meeting became only an external sign of transformation. The fundamental changes that had taken place. In the internal life of religious organizations, namely the abolition of any form of dependence on the state, were more important. Under the established policy of the country's leaders on the establishment of a state governed by the rule of law and the protection of the constitutional rights and freedoms of citizens, they adopted amendments to the Constitution of the USSR and the New law on the election of people's deputies of the USSR (Art. 2) in 1988. They indicate that “any direct or indirect restriction of the electoral rights of citizens of the USSR on the basis of origin, social and property status, race, nationality, sex, education and language attitude to religion, time of residence in a given area, type and nature of occupation are prohibited” [4; 22].

However, it should be noted that the process of reconstruction was actively developing in the center of the country, in many union republics, the pace of democratization and the nature of change in different areas of society were slower. This was explained by the caution and inertia of the local party and soviet authorities, who feared that everything could return to the previous position. This can be fully attributed to Kazakhstan.

The meeting between N. Nazarbaev and representatives of religions had a great importance in implementing new approaches.

On September 25, 1989, the country's leadership was adopted by Kazakhstan's Kadi of Muslims Nysanbayev, Head of the Alma-Ata and Kazakhstan dioceses of the ROC, bishop Eusebius, Senior-Pastor of the All-Union Council of evangelical Christian-Baptists in Kazakhstan V.V. Gorelov, Senior-Adventist of the Seventh-day Adventist Church I.I. Velgosh, and others.

At the meeting, Nazarbayev noted the importance of restoring the “Leninist principles of attitude to religion” in recent years. He assessed the contribution of believers and religious organizations to the democratic processes taking place in the republic. Special emphasis was placed on the need for clergymen to do more to disseminate and observe universal human moral and ethical principles, mercy, charity, protection of motherhood and childhood, and help the disabled and the elderly.

This official course was confirmed by the statements of the leading party workers at the XVII Plenum of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan in December 1989: “We should move from a simple denial of religion to cooperation with the clergy, where our common interests are in contact, distinguishing between extremist elements and ordinary believers, without forgetting not for a moment about the need to form a scientifically materialistic worldview among the younger generation” [5; 46–47].

On October 1, 1990, there was adopted the Law of the USSR “On freedom of conscience and religious organizations”. This document radically changed the position of religious organizations in the country, proclaiming democratic principles and norms. The basic provisions of the law differed in principle from that which had prevailed in soviet legislation. The new law reflected a new weighted and objective approach to religion and religious organizations. It significantly expanded the rights of religious organizations, eliminated many unjustified restrictions from their activities in public life. The new law has established a respectful attitude towards believers, religious organizations. Finally, it guaranteed freedom of conscience. The adoption of the law was an indicator of the new course of the country and the readiness of politicians to include religion in the mass public consciousness.

They requested a return of the temple, mosque, church, during this period. Mainly inquiry about their disclosures came from ordinary believers, many things were organized by the initiative of the Council of Religions.

The Council on Religion Affairs was organized by the reception of believers from all over the Soviet Union once a month, on Saturdays. They all made one request: To open a church, a mole house, a mosque. At the same time, there were practically no offers from the hierarchs and priests about opening churches, mosques, madrasas or temples. For a long time, it was connected with the previously preserved fear of the

authorities and close ties dependence on state bodies. The pace of registration of new religious associations is accelerating with the passage of time.

Conclusions

Thus, there were occurring the changes of religious policy priorities as at the all-union and Republican level during the reporting period. There was reconsideration of the role of religion and religious organizations in society and increasing the significance of denominations in the history and culture of the people. The religious policy of the state in the years of reconstruction served as the basis for the creation of a modern model of interfaith harmony in the country facilitated the process of religious rebirth which was related to the interest in religion as a part of culture.

References

- 1 Приходько Л.Е. Гражданская позиция верующих в условиях перестройки / Л.Е. Приходько. — Алма-Ата: Знание, 1990. — 68 с.
- 2 Лупарев Г.П. Правосознание верующих и его особенности / Г.П. Лупарев. — Алма-Ата: Казахстан, 1989. — 208 с.
- 3 Султангалиева А.К. Ислам в Казахстане: история, этничность и общество / А.К. Султангалиева. — Алматы: Казахстан. ин-т стратег. исслед. при Президенте РК, 1998. — 188 с.
- 4 ЦГА РК. — Ф. 2079. — Д. 272. — Л. 22.
- 5 ЦГА РК. — Ф. 2079. — Д. 309. — Л. 1.
- 6 Лещинский А.Н. Время новых подходов. О советских государственно-церковных отношениях / А.Н. Лещинский. — М., 1990. — 22 с.
- 7 Закон СССР от 1 декабря 1988 г. № 9853–XI «Об изменениях и дополнениях Конституции (Основного Закона) СССР» // Ведомости ВС СССР. — 1988. — № 4.
- 8 ЦГА РК. — Ф. 2079. — Д. 309. — Л. 46, 47.
- 9 Закон СССР от 1 октября 1990 г. «О свободе совести и религиозных организациях». [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.bogoslov.ru/text/373504.html>.

А.М. Джунусбаева

Қайта құру жылдардағы Қазақстанның діни саясаты (1985–1991 жж.)

Қарастырылып отырған кезеңдегі мемлекеттік діни саясаты қайта құру саясатының аясында жүзеге асырылған. Алайда қайта құрудың алғашқы жылдарында идеологиялық инерция өте күшті болып, атеистік тәрбие жұмыстарын күшейтуге үндеу сақталды. Билік дінді серіктес емес, идеологиялық бәсекелес ретінде көрді. Бұл — демократиялық процестердің елдің қоғамдық өмірінде кең таралмауымен түсіндірілді. Мемлекеттік діни ұйымдар мен діндар адамдарға, әсіресе мұсылмандарға қатысты көзқарастың өзгермеуіне ықпал еткен екінші себеп — сыртқы саяси фактор болды. Мемлекет — дін қатынастарындағы жаңа тәсілдерді жүзеге асыруда маңызға ие болған тағы бір жағдай — Н.Назарбаевтың конфессиялардың өкілдерімен кездесуі болды. Жалпы адамзаттық моральдық-адамгершілік қағидаларды, қайырымдылықты тарату және сақтау, ана мен баланы қорғау, мүгедектер мен қарттарға көмек көрсету үшін ғибадат етушілердің көбірек жұмыс істеуі қажеттілігі ерекше атап өтілді. КСРО-да «Ар-ұждан бостандығы және діни ұйымдар туралы» заңы қабылданды. Бұл құжат — демократиялық ұстанымдар мен нормаларды басшылыққа алып, елдегі діни ұйымдардың жағдайын түбегейлі өзгертті. Жаңа заң дін мен діни ұйымдарға жаңа теңдестірілген және объективті көзқарасты көрсетті. Діни ұйымдардың құқықтары едәуір кеңейтілді, олардың қоғамдық өмірдегі қызметіне көптеген негізсіз шектеулер жойылды. Заң діндарларға, діни ұйымдарға құрметпен қарауды бекітті. Қоғамдағы дін мен діни ұйымдардың рөлін қайта електен өткізу процесі жүріп жатыр, конфессиялардың ел тарихы мен мәдениетіндегі маңызы артуда. Қайта құру жылдарындағы мемлекеттің діни саясаты елдегі конфессияаралық келісімнің заманауи моделін құруға негіз болды, мәдениеттің бір бөлігі ретінде дінге қызығушылықпен байланысты діни қайта өрлеу процесіне ықпал етті.

Кілт сөздер: қайта құру, дін, мемлекет, саясат, атеистік жұмыс, шіркеу, мешіт, ғибадатхана, инерция, заң, нормалау, қатынастар.

Религиозная политика Казахстана в годы перестройки (1985–1991 гг.)

В рассматриваемый период религиозная политика государства осуществлялась в рамках политики перестройки. Однако в начале перестройки идеологическая инерция была еще очень сильна, сохранялись призывы к усилению атеистической воспитательной работы. Власть видела в религии идеологического конкурента, а не союзника. Это объяснялось недостаточно активной распространенностью демократических процессов в общественной жизни республики. Другой причиной, способствовавшей неизменности государственного курса в отношении религиозных организаций и верующих, в особенности мусульман, явился внешнеполитический фактор. Важным событием, имевшим большое значение в реализации новых подходов в государственно-религиозных отношениях, явилась встреча Н. Назарбаева с представителями разных конфессий. Особый акцент был сделан на наличие и соблюдение общечеловеческих морально-нравственных устоев, проявление милосердия, благотворительности, охраны материнства и детства, помощи инвалидам и престарелым. Был принят Закон СССР «О свободе совести и религиозных организациях». Согласно этому документу, кардинально изменилось положение религиозных организаций в стране, которые провозгласили демократические принципы и нормы. Данный закон отразил новый взвешенный и объективный подход к религии и религиозным организациям. Значительно расширились права религиозных организаций, устранены были многие неоправданные ограничения на их деятельность в общественной жизни. Закон закрепил уважительное отношение к верующим, религиозным организациям. Произошло переосмысление роли религии и религиозных организаций в обществе, возросла значимость и положение конфессий в истории и культуре народа. Религиозная политика государства в годы перестройки послужила основой для создания современной модели межконфессионального согласия в стране, способствуя процессу религиозного возрождения, связанного с интересом к религии как к части культуры.

Ключевые слова: перестройка, религия, государство, политика, атеистическая работа, церковь, мечеть, храм, инерция, закон, нормализация, отношения.

References

- 1 Prikhodko, L.E. (1990). *Grazhdanskaia pozitsiia veruiushchikh v usloviakh perestroiki* [Civil position of believers in the conditions of perestroika]. — Alma-Ata: Znanie [in Russian].
- 2 Luparev, G.P. (1989). *Pravosoznanie veruiushchikh i ego osobennosti* [Consciousness of believers and its peculiarities]. — Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 3 Sultangalieva, A.K. (1998). *Islam v Kazakhstane: istoriia, etnichnost i obshchestvo* [Islam in Kazakhstan: history, ethnicity and society]. — Almaty: Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan [in Russian].
- 4 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. F. 2079. D. 272. L. 22 [in Russian].
- 5 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. F. 2079. D. 309. L.1 [in Russian].
- 6 Leshchinskii, A.N. (1990). *Vremia novykh podkhodov. O sovetskikh gosudarstvenno-tserkovnykh otnosheniakh* [Time for new approaches. On Soviet state-church relations]. — Moscow [in Russian].
- 7 Zakon SSSR ot 1 dekabria 1988 g. N 9853–XI «Ob izmeneniiakh i dopolneniiakh Konstitutsii (Osnovnogo Zakona) SSSR» (1988). [Law of the USSR of December 1, 1988 N 9853–XI “On amendments and additions to the Constitution (Basic Law) of the USSR”]. *Vedomosti VS SSSR — Gazette of the Supreme Soviet of the USSR*, 4 [in Russian].
- 8 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. F. 2079. D. 309. L. 46, 47 [in Russian].
- 9 Zakon SSSR ot 1 oktiabria 1990 g. «O svobode sovesti i religioznykh organizatsiakh» [Law of the USSR of October 1, 1990 “On freedom of conscience and religious organizations”]. (October, 1, 1990). Retrieved from // <http://www.bogoslov.ru/text/373504.html> [in Russian].

З.С. Имярова^{1*}, А.А. Джон²

¹ Университет Нархоз, Алматы, Казахстан;

² Институт истории и культурного наследия НАН КР, Бишкек, Кыргызстан
(E-mail: zulfya.imyarova@narxoz.kz; djon.ali.a@gmail.com)

Миграционные процессы и проблемы сохранения этнической культуры (на примере дунганского этноса)

В статье рассмотрены особенности современных миграционных процессов и их влияние на этническую культуру дунган. В условиях политической нестабильности и экономического кризиса этнические дунгане региона вынуждены покинуть свои дома в поисках лучшей доли в инокультурной среде. Перемещения, прежде всего, направлены на внутренние территории государств бывшего СССР, но следует отметить, что, помимо внутренней миграции населения, существуют тенденции на эмиграцию из региона в страны Европы и Америки. Внутренняя миграция не влечёт за собой кардинальных перемен в этнической среде, а внешнее перемещение, априори, ведёт к смене этнокультурной среды. Компактное проживание малочисленной дунганской этнической группы замедляет процессы культурной ассимиляции дунган, в то время как дисперсное проживание в иноэтнической среде приводит не только к освоению новых атрибутов культуры, профессиональных достижений и материального благосостояния в новом окружении, но и к трансформации, а затем и к ассимиляции. Авторами статьи сделан акцент на интервью как особом методе исследования в устной истории при изучении этнической истории и истории межэтнических контактов. Последние исследования в местах компактного проживания дунган демонстрируют высокий уровень миграционных тенденций среди дунганского населения в Кыргызстане и Казахстане, что, в свою очередь, может в будущем ускорить процесс утраты специфических черт культуры, в том числе и приведет к потере языка, как одного из главных отличительных признаков этнокультурной идентичности.

Ключевые слова: китайские мусульмане, дунгане, ассимиляция, этническая культура, социокультурная адаптация, миграционные процессы, устная история.

Введение

Исчезновение некогда огромного государства под названием СССР и появление суверенных государств на его территории вызвали значительное количество процессов: политических, экономических, межэтнических, социальных, культурных, которые, в свою очередь, привели к миграционным подвижкам значительных масс населения. Сокращение производственных мощностей, отсутствие рабочих мест, неуверенность в будущем, снижение уровня жизни, характерные для первых десятилетий этого периода, сорвали с насиженных мест целые этнические и социальные группы, которые тысячами выезжали на свою историческую родину в поисках благополучной жизни. Появилось такое явление, как трудовая миграция, повлекшее перемещение определённой части населения не только за пределы страны, но и повлиявшая на внутреннее перемещение. В результате этих подвижек изменился этнический состав населения городов, сельские жители, вовлечённые в производственную или коммерческую деятельность, а также безработные в поисках занятости переселялись в города. Ликвидация колхозов и совхозов и централизованного государственного обеспечения сельского производителя техникой привела к уменьшению посевных площадей. В первые десятилетия после развала СССР отмечалось снижение рождаемости, и в демографическом отношении фиксировалось отрицательное сальдо почти во всех государствах бывшего СССР. Однако такое положение отмечалось не на всей территории и не у всех этнических групп. Несмотря на экономические трудности у некоторых этнических групп отмечен стабильный рост численности. Одной из таких групп являются дунгане, вместе с тем миграционные процессы затронули и эту этническую группу и стали причиной изменений этнической культуры.

* Автор-корреспондент. E-mail: zulfya.imyarova@narxoz.kz

Методология и методы исследования

Материалы собраны на основе полевых этнографических исследований в местах компактного проживания дунган в Республике Казахстан, Кыргызской Республике и Российской Федерации, наблюдений, архивных данных и бесед с лидерами дунганских ассоциаций и жителями сёл. В своей работе авторы, в основном, полагаются на интервью как особый метод исследования в устной истории при изучении этнической истории и истории межэтнических контактов. Полученные в результате применения названных методов устные исторические источники зафиксированы в форме аудио- и видеозаписей, а также в письменной форме.

Обсуждение

Исследования этнических общин, их хозяйственной деятельности и взаимоотношений с принимающим социумом являются ключевой темой многих авторов, которые ставят перед собой ряд вопросов: «Каковы причины, определяющие движения населения, и последствия этих движений?», «Почему в одной стране одни этнические группы начинают мигрировать, а другие остаются на месте?», «Как новая этническая среда влияет на традиционный уклад мигрантов?», «Какие существуют стратегии интеграции мигрантов в принимающем государстве?». На основе междисциплинарных подходов на стыке этнологии, политологии и этнографии исследователь В. Мукомель анализирует интеграционные проблемы мигрантов разных этнических групп и вопросы их дискриминации в различных сферах жизни принимающего социума. Автор считает, что игнорирование этих проблем может иметь негативные последствия для России [1]. По иному Н. Космарская рассматривает положение русскоязычной диаспоры в государствах Центральной Азии. По её мнению, у нее нет будущего в этих странах, и большая ее часть ориентирована на отъезд [2].

Вопросы мультикультурализма и проблемы взаимодействия между принимающим сообществом и мигрантами являются темой многих западных исследователей, таких как Дж. Берри [3], А. Демут [4], Т. Модуд [5], Ф. Луиз [6]. Все перечисленные выше работы послужили теоретико-методологической базой для нашего исследования, посвящённого ранее не изученной теме о миграционных процессах, происходящих в дунганской общине Казахстана и Кыргызстана.

Общеизвестно, что смена места обитания влечёт за собой изменение этнической среды и необходимость социализации в ней. С одной стороны, внутренняя миграция кардинально не подразумевает собой изменения привычной среды, так как за 140-летний период проживания дунганами были приобретены схожие черты с рядом проживающими этносами. Внешняя миграция, наоборот, может значительно усилить изменения в культуре и отрицательно повлиять на владение собственным языком и сохранение своей культуры данной группой. На сегодняшний день незначительное количество представителей дунганского населения эмигрировало в Европу и Канаду, сравнительно многочисленная группа обосновалась в России — в Саратовской области и Алтайском крае. Произошло перемещение какого-то количества дунган из Кыргызстана в Казахстан. Наряду с имевшимися фактами межэтнической напряжённости в Кыргызстане, основной причиной данных миграций можно назвать экономическую.

В конце XIX века после принятия дунган в подданство Российской империи этой группе населения были выделены земли, площадь которых была значительно меньше той, что предоставлялась переселенцам из России [7]. Это привело к тому, что дунганское население уже тогда остро ощущало нехватку пашенных земель и вынуждена была арендовать её у казахских, кыргызских и русских общин для своей сельскохозяйственной деятельности [8]. Так, генерал-губернатор Степного края Таубе писал в своё время: «Я пришёл к тому убеждению, что бывший комиссар генерал-майор Фриде сделал большую ошибку принятием в 1882–1883 гг. более 50 тысяч новых подданных (дунган и уйгур) при ощутившемся уже тогда недостатке свободных земель в Семиреченской области» [9]. Вследствие нехватки свободных площадей дунгане в среднем получали на мужскую душу по 6 десятин земли вместо предполагаемых 10. Надо учесть, что в эту площадь также входили земли, непригодные для пашни. Так, например, в селе Каракуруз (ныне Масанчи Кордайского района, Республика Казахстан) пригодной для пашни земли «на каждую мужскую душу приходилось всего около 3 десятин», а в селе Ирдык через «два десятка лет после переселения на одну душу мужского пола приходилось уже только по 2–3 десятины» [10; 4]. Подобное положение с земельными площадями сохранялось и в бытность СССР. Это усугублялось естественным приростом дунганского населения, что означало уменьшение посевных площадей на душу населения в несколько десятков раз [11].

В начале 1930-х гг. в Казахстане трудности в сельском хозяйстве, вызвавшие голод и кампании по раскулачиванию [11], привели к тому, что тысячи казахов покинули страну, вместе с ними эмигрировали и многие местные уйгуры и несколько десятков дунганских семей. В поисках лучшей доли многие из них направились в соседний Китай, где они, в основном, занимались скотоводством и земледелием. Позже, в конце 1950-х – начале 1960-х гг., глобальные политические изменения во внешней и внутренней политике КНР, а именно культурная революция в Китае и раскол в китайско-советских отношениях, привели к тому, что СССР не только внезапно отозвал всех советских специалистов, работавших в КНР в рамках двустороннего договора о международном сотрудничестве, но и призвал простых граждан, имевших на руках советские паспорта покинуть Китай и вернуться на родину. Начавшаяся на тот момент в КНР политика «большого скачка» — реформа в сельском хозяйстве в виде массовой коммунизации, основанная на принципе обобществления всей жизни народной коммуны и ликвидации приусадебных участков, не оставила фермерам никаких надежд на нормальную жизнь, тем самым только подстегнув миграцию людей в СССР. В результате начался массовый исход этнических казахов и уйгуров [12]. Среди них были также дунгане с советскими паспортами, решившиеся воссоединиться со своей этнической группой в Казахстане. По возвращении они были хорошо встречены советской стороной и им была предоставлена материальная, медицинская и другая помощь, а их дети пошли в русские и казахские школы.

Проведённые интервью с очевидцами тех событий, бывшими мигрантами, выявили интересную картину расселения прибывших дунган. В городах оседали единицы дунган, в основном, люди уезжали в Алматинскую и Жамбылскую области, Панфиловский, Жамбылский и Кордайский районы, посёлки Заря Востока, Жалпактубе, Каракуруз, где проживали и работали на полях их родственники. Сами руководители совхозов и колхозов тех районов приезжали на пункт распределения мигрантов по регионам и ходатайствовали о принятии опытных земледельцев в свои хозяйства, которые остро нуждались в рабочей силе по выращиванию овощей, риса, пшеницы и других злаков. В свою очередь, мигрантов привлекало то, что, помимо работы на полях колхозов и совхозов, им выделялись участки земли под индивидуальное пользование, а выращенный на этих площадях урожай составлял значительную (если не главную) часть заработка. Позже, несмотря на существование колхозов и совхозов, являвшихся монополистами земельных угодий и в области производства продуктов сельского хозяйства, дунгане-земледельцы в 1970–1980-х гг. прошлого века в поисках посевных площадей выезжали из Казахской ССР в Россию, где занимались сезонным выращиванием овощных и бахчевых культур [13].

Кроме того, в России продукты, выращенные земледельцами, имели неограниченный рынок сбыта, в то время как в Кыргызстане часто ощущалось перепроизводство какого-либо сельхозпродукта. В настоящее время, с переходом на рыночную экономику, сезонная трудовая деятельность с выездом за пределы постоянного места жительства для дунганской группы населения стала системной и обыденной. Катастрофическая нехватка земель, пригодных для сельскохозяйственной деятельности, усугубляется отсутствием площадей для жилищного строительства. Все эти факторы ведут к усилению миграции. В первую очередь, перемещение населения направлено на внутренние территории государства. Однако имеется факт направленности миграции и внешней. Особенно заметно миграционные процессы затронули Кыргызскую Республику, в которой значительное количество населения разных национальностей, так называемые трудовые мигранты, в том числе и из числа коренной национальности, в поисках заработка выезжают в соседние Казахстан и Россию.

К числу трудовых мигрантов примкнула, как уже отмечалось выше, и часть населения дунганской этнической группы. Наиболее многочисленная группа мигрантов данного населения обосновалась в Саратовской области Российской Федерации, начиная с 2000 г. Дунгане в настоящее время, в основном, проживают в Ровенском районе: сёлах Лиманное, Береговое, Кочетное, Краснополье, Привольное, Прогресс, Скатовка, Тарлыковка, Яблоневка, Чкаловское. По сведениям информатора, общая численность дунган в Саратовской области составляет около 1200 человек из принявших гражданство РФ, помимо этого есть люди, имеющие вид на жительство и временное проживание. Только в округе села Привольное, к которому относятся села Прогресс и Краснополье, зарегистрированы 533 человека.

В школах трех сел, которые относятся к Привольновскому сельскому округу: Привольное, Прогресс — (Серебряный Бор) и Краснополье из 147 учащихся 69 являются дунганями по национальной принадлежности. В дошкольном учреждении — детском саду этого округа из 49 детей — 25 из семей дунган и ещё 27 семей стоят на очереди на получение места.

В селах Привольное и Скатовка Саратовской области открыты мечети, 23 мая 2017 г. состоялось официальное открытие одной из них. Служители данных мечетей — ахуны содержат себя собственным трудом, обрабатывая поля.

Глава Ровенского района выделил для этнической группы дунган территорию под кладбище. Помимо дунганской общины, проживающей в данном округе, на этой территории хоронят умерших, соблюдая национальные и религиозные традиции, дунгане из городов: Липецка, Нижнего Новгорода, Волгограда, Маркса и Энгельса.

Основным родом занятия нового дунганского населения области является земледелие, отчасти животноводство. Помимо зерновых, на полях выращиваются овощные и бахчевые культуры. Содержатся теплицы, которые специализируются на выращивании ранних сортов овощей. Вместе с тем около 10 % молодёжи общины работают в городах Саратове и Энгельсе на предприятиях общественного питания в качестве поваров, около 2 % дунганского населения занимается торговлей.

Несмотря на то, что эта группа дунган в большинстве своём получила российское гражданство, и многие по новому месту жительства проводят свадьбы, суннат тои (обряд обрезания), люди продолжают поддерживать связи с родственниками из Кыргызстана: в городах Бишкек и Токмак и сёлах Кен-Булун, Ивановка, Миланфан, Денисовка, Александровка, Сокулук. По окончании сезона едут на родину, в основном, погостить, навестить родителей, родственников, знакомых, для проведения свадеб, суннат тоев.

В Алтайском крае проживают мигранты-дунгане из Кыргызстана в селе Покровка Баевского района в двухстах с небольшими километрами от Барнаула. Дунгане составляют 80 % жителей этого населённого пункта. По словам сотрудника Управления краевой миграционной службы Марии Южаковой, они едут в Покровку целыми семьями из Кыргызстана, рассчитывая найти на Алтае дом, который обычно там и находят. Занимаясь сельским хозяйством, прекрасно приспосабливаются к местным традициям и обычаям. Собственно, благодаря переселенцам, функционирует сегодня в селе Покровке средняя общеобразовательная школа, развиваются фермерские хозяйства. С приходом дунган для многих местных жителей решается проблема трудоустройства, во время сезона они по найму находят работу на полях земледельцев. Однако среди молодых людей дунганской группы населения есть и такие, что идут на государственную службу. Так, в селе Покровка есть даже военнослужащие. За время сосуществования переселенцев и коренного населения сотрудники миграционной службы не припомнят ни одного существенного конфликта между ними [14]. Большая часть мигрантов-дунган оседает в сельской местности, занимаясь традиционным для них трудом, однако есть и такие, которые выезжают в города, где занимаются предпринимательством. По словам Губара Сулеева, одного из первых переселенцев, награждённого в России Знаком за меценатство в 2007 г., значительное количество дунган проживает мелкими группами в сельской местности Алтайского края, например, в селе Плотаве Баевского района осели 5 семей, большая часть трудоспособных членов этих семей занимается овощеводством, 1 человек — торговлей. Эти пять семей имеют 8 детей — школьников. В рабочем посёлке Благовещенка проживают 2 семьи, у которых имеется 8 детей — школьников. Взрослые члены одной из семей содержат заведение общественного питания, глава второй семьи — индивидуальный предприниматель, руководит крестьянским (фермерским) хозяйством. Это далеко не полный перечень дунган-мигрантов в Алтайском крае, существуют и другие мелкие группы в других населённых пунктах: в г. Камень на Оби 4 семьи работают в области общественного питания и бытового обслуживания, в 1-ой — глава семейства работает тренером в шахматной секции, в Славгороде 2 семьи, занимаются, в основном, торговлей, в Кубурлинском районе в селе Устьянке проживают 6 семей, занимающиеся овощеводством, 11 семей — земледелием и фермерским хозяйством в селе Песчанном. В Баевском районе в селе Покровка построена и функционирует мечеть, в Славгороде дунгане посещают общую мусульманскую мечеть.

Несколько по-иному выглядит положение с дунганским населением в Казахстане, здесь происходят, наряду с внешними, и внутренние миграционные процессы.

Для примера можно привести данные Масанчинского сельского округа Кордайского района Жамбылской области. Площадь самого населённого пункта Масанчи составляет 582,15 гектара и при численности населения 17020 человек на душу населения здесь приходится 0,0342 гектара, куда входят площади, занимаемые улицами, общественными зданиями и пр., это значит, что реально на жилые дома и приусадебные участки на душу населения приходится гораздо меньше земли. В селе 1860 дворов, в каждом из которых, в среднем, проживает 9,16 человека. Данный показатель не отражает реального положения с жильём. Фактически в большинстве домов проживает несколько поко-

лений родственников, включая несколько семейных пар и их детей. Село имеет три средние общеобразовательные школы, две из которых типовые и одна в малоприспособленных зданиях, а также два дошкольных учреждения: «Ертостык» и «Ботакан». Справедливости ради, следует отметить, что одна из школ (№ 13) построена несколько лет назад, кроме того, запланировано строительство новой, взамен малоприспособленной, — это, безусловно, говорит о той заботе, которую проявляет правительство Казахстана о малочисленной дунганской этнической группе. Но вместе с тем наличие 3-х школ и 2-х дошкольных учреждений в селе, которые в настоящее время перегружены, говорит о значительной перенаселённости данного села, что в сочетании с ограниченностью в земельных площадях порождает не только производственные, но и жилищные проблемы для молодых семей. И если проблема занятости решается путём выезда мужчин на заработки за пределы населённого пункта (аренда земельных участков по посевам, торговля на рынках городов, перевозка грузов), то с решением жилищных проблем дело обстоит сложнее. Так, например, в соседнем с Масанчи селе — Сортобе Кордайского района Жамбылской области в очереди на участки для строительства индивидуального жилья состоит 1967 человек [15].

В этой связи программы «Дорожная карта занятости – 2020», «Дорожная карта бизнеса – 2020», выдвинутые в Казахстане, безусловно, способствуют решению существующей проблемы. Прежде всего, в Северо-Восточных округах Казахстана, где отмечен дефицит людских ресурсов и отсутствие посевных площадей, существует возможность приобретения или постройки собственного жилья, по сравнительно невысоким ценам. Переселенцам предоставляются субсидии на возмещение расходов на переезд в размере 35 минимального расчётного показателя, что составляет примерно 79 000 тенге на каждого члена семьи, при необходимости субсидируются расходы на аренду, наем жилья в течение года (от 34 000 до 68 000 тенге в месяц). Молодёжи по программе «Серпін – 2050» предоставляется возможность получения специальности, она позволяет тысячам молодых девушек и юношей получить качественное образование в вузах и колледжах Западного, Восточного и Северного Казахстана. Цель программы — обучить и трудоустроить молодежь из южных регионов страны (Алматинской, Южно-Казахстанской, Жамбылской, Кызылординской, Мангистауской областей) с избытком трудовых ресурсов на востоке, севере и западе Казахстана — в регионах, испытывающих дефицит кадров. Социальный проект «Серпін – 2050» входит в число приоритетных задач, поставленных Главой Казахстана Нурсултаном Абишевичем Назарбаевым в Стратегии «Казахстан – 2050».

Именно поэтому весной 2017 г. по программе «Дорожная карта занятости – 2020» из дунганских населённых пунктов Кордайского района Жамбылской области выехало 18 семей в количестве 72 человек в Северо-Казахстанскую область Мамлютский район село Ленино. Думается, что вслед за данной группой вскоре последует переселение следующих желающих осваивать северные земли Казахстана данной этнической группой, так как это даст возможность молодым людям решить свои проблемы с занятостью, жильём и помочь своему государству в решении поставленных правительством задач.

Выводы

Таким образом, миграционные процессы среди дунганского населения, происходящие в Кыргызстане и Казахстане, усиливаются. Перемещения, прежде всего, направлены на внутренние территории этих государств, но следует отметить, что, помимо внутренней миграции населения, существуют тенденции на эмиграцию из страны. В бытность СССР молодые люди из дунганских поселений, в основном, выезжали в города, устраиваясь на работу в промышленных предприятиях или в сфере бытового обслуживания. В сельской местности переселение происходило в близлежащие сёла. С развалом СССР и массовым выездом славянского населения в Россию эта тенденция усилилась, значительное количество молодых семей улучшало своё жилищное положение, покупая дома в поселениях, находящихся по соседству с сёлами компактного проживания дунган. Такая тенденция зафиксирована в Кордайском районе Республики Казахстан, где численность дунганского населения стала преобладать в сёлах Аухатты, Булар Батыре, появилось в незначительном количестве в других населённых пунктах этого района. В Кыргызстане аналогичные процессы можно наблюдать в посёлке 3 отделение Кантского района, в селе Садовое и Винсовхозе Московского района и пр. При этом, как уже упоминалось выше, если внутренняя миграция не влечёт за собой кардинальных перемен в этнической среде, то внешнее перемещение, априори, ведёт к смене этнической, а, следовательно, и культурной среды. Компактное проживание малочисленной дунганской этнической группы замедляло процессы культурной ассимиляции дунган, оно служило механизмом воспроизводства и преемствен-

ности в овладении родным языком, сохранении обрядности и бытовой культуры и многих других специфических черт, являющихся маркерами этнической идентичности. И, наоборот, дисперсное проживание в иноэтничной среде ускоряет процесс утраты специфических черт культуры, в том числе приводит к потере языка, как одного из главных отличительных признаков принадлежности к этнической группе. Конечно, при потере одной из черт культуры, иная сторона превращается в основополагающую, и главная из них – это самосознание.

Вместе с тем нам хочется возразить бытующему среди некоторых авторов мнению, что диаспора дунган Центральной Азии развивается по изоляционной модели. Миграционные процессы в среде дунган указывают на неверность такого суждения. Внутренняя миграция и выезд из населённых пунктов компактного проживания данной этнической группы ускоряют процессы её вхождения в более крупную социальную и культурную общность. Миграция за пределы страны проживания — знак неудовлетворённости условиями жизни. Оценивать данные процессы можно с разных сторон, и выводы могут быть прямо противоположными, в зависимости от того, какой результат будет рассматриваться и оцениваться как положительный. Однако уже сейчас можно однозначно утверждать, что процесс изменений в традиционной культуре дунган продолжается.

Статья выполнена в рамках реализации научного проекта «Устная история миграции 1950–1970-х гг. из Китая в Казахстан». (Грант Министерства образования и науки Республики Казахстан, ИРН AP08856732).

Список литературы

- 1 Мукомель В. Миграционная политика в России / В. Мукомель. — М.: Диполь-Т, 2005. — 351 с.
- 2 Космарская Н. «Дети Империи» в постсоветской Центральной Азии: адаптивные практики и ментальные сдвиги (русские в Киргизии, 1992–2002) / Н. Космарская. — М.: Наталис, 2006. — 597 с.
- 3 Berry J. Acculturation and Adaptation in a New Society / Berry J. // International Migration, 1992. — 30 (1). — P. 69–85.
- 4 Demuth A. Some conceptual Thoughts on Migration Research. In Theoretical and Methodological Issues in Migration Research / Demuth A. — Ashgate Publishing, 2000. — 243 p.
- 5 Modood T. Still Not Easy Being British: Struggles for a Multicultural Citizenship / T. Modood. — Publisher: Trentham Books, 2010. — 164 p.
- 6 Luis P. Young, British and Muslim / P. Luis. — Continuum, 2007. — 192 p.
- 7 Поярков Ф. Последний эпизод дунганского восстания. (Маленькая страничка из прошлой жизни Семиречья) / Ф. Поярков. — Верный, 1901. — 209 с.
- 8 Джон А.А. Обычаи, обряды, поверья дунган Центральной Азии / А.А. Джон. — Бишкек: Илим, 2016. — 200 с.
- 9 Галузо П.Г. Уйгурское и дунганское крестьянство в дореволюционном Семиречье / П.Г. Галузо // Вопросы истории Казахстана XIX – начала XX века. — Алма-Ата, 1961. — С. 99, 100.
- 10 Юсуров Х.Ю. Переселение дунган на территорию Киргизии и Казахстана / Х.Ю. Юсуров. — Фрунзе: Киргиз. гос. изд-во, 1961. — 80 с.
- 11 Cameron S. The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan / S. Cameron. — Cornell University Press, 2018. — 294 с.
- 12 Clark William. Uighur migration across Central Asian frontiers / William Clark, Ablet Kamalov / Central Asian Survey, 2004. — Vol. 23. — Iss. 2. — P. 167–182.
- 13 Имазов М. Дунганская энциклопедия / М. Имазов. — Бишкек, 2009. — 475 с.
- 14 Дунгане прижились в алтайском селе [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://ap22.ru/paper/paper_1062.html.
- 15 Покорение севера страны [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.gazetamayak.kz/>.

З.С. Имярова, А.А. Джон

Көші-қон процестері және этникалық мәдениетті сақтау мәселесі (дүнген этносының мысалында)

Мақалада қазіргі көші-қон процестерінің ерекшеліктері және олардың дүнген этникалық мәдениетіне әсері қарастырылған. Саяси тұрақсыздық пен экономикалық дағдарыс жағдайында аймақтың этникалық дүнгендері шетелдік мәдени ортада жақсы үлесті іздеп үйлерінен кетуге мәжбүр болды. Көшудің ең алдымен, бұрынғы КСРО мемлекеттерінің ішкі аумақтарына бағытталғаны, бірақ

халықтың ішкі көші-қонынан басқа, аймақтан Еуропа мен Америка елдеріне эмиграция тенденциялары бар екенін атап өткен жөн. Ішкі көші-қон этникалық ортада түбегейлі өзгерістерге әкеп соқтырмайды, сыртқы орын ауыстыру, априори этномәдени ортаның өзгеруіне әкеледі. Шағын дүнген этникалық тобының ықшам өмір сүруі дүнгендердің мәдени ассимиляциясы процестерін баяулатады, ал шетелдік ортада дисперсті өмір сүру жаңа ортадағы мәдениеттің, кәсіби жетістіктердің және материалдық әл-ауқаттың жаңа атрибуттарының дамуына ғана емес, сонымен бірге қайта құруға, содан кейін ассимиляцияға алып келеді. Мақала авторлары негізінен этникалық тарих пен этносаралық байланыстар тарихын зерттеуде ауызша тарихты зерттеудің ерекше әдісі ретінде сұхбатқа сүйенген. Дүнгендер жинақы тұратын жерлердегі соңғы зерттеулер Қырғызстан мен Қазақстандағы дүнген халқы арасындағы көші-қон үрдістерінің жоғары өсуін көрсетіп отыр, бұл өз кезегінде болашақта мәдениеттің өзіндік ерекшеліктерін, оның ішінде этномәдени бірегейліктің басты ерекшеліктерінің бірі ретінде тілдің жоғалу процесін жеделдетуі мүмкін.

Кілт сөздер: қытай мұсылмандары, дүнгендер, ассимиляция, этникалық мәдениет, әлеуметтік-мәдени бейімделу, көші-қон процестері, ауызша тарих.

Z.S. Imyrova, A.A. John

Migration processes and the problem of preserving ethnic culture (on the example of the Dungan ethnic group)

This article examines the features of modern migration processes and their impact on the ethnic culture of Dungans. In the conditions of political instability and economic crisis, the ethnic Dungans of the region are forced to leave their homes in search of a better life in a foreign cultural environment. Movements are primarily directed to the internal territories of the former USSR states, but there are also trends for emigration from the region to the countries of Europe and America. Compact residence of a small Dungan ethnic group slows the process of cultural assimilation, while dispersed residence in a foreign-ethnic environment leads not only to the development of new cultural attributes, professional achievements, and material well-being in the new environment but also to transformation and then to assimilation. The authors mainly relied on interviews as a special method of research in oral history when studying ethnic history and the history of interethnic contacts. Recent studies in places where Dungans live compactly demonstrate a high increase in migration trends, among them in Kyrgyzstan and Kazakhstan, which may accelerate the loss of specific cultural features in the future, including the loss of language as one of the main distinguishing features of ethno-cultural identity.

Keywords: Chinese Muslims, Dungans, assimilation, ethnic culture, socio-cultural adaptation, migration processes, oral history.

References

- 1 Mukomel, V. (2005). *Migratsionnaia politika v Rossii* [Migration policy in Russia]. Moscow: Dipol-T [in Russian].
- 2 Kosmarskaia, N. (2006). «Deti Imperii» v postsovetsoi Tsentralnoi Azii: adaptivnye praktiki i mentalnye sdvigi (russkie v Kirgizii, 1992–2002) [“Children of the Empire” in post-Soviet Central Asia: adaptive practices and mental shifts (Russians in Kyrgyzstan, 1992–2002)]. Moscow: Natalis [in Russian].
- 3 Berry, J. (1992). Acculturation and Adaptation in a New Society. *International Migration*, 30 (1), 39–85.
- 4 Demuth, A. (2000). Some Conceptual Thoughts on Migration Research. In *Theoretical and Methodological Issues in Migration Research*. Ashgate Publishing, 243.
- 5 Modood, T. (2010). Still Not Easy Being British: Struggles for a Multicultural Citizenship. *Publisher: Trentham Books*, 164.
- 6 Luis, P. (2007). Young, British and Muslim. *Continuum*, 192.
- 7 Poiarkov, F. (1901). Poslednii epizod dunganskogo vosstaniia (Malenkaia stranichka iz proshloi zhizni Semirechia) [The last episode of the Dungan uprising (A small page from the past life of Semirechye)]. *Vernyi*, 209 [in Russian].
- 8 John, A.A. (2016). Obychai, obriady, poveriia dungan Tsentralnoi Azii [Customs, rituals, beliefs of the Dungans of Central Asia]. Bishkek: Ilim [in Russian].
- 9 Galuzo, P.G. (1961). Uigurskoe i dunganskoe krestianstvo v dorevoliutsionnom Semireche [Uyghur and Dungan peasantry in the pre-revolutionary Semirechye]. *Voprosy istorii Kazakhstana XIX–nachala XX veka — Questions of the history of Kazakhstan of XIX–early XX century*. Alma-Ata [in Russian].
- 10 Yusurov, Kh.Yu. (1961). Pereselenie dungan na territorii Kirgizii i Kazakhstana [The resettlement of Dungans to the territory of Kyrgyzstan and Kazakhstan]. Frunze [in Russian].
- 11 Cameron, S. (2018). The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan. *Cornell University Press*, 294.
- 12 Clark William, & Kamalov Ablet (2004). Uighur migration across Central Asian frontiers. *Central Asian Survey*, 23(2).
- 13 Imazov, M. (2009). *Dunganskaia entsiklopediia* [Dungan Encyclopedia]. Bishkek: Ilim [in Russian].

14 *Dungane prizhilis v altaiskom sele* (2010). [Dungans have taken root in the Altai village]. Retrieved from http://ap22.ru/paper/paper_1062.html.

15 *Pokorenie severa strany* (2019). [The conquest of the north of the country]. Retrieved from <http://www.gazetamayak.kz/> [in Russian].

С.Б. Кожирова*

Институт востоковедения МОН РК, Алматы, Казахстан
(E-mail: sbako@yandex.ru)

Шанхайская организация сотрудничества и проблемы региональной безопасности

В статье рассмотрена деятельность Шанхайской организации сотрудничества (ШОС) в современной системе международных отношений, в структуре региональной безопасности. Проанализированы процессы расширения состава ШОС, изучены ее политико-правовая основа и структурные подразделения. Автором отмечено, что приоритетным направлением деятельности ШОС и взаимодействия входящих в нее стран по-прежнему остается обеспечение региональной безопасности, в центре внимания организации находится борьба с международным терроризмом и экстремизмом. Основы ШОС закладывались в рамках «Шанхайской пятерки». Основной причиной сближения на международной арене пяти государств послужила необходимость урегулирования взаимных претензий в области границ. Подчеркнуто, что взаимодействие в рамках ШОС позволило Казахстану урегулировать ряд спорных территориальных вопросов, а планомерное и прозрачное сокращение вооруженных сил в приграничных районах способствовало, в свою очередь, разрядке военно-политической напряженности. Важным моментом в становлении ШОС является принятие Индии и Пакистана в качестве полноправных членов ШОС в ходе Астанинского саммита. Главным итогом расширения новыми участниками стало то, что на сегодняшний день ШОС вошла в число крупнейших международных организаций и по праву является большим региональным объединением на мировой арене. Представлены основные положения Бишкекской, Циндаоской деклараций. Кроме того, автором настоящей статьи отдельными аспектами представлена роль Казахстана в ШОС, а также деятельность ШОС в период пандемии COVID-19.

Ключевые слова: безопасность, терроризм, ШОС, КНР, Казахстан, Бишкекская декларация, Циндаоская декларация, политико-правовая основа ШОС, Индия, Пакистан.

Введение

Система международных отношений на сегодняшний день развивается динамично и представлена разнообразием взаимосвязей. Следует отметить, что в «Концепции внешней политики Казахстана на 2020–2030 годы» упоминается о сложной трансформации современной системы. Таким образом, названы такие негативные последствия, как кризис доверия и повышение конфликтности; столкновение в мировом масштабе двух основных тенденций — глобализма и национализма, что создаёт серьезные риски для средних и малых государств; обострение традиционных вызовов и угроз безопасности: терроризма, гонки вооружений, изменения климата; новые факторы — кибервойны и пр. [1]. Процесс укрепления роли Китая на мировой арене также оказывает непосредственное влияние на систему международных отношений. Китай обладает большим международным и экономическим весом, являясь активным участником в процессах глобализации и регионализации.

Впервые выступая на ежегодных дебатах ГА ООН (28 сентября 2015 г.), Си Цзиньпин призвал создать *новую модель международных отношений*, в основе которой лежит взаимовыгодное сотрудничество. Отметив, что уставные цели ООН пока не достигнуты, Си Цзиньпин призвал направить больше усилий для продвижения мира и развития в XXI в.: «Мы должны подтвердить нашу приверженность целям и принципам Устава ООН, установить новый тип международных отношений, основа которых — взаимовыгодная коммуникация, и создать «сообщество с единой судьбой» для всего человечества» [2].

На сегодняшний день значимость регионов в системе международных отношений и внешней политике государств заметно увеличилась, что, в свою очередь, способствовало динамике и многогранности развития мировых процессов. Шанхайская организация сотрудничества, будучи ярким примером регионального взаимодействия партнерского типа, представляет собой новый формат сотрудничества на межгосударственном уровне. На данном этапе своего эволюционного пути развития, не-

* Автор-корреспондент. E-mail: sbako@yandex.ru

смотря на относительно небольшой срок существования (с 2001 г.), ШОС уверенно и многопланово развивает многостороннее сотрудничество [3; 19, 20].

Актуальность исследования связана с тем, что в современной системе международных отношений всё заметную роль играют региональные международные организации, что является отражением растущей тенденции взаимозависимости государств и необходимости решения задач их экономического развития и обеспечения безопасности. В этой связи создание Шанхайской организации сотрудничества стало ответом на изменение геополитической ситуации в мире. Первые 20 лет существования ШОС стали важным этапом, потому что Организация создала правовую основу, определила свои цели: укрепление взаимного доверия, дружбы, добрососедства, совместное противодействие терроризму, сепаратизму и экстремизму, поощрение регионального сотрудничества. Произошло расширение организации за счет вступления новых членов, дополняются форматы работы Организации. Реалии современности, связанные с пандемией, также внесли свои коррективы в работу Организации.

Методы исследования

Рассмотрение взаимодействия государств в пределах определённого региона предполагает использование в качестве методологии системного подхода, который предлагает рамки изучения объекта исследования как системы с особыми свойствами. Системный метод используется для анализа международно-политических процессов в Евразийском регионе. Структурно-функциональный вариант позволяет изучить механизмы, институты и функции региональных объединений и инициатив.

Объектом применения структурно-функционального метода стали структура и механизм деятельности ШОС. Для выявления этапов эволюции Организации применяется политико-описательный подход.

Использование источниковедческого метода необходимо было для анализа обширной эмпирической базы исследования (уставные документы, договоры, соглашения).

Результаты

Новая модель сотрудничества в области безопасности. Расширение ШОС является закономерным процессом эволюции организации, постепенным расширением функций. Во многом оно обусловлено необходимостью выработки приемлемого для всех участников мировой политики понимания геополитического баланса. С ростом вовлеченности стран Центральной Азии в мировую политику в регионе также появляется запрос на геополитику ШОС. Таким образом, она становится одной из форм участия стран Центральной Азии в геополитических процессах. ШОС стала основным элементом формирующейся модели регионального сотрудничества стран Центральной Азии и Китая.

ШОС вступает в новый этап своего развития в сложный для всего мира период, когда основы прежнего миропорядка серьезно расшатаны, а фундамент нового мироустройства еще лишь закладывается. Страны-участницы остаются приверженцами концепции комплексной и устойчивой безопасности.

12 июня 2018 г. Председатель КНР Си Цзиньпин на Циндаоском саммите ШОС выступил с речью «Развитие ”шанхайского духа” во имя формирования сообщества единой судьбы».

Главным итогом саммита ШОС стало принятие Циндаоской декларации (2018). В ней сказано о необходимости наращивания борьбы с терроризмом, коррупцией и наркотрафиком, сохранении приверженности мирному космосу и нераспространению ядерного оружия [4]. Упоминается о ключевых международных проблемах, требующих скорейшего решения. В их числе урегулирование ситуации в Афганистане, Сирии, на Ближнем Востоке, Корейском полуострове и других региональных конфликтов в рамках общепризнанных норм и принципов международного права. Отмечена важность реализации совместного всеобъемлющего Плана действий по урегулированию ситуации вокруг иранской ядерной программы.

Принципы Декларации оформили систему координационных мер евразийской и азиатско-тихоокеанской региональной безопасности.

«Программа по противодействию терроризму, сепаратизму и экстремизму», принятая на саммите в Циндао, является большим достижением. Одобрение этой трехлетней программы подразумевает проведение совместных учений и контртеррористических операций, а также обмен практическими навыками и информационной поддержкой. Принятие «Антинаркотической стратегии ШОС на 2018–2023 гг.» и «Конвенции сотрудничества по профилактике злоупотребления наркотическими средствами» дополняют эффективность деятельности организации. Вместе с «Совместным обращением к

молодежи» (с упором на противодействие терроризму, наркотикам, религиозной и этнической нетерпимости и т.д.) и «Программой действий по ее реализации» данные документы нацелены на формирование единой комплексной системы противодействию «трем злам». Стоит отметить, что, ввиду возрастания случаев проникновения иностранных боевиков на пространство ШОС с целью продолжения террористической и экстремистской деятельности, участники саммита в Циндао высказались в пользу поддержки курса на урегулирование ситуации в Афганистане исключительно мирным путем и с участием самих афганцев [5].

На саммите в Бишкеке в июне 2019 г. участники Шанхайской организации подчеркнули стремление расширять и углублять сотрудничество в борьбе с угрозами стабильности и безопасности в регионе. В принятой Декларации [6; 7] осуждается терроризм во всех его формах и звучат призывы к международному сообществу усилить сотрудничество в борьбе с ним. ШОС выступила против создания противоздушных ракетных систем защиты странами и группами стран, которое угрожает международной стабильности и безопасности, признала приоритетной задачей выполнение всех условий ядерной сделки по Ирану. Кроме того, она подтвердила свою неизменную общую позицию по Сирии, заключающуюся в необходимости проведения диалога на базе сохранения суверенитета, независимости и территориальной целостности страны. В документах саммита отмечена необходимость создания эффективной системы борьбы с угрозой распространения наркотиков. ШОС также в июле 2019 г. и марте 2020 г. провела международные антинаркотические операции «Паутина» в рамках Антинаркотической стратегии государств-членов ШОС.

Борьба с международным терроризмом и экстремизмом постоянно находилась в центре внимания Организации, отметил в своем выступлении по случаю Дня ШОС Генеральный секретарь В. Норов. Согласно последней информации РАТС ШОС, компетентные органы государств-членов ШОС раскрыли 288 незаконных действий террористической и религиозно-экстремистской направленности, была остановлена деятельность 78 нелегальных террористических ячеек, заведено 3800 уголовных дел относительно террористической и экстремистской деятельности, заблокировано 6 каналов трансфера рекрутов в зоны боевых действий, заблокированы 5,5 тысяч банковских счетов и 24 источника финансирования терроризма, наложено ограничение к доступу более чем 23 тысяч Интернет-ресурсов, содержащих материалы террористической и экстремистской направленности [7].

Обсуждение

Становление ШОС. Шанхайская организация сотрудничества за годы своего существования прошла несколько этапов и претерпела существенные изменения. За короткий исторический период она совершила качественную и количественную эволюцию, в ходе которой обозначились приоритеты организации, сформировались цели и задачи Организации. Становлению ШОС как международной организации предшествовал целый ряд межгосударственных соглашений, подписанных КНР, Россией, Казахстаном, Кыргызстаном, Таджикистаном в 1996–1997 гг. Напряженность в пограничных районах в период конфронтации СССР и КНР была одним из дестабилизирующих факторов в этом районе. Вопросы, которые регулировались соглашениями, охватывали вопросы доверия в военной сфере, демилитаризацию бывшей советско-китайской границы.

Основы ШОС закладывались в рамках ещё «Шанхайской пятерки», в состав которой не входил Узбекистан. Тогда основной причиной сближения на международной арене пяти государств послужила необходимость урегулирования взаимных претензий в области границ. По этому вопросу велись ещё двусторонние переговоры между Советским Союзом и КНР на протяжении последних тридцати лет.

«Шанхайский процесс» развивался по двум основным направлениям: во-первых, были продолжены переговоры о конкретизации мер доверия и практическом сокращении вооружений вокруг границы, которые велись совместно Россией, Республикой Казахстан, Киргизской Республикой, Республикой Таджикистан, с одной стороны, и КНР — с другой. Во-вторых, продолжались переговоры и, собственно, о границе, прежде всего, в её западной части. Собственно, результатом данных переговоров стали заключения, а затем и ратификации Соглашения об укреплении мер доверия в военной области (1996 г.) в районе границы и Соглашения о взаимном сокращении вооруженных сил в районе границы (1997 г.) [8].

Соглашения 1996 и 1997 гг. стали первыми документами, заложившими основу сотрудничества в области региональной безопасности. В качестве основных принципов сотрудничества были выде-

лены принципы ненападения, невмешательства во внутренние дела, неприменения силы или угрозы силой, отказ от одностороннего военного превосходства в сопредельных районах.

В августе 1999 г. в Бишкеке состоялась четвертая встреча глав государств «Шанхайской пятерки», в ходе которой было подписано «Соглашение между Республикой Казахстан, Китайской Народной Республикой и Кыргызской Республикой о точке стыка государственных границ трех государств». Особое внимание было уделено вопросам восстановления значения Великого Шелкового пути, проходившего по территории всех государств «Шанхайской пятерки». Итоговым документом саммита стала «Бишкекская декларация», подписанная главами пяти государств [9]. Таким образом, после определения границ государства сотрудничество с соседними государствами в других областях взаимодействия вышло на совершенно другой уровень. После первой встречи «Шанхайской пятерки» данный форум стал постоянным местом совета представителей региона Центральной Азии.

Следует отметить, что нормативно-правовая основа синергии шести государств в рамках ШОС была заложена 15 июня 2001 г., когда был принят один из учредительных документов организации — «Декларация о создании Шанхайской организации сотрудничества». В свою очередь, Шанхайская конвенция о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом стала правовым фундаментом деятельности Организации в борьбе с угрозами национальной безопасности. Таким образом, обеспечение региональной безопасности изначально стало отправной точкой сотрудничества, а приоритетными направлениями деятельности ШОС были обозначены такие пункты, как отказ от блокового и идеологического разделения; недопустимость действий, направленных на раскол суверенных государств и разжигание межнациональной розни; уважение культурно-цивилизационного многообразия современного мира и ненавязывание суверенным государствам моделей социального и политического устройства и т.д. [10]. Указанная Конвенция является первым шагом на пути формирования договорной основы антикриминального взаимодействия под эгидой ШОС. Также Конвенция была призвана способствовать развитию практического взаимодействия правоохранительных ведомств и спецслужб государств-участников в борьбе с терроризмом и насильственными проявлениями сепаратизма и экстремизма, в первую очередь, в Центрально-Азиатском регионе. Таким образом, ШОС прошла ряд интересных этапов в своем институциональном, политическом развитии.

От свойственной для первого этапа институционального оформления ШОС (1996–2000) Концепции общей безопасности Организация эволюционировала к поддержке концепции безопасности на основе сотрудничества, одновременно преобразовавшись из форума на высшем уровне в полноправную международную организацию с оформленным правовым статусом и многоплановой деятельностью. За это время в рамках ШОС были подписаны важнейшие документы, которые заложили договорно-правовую базу сотрудничества между странами-членами Организации, способствовали обеспечению координации их внешней политики и усилий в борьбе с терроризмом и экстремизмом, а также были определены основы и главные направления деятельности и административно-управленческие элементы ее структуры.

ШОС в контексте решения региональных вызовов. Деятельность ШОС в области безопасности, прежде всего, была сосредоточена на проблемах безопасности стран-членов в Центральной Азии. Здесь ШОС противостоит таким явлениям, как терроризм, сепаратизм, экстремизм, киберпреступность. В последние несколько лет деятельность ШОС была направлена на тесное военное взаимодействие, информационный обмен в разведывательной сфере и борьбу с терроризмом [11]. Экспертами выделяется целый ряд угроз безопасности в Центральной Азии, среди них деятельность экстремистских группировок, основной целью которых является дестабилизация обстановки в странах региона; создание и осуществление деятельности незаконных вооруженных формирований; распространение и поддержание наркотрафика; нелегальный оборот оружия, боеприпасов, взрывчатых веществ и т.п.; социально-политическая дестабилизация в странах региона; наличие очагов военных конфликтов вдоль границ; распространение влияния международных террористических организаций, возрастание роли религиозного экстремизма. Стоит также отметить, специфичной является соседство региона с Афганистаном, который, в свою очередь, является мировым лидером по террористической активности (до 30 % всех терактов, совершаемых в мире). ШОС активно выступила против кибервойн, заявив, что распространение информации, вредной для духовных, нравственных и культурных сфер других государств, следует рассматривать как «угрозу безопасности». Согласно принятому еще в 2009 г. определению, «информационная война» расценивается как попытка одного государства подорвать политическую, экономическую и социальную системы другого государства.

В документах, принятых на саммитах глав государств-членов ШОС, начиная с возникновения этой организации летом 2001 г., сформулированы принципы, на основе которых предполагалось выстраивание новой архитектуры безопасности. К этим принципам относятся следующие:

- объединение усилий всех государств в борьбе с современными вызовами и угрозами;
- руководство в действиях организации Уставом ООН, общепризнанными принципами и нормами международного права, а также Хартией ШОС;
- взаимозависимость государств и неразрывная связанность их безопасности и процветания (так называемый «шанхайский дух»);
- ненаправленность действий государств-членов ШОС против каких-либо государств и организаций;
- отказ от блокового и идеологического разделения;
- недопустимость действий, направленных на раскол суверенных государств и разжигание межнациональной розни;
- уважение культурно-цивилизационного многообразия современного мира и ненавязывание суверенным государствам моделей социального и политического устройства;
- демократизация международных отношений и становление новой архитектуры глобальной безопасности на основе равенства, взаимного уважения, доверия и выгоды;
- построение справедливого и рационального миропорядка для создания благоприятных условий устойчивого развития государств-членов ШОС [12].

Совещание руководителей правоохранительных органов, пограничных ведомств, министров обороны, министров иностранных дел, министров по чрезвычайным ситуациям и Региональная антитеррористическая структура (РАТС) ШОС, исполнительный комитет которой находится в г. Ташкенте (Узбекистан), являются структурами ШОС для координации действий в сфере безопасности и развития. В РАТС ШОС создан механизм совещаний секретарей Советов безопасности государств-членов; создана контактная группа «ШОС–Афганистан», являющаяся еще одним важным историческим шагом по поддержанию мира и стабильности в регионе»; кроме того, по вопросам безопасности и развития налажены контакты с такими международными структурами, как ПРООН, СБ ООН, Комитет ООН по борьбе с терроризмом, ОБСЕ, Антитеррористический центр (АТЦ) СНГ; подписано Соглашение о сотрудничестве в борьбе с незаконным оборотом наркотических средств.

Все это свидетельствует о том, что институционально структура обеспечения региональной безопасности с участием ШОС, в основном, сформировалась.

Вступление Индии и Пакистана в качестве полноправных членов ШОС в ходе Астанинского саммита в июне 2017 г. способствовало укреплению международного авторитета ШОС. Главным итогом этого расширения стало то, что на сегодняшний день ШОС вошла в число крупнейших международных организаций и стала самым большим региональным объединением на мировой арене. Таким образом, население государств-членов ШОС насчитывает практически половину всего человечества, составляя 44 %, — свыше 3 млрд человек, а совокупная территория насчитывает 26,6 % общей площади Земного шара.

В ходе саммита была обозначена приверженность обеспечению региональной безопасности как основному направлению деятельности ШОС и взаимодействия входящих в нее стран. Также были рассмотрены результаты деятельности Региональной антитеррористической структуры (РАТС) ШОС. По данным директора Исполнительного комитета РАТС Е. Сыроева, только в 2016 г. было пресечено более 40 незаконных действий террористического характера, в том числе 16 терактов. В ходе саммита главы государств выразили намерение развивать дальнейший курс деятельности организации по обеспечению безопасности на пространстве ШОС. Участники пришли к консенсусу о необходимости совместных действий по противодействию в распространении идеологии и пропаганды терроризма и экстремизма, в том числе предотвращению подстрекательства к совершению преступлений, вербовки через Интернет и т.д.

Расширение ШОС за счет вступления Индии и Пакистана вызвало критику некоторых экспертов. Основным аргументом, который может, в свою очередь, привести к снижению эффективности Организации и затруднению процесса принятия решений, является наличие территориальных разногласий (статус штатов Джамму и Кашмир), а также нерешенность индийско-китайского пограничного вопроса. В частности, если Исламабад решит вынести на обсуждение в ШОС проблемы двусторонних пакистано-индийских отношений, то Индия будет вынуждена затронуть двусторонние пограничные противоречия с Китаем [13]. Стоит отметить, что внутри организации отсутствуют острые про-

тиворечия геополитического характера, однако имеются свои внутренние расчеты. Так, Китай поддержал кандидатуру Пакистана на вхождение в организацию. В свою очередь, Россия высказалась за принятие и Индии в ШОС наряду с Пакистаном. Аналитики отмечают, что ШОС рассматривается Китаем больше как экономическая организация, а Россия стремится к позиционированию ШОС как организации по вопросам безопасности. К тому же расширение ШОС за счет присоединения Пакистана и Индии, возможно, изменит принятие решений вопросов относительно Афганистана.

Бывший Генеральный секретарь ШОС М. Иманалиев выделяет ряд уникальных характеристик, не имеющих аналогов в дипломатической практике, которые ШОС приобрела со вступлением Индии и Пакистана. Во-первых, это объединение стран с разными политическими системами. Во-вторых, это различный уровень экономических показателей, трендов и ориентиров практически у всех стран ШОС. В-третьих, государства-члены являются представителями разных конфессий. Помимо остальных существенных различий, это основные разнящиеся идентичности. Разумеется, ШОС и ранее имел в себе эти качества, однако теперь эти идентичности стали более «рельефными». Ни одна из международных организаций на сегодняшний день не обладает таким набором характеристик [14].

Одной из важнейших задач обновленной ШОС должно стать построение конструктивного многополярного мира, базирующегося на справедливости, равенстве, консенсусе, толерантности, доверии и транспарентности.

ШОС не может принять как должное силовое вмешательство во внутренние дела других государств, навязывание странам и народам мира «революционных» методов преобразования, насильственную смену режимов и игнорирование норм международного права. ШОС, отличающаяся этническим, религиозным и культурно-цивилизационным многообразием, призвана дать миру пример мирного сосуществования и успешного сотрудничества различных стран и народов.

В сентябре 2021 г. в Душанбе состоялся XX саммит глав государств ШОС, где была принята совместная декларация. Согласно документу, стороны договорились политико-дипломатическим путем содействовать стабилизации общественно-политической обстановки в Афганистане. Участники саммита отметили важность «инклюзивности» нового афганского правительства, которое бы представляло интересы всех слоев общества. Важное место лидеры ШОС отделили борьбе с терроризмом и экстремизмом, а также противодействию международному наркотрафику и коррупции. В целях укрепления безопасности участники продолжают проводить совместные военные учения. Президент Ирана Ибрахим Раиси прокомментировал вступление республики в ШОС, назвав полноправное членство Ирана в ШОС «дипломатическим успехом». Он отметил, что присутствие республики в составе Организации создаст прочные экономические связи между странами и будет означать включение Ирана в экономическую инфраструктуру Азии [15].

Новая модель сотрудничества в области безопасности. Расширение ШОС является закономерным процессом эволюции организации, постепенным расширением функций. Во многом оно обусловлено необходимостью выработки приемлемого для всех участников мировой политики понимания геополитического баланса. С ростом вовлеченности стран Центральной Азии в мировую политику в регионе также появляется запрос на геополитику. ШОС, таким образом, становится одной из форм участия стран Центральной Азии в геополитических процессах и основным элементом формирующейся модели регионального сотрудничества стран Центральной Азии и Китая.

ШОС в период пандемии. Международный кризис, спровоцированный пандемией COVID–19, вызвал волну прогнозов об установлении нового миропорядка. Пандемия существенно повлияла на важнейшие тенденции развития международных отношений и продемонстрировала взаимозависимость мира. Обострились соперничество великих держав и борьба за лидерство, актуализировался спрос на совместную борьбу с глобальными вызовами и угрозами.

В мае 2020 г. министры иностранных дел государств-членов ШОС приняли Заявление в связи с пандемией COVID–19, в котором была отмечена роль и ответственность каждого государства в обеспечении санитарно-эпидемиологического благополучия населения. Было подчеркнуто, что борьба с пандемией требует решительных, согласованных и инклюзивных многосторонних усилий, отмечена центральная роль системы ООН в борьбе с COVID–19. ШОС сотрудничает с ВОЗ и другими международными организациями и ассоциациями в целях эффективной борьбы с пандемией. Государства-члены ШОС призвали международное сообщество укреплять сотрудничество с ВОЗ в целях обеспечения безопасности общественного здравоохранения на региональном и международном уровнях.

Выступая по случаю Дня ШОС, Генеральный секретарь организации В. Норов заявил, что ситуация в мире, связанная с COVID–19, стала серьезной проверкой жизнеспособности и прочности

ШОС. Он также отметил об обмене не только эпидемиологическим и организационным опытом, но и финансовой, экономической, продовольственной и гуманитарной помощью, оказанной государствами-членами во время острого периода эпидемии, и связанных с ней последствий. Представители государств-членов ШОС осознают, что ни одна страна не сможет обеспечить собственную безопасность, пока ближайшие соседи будут подвержены распространению заболевания. В. Норов призвал к необходимости координирования совместных действий, обмену информацией и взаимопомощи, при этом принимая во внимание опыт всех государств-членов ШОС.

Секретариат ШОС предложил создать Координационный совет по совместному противодействию угрозам эпидемий на пространстве Организации. На Бишкекском саммите ШОС 14 июня 2019 г. был утверждён План основных мер по развитию сотрудничества в сфере здравоохранения на 2019–2021 годы, который содержит комплекс задач по сотрудничеству в сфере санитарно-эпидемиологического благополучия населения, совершенствования профилактики и управления инфекционными заболеваниями. Решение о создании единого документа по мерам в отношении борьбы с коронавирусом было принято в апреле 2020 г. экспертами в области здравоохранения.

Кроме того, ШОС активизировала работу в области противодействия распространению инфекционных заболеваний, реагированию на чрезвычайные ситуации в сфере здравоохранения и обеспечению биологической безопасности на пространстве ШОС. Заместитель министра здравоохранения России В. Уйба придерживается мнения, что COVID–19 представляет собой вызов биологической безопасности населения государств-членов ШОС и является проблемой, требующей консолидации усилий специалистов всех уровней [16].

Комплексный план действий по борьбе с эпидемиями предусматривает проведение совместных научных исследований, разработку вакцин и эффективных методов лечения заболеваний. Помимо этого, стороны намерены принять специальные заявления по проблемам распространения новой инфекции. Пандемия обозначила важность сотрудничества в сфере здравоохранения и санитарно-эпидемиологического благополучия.

В условиях продолжающейся пандемии актуальными стали вопросы бесперебойного обеспечения населения государств ШОС продовольственной продукцией, лекарственными средствами, медицинскими изделиями. В этом контексте прозвучали предложения по созданию специального механизма «зелёного коридора» по транзитным грузовым перевозкам для беспрепятственного прохождения импорта и экспорта социально значимых продуктов и средств индивидуальной защиты. В целях обеспечения продовольственной безопасности выдвинуты предложения по созданию «гибкой системы» продовольственных резервов.

Китай выразил готовность продолжить реализацию целевой кредитной программы в рамках межбанковского объединения ШОС в поддержку экономического развития стран ШОС и отметил важность реализации Программы сотрудничества ШОС по продовольственной безопасности, расширять новые формы и пути современного аграрного сотрудничества, обеспечивать стабильность поставок и рынка сельхозпродукции в регионе.

Государства-члены ШОС акцентировали внимание на необходимости обеспечения продовольственной безопасности путём формирования единого перечня продуктов питания, входящих в Реестр продовольственной безопасности. Они отметили важность усиления скоординированного взаимодействия транспортных, таможенных, фитосанитарных и других профильных ведомств стран ШОС в целях обеспечения населения необходимой продовольственной продукцией. На основе высказанных предложений сторон Секретариат ШОС в инициативном порядке разработал проект Концепции сотрудничества государств-членов по обеспечению продовольственной безопасности на пространстве ШОС, который в настоящее время находится на рассмотрении сторон.

ШОС и Казахстан. Казахстан неизменно рассматривает развитие ШОС в качестве одного из своих важнейших внешнеполитических приоритетов. При этом Казахстан является сторонником повышения эффективности как уже действующих структур в сфере обеспечения региональной безопасности, так и усиления экономической составляющей в деятельности ШОС. Казахстан настаивает на расширении сфер деятельности ШОС, прежде всего, в сфере экономики, вопросах миграции, решении водно-энергетических и экологических проблем, а также проблем продовольственной безопасности.

Выступая на заседании Совета глав государств-членов ШОС в Бишкеке, Президент Казахстана К.-Ж. Токаев отметил, что следует налаживать полноформатные отношения с ключевыми многосторонними структурами Евразии. Он также придерживается мнения, что на сегодняшний день вопросы

преодоления блокового мировосприятия, укрепление основ открытости и равноправного сотрудничества приобретают небывалую актуальность. Таким образом, ЕАЭС, АСЕАН, БРИКС и Евросоюз могут выступить в роли надежных партнеров ШОС. Казахстанский лидер отметил, что в условиях финансовой нестабильности на мировых рынках будет актуальным формирование в восьмистороннем формате евразийского финансового консультационного механизма. На саммите был подписан Меморандум между Секретариатом ШОС и Международным финансовым центром «Астана», который позволит использовать инновационный потенциал данного Центра в развитии финансовой системы стран ШОС.

К.-Ж. Токаев предложил также провести форум молодых IT-специалистов стран-участниц. Он убежден, что на базе сотрудничества в сфере цифровизации и инновационно-коммуникационных технологий назрела необходимость формирования в странах Шанхайской организации сотрудничества пула современных технопарков [17].

Казахстан позиционирует себя в качестве ответственного участника ШОС. Своё участие в ШОС, согласно положениям, изложенным в Концепции внешней политики РК, он обуславливает следующими задачами:

- 1) учет национальных интересов в процессе выработки и принятии решений регионального и глобального характера в различных областях;
- 2) принятие конструктивного участия и вклада в содействие по укреплению региональной и глобальной безопасности;
- 3) продвижение инициатив Казахстана во внешнеполитической сфере;
- 4) установление оптимальных и взаимоприемлемых форм сотрудничества между региональными и международными организациями и форумами с целью обеспечения стабильности и безопасности в мире;
- 5) совершенствование политико-правовых и организационно-административных функций региональных и международных организаций в целях повышения эффективности их работы.

Выступая на внеочередном заседании Совета министров иностранных дел государств-членов ШОС, глава МИД РК Мухтар Тлеуберди отметил, что предпринятые за последние годы меры и шаги в рамках Организации способствовали укреплению стабильности и безопасности стран. По его мнению, ШОС по-прежнему остается зоной стабильности и развития.

Как подчеркнул М. Тлеуберди, впервые за много лет вопросы борьбы с эпидемиями приобрели глобальный характер и встали в один ряд с главными угрозами международной безопасности, проявляя негативный мультипликативный эффект для многих отраслей мировой финансово-экономической системы. В данных условиях от ШОС требуется принятие адекватных мер в сфере экономики, финансов и торговли. Министр заявил, что реализация инициатив о поэтапном переходе на расчеты в национальных валютах, а также создании Евразийского финансово-консультационного механизма будет действенной мерой в нынешней ситуации [18].

В этой связи Казахстан надеется на дальнейшую проработку Дорожной карты по национальным валютам, казахстанский проект которой находится на рассмотрении сторон с 2018 г. Кроме того, Казахстан предложил продвинуться в вопросе Евразийского финансово-консультационного механизма по линии Межбанковского объединения ШОС. С запуском данной инициативы расширятся контакты МБО ШОС с ключевыми игроками финансового сектора Евразии, а также появятся возможности по финансированию и продвижению молодежных стартап-проектов.

Пандемия COVID-19 негативно повлияла на развитие торговых отношений, нарушила глобальные цепи поставок товаров, создала сбои логистических каналов. ШОС способна на основе имеющегося потенциала выработать определенные ответные меры путем активизации электронной коммерции, что в нынешних условиях можно было бы возобновить работу по линии Специальной рабочей группы по электронной торговле.

Президент Казахстана К.-Ж. Токаев в своем выступлении на последнем саммите ШОС в Душанбе отметил, что странам ОДКБ и ШОС следует инициировать неформальный диалог с талибами, а также восстановить торгово-экономические связи с Кабулом. Также он подчеркнул, что важно не прерывать образовательные программы для афганских студентов. В настоящее время в Казахстане обучается почти 200 граждан Афганистана.

К.-Ж. Токаев в своем выступлении заметил, что общим интересам отвечала бы прагматичная синергия национальных инфраструктурных стратегий в рамках ШОС на основе полноценного учёта экономических интересов стран-участниц. Необходимо подписание Меморандума о сотрудничестве

по обеспечению стабильной работы транспорта в условиях ЧС. Вопросы экологии и устойчивого развития возможно решить через Реестр экологических проблем ШОС. Казахстан приветствует подписание Программы «зелёного пояса» ШОС с целью широкого внедрения ресурсосберегающих и экологически чистых технологий. Для дальнейшего продвижения повестки устойчивого развития Президент РК пригласил к сотрудничеству с Международным центром зелёных технологий и инвестиционных проектов, действующим в столице Казахстана [19].

Выводы

Практика международной жизни за последние несколько лет убедительно свидетельствует о том, что ШОС состоялась как международная организация и как один из влиятельнейших субъектов мировой геополитики. ШОС в кратчайшие исторические сроки доказала свою востребованность, жизнеспособность и перспективность. С момента создания ШОС в 2001 г. стратегическое сотрудничество стран-членов в различных областях стабильно развивается и углубляется, а взаимодоверие в политической сфере достигло высокого уровня. Мы являемся свидетелями непрерывного роста международного влияния ШОС, которая приобретает стратегическую важность в решении международных и региональных вопросов.

Президент Казахстана К.-Ж.Токаев подчеркнул, что ШОС за 20 лет своего существования проделала большой путь и стала одной из самых успешных международных организаций. Она, по праву, рассматривается как эффективный инструмент укрепления сотрудничества и доверия на пространстве, охватывающем четверть территории планеты, 40 % населения Земли и треть мирового ВВП [20].

На сегодняшний день ШОС стала активным актором на международной арене. Будучи наблюдателем при Генеральной Ассамблее ООН, ШОС установила тесное международное сотрудничество с такими организациями, как АСЕАН, СНГ и ЕврАзЭС. Выдающиеся успехи ШОС на пути своего развития привлекает неподдельный интерес мировой общественности, тем самым все большее количество стран стремятся к укреплению сотрудничества с Организацией.

В свою очередь, взаимодействие внутри ШОС имеет тенденцию к расширению и сейчас представлено не только в сфере безопасности и экономики, а в гуманитарной, научно-технической и сфере защиты окружающей среды. Геополитическое расположение, историческое наследие государственных взаимосвязей, взаимодополняемость экономик и общие интересы лежат в основе потенциала сотрудничества между странами-участницами. В ШОС существует единое понимание того, что проблемы, возникающие в отношениях между государствами, в частности, территориально-пограничные разногласия, решаются, как правило, на двустороннем уровне, в рамках предназначенных для этого двусторонних механизмов. Шанхайская организация сотрудничества также считает вопрос Гонконга внутренним делом Китая и призывает внешние силы воздержаться от вмешательства.

Перспективы развития Шанхайской организации сотрудничества многообещающие. В первую очередь, это связано с близким географическим расположением стран-участниц, исторической общностью, богатым культурным наследием, а также прочными традициями дружественных контактов. Все это в совокупности представляет собой уникальность для плодотворного сотрудничества. Все страны-члены ШОС нуждаются в сохранении стабильности и безопасности как внутри своих стран, так и по периметру внешних границ, поэтому заинтересованы и в достижениях собственных результатов в продвижении решения социально-экономических и иных задач, и в совместном противодействии возникающим угрозам и вызовам их существования.

Шанхайская организация сотрудничества в качестве организации нового типа является неотъемлемой частью новой модели системы международных отношений. Прошедшие годы развития ШОС позволили сделать вывод о том, что за короткий промежуток времени Организация представляет собой мощную силу, объединяющую страны Евразии.

Статья выполнена в рамках программы целевого финансирования Института востоковедения МОН РК «Внешняя политика Казахстана в контексте развития сотрудничества и формирования региональной системы безопасности в странах Востока».

Список литературы

1 Токаев утвердил Концепцию внешней политики [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://liter.kz/tokaev-utverdil-konczepcziju-vneshnej-po/>.

- 2 Председатель КНР предложил новую модель международных отношений. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://russian.news.cn/2015-09/29/c_134671129.htm.
- 3 Алимов Р.К. Шанхайская организация сотрудничества и Большая Евразия / Р.К. Алимов // Вестн. Междунар. организаций. — 2018. — № 3. — С. 19–32.
- 4 Циндаоская декларация Совета глав государств-членов Шанхайской организации сотрудничества [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/? doc_id =32479455.
- 5 Бишкекская декларация Совета глав государств-членов Шанхайской организации сотрудничества [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.akorda.kz/ru/events/international_community/foreign_other_events/bishkekская-deklaraciya-soveta-glav-gosudarstv-chlenov-shanhaiskoi-organizacii-sotrudnichestva.
- 6 Декларация о создании «Шанхайской организации сотрудничества» (г. Шанхай, 15 июня 2001 г.) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/? doc_id=1027310.
- 7 Пресс-конференция Генерального секретаря ШОС Владимира Норова по случаю Дня ШОС [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://rus.sectesco.org/news/20200612/656025.html>.
- 8 Соглашения об укреплении мер доверия в военной области (1996 г.) в районе границы и Соглашения о взаимном сокращении вооруженных сил в районе границы (1997 г.). [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/document/? doc_id=1010795 #pos=0;80.
- 9 Бишкекская декларация Совета глав государств-членов Шанхайской организации сотрудничества. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://rus.sectesco.org/news/20190614/550898.html>.
- 10 Конвенция ШОС по противодействию экстремизму [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/? doc_id=34855464.
- 11 Сыроежкин К. ШОС и интеграционные объединения на постсоветском пространстве / К. Сыроежкин // Проблемы экономического и финансового сотрудничества в рамках ШОС: материалы науч.-практ. конф. (31 мая, 2006 г.). — Алматы, 2006. — С. 40–45.
- 12 Мезенцев Д. Страны ШОС активно борются с киберпреступностью. [Электронный ресурс] / Д. Мезенцев. — Режим доступа: <http://ria.ru/world/20150505/1062646375.html>.
- 13 Вступление Индии и Пакистана в ШОС: чаша весов на стороне оптимистов. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.inform.kz/ru/vstuplenie-indii-i-pakistan-a-v-shos-chasha-vesov-na-storone-optimistov_a3034410.
- 14 Иманалиев М. ШОС нуждается в новой концепции развития. [Электронный ресурс] / М. Иманалиев. — Режим доступа: <https://ru.valdaiclub.com/a/highlights/shos-novaya-kontseptsiya-razvitiya>.
- 15 Президент Ирана прокомментировал вступление страны в ШОС. <https://lenta.ru/news/2021/09/19/raisi/>.
- 16 Ответы Генерального Секретаря ШОС на вопросы СМИ на пресс-конференции. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://rus.sectesco.org/news/20200612/656004.html>.
- 17 Выступление Президента Республики Казахстан Касым-Жомарта Токаева на заседании Совета глав государств-членов ШОС. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.akorda.kz/ru/speeches/external_political_affairs/ext_speeches_and_addresses/vystuplenie-prezidenta-respubliki-kazahs.
- 18 Выступление министра иностранных дел РК М. Тлеуберди. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://dknews.kz/inner-news.php? id_cat=10&id=92285.
- 19 Президент РК выступил на саммите ШОС. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://khabar.kz/ru/news/politika/item/135764-prezident-rk-vystupil-na-sammite-shos>.
- 20 Президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев принял участие в заседании Совета глав государств. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.zakon.kz/5047243>.

С.Б. Кожирова

ШЫҰ және аймақтық қауіпсіздік мәселелері

Мақалада заманауи халықаралық қатынастар жүйесіндегі, өңірлік қауіпсіздік құрылымындағы Шанхай ынтымақтастық ұйымының (ШЫҰ) қызметі қарастырылған. ШЫҰ кеңею үдерісіне, сонымен қатар, оның саяси-құқықтық негізі мен құрылымдық бөлімшелеріне сараптама жасалынған. Автор ШЫҰ қызметінің және оның мүше-мемлекеттерінің өзара ықпалдасуының басым бағыты өңірлік қауіпсіздікті қамтамасыз ету, ал ұйымның басты назары халықаралық лаңкестікпен және экстремизммен күресу болып табылады дегенге назар аударған. Шанхай ынтымақтастық ұйымының іргетасы «Шанхай бестігі» шеңберінде қаланды. Бес мемлекеттің халықаралық аренада жақындасуының басты себебі шекара саласындағы өзара талаптарды реттеу қажеттілігінен болды. ШЫҰ аясындағы ынтымақтастық Қазақстанға бірқатар даулы аумақтық мәселелерді шешуге мүмкіндік бергені және шекаралас аймақтардағы қарулы күштердің жүйелі және ашық түрде қысқаруы әскери-саяси шиеленістің бәсеңдеуіне ықпал еткені туралы атап өтілген. Астана саммиті барысында Үндістан мен Пәкістанның ұйымға толыққанды мүше болып қабылдануы ШЫҰ құрылуындағы маңызды сәт болып табылады. Жаңа қатысушылардың кеңеюінің негізгі нәтижесі ШЫҰ бүгінде ең ірі халықаралық ұйымдардың біріне айналды және әлемдік аренада заңды түрде ірі аймақтық бірлестік болып табылады. Бішкек және Циндао декларацияларының негізгі ережелері берілген. Сонымен қатар, осы мақаланың авторы Қазақстанның ШЫҰ-дағы ролінің жекелеген аспектілерін, сондай-ақ, ШЫҰ-ның COVID-19 пандемиясы кезіндегі қызметін ұсынған.

Кілт сөздер: қауіпсіздік, лаңкестік, ШЫҰ, ҚХР, Қазақстан, Бішкек декларациясы, Циндао декларациясы, ШЫҰ саяси-құқықтық негізі, Үндістан, Пәкістан.

S.B. Kozhirova

SCO and regional security issues

The article considers the place and role of the Shanghai Cooperation Organization (SCO) in the modern system of international relations. It analyzes the Organization's role in regional security, its expansion process, as well as the SCO's political and legal basis and structural subdivisions. It is noted that regional security remains the priority of the SCO member countries and the Organization itself; the focus of the Organization is on the fight against international terrorism and extremism. The SCO groundworks were set within the framework of the Shanghai Five Group. The main reason for the rapprochement of the five states was the need to settle mutual claims borders. Cooperation within the SCO allowed Kazakhstan to settle several disputed territorial issues, and the systematic and transparent reduction of the armed forces in the border areas contributed to the mitigation of military-political tension. An important moment in the Organization's formation was the admission of India and Pakistan as full members that occurred during the Astana Summit. That expansion resulted in making the SCO one of the largest international organizations and the largest regional association in the world today. The paper presents the main provisions of the Declarations signed in Bishkek and Qingdao. The role of Kazakhstan in the SCO and the activities of the Shanghai Organization during the COVID-19 pandemic are presented as separate aspects of the article.

Keywords: security, terrorism, SCO, China, Kazakhstan, Bishkek Declaration, Qingdao Declaration, political and legal framework of the SCO, India, Pakistan.

References

- 1 Tokaev utverdil Kontseptsiiu vneshnei politiki [Tokayev approved the concept of foreign policy]. *liter.kz*. Retrieved from <https://liter.kz/tokaev-utverdil-konceptziyu-vneshnej-po/> [in Russian].
- 2 Predsedatel KNR predlozhit novuiu model mezhdunarodnykh otnoshenii [The Chinese President proposed a new model of international relations]. *russian.news.cn* Retrieved from http://russian.news.cn/2015-09/29/c_134671129.htm [in Russian].
- 3 Alimov, R.K. (2018). Shankhaiskaia organizatsiia sotrudnichestva i Bolshaia Evraziia [Shanghai Cooperation Organization and Greater Eurasia]. *Vestnik mezhdunarodnykh organizatsii — Bulletin of International Organization*, 3, 19–32 [in Russian].
- 4 Tsindaoskaia deklaratsiia Soveta glav gosudarstv-chlenov Shankhaiskoi organizatsii sotrudnichestva [Qingdao Declaration of the Council of Heads of State of the Shanghai Cooperation Organization]. *zakon.kz*. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32479455 [in Russian].
- 5 Bishkekskaia deklaratsiia Soveta glav gosudarstv-chlenov Shankhaiskoi organizatsii sotrudnichestva [Bishkek Declaration of the Council of Heads of State of the Shanghai Cooperation Organization]. *akorda.kz*. Retrieved from https://www.akorda.kz/ru/events/international_community/foreign_other_events/bishkekskaya-deklaratsiya-soveta-glav-gosudarstv-chlenov-shanhaiskoi-organizatsii-sotrudnichestva [in Russian].
- 6 Deklaratsiia o sozdaniі «Shankhaiskoi organizatsii sotrudnichestva» (g. Shankhai, 15 iunіa 2001 g.) [Declaration on the Establishment of the Shanghai Cooperation Organization (Shanghai, June 15, 2001)]. *zakon.kz*. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1027310 [in Russian].
- 7 Press-konferentsiia Generalnogo sekretaria ShOS Vladimira Norova po sluchaiu Dnia ShOS [Press conference of the SCO Secretary General Vladimir Norov on the occasion of the SCO Day]. *sectSCO.org*. Retrieved from <http://rus.sectSCO.org/news/20200612/656025.html> [in Russian].
- 8 Soglasheniia ob ukreplenii mer doveriia v voennoi oblasti (1996 g.) v raione granitsy i Soglasheniia o vzaimnom sokrashchenii vooruzhennykh sil v raione granitsy (1997 g.) [Agreements on Strengthening Confidence-building Measures in the Military Field (1996) in the Border Area and Agreements on Mutual Reduction of Armed Forces in the Border Area (1997)]. *zakon.kz* Retrieved from https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1010795#pos=0;80 [in Russian].
- 9 Bishkekskaia deklaratsiia Soveta glav gosudarstv-chlenov Shankhaiskoi organizatsii sotrudnichestva [Bishkek Declaration of the Council of Heads of State of the Shanghai Cooperation Organization]. *sectSCO.org*. Retrieved from <http://rus.sectSCO.org/ne> [in Russian].
- 10 Konventsiia ShOS po protivodeistviu ekstremizmu [SCO Convention on Countering Extremism]. *zakon.kz*. Retrieved from: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34855464 [in Russian].
- 11 Syroezhkin, K. (2006). ShOS i integratsionnye obiedineniia na postsovetском prostranstve [SCO and integration associations in the post-Soviet space] Proceedings from Problems of economic and financial cooperation within the SCO: *Nauchno-prakticheskaia konferentsiia (31 maia 2006 g.) — Scientific and Practical Conference. (pp. 6–10)*. Almaty: KISI pri Prezidente RK [in Russian].
- 12 Mezentsev, D. Strany ShOS aktivno boriutsia s kiberprestupnostiu [The SCO countries are actively combating cybercrime]. *ria.ru*. Retrieved from <http://ria.ru/world/20150505/1062646375.html> [in Russian].
- 13 Vstuplenie Indii i Pakistana v ShOS: chasha vesov na storone optimistov [The accession of India and Pakistan to the SCO: the scales are on the side of optimists]. *inform.kz*. Retrieved from https://www.inform.kz/ru/vstuplenie-indii-i-pakistana-v-shos-chasha-vesov-na-storone-optimistov_a3034410 [in Russian].

14 Imanaliev, M. ShOS nuzhdaetsia v novoi kontseptsii razvitiia [SCO needs a new concept of development]. *valdaiclub.com*. Retrieved from <https://ru.valdaiclub.com/a/highlights/shos-novaya-kontsepsiya-razvitiya> [in Russian].

15 Prezident Irana prokomentiroval vstuplenie strany v ShOS [The President of Iran commented on the country's accession to the SCO]. *lenta.ru*. Retrieved from <https://lenta.ru/news/2021/09/19/raisi/> [in Russian].

16 Otvety Generalnogo Sekretaria ShOS na voprosy SMI na press-konferentsii [SCO Secretary General's answers to media questions at a press conference]. *sectsko.org*. Retrieved from <http://rus.sectsko.org/news/20200612/656004.html> [in Russian].

17 Vystuplenie Prezidenta Respubliki Kazakhstan Kasym-Zhomarta Tokaeva na zasedanii Soveta glav gosudarstv-chlenov ShOS [Speech by the President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev at a meeting of the Council of Heads of SCO member States]. *akorda.kz*. Retrieved from https://www.akorda.kz/ru/speeches/external_political_affairs/ext_speeches_and_addresses/vystuplenie-prezidenta-respubliki-kazahs [in Russian].

18 Vystuplenie ministra inostrannykh del RK M. Tleuberdi [Speech by the Minister of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan M.Tleuberdi]. *dknews.kz*. Retrieved from https://dknews.kz/inner-news.php?id_cat=10&&id=92285 [in Russian].

19 Prezident RK vystupil na sammite ShOS [The President of Kazakhstan spoke at the SCO summit]. *khabar.kz*. Retrieved from <https://khabar.kz/ru/news/politika/item/135764-prezident-rk-vystupil-na-sammite-shos> [in Russian].

20 Prezident Kazakhstana Kasym-Zhomart Tokaev prinial uchastie v zasedanii Soveta glav gosudarstv [President of Kazakhstan Kassymjomart Tokayev took part in the meeting of the Council of Heads of State]. *zakon.kz*. Retrieved from <https://www.zakon/kz/5047243> [in Russian].

Б.Т. Калиева*

*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: tynysbekovna@mail.ru)*

Тарих оқулықтарындағы иллюстративті материалдар: сипаттамасы және талдануы

Мақалада бүгінгі қоғамдағы өзекті мәселелердің бірі тарихи жадты қалыптастыру, тарихи орындардың, оқиғалардың қаншалықты дәрежеде «естелік орынға» айналуы екені атап көрсетілген. XX ғасырдың ортасынан XXI ғасыр басындағы «Тарих» оқулықтарындағы қолданылған иллюстрациялық материалдарды талдауға баса назар аударылған. Мектептегі көрнекілік құралдардың сабақ барысында пайдаланылуына жалпы шолу ұсынылған. Автор XX ғасырдың 40 жылдарындағы «Тарих» пәнін мұрағат құжаттары негізінде оқыту тәжірибесін қарастырған. Сонымен қатар, аталған кезеңнің тарихы туралы оқулықтарда қолданылатын иллюстративті материалдар талданды, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтары анықталды. Көрнекі материалдарды ұсынуда визуалды әдісті қолдану мысалдары қарастырылып, XX және XXI ғасырдың ортасындағы «Тарих» пәні бойынша оқулықтардағы иллюстрациялық материалдардың айырмашылығына назар аударылған.

Кілт сөздер: тарих, иллюстрация, әдіс, кесте, портрет, сызба, сурет, архив, визуалды бейне, оқулық.

Kipicne

«Тарих» пәні оқулықтарындағы иллюстративті материалдарды сабақта «XX ғасырдың басындағы» тақырыптарды өту кезінде қолдану мен қазіргі таңдағы қолданыстағы ұқсастықтары мен айырмашылықтарын қарастырып, оған талдау жасай отырып, тарих сабағындағы көрнекі құралдардың маңыздылығын атап өту жұмыстың өзектілігі болып табылады. XX ғасырдың ортасы мен бүгінгі XXI ғасыр аралығындағы қоғамның заман ағымына қарай бір шама алға дамып, қарапайым көрнекі құралдардан бастап, электронды, сандық негізде қолданылатын иллюстративті материалдарды да атап өтуге болады. Оларды сабақ барысында қолданудың негізгі мақсаты, оқушы жадында тек ауызша емес, сонымен қатар визуалды да көрініс көрсете отырып, есте сақтау қабілеттерін арттырып, өз елінің, жерінің тарихына қызығушылықтарын оятып, оны жетік меңгеруге жол ашу. Бұл пікірімізді С.Қ. Шабажанованың сөзімен толықтырсақ [1: 6]. Ол өз жұмысында балалардың ойлауы табиғатынан екі түрлі болып келетінін мұғалім қашанда білуі керектігін атап, оларға тоқталған. Біріншісі көрнекі құралдарға сүйене отыру арқылы қабылдаса, екіншісі ауызша тезірек қабылдайды деген ойларды айтып өтеді.

Жалпы көрнекіліктерге төмендегідей принциптер тән екенін көрсетуге болады [2: 6]: 1) ол бағдарламаға сай жасалуы тиіс; 2) оқушылардың жас ерекшеліктерін ескеру керек; 3) ойлауға, берік есте сақтауға, шығармашылықпен жұмыс істеуге тартатын, шындыққа сай болулары тиіс; 4) оқушыларға эстетикалық тәрбие беруге көмектесуі тиіс; 5) оқушылардың белсенділігін арттыруы тиіс; 6) оқушылардың бойында білім алу құштарлығын оятуға тиіс; 7) оқушылардың өз бетінше жұмыс істеуіне алғы шарт болуы тиіс.

Қарастырып отырғанымыздай, көрнекілік принциптерін атап өтіп, нақты осы бағытта қаншалықты жұмыс жасалуда екендігін көрсетуге болады. Көрнекіліктің негізі визуалды бейнелерден тұрады. Бүгінгі қоғамның негізі визуалды бейнелерге толы, ал оларды жан-жақты ашып көрсету оның бірден-бір қыры. Тарих пәні оқулықтарындағы иллюстративті материалдардың негізін суреттер құрайды. Солардың бірі ретінде фото құжаттарға тоқталсақ. Өзінің келтірілген түріне қарай құжаттар: вербальды (ресми шығарылған заң жинақтары мен бұйрықтарынан бастап, газет және журналдардағы мақалалар, статистикалық немесе архивтік құжаттардан жеке хат алмасулар мен күнделіктердің жазбаша, басылған немесе электрондық түрдегі барлық хабарламалар жатқызылады); визуалды (бұл кез келген динамикалық және статистикалық бейнелер — суреттер, плакаттар, жарнамалар); аудиолық (радио арқылы берілетін хабарламалар, радио-хабарландырулар, радио-сұхбат); аудиовизуалды (бейнефильмдер, телехабарлар, жарнамалар, телебағдарламалар және с.с.).

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: tynysbekovna@mail.ru

Сондықтан да, суретті талдау әдісін (визуалды әдіс) құжаттарды талдау әдісінің тағы бір түрі ретінде атауға болады [3: 75–76].

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысымыздың әдіснамалық негізі үш әдіс негізінде қарастырылды: а) саяси (XX ғасырдың ортасында «Тарих» пәнінде қандай иллюстрация қолданылды және неге? Сонымен қатар, XXI ғасыр бүгінгі таңдағы қолданылу барысындағы айырмашылық негізінде); ә) визуалды (иллюстративті бейнелерді, соның ішінде фото, кино-фоно құжаттарды талдау); б) тарихи танымдық. Тарихымыздың өткен беттерін бүгінгі жас буынға жаңаша түсіндіру арқылы жадында түсіндіру, сақтау. Жұмысымыздың негізгі дерек көзі ретінде Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві (ары қарай — ҚР ОМА), Талдықорған қаласының мемлекеттік архиві (ары қарай ТМА) материалдары пайдаланылды. Сонымен қатар, «Тарих» пәні аясындағы оқулықтар, газет, журнал беттердегі зерттеу мәселесі аясындағы мәліметтер қарастырылды.

Нәтижелері мен оларды талқылау

«Тарих» пәні оқулықтарындағы иллюстративті материалдардың қолдану барысын XX ғасырдың басындағы пайдалану мен қазіргі таңдағы қолданыстағы ерекшеліктері, ұқсастықтары мен айырмашылықтарын қарастырып, оған талдау жасау барысында негізгі үш топқа бөліп қарастырсақ: 1) архив құжаттары; 2) «Тарих» пәні аясындағы мектеп оқулықтары; 3) қосымша материалдар (мысалы: диссертация, кітаптар, оқу құралдары, газет, журнал).

Қарастырып отырған мәселеміз бойынша архив құжаттары негізінде ҚР ОМА-ның 1692 — «Министерство просвещения Казахской ССР» (1937–1972 гг.) атты қорынан: «ҰОС жылдарындағы тарих пәнінің жүргізілу барысы негізіндегі әдістемелік жазба» [4: 65] атты тақырып негізінде жалпы «Тарих» пәнінің Ұлы Отан соғысы (ҰОС) жылдарында қалай жүргізілді, оның барысы және болашақта нені өзгерту қажет деген пікірлер осы істе қаралған. Келесі «Тарих пәні бойынша оқушылардың білімін қайталау және бекіту бойынша әдістемелік нұсқау» (1941 ж. 14 қараша) [5: 70] атты істе негізінен сабақ өту барысындағы қайталау, бір тарау аяғындағы және оқу жылының аяқталуы бойынша қорытынды негізінде аталып, «Тарих» пәнін қайталау және бекіту барысына тоқталған.

Сонымен қатар, «1941 ж. мектепте тарих пәнінің жүргізілуі бойынша (жоспар, баяндама) материалдар» [6: 70] атты істе «Тарих» пәнін оқыту барысында қандай иллюстративті материалдар қолданылады, оларға сипаттама беріліп, талдау жасалынған. «1970/1971 оқу жылы негізінде басылымнан шыққан оқулықтар» [7: 81] атты істе «Тарих» пәні XX ғасырдың 70 жылдары қандай авторлардың негізінде оқытылғаны барысы туралы айтылған.

Жұмыс аясында ТМА-ның «Ф. 882 (1944–1996 гг.) Областное управление образования Талдықорганской областной администрации» қорынан: «1948–1949 оқу жылы бойынша Талдықорған облысы мектептерінің есебі» [8: 161] атты істе мектептердің қорытынды есеп нәтижесінде «Тарих» пәнінің жүргізілу барысы, оқулықтардың жағдайы, көрнекілік құралдардың қолданылуы туралы айтылған. «1950–1951 оқу жылы бойынша Қарасай ауданы мұғалімдерінің тамыз жиналысы бойынша жоспарлары, баяндамалары» [9: 30] атты істе негізінде жалпы «Тарих» пәнінің жүргізілу барысы, сабақ жоспары, қолданылатын иллюстративті материалдары көрсетілген.

Сонымен қатар, «1957–1958 оқу жылы бойынша облыстық білім басқармасының есебі» [10: 185] атты істе «Тарих» пәнінің жүргізілу барысы XX ғасырдың 40-жылдарымен салыстырғанда біршама алға жылжып, оқулықтар, көрнекілік құралдардың жеткіліктігі, қол жетімділігі барысы туралы қарастырылған.

Әлеуметтік ғылымдарда жалпы визуалды құжаттарды, оның ішінде суреттерді қолдану ол XX ғасырдың 40 жылдарынан басталып, антропологиямен байланыстырған. Г. Бэйтсон және М. Мид алғашқылардың бірі болып этнографиялық фильмдерді пайдалана отырып, мәдени салада зерттеу жүргізген. Антропологиялық және әлеуметтік мектептерде визуалды зерттеудің жаңа толқыны XX ғасырдың 90 жылдарынан басталған. Э. Чаплиннің «Социология и визуальная репрезентация» [11: 85] атты еңбегі осы кезеңге тұспа-тұс келген. Баньоли жастардың бірегейлігін зерттей отырып, өзінің респонденттермен сұхбаты барысындағы суреттерді көрсеткен. Осы бағытты ары қарай өзінің бейне сұхбаттары барысында С. Пинк жалғастырды. Сонымен қатар, Ресейдің XX ғасырдағы мектеп оқулықтарындағы суреттің орны туралы Р.О. Абилова өзінің «Место фотографии в школьных учебниках по истории России XX века» [12: 55–60] еңбегінде атап өткен.

«Тарих» пәні аясындағы оқулықтар негізінде орта мектептің 5 сыныбынан 9 сынып аралығындағы оқулықтармен жұмыстар жүргізіліп, олардың ішіндегі иллюстративті материалдар аясында салыстырулар мен ерекшеліктер барысына тоқталдық. 5-сыныпқа арналған «Қазақстан тарихы» оқулығы, оның авторлары Б.Е. Көмеков, Т.С. Жұмағанбетов, К.С. Игілікова, Алматы, «Атамұра» баспасынан 2017 жылы басылып шыққан, барлығы 144 беттен тұрады [13]. Кітап 7 тарауға бөлінген, жалпы 53 тақырыпты қамтиды. Келесі 7(6)-сыныпқа арналған «Қазақстан тарихы» оқулығы, оның авторлары Н.С. Бакина, Н.Т. Жанақова, Алматы, «Атамұра» баспасынан 2017 жылы басылып шыққан, барлығы 240 беттен тұрады [14]. Кітап 3 бөлім, 9 тарауға бөлінген, жалпы 57 тақырыпты қамтиды. Тағы бір оқулығымыз 8(7)-сыныпқа арналған «Қазақстан тарихы», оның авторлары З.Е. Қабылдинов, Ж.Н. Қалиев, А.Т. Бейсембаева, Алматы, «Атамұра» баспасынан 2018 жылы басылып шыққан, барлығы 208 беттен тұрады [15]. Кітап 6 бөлім, жалпы 54 тақырыпты қамтиды. Одан кейінгі оқулығымыз 8-сыныпқа арналған «Қазақстан тарихы», оның авторлары З.Е. Қабылдинов, А.Т. Қайыпбаева, Алматы, «Атамұра» баспасынан 2016 жылы басылып шыққан, барлығы 320 беттен тұрады [16]. Кітап 7 бөлім, жалпы 62 тақырыпты қамтиды. Мектеп оқушыларының 9-сыныбына арналған «Қазақстан тарихы» оқулығы, авторлары М. Қозыбаев, К. Нүрпейісов, Қ. Жүкешев. Алматы, «Мектеп» баспасынан 2013 жылы басылып шыққан, барлығы 296 беттен тұрады [17]. Кітап 14 тарау, жалпы 63 тақырыпты қамтиды. Сонымен қатар, «Өлкетану» курсы аясында шығарылған «Өлкетану. Алматы облысы». Жалпы білім беретін мектептердің 5–7 сыныптарына арналған оқулық. Авторлары А. Қабдұлова, Э.Т. Досаева, Ә.А. Әуезова, Ж.А. Дихамбаева. Алматыда 2018 жылы басылып шыққан, 184 беттен тұратын [18] оқулықпен де жұмыс жүргізілді.

Қосымша тақырыбымыз аясында қарастырылған мәліметтер барысына тоқталсақ: Т. Тұрлығұлов [19] өзінің диссертациялық жұмысы барысында «Тарих» пәнін оқыту барысында көрнекілік құралдардың маңыздылығын көрсеткен. Б.К. Абдугулова [20] өзінің зерттеу жұмысы барысында «Тарих» пәні аясындағы дидактикалық негіздерін атап өткен. М.К. Алдабергенова [21] өзінің докторлық диссертациясында ортағасырлық Қазақстан тарихын оқыту барысында деректерді қолдануда карта, суреттер, кестелер мен жұмыс барысы туралы қарастырған.

Оқу құралдары туралы Ә. Бәкірованың «Көрнекі құралдарды жасау және пайдалану жолдары» [22] атты оқу құралы жалпы көрнекі құралдардың жасалу барысы, оны оқу барысында пайдалану, көрнекіліктерді жасауға бағытталған жұмыс. Т.Т. Тұрлығұлдың «Тарихты оқыту әдістемесі» [23] еңбегінде негізінде «Тарих» пәні аясындағы жүргізіліп жатқан әдіснама, әдістер, көрнекі құралдар, олардың сабақ барысындағы маңыздылығы туралы тоқталып өтілген.

Сонымен қатар, бүгінгі таңда әлемдік деңгейде де білім беру барысы туралы аталып, талқылануда. Соның бірі ретінде Г. Гайдың «Culturally responsive teaching: Ideas, actions, and effects (Book Chapter)» атты 7 тараудан тұратын АҚШ-ның қалалық білім беру жолын сипаттап, талдап және ұсыныс ретінде берілген кітабын атап өтуге болады [24]. Келесі тағы бір жұмыс ол И. Ибрахим, И. Хидаят-Ур-Рехманның «COVID-19 crisis and the continuous use of virtual classes» атты мақаласы [25]. Бұл жұмыста жалпы бүгінгі күннің өзекті мәселесі «COVID-19» пандемиясы барысында әлемнің көп бөлігі виртуалды сабақ беруді қолға алып, қазіргі таңда өз нәтижелерін беріп жатқандығы барысына тоқталған. Ф.Х. Хернандез-Кардона, Х. Рубио-Кампилло, Р. Соспедра-Рока, Д. Инигуез-Грацияның «Illustration, re-enactment, citizenship and heritage of contemporary conflict: The case of the ebro (1938)» атты мақалаларында Барселона университетінің DIDPATRI тобының білім беру иллюстрацияларын қақтығыстары бойынша жасаған тәжірибелері арқылы «1938 жылғы Испаниядағы азамат соғысы» негізінде жасап көрсетіп, өткен тарихты қайта жаңғыртып, өткеннің визуалды қайта құрылуы арқылы, нәтижесінде өткен тарихты жетік меңгеруге болатындығын көрсетеді [26]. Яғни өткен тарихты қайта иллюстративті материалдар мен қазіргі заманауи технологияларды пайдалана отырып, жаңғырту және оны көрсету.

А.А. Бейсембаеваның «Көрнекілік принцип» атты мақаласы аясында иллюстративті материалдарды қолданудағы оқушылар үшін маңыздылығы аталып өтілген [1: 6–7]. Ал, И. Сейтбекова [2: 7–8] көрнекі құралдардың принциптерін атап, көрнекілік құралдарды сабақ барысында қолдану арқылы оқушы терең білім алуына септігін тигізеді деген пікірін атап өтті.

Зерттеліп отырған мәселеміздің негізгі мақсаты үш негізгі басымдыққа бағытталған: 1) көрнекілік құралдарға (иллюстративті материалдар) және визуалды бейнелерге жалпы тоқталу; 2) ХХ ғасырдың ортасында «Тарих» пәнінде және оқулықтарында иллюстративті материалдардың қолданылуы; 3) ХХІ ғасырдағы иллюстративті материалдардың пайдаланылуы.

Қазіргі қоғамда бірі көрнекілікті — «абстрактілі деңгейде және практикалық іс-әрекет» үдерісінде қарастырса (Н.А. Менчинская, П.А. Гальперин, Т.В. Кудрявцев, Л.В. Занков), екінші бір тобы көрнекілікті — «бейне» ұғымымен байланыстырады (Л.Н. Нуритдинова, Л.М. Фридман). К.З. Халықованың пікірінше, «Көрнекілікті — оқытудың ажырамайтын» бөлігі [1: 7].

Визуалды бейнелердің негізгісі, маңыздысы десе де болады, ол — сурет құжаттары. Өзінің түріне қарай сурет визуалды құжат түріне жатқызылады. Ол өзінің персонификациясына қарай жеке және жеке емес деп бөлінеді. Ақпараттың деректік қоры бойынша суреттік құжат негізгі және қосымша болып қаралады. Әлеуметтік антропология — нақты тарихи жағдайларға қатысты, қоғамдық-мәдени өзгерістер заңдылықтарын талдау мәселесімен айналысатын теориялық зерттеудің бағыты [3: 75–79].

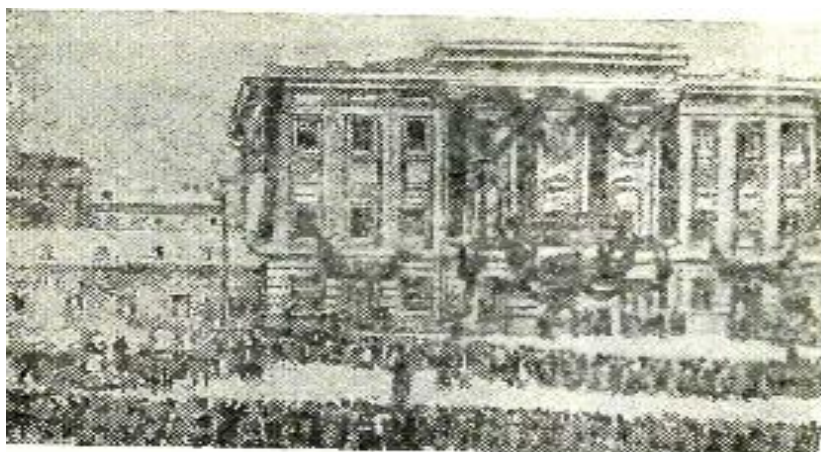
«Тарих» пәні оқулықтарындағы иллюстративті материалдардың қолдану барысы туралы 1934 жылдың 16 мамырында БКП (б) «КСРО мектептерінде азаматтық тарихты оқыту» атты тарихи қаулысы шықты [6: 38–40] Бұл қаулы негізінде, мұғалімдер оқу барысында тарихи оқиғаларды айту негізінде «тарихи-хронологиялық реттілікті сақтауларын, маңызды деп табылатын тарихи құбылыстарды, тарихи тұлғаларды, хронологиялық күндерді» міндетті түрде оқушылардың есінде қалу мақсатында бекіту керек деп айтқан. Егер осындай жағдайда сабақ оқытылса, онда курсты толық меңгеруіне болады деген ойларын білдірген. «Тарих» сабағын жүргізетін мұғалім алдында қол жетімділік, көрнекілік және тарихи материалдың нақтылығы барысы бойынша қамтамасыз ету мақсаты тұр деп белгілеген. Сондықтан да, «Тарих» пәнін оқыту барысында көрнекілік құралдарды пайдалану өз алдына үлкен маңыздылыққа ие деп көрсеткен. 9-ға жуық көрнекілік құралдарды көрсеткен, олар: 1) өткен тарих ескерткіштері; 2) заманауи өнер туындылары; 3) ХІХ-ХХ ғғ. суретшілерінің суреті; 3) портрет; 4) каррикатура; 5) КСРО тарихы мен БКП (б) тарихы бойынша кестелер қолдану; 6) қолдан жасалған көрнекі құралдар; 7) сынып тақтасын қолдану; 8) тарихи картамен жұмыс; 9) киноны көрсету барысында диапозитивтердің қолданылуы. Жоғарыда көрсетілген мәлімет негізінде көрнекілік құралдарды қолданудың негізгі маңыздылығы ол оқушыларға «Тарих» пәнін нақты, қызықты және түсінікті дәрежеде түсіндіруге өз септігін тигізетінін көрсетеді. Сондықтан да әр тарихшының мақсаты, ол жиналған тәжірибемізді осы сұрақ аясында қолдану және қаулыны орындау екендігін атап өткен. Жоғарыда көрсетілген мәселені атай отырып, сол ХХ ғасырдың 40 жылдарында тарих пәні оқулықтарында көрсетілген иллюстрацияға назар аударсақ.

1947 жылы басылып шыққан «ССРО тарихының» қысқаша курсы кітабында кейбір тақырыптарға иллюстрациялар берілген. Атап айтсақ, «Жаулап алушы моңғолдар және татар-моңғол зорлығы» атты 12-ші тақырыпқа иллюстрация берілген (сурет 1). Осы басылымдағы «Ленин өлді, бірақ оның ісі өлген жоқ» атты 61-ші тақырыпқа да иллюстрация енгізілген (сурет 2). Көріп отырғанымыздай, 1 және 2 суреттердегі иллюстрациялар ақ-қара бейнеде, сонымен қатар қолдан салынған бейне ретінде көрсетілген. Оқулықтағы негізгі иллюстрациялардың барлығы осылайша берілген, бүгінгімен салыстырғанда өте аз, көбіне тек картиналар ретінде сипатталған.

Моңғолдың атты әскері жол үстінде.

Сурет 1. «Жаулап алушы моңғолдар және татар-моңғол зорлығы» тақырыбындағы иллюстрация

В. И. Лениннің сүйегімен қоштасып келу үшін
Москва еңбекшілерінің Одақтар үйіндегі колонна залына
бара жатқаны.

Сурет 2. «Ленин өлді, бірақ оның ісі өлген жоқ» атты тақырыбына берілген иллюстрация.

Енді осылардың ішінде маңызды деп табылатын ол қолдан жасалған көрнекі құралдарына: кесте, альбом, кітап қиықтары, сызба, жоспар. Қолдан жасалған көрнекілік құралдарды пайдалану тәжірибесі бойынша А. Вагин өзінің «Преподавание истории в школе» журналының 1938 жылғы №9 санында жарияланған мақаласында кесте және альбомды сабақ барысында қолдану барысы туралы былай деген: «Таблицы включают в себя и иллюстративный материал — картинку, портрет, карикатуру, и хронологическую дату, и текст документа, и цитату из произведения классиков марксизма. Составления альбома сыграло пользу для всего класса. Тот, кто составлял материал для листа альбома, принужден был познакомиться поглубже со всей темой и основательно поработать над своей подтемой, принес пользу альбом и тем, кто писал его и кто художественно его оформлял. Третьим видом самодельных наглядных пособий являются схемы–планы. Схемы могут быть сделаны для самых различных целей». Тарихи картамен жұмыс барысы туралы Строганов «Преподавание истории в школе» журналының 1941 жылғы № 4 санында шыққан «О работе с исторической картой» деген мақаласында көрсеткен. Одан басқа И.М. Скрипкиннің «Об изложении материала и применении наглядных пособий» және «Преподавание истории в школе» журналының әр жылдардағы санына шыққан авторлардың мақаласын атап өтсек болады. Мурзаевтың «Искусство классной доски на уроках истории в школе» мақаласы (1938 жылғы № 1); О. Иванованың «Значение изобразительного искусства как средства наглядности» (1938 жылғы № 4); А. Вагиннің «О самодельных наглядных пособиях по истории» мақаласы (1938 жылғы № 9); Бастианиннің «Рисунки на доске на уроках истории» мақаласы (1941 жылғы № 1); Е. Кагаровтың «Графические иллюстрации в преподавании истории Древнего мира» (1941 жылғы № 3) мақаласы. Осы жарияланымдарда иллюстративті материалдардың «Тарих» сабағында қолдану барысы, маңыздылығы негізінде өзіндік ойлар мен тұжырымдар жасалған. Авторлардың ойынша, иллюстративті материалдарды сабақ барысында қолдану оқыту барысының белгілі бір нәтижеге жететіндігін көрсетеді.

Жоғарыда көрсетілген мәлімет негізінде көрнекілік құралдарды қолданудың негізгі маңыздылығы ол оқушыларға «Тарих» пәнін нақты, қызықты және түсінікті дәрежеде түсіндіруге өз септігін тигізетінін көрсетеді. Сондықтан да әр тарихшының мақсаты, ол жиналған тәжірибемізді осы сұрақ аясында қолдану болып табылады.

Келесі «Тарихта оқытындардың білімдерін қайталау және бекіту» атты тақырыптағы әдістемелік нұсқаулық аясында [5: 25–28] сабақ өту барысындағы қайталау, бір тарау аяғындағы және оқу жылының аяқталуы бойынша қорытынды негізінде аталып, «Тарих» пәнін қайталау және бекіту барысына тоқталған. Сонымен қатар, «Тарих» пәні аясындағы сағат санының қысқарып қалуына байланысты өткен тақырыпты қайталау барысының жүргізілуі маңызды деп атап айтылған. Оқулықтардың жетіспеушілігі көрініс тапса да, жылдан жылға республикада тарих пәнінің жүргізілуі өз маңыздылығын арттырып отыр деп көрсеткен. Оны мына жазбадан қарасақ болады: «Изучение постановки преподавания истории в школах республики убедительно показывает, что с каждым

годом качество знаний учащихся повышается, несмотря на то, что в течение ряда лет встречались большие трудности из-за отсутствия учебников по истории, особенно в казахских школах». Сонымен қатар, сабақты қайталау барысында көрнекілік құралдарды қолдану маңызды болып табылатындығы көрсетілген. Оны мына келтірілген жазбадан оқысақ болады: «При повторении необходимо полностью использовать все имеющиеся наглядные пособия по истории: исторические карты, исторические картинки, схемы, диаграммы, таблицы, исторических дат, исторические документы и источники, музейные материалы, особенно синхронистическую таблицу».

«Талдықорған облысы мектептерінің есептері» деп аталатын материалда [8: 148–150] «Тарих» пәнінің жүргізілу барысындағы оқулықтардың жеткіліктігі, алайда иллюстративті материалдардың көптеген мектептерде жоқ екендігі атап өтілген: «Серьезным недостатком в преподавании истории в школах области было то, что во многих школах почти отсутствуют учебные наглядные пособия по истории (исторические карты, альбомы, картины и т.д.)». Ал, кейбір мектептерде, алғашқы деректерді қолдана отырып, сабақтың жүргізілу барысы туралы көрсеткен: «В 8–10 классах использовались некоторые, доступные понимания для учащихся, первоисточники марксизма-ленинизма, как «Манифест Коммунистической партии», статьи из собраний и сочинений Ленина, Сталина, альбомы по истории СССР, исторические карты, хронологические таблицы». Ал «1950–1951 оқу жылы бойынша Қарасай ауданы мұғалімдерінің тамыз жиналысы бойынша жоспарлары, баяндамалары» [9: 30] деп аталатын істе негізінде жалпы «Тарих» пәнінің жүргізілу барысы, сабақ жоспары, қолданылатын иллюстративті материалдары көрсетілген.

Сонымен қатар, «1957–1958 оқу жылы бойынша облыстық білім басқармасының есебі» [10: 110–115] атты істе негізінде жалпы «Тарих» пәнінің жүргізілу барысы, сабақ жоспары, қолданылатын иллюстративті материалдары көрсетілген. «Тарих» пәнінің жүргізілу барысындағы сапасының жоғарылауына мұғалімдер тарапынан КОКП-ның XX съезінде қабылданған құжаттардың маңызы көрсетілді. Мұғалімдердің идеялық–теориялық деңгейінің көтерілуіне әлем манифесі және кеңестік елдердегі коммунистік және жұмысшы партиялардың декларациялары әсер етті.

«Тарих» пәні аясындағы оқулықтардағы иллюстрацияларға тоқталмас бұрын, алдымен XX ғасырдың 70 жылдары мектепте «Тарих» пәнінен республикамызда қай авторлардың редакторлығымен оқу кітаптары оқытылды, соған тоқталып өтсек. Төмендегі авторлардың оқулықтары мектепте оқытылғандығын көруімізге болады [7: 37–40]:

5-сынып: Коровкин Ф.П. История древнего мира;

6-сынып: Агибалова Е.В. История средних веков;

7-сынып: Нечкина М.В. История СССР;

8-сынып: Ефимов А.В. Новая история. – Ч. I.; Федосов И.А. История СССР;

9-сынып: Хвостов В.М. и др. Новая истори. – Ч. II; Фураев В.К. Новейшая история. – Ч. I; Ким М.П. и др. История СССР. 9–10 кл.; Федосов И.А. История СССР, период империализма.

10-сынып: Фураев В.К. Новейшая история. – Ч. II.

Сонымен қатар, «Тарих» пәнінің жаңа оқулықтарына қосымша ретінде, әдістемелік басшылық негізіндегі оқыту құралдары да болған. Олар төмендегідей:

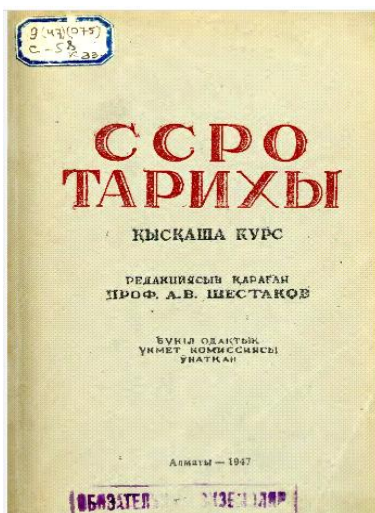
Коровкин Ф.П. и др. Методика обучения истории древнего мира и средних веков;

Ефимов А.В. и др. Методика преподавания новой истории, VIII кл./в 2 книгах.

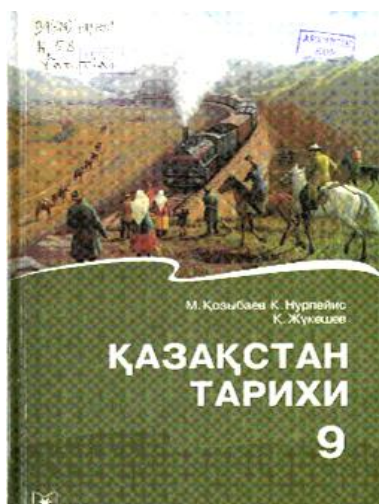
Көріп отырғанымыздай, негізгі әдебиеттердің авторлары және тарихымыз КСРО тарихын оқуға бағытталған. Ол бүгінгі күні мәлім болып табылады. Ал олардың ішіндегі иллюстративті материалдар әрине де көбіне КСРО кезеңіне арналған.

XX ғасырдың 40 жылдары мен XXI ғасыр тарих пәні оқулығының басқы бетіндегі иллюстрациясын қарапайым мысал ретінде көрсетсек болады:

Мектеп оқулықтарының сыртқы мұқабаларына қарасақ, КСРО кезеңіндегі шыққан басылымды көрсек, кітаптың алғашқы беті ешқандай иллюстрациясыз, бояусыз бір түсті сұр бейнеде шығарылған (сурет 3). Ал, Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңінде шығарылған мектеп оқулықтарының басқы мұқабалары әр түрлі бейнеде көрсетіліп, басылған (сурет 4).

Сурет 3. 1947 жылы шыққан «ССРО тарихының» мұқабасы

Сурет 4. 2009 жылы шыққан «Қазақстан тарихының» мұқабасы

Сонымен қатар, үшінші және бесінші суреттерде көрсетілген «ССРО тарихы» және «СССР тарихы» оқулықтарының мұқабасын салыстырсақ, ХХ ғасырдың 40 жылдарында шыққан алғашқы басылым біртұтас сұр бейнеде берілсе, ал, 70 жылдары шығарылған оқулықтың мұқабасы сәл де болса өзге түспен беріліп, кеңестік заманның бейнесін беріп тұрғандай әсер береді

Сурет 5. «СССР тарихы». Авторы М.А. Федосов, 1969 ж.

XX ғасырдың аяғы және XXI ғасырдың басында «Тарих» пәні аясында көптеген оқулықтар жарық көрді. Оның негізі тәуелсіздігімізді жариялағаннан кейін өз еліміздің тарихын зерттеу, талдау жүргізу, оны терең меңгеру барысы негізі қолға алынды және көптеген еңбектер жазыла бастады. XXI ғасырдың басында мектепте «Тарих» пәніне арналған 5 сыныптан 9 сынып аралығындағы оқулықтармен жұмыстар жүргізіліп, олардың ішіндегі иллюстративті материалдар аясында салыстырулар мен ерекшеліктер барысы қарастырылды. Кеңестік кезеңдегі тарихи білім беру барысымен таныса отырып, тәуелсіздіктен кейінгі қазіргі таңдағы тарихи білім беру жүйесіндегі иллюстративті материалдардың берілу технологиясының қаншалықты өзгергендігін көрсетуге болады. Алайда жоғарыда атап өткеніміздей, негізгі көрнекілік құралдар сол кеңестік кезеңде де пайдаланылған. Ал бұның нәтижесі, екі кезеңде де бір көрнекілік құралдардың қолданылуы ол тарихи білім беру барысында өз маңыздылығына ие, сонымен қатар оқушылардың жадында белгілі бір оқиғаны, датаны, хронологиялық-кестесін жасауына өз сұранысын жоғалтпағандығын көрсетеді. XXI ғасырда сандық және электрондық иллюстрацияның пайда болуы, көптеген үрдістерді де жеңілдетуде. Соның ішінде, көлемдік көрнекілік қолданыс табуда. Ол ақиқат дүниенің көлемдік бейнесін көрсетіп, оған мыналар жатқызылады: фото-суреттер, диапозитив, дыбыссыз кино. Сонымен қатар, дыбысты құралдарда пайдалануда: оған аудио, белгілі бір оқиға негізіндегі авторлық болжамдар, кинолар, қысқа метражды, толық, үзінді. Тағы бір негізгі иллюстрацияның қолданыс аймағы элеуметтік желілердегі тарихи каналдар аясындағы материалдарды сабақ барысында қолданудағы өзіндік ерекшеліктер. Алайда, барлық құжаттарды бірден талдамастан, сараламастан оқыту барысында қолдануға болмайды. Сондықтан да, «Тарих» пәні аясында иллюстративті материалдарды пайдалану маңыздылығы жоғары екендігін көруге болады.

Қорытынды

XX ғасырдың 40 жылдарындағы «ССРО тарихы» оқулығында иллюстративті материалдар тақырыптар барысында негізінен суреттерден тұрса, ал 70 жылдардағы СССР тарихы оқулығында суреттермен қоса, карта, таблица, қосымша схемалар көрсетілген. Ал қазіргі XXI ғасырдағы тарих пәні оқулықтарында өз кезеңіне сай иллюстративті материалдар түрлі-түсті түсте, карта, таблица, схема, қосымша тапсырмалар негізінде беріліп, оқушылардың қызығушылығын арттыруда. Қорыта келгенде, «Тарих» пәні оқулықтарындағы иллюстративті материалдардың ұқсастықтары мен айырмашылықтары қарастырылып, оған талдау жасалынды. XX ғасырдың ортасы мен бүгінгі XXI ғасыр аралығындағы қоғамның заман ағымына қарай бір шама алға дамып, қарапайым көрнекі құралдардан бастап, электронды, сандық негізде қолданылатын иллюстративті материалдарды да көрсетіп өттік. Оларды сабақ барысында қолданудың негізгі мақсаты, оқушы жадында тек ауызша емес, сонымен қатар визуалды да көрініс көрсете отырып, есте сақтау қабілеттерін арттыратындығын, өз елінің, жерінің тарихына қызығушылықтарын оятып, оны жетік меңгеруге бағытталатындығы аталды. «Тарих» пәні оқулықтарындағы иллюстративті материалдардың сабақ жүргізу кезінде қолданудың маңыздылығын оқушы жадының қалыптасуына өз үлесін қосады.

Мақала «Ғылыми зерттеулерді гранттық қаржыландыру» мемлекеттік тапсырыс шеңберінде қаржыландыратын 2020–2022 жж. арналған, ЖТН № АР08857194 «XIX–XX ғ.г. басындағы қазақстандық бейнелердің тарихы мен визуалды антропологиясы: эволюциясы мен субъектінің қалыптасуы» тақырыбындағы жоба бойынша даярланды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Бейсембаева А.А. Көрнекілік принцип / А.А. Бейсембаева // Ата-ана және мектеп. — 2013. — № 1 (01). — Б. 7–8.
- 2 Сейтбекова И. Көрнекі құралдардың оқыту процесінде қолданудың маңызы / И. Сейтбекова // Қазақстан мектептеріндегі шетел тілдері. — 2010. — № 2 (50). — Б. 6–7.
- 3 Дягилева Н.С. Методологические основы применения визуального метода в социологических исследованиях / Н.С. Дягилева, Л.А. Журавлева // Вестн. Челяб. гос. ун-та. Сер. Философия. Социология. Культурология. — 2012. — № 4 (258). — С. 75–79.
- 4 ЦГА РК. — Ф. 1692. — Оп. 1. — Д. 82. — Л. 65.
- 5 ЦГА РК. — Ф. 1692. — Оп. 1. — Д. 516. — Л. 70.
- 6 ЦГА РК. — Ф. 1692. — Оп. 1. — Д. 520. — Л. 70.

- 7 ЦГА РК. — Ф. 1692. — Оп. 2. — Д. 2016. — Л. 81.
- 8 ГАТ. — Ф. 882. — Д. 126. — Л. 161.
- 9 ГАТ. — Ф. 882. — Д. 1. — Л. 30.
- 10 ГАТ. — Ф. 882. — Д. 1. — Оп. 581. — Л. 185.
- 11 Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность: сб. науч. ст. / под ред. Е.Р. Ярской-Смирновой, П.В. Романова, В.Л. Круткина. — М.: Научная книга, 2007. — 85 с.
- 12 Абилова Р.О. Место фотографии в школьных учебниках по истории России XX века / Школьный учебник истории: концептуальные и научно-методические проблемы: материалы Всерос. науч.-практ. конф., посвящ. 110-летию со дня рождения Е.И. Устюжанина и 80-летию со дня рождения К.Р. Синицыной. — Казань: Отечество, 2013. — С. 55–60.
- 13 Көмеков Б.Е. Қазақстан тарихы. Жалпы білім беретін мектептің 5-сыныбына арналған оқулық / Б.Е. Көмеков, Т.С. Жұмағанбетов, К.С. Игілікова. — Алматы, «Атамұра» 2017. — 144 б.
- 14 Бакина Н.С. Қазақстан тарихы. Жалпы білім беретін мектептің 7(6)-сыныбына арналған оқулық / Н.С. Бакина, Н.Т. Жанақова. — Алматы, «Атамұра» 2017. — 240 б.
- 15 Қабылдинов З.Е. Қазақстан тарихы. Жалпы білім беретін мектептің 8(7)-сыныбына арналған оқулық / З.Е. Қабылдинов, Ж.Н. Қалиев, А.Т. Бейсембаева. — Алматы, «Атамұра» 2018. — 208 б.
- 16 Қабылдинов З.Е. Қазақстан тарихы. Жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған оқулық / З.Е. Қабылдинов, А.Т. Қайыпбаева. — Алматы, «Атамұра» 2016. — 320 б.
- 17 Қозыбаев М. Қазақстан тарихы. 9-сынып / М. Қозыбаев, К. Нұрпейісов, Қ. Жүкешев. — Алматы, «Мектеп» 2013. — 296 б.
- 18 Қабдұлова А. Өлкетану. Жалпы білім беретін мектептердің 5–7 сыныптарына арналған оқулық / А. Қабдұлова, Ө.Т. Досаева, Ә.А. Әуезова, Ж.А. Дихамбаева. — Алматы, 2018. — 184 б.
- 19 Тұрлығұл Т.Т. Қазақстан тарихы мектеп курсының және оны оқыту әдістемесі қалыптасуының ғылыми негіздері (1934–1997 жж.): пед. ғыл. д-ры ... дис. 13.00.02 — Оқыту және тәрбиелеу теориясы мен әдістемесі / Т.Т. Тұрлығұл. — Алматы, 1998. — 407 б.
- 20 Абдугулова Б.К. Жалпы білім беретін мектепте Қазақстан тарихын оқытудың дидактикалық негіздері: пед. ғыл. докторы ... дис. 13.00.01 — Оқыту және тәрбиелеу теориясы мен әдістемесі / Б.К. Абдугулова. — Алматы, 2004. — 299 б.
- 21 Алдабергенова М.К. Ортағасырлық Қазақстан тарихын оқытуда тарихи деректердің қолданбалық бағдарлылығын дамыту (Оңтүстік Қазақстан қалалары материалдары бойынша): филос. докторы (PhD) ... дис. 6D011400 – Тарих / М.К. Алдабергенова. — Алматы, 2016. — 164 б.
- 22 Бәкірова Ә. Көрнекі құралдарды жасау және пайдалану жолдары. Оқу құралы / Ә. Бәкірова. — Алматы, — 1992. — 48 б.
- 23 Тұрлығұл Т.Т. Тарихты оқыту әдістемесі / Т.Т. Тұрлығұл. — Алматы, 1998. — 320 б.
- 24 Gay. G. Culturally responsive teaching: Ideas, actions, and effects (Book Chapter) [Electronic resource] / G. Gay. — Access mode: <https://www.scopus.com/display/book.uri?sourceId>.
- 25 Ibrahim Y. COVID-19 crisis and the continuous use of virtual classes [Electronic resource] / Y. Ibrahim, I. Hidayat-Ur-Rehman // International Journal of Advanced and Applied Sciences. — 2021. — 8(4). — P. 117–129. — Access mode: <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85105828599&o>.
- 26 Hernández-Cardona F.X. (1938). Illustration, re-enactment, citizenship and heritage of contemporary conflict: The Case of the Ebro [Electronic resource] / F.X. Hernández-Cardona, X. Rubio-Campillo, R. Sospedra-Roca, D. Íñiguez-Gracia // Sustainability, 2021. — 13(6). — Access mode: <https://www.scopus.com/sourceid/211002>.

Б.Т. Калиева

Иллюстративные материалы в учебниках истории: их характеристика и анализ

В статье отмечено, что одна из самых актуальных проблем в современном обществе — формирование исторической памяти, насколько исторические места становятся «местами памяти». Сделан акцент на анализе использованных иллюстративных материалов в учебниках «История» с середины XX в. и начале XXI в. Представлен общий обзор использования наглядных пособий в учебном процессе в школе. Автором рассмотрены практики преподавания предмета «История» в 40-х гг. XX века на основе архивных документов. Кроме того, проанализированы иллюстративные материалы, применяемые в учебниках по истории указанного выше периода, выявлены их сходства и различия. Рассмотрены примеры применения визуального метода в представлении иллюстративных материалов и обращено внимание на различие иллюстративных материалов в учебниках по предмету «История» середины XX и XXI вв.

Ключевые слова: история, иллюстрация, метод, таблица, портрет, схема, фото, архив, визуальный образ, учебник.

Illustrative materials in history textbooks: their characteristics and analysis

The article notes that one of the most pressing problems in modern society is the formation of historical memory, to what extent historical places become “places of memory”. The emphasis is made on the analysis of the used illustrative materials in the textbooks “History” from the middle of the XX century and the beginning of the XXI century. A general overview of the use of visual aids in the educational process at school is presented. The article examines the practice of teaching the subject “History” in the 40s of the twentieth century based on archival documents. Besides, the study analyzes the illustrative materials used in textbooks on the history of the middle of the 20th century and the 21st century, reveals their similarities and differences. The author examines examples of the use of the visual method in the presentation of illustrative materials and draws attention to the difference between illustrative materials in textbooks on the subject of “History” of the mid-twentieth century and the twenty-first century.

Keywords: history, illustration, method, table, portrait, diagram, photo, archive, visual image, textbook.

References

- 1 Beisembaeva, A.A. (2013). Kornekilik printsip [Demonstration principle]. *Ata-ana zhane mektep — Parents and school*, 1, 7–8 [in Kazakh].
- 2 Seitbekova, I. (2010). Korneki quraldardyn oqytu protsesinde qoldanudyn manyzy [The importance of the use of visual aids in the learning process]. *Qazaqstan mektepterindegi shetel tilderi — Foreign languages in schools of Kazakhstan*, 2 (50), 6–7 [in Kazakh].
- 3 Diagleva, N.S., & Zhuravleva, L.A. (2012). Metodologicheskie osnovy primeneniia vizualnogo metoda v sotsiologicheskikh issledovaniikh [Methodological foundations of the application of the visual method in sociological research]. *Vestnik Cheliabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya Filosofiya. Sotsiologiya. Kulturologiya — Bulletin of Chelyabinsk State University. Philosophy Series. Sociology. Culturology*, 4 (258), 75–79 [in Russian].
- 4 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. F. 1692. Op. 1. D. 482. L. 65 [in Russian].
- 5 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. F. 1692. Op. 1. D. 516. L. 70 [in Russian].
- 6 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. F. 1692. Op. 1. D. 520. L. 70 [in Russian].
- 7 TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. F. 1692. Op. 2. D. 2016. L. 81 [in Russian].
- 8 TMA [Taldykorgan State Archive]. F. 882. Op. 1. D. 126. L. 161 [in Russian].
- 9 TMA [Taldykorgan State Archive]. F. 882. Op. 1. D. 330. L. 30 [in Russian].
- 10 TMA [Taldykorgan State Archive]. F. 882. Op. 1. D. 581. L. 185 [in Russian].
- 11 Vizualnaia antropologiya: novye vzgliady na sotsialnuiu realnost (2007). [Visual Anthropology: New Views on Social Reality]. *Sbornik nauchnykh statei — Collection of Scientific Articles*. Moscow: Nauchnaia kniga [in Russian].
- 12 Abilova, R.O. (2013). Mesto fotografii v shkolnykh uchebnikakh po istorii Rossii XX veka [The place of photography in school textbooks on the history of Russia of the XX century]. School history textbook: conceptual and scientific-methodical problems. *Materialy Vserossiiskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii, posviashchennoi 110-letiiu so dnia rozhdeniia E.I. Ustyuzhanina i 80-letiiu so dnia rozhdeniia K.R. Sinitsynoi — Materials of the All-Russian scientific-practical conference dedicated to the 110th anniversary of the birth of E.I. Ustyuzhanina and the 80th anniversary of the birth of K.R. Sinitsynoi* (p. 55–60). Kazan: Otechestvo [in Russian].
- 13 Komekov, B.E., Zhumaganbetov, T.S., & Igilikova, K.S. (2017). Qazaqstan tarikhy. Zhalpy bilim beretin mekteptin 5-synybyna arналған оқулық [History of Kazakhstan. Textbook for the 5th grade of secondary school]. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 14 Bakina, N.S., & Zhanaqova, N.T. (2017). Qazaqstan tarikhy. Zhalpy bilim beretin mekteptin 7(6)-synybyna arналған оқулық [History of Kazakhstan. Textbook for 7th (6th) grade of secondary school]. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 15 Qabyldinov, Z.E., Qaliev, Zh.N., & Beisembaeva, A.T. (2018). Qazaqstan tarikhy. Zhalpy bilim beretin mekteptin 8(7)-synybyna arналған оқулық [History of Kazakhstan. Textbook for 8th (7th) grade of secondary school]. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 16 Qabyldinov, Z.E., & Qaiypbaeva, A.T. (2016). Qazaqstan tarikhy. Zhalpy bilim beretin mekteptin 7(6)-synybyna arналған оқулық [History of Kazakhstan. Textbook for 7th (6th) grade of secondary school]. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 17 Qozybaev, M., Nurpeiisov, K., & Zhukeshev, Q. (2013). Qazaqstan tarikhy. 9-synyp [History of Kazakhstan. 9th grade]. Almaty: Mektep [in Kazakh].
- 18 Qabdulova, A., Dosaeva, E.T., Auezova, A.A., & Dikhambaeva, Zh.A. (2018). Olketanu. Zhalpy bilim beretin mektepterдин 5–7 synyptaryna arналған оқулық [Local lore. Textbook for grades 5–7 of secondary schools]. Almaty [in Kazakh].
- 19 Turlygul, T.T. (1998). Qazaqstan tarikhy mektep kursynyn zhane ony oqytu adistemesi qalyptasuynyn gylymi negizderi (1934–1997 zhzh.) [Scientific basis of the formation of the school course on the history of Kazakhstan and its teaching methods (1934–1997)]. *Doctor's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 20 Abdugulova, B.K. (2004). Zhalpy bilim beretin mektepte Qazaqstan tarikhyn oqytudyn didaktikalыq negizderi [Didactic bases of teaching the history of Kazakhstan in secondary school]. *Doctor's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 21 Aldabergenova, M.K. (2016). Ortagasyrlyq Qazaqstan tarikhyn oqytuda tarikhi derekterдин qoldanbalyq bagdarlylygyn damytu (Ontustik Qazaqstan qalalary materialdary boiyynsha) [Development of applied orientation of historical data in the study of the history of medieval Kazakhstan (based on the materials of the cities of South Kazakhstan)]. *Doctor's thesis*. Almaty [in Kazakh].

- 22 Bakirova, F. (1992). *Korneki quraldardy zhasau zhane paidalanu zholdary. Oqu quraly* [Ways to create and use visual aids. Textbook]. Almaty [in Kazakh].
- 23 Turlygul, T.T. (1998). *Tarikhty oqytu adistemesi* [Methods of teaching history] Almaty [in Kazakh].
- 24 Gay, G. (2021). Culturally responsive teaching: Ideas, actions, and effects (Book Chapter). Retrieved from [https://www.scopus.com/display/book.uri? sourceId](https://www.scopus.com/display/book.uri?sourceId).
- 25 Ibrahim, Y., & Hidayat-Ur-Rehman, I. (2021). COVID-19 crisis and the continuous use of virtual classes. *International Journal of Advanced and Applied Sciences*, 8(4), 117–129. Retrieved from [https://www.scopus.com/record/display.uri? eid=2-s2.0-85105828599&o](https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85105828599&o).
- 26 Hernández-Cardona, F.X., Rubio-Campillo, X., Sospedra-Roca, R., & Íñiguez-Gracia, D. (2021). Illustration, re-enactment, citizenship and heritage of contemporary conflict: The Case of the Ebro (1938) *Sustainability*, 13(6). Retrieved from <https://www.scopus.com/sourceid/211002>.

G. Ksenzhi^{1*}, E. Karin²¹*Kazakh National Agrarian Research University, Almaty, Kazakhstan;*²*Kazakhstan Council on International Relations, Nur-Sultan, Kazakhstan**(E-mail: mig.kz@ya.ru; erlankarin@gmail.com)*

Cartographic materials on the history of Kazakhstan of the XVII–early XX centuries: consolidated catalog

The article is devoted to the analysis, cataloging of cartographic material of the consolidated catalog of “old” maps on the history of Kazakhstan in the XVII–early XX centuries. The funds for storage of cartographic materials in archives and libraries of Moscow and Orenburg are characterized. The functional values of the developed consolidated catalog of “old” maps have been substantiated. The consolidated catalog of cartographic materials can be considered as a kind of “guide” for potential users, with the help of which the user can get answers to the following questions: What archives, libraries, museums have the necessary cartographic material for the user and view cartographic bibliographies of “old” maps on the history of Kazakhstan. Based on the intermediate result of the research, a consolidated catalog of cartographic materials was prepared, comprising 282 cartographic sources of the XVII–early XX centuries on the history of Kazakhstan, which are of high scientific and social significance. Most of the cartographic materials on the early period of the history of Kazakhstan at the beginning of the XVII century are mainly of foreign origin. To fill with additional possibilities, the consolidated catalog of “old” maps for potential readers is enriched with photo files of cartographic materials accompanying the cartobibliographic record of “old” maps from the consolidated catalog. The identified cartographic materials are subjected to source analysis, assessment, and description. It has been established that cartographic materials on the history of Kazakhstan in the XVII–early XX centuries should not be studied in isolation but as part of the cartography of a certain era in all its interconnections and interdependencies with the development of related areas of knowledge (history, geography, geodesy, etc.).

Keywords: analysis, cartobibliography, cartographic materials of the XVII–early XX centuries, consolidated catalog.

Introduction

As part of the research project, work was carried out to identify, analyze and compile cartobibliographies of handwritten and printed maps of the XVII–early XX centuries in the history of Kazakhstan. Revealing “old” maps on the history of Kazakhstan in the XVII–early XX centuries was held in the following funds: State Military — Historical Archive (SMHA, Moscow), Russian State Archive of Ancient Acts (RSAAA, Moscow), State Historical Museum (SHM, Moscow), Russian State Library (RSL, Moscow), State Public Historical Library (SPHL, Moscow); State Archives of the Orenburg Region (SAOR, Orenburg), Orenburg Regional Universal Scientific Library named after N.K. Krupskaya (ORUSL named after N.K. Krupskaya, Orenburg).

As a basis for the systematization of cartographic materials during their cataloging, we use the territorial and chronological approaches. The studied maps are different not only in time of creation but also in topics. During the preparation of the consolidated catalog of “old” maps on the history of Kazakhstan in modern times, the following types of cartographic works were identified: Administrative maps, as separate counties, regions, in general, the entire territory of Kazakhstan; Military maps; Fortress plans, Fortified line diagrams; Boundary (maps for private land ownership); Road (maps of military, cattle driving, horse-drawn, railways); Historical; City plans; Separate issues of maps in highly specialized areas (engineering, geological and hydrogeological, etc.); Foreign maps compiled by travelers, scientists — researchers.

When creating the consolidated catalog, a unified catalog description of cartographic materials was developed based on the structure, which is primarily associated with the purpose and objectives of the study. When compiling the cartobibliographic information in the consolidated catalog, we used the following structure: Dating the map; Title of the map; Authorship; The originality of the map; Scale; Place of publication; Volume in sheets; Size of the map; The material on which the image is applied; Technique of drawing an image; Contents of the map; Text notes; Additional Information; Decor; Safety of the map. At the end of the

*Corresponding author’s e-mail: mig.kz@ya.ru

bibliographic description, the address of the storage of the copy is indicated. A unified sample of cartographic bibliography for the consolidated catalog has been developed.

The prepared consolidated catalog of cartographic materials of the XVII–early XX centuries is a thematic catalog, while events occurring in the history of Kazakhstan during this period are considered the main topic. Nevertheless, regardless of the profile, the consolidated catalog is considered an integral object of the past. When preparing a consolidated catalog, cartographic materials on the history of Kazakhstan are divided chronologically according to the XVII, XVIII, XIX, XX centuries (until 1917).

The main problems in identifying cartographic materials were their scattering over the archives, museums and libraries; the impossibility of scanning and photographing some rare, handwritten maps before 1830, which are in a single copy; closedness of some funds, repair of the archive of the SAOR. Despite the existing difficulties, as a result of a scientific search, it was possible to scan cartographic material for a consolidated catalog of the history of Kazakhstan in modern times — 134 maps, different in thematic direction and visually reflecting the development of the history of Kazakhstan in the XVII–early XX centuries.

The proposed analysis of the preparation of a consolidated catalog of cartographic materials on the history of Kazakhstan of the XVII–early XX centuries and their solutions are based on foreign experience, scientific principles and ideas in creating consolidated catalogs, as well as classical works devoted to “old” maps. The conducted research is of an intermediate nature.

Experimental

The consolidated catalog of “old” maps is examined through methods aimed at identifying, analyzing, comparing, compiling a map bibliography, scientific description, and cataloging of maps. The results of these methods allow for a scientific reconstruction of the history of Kazakhstan in the XVII–early XX centuries.

Implementing the set research objectives based on the methodology on an interdisciplinary approach.

The basis of the research methodology is a systematic method that facilitates to establish cause-and-effect relationships between historical phenomena in the general historical movement, to trace the historical development within the framework of the general processes occurring in this period and to effectively review and analyze the consolidated catalog of cartographic materials on the history of Kazakhstan XVII–early XX centuries. The research is based on the basic principles of historical science — historicism and objectivity. As a special research method, the cartographic method is used, which makes it possible to trace the evolution of ideas and methods of cartography, aimed at obtaining information on the qualitative and quantitative characteristics of maps, studying the dynamics of historical events of their relationships and the ability to classify cartographic material. Various techniques of the cartographic method (comparison, description) are used to study phenomena by their images on maps. Comparative analysis contributes to compare maps of different times and effectively assess the historical events of Kazakhstan. The method of describing cartographic material allows for a systematic, logical and orderly search for interesting historical facts. The general geographic method contributes to an objective analysis and assessment of the physical and geographical data of cartographic materials of modern times, to localize certain historical events, trace the geography of the development of historical phenomena and determine the classification of maps by topic and purpose. All of the above methods were used in combination.

The materials for the study were cartographic materials of the XVII–early XX centuries from archives, libraries and museums in Moscow and Orenburg cities.

Discussion

In modern historiography, the issue of preparing a consolidated catalog and describing cartographic materials on the history of Kazakhstan in the XVII–early XX centuries has practically not been studied. Nevertheless, the comprehension of certain aspects of the study was carried out within the framework of the study of the history of cartography and the use of “old” maps in a number of pre-revolutionary, Soviet, Russian, foreign, and Kazakh scientists.

Pre-revolutionary historiography tends to study the history of cartography and use “old” maps. A number of studies are valuable today. M.O. Bender, whose authorship belongs to the unique catalog of the Military–Scientific Archive (Russian State Military–Historical Archive), which still bears the unofficial name “Bender’s Catalog” in archival circles [1].

Foreign historiography tends to study the history of cartography, strategies, and research terminology for “old” maps. The study of the American Professor, Dr. Mark Bassin, is devoted to the problems of Russian cartography and historical geography [2]. Contemporary American scientist V. Kivelson examines the

maps of the XVII century. The author notes that the cartographic materials of this period have a certain degree of standardization of technical and artistic methods: The same color palette and similar signs are used to designate villages, forests, roads, rivers, and fields [3]. The German researcher D. Dalman fragmentarily analyzes the “old” maps, notes that changing scales were used in the preparation of maps as early as the XVIII century, even if they were made in the workshop of such a cartographer and engraver as Johann Baptist Homann in Nürnberg. He notes in a historical study that territorial delimitations in Asia were formed as a result of the struggle for power and hegemony between the British and Russian Empires [4].

Work on the study of source studies and the methodology of old cartographic material, the specific features of cartographic documents, prevailed in Soviet historical science. In this regard, the works of such authors as L.A. Goldenberg [5] and S.I. Sotnikova [6] are of the greatest interest.

In modern Russian historiography, considerable attention is paid to the systematization and analysis of “old” maps and cartobibliography. The works of the Soviet, Russian historian-cartographer, researcher of old Russian drawings, who laid the foundation for many scientific directions, including the description of maps in the consolidated catalog of cartographic materials, covering the period only up to the XVIII century, are significant for the research of V.S. Kusov [7; 22]. The closest to our problems and ways of solving them are studies of Russian Novosibirsk scientists under the guidance of Doctor of Historical Sciences, Professor O.N. Kationov, who studied the historiography and problems of consolidated catalogs of cartographic materials of the Urals, Siberia, and the Far East [8]. The experience of Russian scientists, N.I. Smirnov, R.K. Abdullina, Yu.A. Kashaev, and P.S. Foteev developed the information web resource “Heritage of the Urals cartographers in the mid-XVIII–early XX centuries” [9].

The work of Kazakhstani historians Zh.B. Abylkhozhin, K.Sh. Alimgazinova, I.V. Erofeeva, S.A. Zhakishева, S.F. Mazhitova, and B.M. Suzhikova “Essays on the historiography and methodology of the history of Kazakhstan” raises theoretical and methodological problems related to the methods of historical and geographical research [10]. The scientific article of the Russian historian I.V. Erofeeva “Geographic maps of the XVIII century: as a source on the history, ethnology and historical toponymy of Kazakhstan” is of serious interest for the study, which provides a description of cartographic materials and highlights the problem of poor study of cartographic sources on the history of Kazakhstan [11].

Archival materials are a significant part among literature. The study of the discussion of the preparation of a consolidated catalog of “old” maps was carried out at the junction of several interrelated disciplines. The interdisciplinarity of the research, due to its “openness”, makes it possible to include in its source arsenal the achievements of the entire spectrum of knowledge, to look for samples and opportunities for the effective preparation of a consolidated catalog in sciences distant from each other.

Results

Based on the results of the first year of research, a consolidated catalog of cartographic materials was prepared, consisting of 282 cartographic sources of the XVII–early XX centuries on the history of Kazakhstan. The identification and scanning of cartographic materials of the XVII–early XX centuries on the history of Kazakhstan into the consolidated catalog was carried out in the fund of the State Historical Museum (SHM, Moscow), which has a specialized department for storing and working with cartographic works. The collection of the “Department of Manuscripts and Early Printed Books” was created in 1919, has over 42,000 storage units and includes various types of cartographic materials of the XVI–XVII centuries, represented mainly by engraved Western European maps and atlases. Unfortunately, there is no cataloging and descriptions of the stored maps in the department of the museum due to the renovation of the premises, and not all maps are available in the electronic version. Nevertheless, handwritten maps of the history of Kazakhstan of the XVI — XVII centuries were revealed mainly by foreign authors — 11 items. The State Historical Museum has a map compiled by the XVI century English ambassador, Anthony Jenkinson. This map was published in 1562 and was reprinted several times. It was compiled according to new sources of that period, according to Jenkinson’s own observations and inquiries. Jenkinson was one of the first Western European travelers to describe the coast of the Caspian Sea and Central Asia during his expedition to Bukhara in 1558–1560. The result of these observations was not only official reports but also the most detailed map of the Caspian Sea and Central Asia at that time, published in London. Particularly noteworthy is the image of the Caspian Sea and the rivers flowing into it. However, there are many vague, unclear indications on the map, in particular, the hydrography of the Aral Sea Basin.

According to the developed unified catalog description of the “old” maps, the consolidated catalog on the history of Kazakhstan in the XVII–early XX centuries begins with the map: “*Russiae, Moscoviae et*

Tartariae Descriptio. Auctore Antonio Jenkensono Anglo, edita Londini Anno 1562. & dedicata Illustruß: D. Henrico Sydneo Wallie presidi” /Compiled by Anthony Jenkinson. — [England, London], [1588–1612]. — 1 l. multicolor; 42.2x54. Paper, engraving, watercolor. From Atlas A. Ortelius Theatrum Orbis Terrarum. Scale: 1: 5,000,000. Shown: The coast of the Caspian Sea and Central Asia during their expedition to Bukhara in 1558–1560. Additional information: Dedicated to His Excellency Henry Sydney, President of Welsh, and shedding light on areas in the heart of Eurasia that are almost inaccessible to Europeans. State of preservation: satisfactory. Storage cipher — SHM. GO-5926/1 [12].

Of interest for research and preparation of the consolidated catalog is the map of F.I. Stralenberg, found in the State Historical Museum, where there is important information on the geography of the area and the boundaries of the settlement of the Kazakh people of the XVIII century: “Nova descriptio geographica Tartariae Magnae” /Compiled by Stralenberg. — [Sweden, Stogkolm], [1730]. — 1 sheet: b/w. The engraved map is in Latin. Shown: An extensive river network and large lakes, forests, large mountain ranges. Coast of the Caspian Sea, Aral Sea. Central Asia. A large number of cities and towns are given. There are images of roads without names. The boundaries drawn on the map are conditional and do not correspond to a strict administrative or political division: in the European part of Russia, the author singled out six parts, Siberia was divided into thirteen provinces. Great Tartary, which occupies the lower half of the map, is divided into Great and Little Tartary, includes Bukhara, Mongolia, Tibet, and the lands of individual peoples. The advantage of the map is the many explanatory inscriptions of a historical, geographical, political and economic nature. State of preservation: satisfactory. Storage cipher — SHM. GO 6094/1 [13].

Research to identify cartographic materials on the history of Kazakhstan in the XVII–early XX centuries was carried out in the Russian State Military-Historical Archives of the Russian Federation (RSMHA, Moscow) in fund 846 (formerly the Military-Scientific Archive), which contains documents on the state of the lands of Asian Russia. 12 handwritten and printed maps were identified, work was carried out to compile a map bibliography and describe the maps. For example: “A map representing a part of Siberia and a touch to it of the Chinese state, the former Zengor Kalmyks, the possession and the entire steppe, the nomadic Kirghiz — Kaisaks, and to it the adjacent Aral and Karakalpatkago with a part of the Khiva possessions and parts of Big and Small Bukhara” / Compiled by not specified. — [Russia], [к. XVIII century]. — 1 sheet: color. The map is handwritten, general geographic. Scale: None. There is a degree grid (marked north latitude 30 ° — 55 °; east longitude 60 ° — 160 °). Shown: Branched hydrography is marked on the map. Cities: Orenburg, Iletsy town, Turkestan, Khiva, Otrar, Yassy, Inar, Sauran. Fortresses: Orsk, Zverinogolovskaya, St. Peter and Paul, Omsk, Zhelezinskaya, Koryakovskaya, Yamyshevskaya, Semipalatinskaya, Ust-Kamenogorsk, Aralskaya upper fortress. The road from the Orsk fortress to the south to Bukhara. The map shows the location of the “Steppe of the Wandering Kirghiz — the Kaisaks of the Lesser Horde”, “The Steppe of the Wandering Kirghiz — the Kaisaks of the Middle Horde”, “The Steppe of the Wandering Kirghiz — the Kaisaks of the Great Horde” and “Zengar Kalmyks”. Decor: available. State of preservation: good. The storage code is RSMHA. F. 846. Op. 16.V.3. D. 20261 [14].

On the handwritten map № 203000, prepared in 1821 and identified in the RSMHA F. 846, a rich historical material was found on burial sites, archaeological sites and winter quarters of Kazakhs: “Map of a part of the steppe Kirgiz-Kaisatskaya and Turkestan, compiled by inquiries and reconnaissance” / Compiled by Captain Baron Meyendorf, 1st Lieutenant Volkhovskiy, Captain Timofeev. — [Russia], [1821]. — 1 sheet: color. Handwritten. Scale: 100 versts per inch. Shown: Geographical objects, lakes, fresh traces of fresh rivers, roads, forts, fortifications, settlements, fortifications, mountain ranges, mountains, wells, sands, the grave of Khoja Kashtan of the Aral Sea to the northeast, the grave of “Koip Khan” near the Kara-Yar tract and the ruins of Dzharkent, wintering grounds, ancient ruins, the Ayban grave, Buigin’s grave, coal deposits east of the Iletsy defense, the Khan’s grave near the Iletsy defense. The path from the Iletsy defense and the eastern side of the Aral Sea and Turkestan, as well as the fortification line from the Guryev town to Bukhtarminskaya, is best shown. Text: “Tugoshkon 'tract on the Ulu-Irgiz river, 48°”; “Lake Khojakul — 47°”; “The Kara-Tyube tract on the Syr-Darya river — 45°”. Additional information: “There is a certificate of the places of which the geographical position was determined by astronomical observations in 1820. Map of the military topographic depot”. State of preservation: satisfactory. The storage code is RSMHA. F. 846. — Op. 16. — T. 3. — Op. 16. — D. 203000 [15].

The search for cartographic materials was carried out in the State Archive of Ancient Acts (RSAAA, Moscow), which stores military-historical cartographic documents from the XI to the beginning of the XX centuries. The archive’s funds include materials from institutions of higher, central and local government of the Russian Empire, funds of the central boundary institutions of Russia in the XVIII–early XIX centuries,

documents of state and public figures, early printed and rare editions of the XV–early XIX centuries. The research was carried out in fund 192 “Cartographic department”, fund 248 “Senate and its institutions” and fund 1354 “Plans for dachas of the General and Special Land Survey, 1746–1917”. It was revealed 28 handwritten and printed rare maps on the history of Kazakhstan in the XVII–early XX centuries. When compiling the map bibliography, all information located on the map and having historical value for a particular region was considered. For example: “Map of the road by the engineer topographer Lieutenant Ivan Gelman to the Kyrgyz Horde from Orenburg to the Temir River and back”. / No compiler specified. — [Russia], [1750]. — 1 sheet; color. The map is handwritten, color, general geographic. No author. Scale: 60 versts per inch. Oriented to the north. There is a degree grid. Shown: On a handwritten and color landmap, a detailed hydraulic network of the “Kyrgyz Horde” is depicted with the names of rivers and tributaries, mountains, settlements, names of tracts and wintering grounds of Kazakhs are indicated. Rivers are marked: Ilek, Uil, Temir, Karacha, Tersakan. The dotted line shows the path of Lieutenant Ivan Gelman to the “Kyrgyz Horde” from Orenburg to the Temir River and back. The following settlements are marked on the map: Orenburg and Iletskaia salt. The following tracts are marked: On the river Malaya Khobda (Korsanbasha); on the Tersakan River (Tersakan Basha); on the river Bolshaya Khobda (Bashtau). The land map contains the location data of two rates at the mouth of the Karasu River with the names “Astana” and “Astana Batak Yanta”, which are absent on other maps of the XVIII century. A fragment of the Orenburg fortification line was marked. State of preservation: satisfactory. Restored. Storage cipher — RSAAA. F. 192. — Op. 1. — D. 7–1 [16].

Of interest to historians is the first thematic map from the fund 192 of the Russian State Archive of Architecture under No. 11, which was one of the first to have the term “Historical Map” in its title. It displays historical phenomena and events regarding geographic factors. Scientific information related to the history of Kazakhstan is displayed in the comments under item VII, located at the edges of the map: “Historical Map of the Russian Empire” / Compiler not specified. — [Russia], [September 2, 1793]. — 1 sheet: color. Handwritten historical map. Scale: none. The map is oriented to the north. There is a degree grid in 5 degrees in latitude and longitude (marked north latitude 40° — 75°; east longitude 80° — 175°). Shown: Caspian Sea, Aral Sea. Rivers: Ural, Emba, Tobol, Irtysh. Cities: Guryev, Orenburg, Omsk, Orsk, Turkestan. Fortresses: Ust — Uiskaya, Zverinogolovskaya, St. Peter, Zhelezenskaya, Chernoyarskaya, Yamyshevskaya, Semiyarskaya, Semipalatinskaya and Ust-Kamenogorskaya. Uluk Tan ridge (Tien Shan). The location of the Younger, Middle and Senior zhuzes of the Kazakhs is noted (“The steppe of nomadic Kirghiz kaisaks of the mensha horde”, “The steppe of nomadic Kirghiz Kaisaks among the horde”, “The Great Kirghiz Kaisak horde”). The location of “Karakalpaki lower” (to the east of the Aral Sea) is marked. Light purple paint shows the borders of the Russian Empire at the beginning of the XVIII century. (Caspian Sea, Emba River, Gorkaya Line, Irtysh), light yellow paint shows the areas acquired during the reign of Peter I (the eastern end of the Caspian Sea, the Aral Sea, the territory up to the Elder Zhuz). Text: “After the Russians took possession of Siberia with the Chinese Empire alone, a border was established, starting from the Eastern Ocean and ending in the Sayan Mountains. From this place to the west to the Caspian Sea, due to the circumstances of neighboring peoples, the borders changed many times at different times for security from raids from the Omsk fortress down the Irtysh, and westward along the Tobol, and along the Uy river to the Urals, and along the Urals to Guryev fortresses built then formed the Russian border. But then the small and medium Kyrgyz Horde came under the auspices of the Russian Scepter, and the latter, after the destruction of the Zhungar villages by the Chinese, spread to the Irtysh River and the Ulun-tan ridge. That is, their nomad camps and uluses are now reckoned with the Russian Empire, and from the Sayan mountains through the mountains to the Ulun-tan ridge, and to the Caspian Sea, the border has been established, which is marked with orange paint”. Decor: available. State of preservation: good. Storage cipher — RSAAA. F. 192. — Op.1. — D. 11 [17].

Research in F. 1354 RSAAA “Plans for dachas of the General and Special Land Survey, 1746–1917” (collection) were complicated by the fact that the boundary plans have a large format. In this regard, scanning them is not possible, and photographing is prohibited. Nevertheless, several plans were identified and scanned: “Land-plan of the Turgai region of the Irgiz district and the city of Irgiz and its pasture lands” / Compiled by the surveyor of the 1st category of the land-survey office, adviser Ukhvatov. — [Russia], [1891]. — 1 sheet: color. Shown: The plan shows the town of Irgiz with its surroundings. Text: “Under the estates of Irgiz there were — 1080 fathoms, under the city garden — 3 tithes 840 fathoms, under the gardens — 5 acres, under the pasture — 423 tithes, 1800 fathoms; under hay mowing — 120 sazhen, 10 acres of 2280 sazhen were allocated for livestock feed. In the city of Irgiz there is the following number of souls: hereditary nobles — 108, clergy — 1, hereditary honorary citizens — 4, Kyrgyz and bourgeois — 54, villagers and Cossacks — 83, military estates — 166, reserve and retired lower ranks with their families — 43,

foreign nationals — 94, temporarily residing Tatars, peasants, Bashkirs and Kirghiz — 66, spare Cossacks — 11, and there are 547 souls in total”. The boundary plan was certified “from the Kirghiz of the Kizilyar volost of the first aul Amen Tbeshtbekbaev, who, due to illiteracy, attached his tamga, from the Kirghiz of the 2 aul Berden Taibeshtbekbaev, from the Kirghiz of the Amankul volost of the fourth aul Kungbai Baimuratov, etc. Completed by the specialist Konkov dated June 21, 1891, No. 3799. The work was carried out by the land surveyor of the 1st category of the land survey office, advisor Ukhvatov”. State of preservation: good. Storage cipher — RSAAA. F. 1354. — Op. 1. — D.1 [18].

The research was conducted in the Russian State Library (RSL, Moscow) in the department of cartographic publications. The reading room of the department of cartographic publications contains 250 thousand items from the XVI century until now. The main fund includes atlases, plans, schematic maps, maps. The collection contains cards on sheets and fabrics, wall cards, in rolls, on cardboard, relief, in the form of post-cards and calendars. A large volume of handwritten, printed cartographic publications of the XIX–early XX centuries, reflecting the history of Kazakhstan, was found in the funds of this department. There are many maps with the same name, but with some corrections and therefore having different storage units. Despite the difficulties and limitations of work in the department of cartography (scanning and photographing rare maps made earlier than 1830 is prohibited). Revealed — 125 storage units on the history of Kazakhstan XVII–early XX centuries and cataloging of maps were carried out. In the course of the identification in the cartography department of the RSL, there were maps already identified in the RSAA. Therefore, when preparing the map bibliography, all found storage ciphers were indicated. For example: “Map of the Russian State. Map of a part of Central Asia, the Land of the Kirghiz-Kaisaks, Karakalpaks, Trukhmen and Bukharians” / Compiled by the Depot of maps. — [Russia], [1816]. — 1 sheet: color. The map is handwritten, general geographic. The image of the terrain is presented in perspective, strokes and hillshade. Scale: English inch 100 versts. There is a degree grid (marked north latitude 45° — 55°; east longitude 45° — 86°). Shown: The map shows detailed hydrography of all rivers with tributaries, the names of lakes, seas, springs, fords, etc. The mountain range and hills of Kazakhstan are depicted. Roads. Towns and fortresses: Guryev, Uralsk, Ilets town, Orsk, Petropavlovsk, Omsk, Semipalatinsk and Ust-Kamenogorsk. An extensive network of urban settlements is noted in the south: Turkestan, Savran, Yassu, Shald, Egestan, Tashanak, Suzak, Tugustan, Saganak, Otrar (Farab), Vassa, Savran, Tunkat, Sairam, Chigiment, Bolak (Borakat) Birkent, Danbu, Zhity Kent, Tashkent, Khojent, Pishket, Uz Kent, Aush, Bukand, Etzam. Kzan, Koba, Kukan, Margelan, Khovakand, Kukan, Kazhan, etc. Socio-economic objects are indicated: Copper mine in the interfluvium of Malaya Nura and the Karasu river; Copper mine Kambau on the left bank of the Irtysh, opposite the Lebyazhy redoubt; Copper and lead mine in the Kayan Tau mountains, near the Karaga river; Iron ore mine east of Lake Zerenda; Copper mine near the river. Kunarzdzy (Ak Tau mountains); Dwelling of Sabakty (Babatu) to the south — west of Lake Sikirlik and Lake Karakol; Copper mine north of Tugustan; Copper mine between the Malaya Nura and the Karasu river. Additional information: The legend contains conventional signs: soil, forest types, roads, fortresses, redoubts, borders. An inventory of places is given, the position of which is determined by astronomical observations. An explanation of the abbreviations is given. Symbols of the fortress, outposts of the Chinese military guards, cities, mines, ruins. State of preservation: good. Storage ciphers — RSAAA. F. 192. Op.1. D. No. 63; RSL. Dept. cartographer. ed. Ko 10 / VIII-14 [19].

An administrative large-scale map of Asian Russia -1893 on 13 sheets is of interest for the study. Due to its large scale, the map contains detailed information on the location of geographic objects and the administrative-territorial division of Kazakhstan of the new era: “Administrative large-scale map of Asian Russia” / Compiled by court adviser A.N. Petrovsky. — [Russia, St. Petersburg.], [1893]. — 13 sheets: col. Large scale. Ilyin’s cartographic establishment. General geographic map. Scale: 15 versts in English inch. There is a degree grid. Shown: Geographic objects are marked on the map: hydroscheme, mountains, ferries, passes; Roads: postal, caravan, pack, nomadic; Settlements: cities, farms, fords. Roads: military, caravan, nomadic, telegraph, etc. The map shows the administrative boundaries between regions, counties, volosts, the boundaries of cities, settlements, the distribution of Kazakhs, graves, wells, former fortifications, pickets, telegraph lines, post stations, iron smelters, gold deposits, copper and silver mines; Mineral deposits: iron, copper, silver, coal. Archaeological sites. Socio-economic objects: Place of the Tainchikul fair; Wintering near Lake Tarankul; Silver deposit Sergievskoe near the Akchavsky ridge; The Popov Copper Mine to the west of Karasorsky Peak; Alkasorsky copper mine north of Lake Espe — tuz; Popov’s plant (copper smelter, near Lake Telemes-sor); Botovskaya fair near Kuyandinsky peak; Deposits of copper ores near the Siirlinsky peak; The Bogoslovsky mine north of Tleu-tana mountain; Borders are shown on the map. Text: «The map

was compiled by the cartographer of the Central Statistical Committee, court adviser A.N. Petrovsky». State of preservation: good. Storage cipher — RSL. Dept. cartographer. ed. Ko 7 / IV-3 [20].

A certain difficulty in the preparation of the consolidated catalog was caused by cartographic material without publication dates. It was necessary to carry out additional source analysis, which made it possible to establish an approximate dating, relying mainly on the administrative division, the image of fortification lines, fortresses, etc. The RSL has a large number of foreign maps, including those on the history of Kazakhstan. For example: “Sibirien, Turkestan und das jetzige Europäische Russland” / “Red. Von prof. Dr. J.I. Kettler”. — [Germany: 2-te Aufl. Berlin-Glogau, Flemming], [early. XX century]. — 1 sheet: c.v. Printing, paper. Grid, longitude from Greenwich. Scale: 100 km in 1 cm. Shown: Rivers, drying up rivers, dry river beds, elevation and depth marks, sands, swamps, centers of provinces, borders (state and provincial), railways, roadways, telegraph lines; relief shading. State of preservation: good. Storage cipher — RSL. Dept. cartographer. ed. Ki 29 / VI-19 [21].

Of interest for scientists studying the socio-economic history of Kazakhstan in modern times is the map under the code Ko 15 / I-1. A detailed large-format map shows all livestock routes and locations of veterinary points: “Map of Asian Russia with the designation of railways, livestock routes, veterinary points and quarantines, cattle fairs and routes of veterinary expeditions to Mongolia” / Compiled by V.D. Goryunova, P.G. Kobensky. — [Russia, SPb], [1915]. — 1 sheet: multicolor. Printed copy. There is a legend. Scale: in eng. inch 100 versts. Shown: Railways open, under construction, post roads, main directions of movement of livestock, cattle driving, veterinary points, quarantines, fairs indicating the number of sales of heads of cattle, veterinary expeditions, administrative boundaries between regions, settlements, geographical objects, lakes, rivers, mountains. Text: “Publication of the Veterinary Directorate of the Ministry of Internal Affairs. Chromo — lithograph by V.D. Goryunova, P.G. Kobensky”. State of preservation: good. Storage cipher — RSL. Dept. cartographer. ed. Ko 15 / I-1 [22].

The identification of cartographic materials of the XVII–early XX centuries on the history of Kazakhstan in the consolidated catalog was carried out in the State Archives of the Orenburg region (SAOR, Orenburg). The main difficulty in working in this archive was the renovation of the building. Therefore, many of the archive’s funds were not available. Nevertheless, as a result of the professional work of the archive’s employees, the cataloging of “old” maps and their scanning was conducted in the archive, which allows efficiently and quickly revealing all the cartographic material on the history of Kazakhstan. Recorded on disk — 66 storage units of cartographic material from fund 124 “Cartographic documents of permanent storage 1759–1918. Orenburg boundary commission of the city of Orenburg, Orenburg province”. The description of cartographic material on the history of Kazakhstan in the XVIII–early XIX centuries was carried out. For example: “Plan of the new Orenburg border line” / Compiled by Pnevsky. — [Russia], [1852]. — 1 sheet. color: 137x90. (140x93). Typographic copy. Scale: 25 versts per inch. Shown: Border line, fortresses, outposts, settlements. Hydrography. State of preservation: good. The storage code is SAOO. Form 124. Op. 2. D. 6998 [23].

Of interest are the maps of the formation of administrative-territorial boundaries: “Outline of the border separating the possession of the Cossacks of the Alabuga detachment of the Orenburg Cossack army from the territory of Western Siberia” / Compiled by Shorokhov. — [Russia], [1858]. — 1 sheet. color: 60x40. (62x42). Handwritten copy. Scale: 1 verst in inch. Shown: Border, Alabuga detachment. State of preservation: good. The storage code is SAOO. Form 124. Op. 6. D. 154 [24].

There are a large number of resettlement cards in fund 124 (SAOO): “Map of the Kustanai district of the Turgai — Ural resettlement region”. / Compiled by Shiryaev. — [Russia], [early. XX]. — 1 sheet. color: 62x81. Typographic copy. Scale: 15 versts per inch. Shown: Rivers, lakes, roads, cities, fortresses, villages, borders. Numbers and names of “Kyrgyz” volosts in the districts of the Turgai and Ural regions. State of preservation: good. The storage code is SAOR. F 124. – Op. 2. – D. 4298 [25].

Book maps and cartographic materials were found in the Orenburg Regional Universal Scientific Library named after N.K. Krupskaya (ORUSL named after N.K. Krupskaya, Orenburg). The library contains a large number of rare editions, over 13 thousand documents. The collection of local history publications, numbering 16 thousand documents, is of great value. These editions contain book cards that are of great value in the study of the history of Kazakhstan in modern times. Revealed — 40 storage units of book cards on the history of Kazakhstan of the XVII — early XX centuries. The library contains a rare edition “Atlas of the All-Russian Empire: Collection of maps by I.K. Kirilov” (1722–1737), maps from this edition: “Part of the Astrakhan possession and the Kalmyk of the Russian and their tributaries and with them the bordering Bukhara, Khiva and other provinces, even to the Persian and Mongolian possessions and a lake called the Aral

Sea and noble rivers and it flowing into and out of it, where in former times the river flowed into the Caspian Sea” / Compiled by I.K. Kirilov. — [Russia, SPb], [1731]. — P. 14. — 1 sheet: b/w; 41x50. Etching, cutter. Graduated by Alexey Zubov. Scale 1:5600000. Shown: The outlines of the Aral Sea do not correspond to reality. At the upper reaches of the river, Syr-Darya depicts sands and next to the inscription “Here they take gold from the sand”. The double dashed line depicts the dry channel of the Amu Darya in the swampy floodplain between the Aral and the Caspian seas. The text “The position of the river, which in the old days flowed, along which to this day the trees stand and in places water” has been added. State of preservation: satisfactory. The storage code is OUSLB. A26. 89 (2 Ros) // Atlas of the All-Russian Empire: Collection of maps by I.K. Kirilov. — SPb. — 1722–1737. — 41 p. [26; 14].

Of interest to archaeologists and researchers is a rare book map to the antiquities of the Kyrgyz steppes and the Orenburg region: “Explanatory map to the antiquities of the Kyrgyz steppes and the Orenburg region” / Compiled by M.I. Ivanin. — [Russia], [1869]. — 1 sheet: multicolor. Copy. Printing, paper. Scale: 50 versts per inch. Shown: Orenburg province with administrative boundaries and corresponding hydrography. Additional information: From the book “Antiquities of the Orenburg province”: “Along the Iletsy tract on the right side, 60 versts from Orenburg, in a space of ½ verst, there are up to 30 mounds at a distance of 74–134 sazhen with sandy and loamy soils of embankments. All these mounds are very small, from 15 to 27 fathoms in circumference and from 1 ½ arshin to 1 ¼ fathoms in height”. State of preservation: satisfactory. The storage code is ORUSL. RF-S-67426. // Antiquities of the Orenburg province. — B.M. — B.G. — 8 p. / Ignatiev R.G. Proceedings of the first archaeological congress in Moscow in 1869. — Vol. 1. — p. 153 [27; 5].

The library contains “Materials on Kyrgyz land use...” with book maps: “Map of the administrative division of the Irgiz district of the Turgai region” / Compiled by the statistical party of the Turgai-Ural Resettlement region. — [Russia, Orenburg], [1913]. — 1 sheet: h / w. Copy. Printing, paper. Scale: 80 versts per inch. Shown: 14 volosts and Kazakh clans, their location on the territory of the Irgiz district. Rivers, lakes, settlements, roads, telegraph line. State of preservation: good. The storage code is ORUSL. OR 461 / M34–9511719 // Materials on Kyrgyz land use, Irgiz district, 1913. Collected and developed by the statistical party of the Turgaysko-Uralsky Resettlement region. — Orenburg: Yakovlev’s printing house. — 1912. — P. 23 [28; 23].

An important condition for the successful preparation of a consolidated catalog of cartographic materials on the history of Kazakhstan of the XVII–early XX centuries is the compilation of a general list of maps. Research is of an intermediate nature. The study continues.

Conclusions

Consolidated catalog of cartographic materials of the XVII–early XX centuries on the history of Kazakhstan provides a capacious and visual material on the evolution of the political and administrative structure, the settlement of the Kazakh population, the dynamics of the formation of settlements, the resettlement movement, the socio-economic situation, etc.

Regularities in the preparation of the consolidated catalog are noted that the cartographic material until the first half of the XIX century is largely comprised documents — military reconnaissance of the region’s territory, and later, at the end of the XIX century, the results of research expeditions. The volume of cartographic materials increases in the second half of the XIX century, which is naturally associated with the ever-growing geopolitical significance and economic development of the territory of Kazakhstan.

The research recommendations are as follows: When using cartographic materials on the history of Kazakhstan in the XVII–early XX centuries of the consolidated catalog, they should be subjected to source critical analysis; do not treat them as simple illustrations, which is often the case. Due to the fact that they were mainly created by cartographers of the Russian Empire, which pursued a colonial policy in relation to Kazakhstan; The consolidated catalog of cartographic materials can serve as a fundamental scientific tool for research in various areas of the history of Kazakhstan, provide information support for research; Methodological support of the research can be used for cataloging cartographic material in archives and libraries of Kazakhstan; The consolidated catalog and scientific description of cartographic sources and their more active inclusion in local history studies seems to be a promising direction in the process of studying the historical past of Kazakhstan; Scientific research results are of a general nature and can be applied to the analysis of “old” maps for all classifications and directions; The cartographic material accumulated as a result of the research can become a solid basis for creating interactive maps, modeling the processes of the historical past of Kazakhstan, which will make it possible to discover and use information that is not contained in other

types of sources; Cartographic materials make it possible to identify the preconditions of the formations, the system of settlement and development of settlements that operated in modern times on the territory of Kazakhstan; So that cartographic works are not lost in the mass of books and periodicals of the library, to increase the demand of readers for atlases and maps available in each library, thereby increasing the return of these publications, it is advisable to single out cartographic works in the unified alphabetical catalog of the library as a special type of print in a separate row of the catalog behind the separator “Cartographic works”.

Thus, the consolidated catalog of cartographic materials on the history of Kazakhstan in the XVII–early XX centuries, prepared as a result of research and scientific search in foreign archives, museums and libraries, will help to generate and use knowledge resources both in the education system and in further research of the scientific community of Kazakhstan.

Acknowledgements

The article was prepared within the framework of the project on grant financing of the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan IRN No. AR09259247.

References

- 1 Бендер М.О. Каталог военно-ученого архива Главного управления Главного штаба / М.О. Бендер. — СПб., 1910. — 468 с.
- 2 Bassin M. Imperial Visions: Nationalist Imagination and Geographical Expansion in the Russian Far East, 1840–1865 / M. Bassin. — New York: Cambridge Studies Press, 1999. — 329 p.
- 3 Kivelson V. Cartographies of Tsardom: the land and its meanings in Seventeenth — Century Russia. XIV. / V. Kivelson. — Ithaca: Cornell University Press, 2006. — 263 p.
- 4 Dalman D. Siberiten vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart / D. Dalman. — Munchen: Ferdinand, 2009. — 559 p.
- 5 Гольденберг Л.А. К вопросу о картографическом источниковедении / Л.А. Гольденберг // Историческая география России XII – начала XX вв. — 1975. — С. 217–233.
- 6 Сотникова С.И. Картографические документы государственных архивов: науч.-справоч. пос. / С.И. Сотникова. — М.: Главархив СССР, 1989. — 72 с.
- 7 Кусов В.С. Московское государство XVI – начала XVIII вв.: сводный каталог русских географических чертежей / В.С. Кусов. — М.: Русский мир, 2007. — 704 с.
- 8 Катюнов О.Н. В поисках старых карт Урала, Сибири и Дальнего Востока. [Электронный ресурс]. / О.Н. Катюнов // Современные проблемы науки и образования. — 2012. — Режим доступа: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=8097>.
- 9 Смирнов Н.И. Разработка информационного веб-ресурса «Наследие картографов Урала середины XVIII в. – начала XX в.» / Н.И. Смирнов // Картография и геоинформатика. — 2018. — № 3. — С. 115–126.
- 10 Абылхожин Ж.Б. Очерки по историографии и методологии истории Казахстана / Ж.Б. Абылхожин. — Алматы: Дайк-Пресс, 2007. — 350 с.
- 11 Ерофеева И.В. Географические карты XVIII века как источник по истории, этнологии и исторической топонимике Казахстана / И.В. Ерофеева // История Казахстана в документах и материалах. — Алматы: Изд-во «LEM», 2011. — С. 330.
- 12 Государственный исторический музей — ГО. — 5926/1.
- 13 Государственный исторический музей — ГО. — 6094/1.
- 14 Российский государственный военно-исторический архив. — Ф. 846. — Оп. 16. — Т.3. — Д. 20261.
- 15 Российский государственный военно-исторический архив. — Ф. 846. — Оп.16. — Т. 3. — Оп. 16. — Д. 203000.
- 16 Российский государственный архив древних актов. — Ф. 192. — Оп. 1. — Д. 7–1.
- 17 РГАДА. — Ф. 192. — Оп.1. — Д. 11.
- 18 РГАДА. — Ф. 1354. — Оп. 1. — Д. 1.
- 19 Российская государственная библиотека. — Ко. — 10 /VIII-14.
- 20 Российская государственная библиотека. — Ко. — 7 / IV-3.
- 21 Российская государственная библиотека. — Ки. — 29 /VI-19.
- 22 Российская государственная библиотека. — Ко. — 15/I-1.
- 23 Государственный архив Оренбургской области. — Ф. 124. — Оп. 2. — Д. 6998.
- 24 Государственный архив Оренбургской области. — Ф. 124. — Оп. 6. — Д. 154.
- 25 Государственный архив Оренбургской области. — Ф. 124. — Оп. 2. — Д. 4298.
- 26 Оренбургская областная универсальная научная библиотека им. Н.К. Крупской. — А. — 26. 89. 2.
- 27 Оренбургская областная универсальная научная библиотека им. Н.К. Крупской. — РФ. — С. 67426.
- 28 Оренбургская областная универсальная научная библиотека им. Н.К. Крупской. — Оп. — 461. — М. 34–9511719.

Г. Ксенжик, Е. Карин

Қазақстан тарихы бойынша XVII — XX ғғ. басындағы картографиялық материалдар: жиынтық каталог

Мақала Қазақстан тарихы бойынша «ескі» карталардың жиынтық каталогының картографиялық материалдарын талдауға, каталогтауға, сипаттауға арналған. Мәскеу және Орынбор қалаларының мұрағаттары мен кітапханаларында картографиялық материалдарды сақтау қорлары келтірілген және сипатталған. «Ескі» карталардың әзірленген жиынтық каталогының функционалдық мәндері негізделген. Картографиялық материалдардың жиынтық каталогын әлеуетті пайдаланушылар үшін өзіндік «жолсілтеме» ретінде қарастыруға болады, оның көмегімен пайдаланушы мына сұрақтарға жауап ала алады: қай мұрағатта, кітапханада және мұражайда — пайдаланушыға қажетті картографиялық материал бар, картобиблиографияларды және Қазақстан тарихы бойынша «ескі» карталардың сипаттамаларын қарау. Зерттеудің аралық нәтижесі бойынша жоғары ғылыми және әлеуметтік маңызы бар Қазақстан тарихы бойынша XVII—XX ғғ. басы 282 картографиялық дереккөзден тұратын картографиялық материалдардың жиынтық каталогы әзірленді. XVII ғасырдың басындағы Қазақстан тарихы бойынша картографиялық материалдардың басым бөлігі негізінен шетелде шыққан. Әлеуетті оқырмандар үшін қосымша мүмкіндіктермен толтыру мақсатында «ескі» карталардың жиынтық каталогы карталардың картобиблиографиялық жазбасын сүйемелдейтін картографиялық материалдардың фото файлдарымен толықтырылатын болады. Анықталған картографиялық материалдар бастапқы талдаудан, бағалаудан және сипаттаудан өтті. Қазақстан тарихы бойынша XVII—XX ғғ. басындағы картографиялық материалдарды оқшау емес, белгілі бір дәуірдің картографиясының бір бөлігі ретінде оның барлық өзара байланыстары мен білімнің аралас салаларын (тарих, география, геодезия, полиграфия және т.б.) дамытумен өзара байланыстылығы анықталған.

Кілт сөздер: талдау, картобиблиография, XVII—XX ғғ. басындағы картографиялық материалдар, жиынтық каталог.

Г. Ксенжик, Е. Карин

Картографические материалы по истории Казахстана XVII – начала XX вв.: Сводный каталог

Статья посвящена анализу, каталогизации, описанию картографического материала Сводного каталога «старых» карт по истории Казахстана XVII – начала XX вв. Приведены и охарактеризованы фонды хранения картографических материалов в архивах и библиотеках гг. Москвы и Оренбурга. Обоснованы функциональные значения разработанного Сводного каталога «старых» карт. Сводный каталог картографических материалов можно рассматривать как своеобразный «путеводитель» для потенциальных пользователей, с помощью которого каждый человек может получить ответы на следующие вопросы: «В каком архиве, библиотеке или музее имеется необходимый пользователю картографический материал?»; выполнить просмотр картобиблиографий и описаний «старых» карт по истории Казахстана. По промежуточному результату исследования подготовлен Сводный каталог картографических материалов, состоящий из 282 картографических источников XVII – начала XX вв. по истории Казахстана, имеющих высокую научную и социальную значимость. Большая часть картографических материалов по раннему периоду истории Казахстана начала XVII в., в основном, иностранного происхождения. В целях наполнения дополнительными возможностями Сводный каталог «старых карт» для потенциальных читателей расширен фотофайлами картографических материалов, сопровождающих картобиблиографическую запись «старых» карт из Сводного каталога. Выявленные картографические материалы подверглись источниковому анализу, оценке и описанию. Установлено, что картографические материалы по истории Казахстана XVII – начала XX вв. следует изучать не изолированно, а как часть картографии определенной эпохи во всех ее взаимосвязях и взаимообусловленностях с развитием смежных областей знаний (истории, географии, геодезии, полиграфии и т.д.).

Ключевые слова: анализ, картобиблиография, картографические материалы XVII – начала XX вв., Сводный каталог.

References

- 1 Bender, M.O. (1910). *Katalog voenno-uchenogo arkhiva Glavnogo upravleniia Glavnogo shtaba [Catalog of the military-scientific archive of the Main Directorate of the General Staff]*. Saint Petersburg [in Russian].
- 2 Bassin, M. (1999). *Imperial Visions: Nationalist Imagination and Geographical Expansion in the Russian Far East, 1840–1865*. New York: Cambridge Studies Press.

- 3 Kivelson, V. (2006). *Cartographies of Tsardom: the land and its meanings in Seventeenth-Century Russia XIV*. Ithaca: Cornell University Press.
- 4 Dalman, D. (2009). *Siberiten vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart*. Munchen: Ferdinand.
- 5 Goldenberg, L.A. (1975). K voprosu o kartograficheskom istochnikovedenii [On the issue of cartographic source study]. *Istoricheskaiia geografiia Rossii XII — nachala XX vv. — Historical geography of Russia XII—early XX century*, 217–233 [in Russian].
- 6 Sotnikova, S.I. (1989). *Kartograficheskie dokumenty gosudarstvennykh arkhivov: nauchno-spravochnoe posobie [Cartographic documents of the state archives: Scientific reference manual]*. Moscow: Glavarkhiv SSSR [in Russian].
- 7 Kusov, V.S. (2007). *Moskovskoe gosudarstvo XVI — nachala XVIII vv.: svodnyi katalog russkikh geograficheskikh chertezhei [The Moscow State of the XVI — early XVIII century: a consolidated catalog of Russian geographical drawings]*. Moscow: Russkii mir [in Russian].
- 8 Kationov, O.N. (2012). V poiskakh starykh kart Urala, Sibiri i Dalnego Vostoka [In search of old maps of the Urals, Siberia and the Far East]. *Sovremennye problemy nauki i obrazovaniia — Modern problems of science and education*. Retrieved from <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=8097> pdf [in Russian].
- 9 Smirnov, N.I. (2018). Razrabotka informatsionnogo veb-resursa «Nasledie kartografov Urala serediny XVIII — nachala XX vv.» [Development of an informational web-resource «Heritage of cartographers of the Urals of the mid-XVIII — early XX centuries»]. *Kartografiia i geoinformatika — Cartography and geoinformatics*, 3, 115–126 [in Russian].
- 10 Abylkhozhin, Zh.B. (2007). *Ocherki po istoriografii i metodologii istorii Kazakhstana [Essays on historiography and methodology of the history of Kazakhstan]*. Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 11 Erofeeva, I.V. (2011). Geograficheskie karty XVIII veka kak istochnik po istorii, etnologii i istoricheskoi toponimike Kazakhstana [Geographical maps of the XVIII century: as a source on the history, ethnology and historical toponymy of Kazakhstan]. *Istoriia Kazakhstana v dokumentakh i materialakh — The history of Kazakhstan in documents and materials*, 330 [in Russian].
- 12 Gosudarstvennyi istoricheskii muzei [State Historical Museum]. GO. 5926/1 [in Russian].
- 13 Gosudarstvennyi istoricheskii muzei [State Historical Museum]. GO. 6094/1 [in Russian].
- 14 Rossiiskii gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv [Russian State Military Historical Archive]. F. 846. Op. 16. D. 20261 [in Russian].
- 15 Rossiiskii gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv [Russian State Military Historical Archive]. F. 846. Op. 16. D. 203000 [in Russian].
- 16 Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv drevnikh aktov [Russian State Archive of Ancient Acts]. F. 192. Op. 1. D. 7 [in Russian].
- 17 Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv drevnikh aktov [Russian State Archive of Ancient Acts]. F. 192. Op. 1. D. 11 [in Russian].
- 18 Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv drevnikh aktov [Russian State Archive of Ancient Acts]. F. 1354. Op. 1. D. 1 [in Russian].
- 19 Rossiiskaia gosudarstvennaia biblioteka [Russian State Library]. Ko. 10 /VIII-14 [in Russian].
- 20 Rossiiskaia gosudarstvennaia biblioteka [Russian State Library]. Ko. 7 / IV-3 [in Russian].
- 21 Rossiiskaia gosudarstvennaia biblioteka [Russian State Library]. Ki. 29 /VI-19 [in Russian].
- 22 Rossiiskaia gosudarstvennaia biblioteka [Russian State Library]. Ko. 15/I-1 [in Russian].
- 23 Gosudarstvennyi arkhiv Orenburgskoi oblasti [The State Archive of the Orenburg region]. F. 124. Op. 2. D. 6998 [in Russian].
- 24 Gosudarstvennyi arkhiv Orenburgskoi oblasti [The State Archive of the Orenburg region]. F. 124. Op. 6. D. 154 [in Russian].
- 25 Gosudarstvennyi arkhiv Orenburgskoi oblasti [The State Archive of the Orenburg region]. F. 124. Op.2. D. 4298 [in Russian].
- 26 Orenburgskaia oblastnaia universalnaia nauchnaia biblioteka imeni N.K. Krupskoi [Orenburg Regional Universal Scientific Library named after N.K. Krupskaya]. M. 26. 89. 2 [in Russian].
- 27 Orenburgskaia oblastnaia universalnaia nauchnaia biblioteka imeni N.K. Krupskoi [Orenburg Regional Universal Scientific Library named after N.K. Krupskaya]. RF. P. 67426 [in Russian].
- 28 Orenburgskaia oblastnaia universalnaia nauchnaia biblioteka imeni N.K. Krupskoi [Orenburg Regional Universal Scientific Library named after N.K. Krupskaya]. Or. 461. M. 34–9511719 [in Russian].

Л.К. Мукатаева*

*Университет КАЗГЮУ имени М.С. Нарикбаева, Нур-Султан, Казахстан
(E-mail: l_mukatayeva@kazguu.kz)*

Роль купечества в формировании городского пространства Петропавловска на рубеже XIX–XX вв.

В статье показаны особенности развития города Петропавловска в конце XIX – начале XX вв., его превращения из военно-стратегической крепости в крупный торговый центр северо-восточной части Казахстана в связи с расположением на транзитном пути из Западного Китая, Центральной Азии в европейскую часть России и далее в Европу. Автором приведены материалы, иллюстрирующие развитие некогда казачьей станицы в крупный торговый центр с ремесленными мастерскими, промышленными предприятиями по переработке животноводческого сырья, торговыми домами, кинотеатром, Ботаническим садом. Открытие учебных заведений, библиотек, издание газет свидетельствуют о росте уровня просвещения в городе. В исследуемый период в России происходило стремительное развитие капиталистических отношений, что способствовало не только укреплению и развитию экономических связей метрополии с Казахской степью, но и включению региона в единый общероссийский капиталистический рынок. Автором статьи подробно рассмотрена эволюция процесса торговли от меновой, ярмарочной к денежной, что привело впоследствии к появлению банковского дела в крае. Широко использован материал архивов, местных краеведов, отражающий развитие города Петропавловска в указанный период. Приведены данные о вкладе купцов как в строительство зданий и сооружений, изменивших архитектурный облик, так и в общественную, культурную жизнь города. Материалы статьи могут служить для дальнейшего изучения формирования культурной среды исторических городов, а также понять особенности и различия их развития.

Ключевые слова: Петропавловск, купечество, казачество, военная крепость, городское пространство, Казахская степь, ярмарка, торговые отношения, переработка сырья, культурная жизнь.

Введение

Город и его пространство являются той средой, где происходят общественные процессы. Разностороннее изучение городской среды с точки зрения истории позволяет узнать, как влияли эти процессы на взаимодействия людей, населяющих город; как изменялся сам город и его пространство, какие цели преследовали разные социальные группы, населявшие и осваивавшиеся в городах.

Целью данной статьи явилось изучение роли купеческого сословия в формировании городского пространства Петропавловска на рубеже XIX–XX вв., его вклада в культурную жизнь общества, в историю превращения (эволюции) крепости святого Петра в город, в формирование культурной среды урбан-пространства. Объектами исследования являются город Петропавловск на рубеже XIX–XX вв., развитие торговли, промышленности, культурной жизни Петропавловска, купечество и его вклад в развитие города и формирование городской среды.

Методы исследования

Документальным материалом для данной работы послужили архивные материалы ЦГА РК (Центрального государственного архива Республики Казахстан), ГАСКО (Государственного архива Северо-Казахстанской области, г. Петропавловск). Был рассмотрен Фонд 553, содержащий документы за 1928–1993 гг. (более ранние документы не сохранились, но отмечен год создания — 1834) Петропавловского кожевенного завода; Фонд 1075 — «Петропавловский мясоконсервный комбинат». В данном Областном архиве большинство имеющихся документов дореволюционного периода представляют собой, в основном, материалы краеведов, собранные из различных источников: изданий до 1917 г., собственных изысканий. Так, документы Личного фонда 158 ученого-краеведа Михаила Бенюха по истории Петропавловска представляют интерес в вопросах формирования и расширения городской среды исследуемого периода.

* Автор-корреспондент. E-mail: l_mukatayeva@kazguu.kz

При исследовании были использованы: нарративный метод для полного описания и анализа собранного материала по теме; принцип историзма с целью последовательного раскрытия объекта и предмета исследования; сравнительный метод для того, чтобы оценить ситуацию с точки зрения исторических особенностей и возможностей. Их применение позволило проанализировать широкий круг источников и историографического материала, определить особенности развития города. Дополнительным источником послужили видео-интервью специалистов Центра по охране и использованию историко-культурного наследия Северо-Казахстанской области Р. Мамбеталинова и Ж. Баймусенова (г. Петропавловск), что способствовало обогащению материала и глубокому изучению темы.

Результаты и их обсуждение

Города, сформировавшиеся на территории северного Казахстана со времени вхождения казахских земель в состав Российской империи, представляют собой бывшие приграничные укрепления, созданные в свое время как пограничная защита от набегов кочевников, будь то джунгары либо казахи. Не стал исключением и Петропавловск, созданный как военная крепость по Ново-Ишимской оборонительной пограничной линии Российской империи в 1752 г. на юге Западной Сибири. Данное укрепление служило также надежным форпостом, чтобы защитить Зауралье. Несмотря на то, что оборонительное укрепление создавалось для защиты российских рубежей от кочевников, Петропавловской крепости не пришлось проявить силу в отношении местного населения. Причина не в том, что отношения были идеальными. Уже к середине XVIII в. Петропавловск превращается из военной крепости в опорную базу интенсивных торговых отношений империи с казахской степью. Здесь местные торговцы предлагали купцам из европейской части Российской империи необходимые им не только транзитные товары, но и собственные изделия и животноводческое сырье. В конце XVIII в. город становится важнейшим центром ярмарочной торговли со всей Средней Азией, так как купцы не ограничивались только закупками сырья скотоводческих хозяйств, а были заинтересованы в расширении своей деятельности.

История города Петропавловска отражена в работе Р.М. Кабо, исследовавшего и выявившего принципы возникновения городов и одним из первых представившего историю данного города как часть общей цепи торговой городской сети региона: «Города Западной Сибири. Очерки историко-экономической географии (XVII – первая половина XIX вв.) о том, как возникли, развивались города в крае [1]. Институтом истории, археологии и этнографии издана монография «Петропавловск. Серия «История городов Казахстана» [2], где разносторонне раскрыта история города. Источником сведений является энциклопедия «Северо-Казахстанская область: страницы летописи родного края» [3]. Ряд трудов ученых, вышедших в советский период, позволили шире изучить данную проблему. Туманшин К.М. Развитие торговли в Петропавловске в 60–90 годы XIX века; Туманшин К.М. История развития Петропавловска и его уезда: автореф. дис. ... канд. ист. наук [4]. Аспектам культурной жизни города посвящена работа В.З. Галиева «Библиотеки и культурная жизнь Казахстана: XIX – начале XX веков» [5].

Представляют интерес работы краеведов-историков исторического и историко-географического характера. Так, ученик академика Е.В. Тарле в 50-е гг. XX века А.И. Семенов создает уникальный для своего времени труд, посвященный истории города, изданный только в 2010 г. «Исторический очерк Семенова А.И. «Город Петропавловск за 200 лет» (1752–1952)»; работа Макаровой Т.В. «Петропавловск: Страницы истории» позволяют шире изучить проблему [6]. Краевед М.А. Морозов приводит сведения по истории г. Петропавловска известных исследователей П.С. Палласа, А. Щекотова, И.П. Фалька, П.А. Слоцова, И.И. Завалишина, Г.И. Потанина, М.Красовского, П.П. Семенова, инженера фортификаций Ф. Ласковского и других. С. Пресняков в работе «Дорогами краеведа. Книга вторая» составил обстоятельный справочник по городу [7]. Архитектурному облику Петропавловска посвящены работы: Яворской В. «Судьба архитектурных шедевров Петропавловска»; «Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Северо-Казахстанская область Старый Петропавловск. (Исторические памятники нашего города)» [8]. К наиболее современным публикациям по данной проблематике относятся статьи: Г.С. Саметовой, М.А. Алпысбес «Из истории процесса урбанизации в Казахстане во второй половине XIX – начале XX вв.», отражающая характерные особенности социально-экономического, демографического и культурного развития городов Казахстана во второй половине XIX – начале XX вв.; Т.С. Тукпатуллина, М.А. Алпысбес об урбанизационных процессах на современном этапе в моногородах Костанайской области [9]. Статья

А.Ю. Сабуровой «Вознесенский проспект: путешествие в прошлое» раскрывает историю города через архитектурные сооружения, купеческие особняки и их владельцев-купцов, внесших вклад в развитие города [10].

До появления на карте Петропавловской крепости торговля со степью шла, в основном, из Оренбурга (товары из европейской части империи и Туркестана) и Семипалатинской крепости (товары Сибири, Монголии и Китая). Начало торговли в Петропавловской крепости было связано с именем Абылая. Султан Среднего жуза Абылай в целях сокращения караванных путей в 1759 г. обращается с прошением к российской администрации открыть сатовку — куплю-продажу (*сату* — *по-казахски продажа*. — Л.М.) у крепости святого Петра, которая была реальной и неотложной потребностью для степных жителей [11; 6, 7]. Местное население нуждалось в ремесленных изделиях, предметах быта, тканях, мехах, письменных принадлежностях и в украшениях.

После получения статуса города Петропавловск стал развиваться еще больше как в территориальном, так и в экономическом смысле. В большом количестве российские купцы закупали казахских лошадей, войлок, кожу, овчину. Оборот Петропавловской таможни в 1838 г. составлял около 7 миллионов рублей [2; 28]. Город становится важнейшим пунктом меновой торговли со Средней Азией и Казахской степью. Ярмарка была главным пунктом обмена и сбыта сельскохозяйственной продукции, изделий кустарных промыслов. Ежегодно на ярмарки и в розницу завозилось «до 2 700 000 пудов мяса, кожи, шерсти, воска, кишек (*кишок*. — Л.М.), отправляющих в Москву, Петербург, Казань и даже за границу. 2 ярмарки, 548 торговых заведений». Ярмарки, начавшие свою деятельность в середине XIX в. между казахами-скотоводами и российскими купцами, все больше увеличивали свой товарооборот. Если в 1892 г. их оборот составлял 8 млн рублей, в 1896 г. — 10,5 млн, в 1898 г. — 15,5 млн, то в 1900 г. — 18,5 млн руб. [12; 83]. Интенсивно развивающаяся российская промышленность нуждалась в рынке сбыта, и выпускаемая ею продукция огромным потоком направлялась в степь. Привозились российские ткани, галантерея, металлические и бакалейные изделия, орудия для земледельческого хозяйствования, оборудование для маслоделен, сепараторы, различные бытовые товары. Во всех этих товарах нуждались как местное казахское население, казачество, так и крестьяне-переселенцы. Из Петропавловска товар раскупался другими купцами и направлялся далее в Сибирь, Среднюю Азию, Кашгарию. В свою очередь, российские купцы скупали мясо, скот, масло, сало, хлеб, хлопок, сырцовый шелк, мерлушку, кожу, козий пух, бумажные и шелковые ткани, ковры, фрукты. Казахская степь также поставляла на ярмарки табуны лошадей, отары овец, конский волос, крупный и мелкий скот, до миллиона голов в год. Если в 1868 г. Средняя Азия выставила товаров на 514 920 рублей, то в 1870 г. было привезено на 1 155 234 рублей [13]. Следует отметить, что значительная часть закупленного товара, поступающая из степи, уходила не только в европейскую часть России: Санкт-Петербург, Москву, Ревель (современный Таллинн), Одессу, Самару, Архангельск, но и значительно дальше в европейские государства — Англию, Германию, Данию.

В связи со все больше растущей ролью как торгового центра в город переводится Управление Сибирской таможенной границей, находившееся до этого в г. Оренбурге. Но с закрытием в 1868 г. пограничной таможни происходит некоторый спад торговых операций. Развитие городов Кокчетав, Акмолинска, Атбасара, а также вхождение Туркестана в состав России немного отвлекли торговые связи Петропавловска. Ташкент стал торговым центром на пути России к Бухаре, Коканду. Тем не менее Петропавловск в конце XIX в. по торговому и промышленному значению занимал одно из самых видных мест среди городов Акмолинской области. Притом, что население Петропавловска составляло в 1893 г. 16 653 человек, когда в Омске проживало 41 700, Акмолинске 7 644, Кокчетаве 6 150, Атбасаре 1 892. Несмотря на то, что, по сравнению с Омском, число жителей было меньше, более чем в два раза, в 1882 г. здесь было зарегистрировано 217 мастерских с 479 ремесленниками [14]. Всего за три года население увеличивается: в 1897 г. жителей по переписи — 20 400. Количество же теперь уже не мастерских, а промышленных предприятий становится 146 с 1375 рабочими. Сумма производства достигла 1045 рублей [15]. Новый этап подъема Петропавловска связан с введением железнодорожной магистрали в 1896 г., это способствовало более интенсивному развитию вывоза товаров из края в центральные губернии России.

Постепенно меняется облик города: строятся кирпичные здания оригинальной кладки, купеческие особняки, новые конторы, торговые дома, предприятия по обработке скотоводческого сырья с современным по тому времени оборудованием. Город из перевалочного пункта, пусть и большого количества товаров, превращался в производителя сельскохозяйственной продукции. В центральные районы империи в огромном количестве стали поступать сливочное масло (около 200 000 пудов для

отправки в Англию, Францию, Германию, Данию и другие страны Европы в специальных холодильных вагонах), что являлось показателем в увеличении его производства. Такая потребность продукции потребовала подготовки квалифицированных кадров, нужны были маслоделы и другие специалисты, поэтому в 1916 г. была открыта Беловская школа молочного хозяйства [11; 10, 11].

Интенсивное развитие города требовало и бурного строительства административных, промышленных и жилых зданий. Первоначально в качестве строительного материала служил дерн, впоследствии дерево, со временем камень, привозной кирпич из других городов Сибири. В начале XX в. с связи с острой потребностью стройматериалов был «образован кирпичный завод в 1903 г. С 1913 по 1915 гг. он бездействовал. Документы за 1905–1934 гг. не сохранились». Остальные документы следующих лет составляют весь фонд – 2034 [16].

Такое успешное развитие торговли, все возрастающий товарооборот обусловили развитие промышленности по первичной переработке животноводческой и другой сельскохозяйственной продукции. Купечество города, также стремясь развивать торговлю, вкладывалось в строительство промышленных предприятий. Так, еще в 1834 г. на левом берегу Ишима купцы братья Зенковы построили кожевенный завод. Во второй половине XIX в. на заводе в 50 чанах квасились и дубились шкуры. Производство кожи доходило до 14 тысяч в год [17]. Эта же семья стала создавать салотопенные, мыловаренные заводы. В 1881 г. в Петропавловске действовало 57 промышленных предприятий с 400 рабочими. В том же году кожевенный завод вместе с салотопенным и клееварочными заводами при нем выпустил продукцию на 135 000 рублей [2; 38]. В целях сохранения и отправки на другие рынки и потребителям мясной продукции созданная в 1886 г. бойня в 1914–1915 гг. была преобразована в мясоконсервный комбинат [18].

В связи с тем, что успешный товарооборот сопровождался соответственно большим денежным оборотом, появилась потребность в организации банков. В 1871 г. в городе открылся городской общественный банк, капитал которого составлял 40 000 рублей [2; 39]. Затем стали действовать отделения Русско-торгового промышленного, Сибирского торгового, Государственного, Крестьянского, Дворянского банков [19].

Бурное развитие города, торговли не могло проходить без главных проводников этого процесса — купеческого сословия, которое не просто торговало и обогащалось, но купцы развивали и культуру города, как материальную, так и духовную. В 1860 г. доля купечества в городе доходила до 15 % от общего населения [2; 32]. Торговые дома купцов Т. Аркеля, М. Стрелкова (здания Областного историко-краеведческого музея), Шамсутдинова, Янгуразовых, Юзефовича (Музей изобразительных искусств), А.Мухамедьярова, В.Черемисинова, братьев Зенковых, Федорова, Ш. Шафеева, Ганшина, братьев Овсянниковых, Казанцева, Блюменталья и других, а также такие здания и сооружения, как Романовское училище, железнодорожный вокзал, водонапорная башня, мельницы Муратова, Мазаева с замысловатой кладкой придают и сейчас городу неповторимый архитектурный стиль и сохраняют память о прошлом.

Город расширялся, в обществе росла потребность в духовном и интеллектуальном росте: стали строиться храмы, мечети, школы, открывались библиотеки, организовывались различные кружки, ставились спектакли, проводились концерты, маскарады, стал действовать первый в истории города и Сибири кинотеатр (функционирует в наши дни), был разбит городской сад, выпускались газеты. В 1887 г. появился драмтеатр [20]. Если в фондах городской библиотеки в 1896 г. насчитывалось 3927 томов [21], то в 1908 г. уже 77667 томов [22]. В 1899 г. в городе открылась первая типография, в 1908 г. — мусульманская библиотека. Издавались собственные городские газеты: в 1907 г. «Степная жизнь», в 1913–1914 г. «Приишимье», где в помещенной в одном из номеров рекламе имелось объявление об этике коммерсантов, что свидетельствует о требовании сохранения культуры предпринимательства [11; 12–14]. Несомненно, весомый вклад в развитие как города, так и его духовной жизни вносили купцы и интеллигенция города. Упомянувшийся выше купец Ф. Зенков, создавший кожевенный завод, выделил средства на строительство церкви [11; 33]. Врач-подвижник А.И. Мухин был организатором здравоохранения в городе, строительства больницы в 1905–1908 гг., его супруга открыла бесплатные курсы кройки и шитья для бедных женщин с целью научить их зарабатывать [11; 37, 38]. В начале XX в. (в 1900–1909 гг.) в Петропавловске имелось 2930 зданий, 6 православных церквей, синагога, 7 мечетей, 5 больниц на 30 кроватей, аптека. Исследователи приводят также сведения о наличии 13 учебных заведений (женская прогимназия, мужская 5-классная, 2 церковно-приходские, станичная школа, 8 татарских и «киргизских» (казахских). К 1912 г. уже насчитывалось 30 учебных заведений [15].

Известные и активно участвующие в жизни города купцы избирались в Городскую думу: купец 2-й гильдии В. Черемисинов, открывший свое дело в начале 90-х гг. конца XIX в., в 1906 г. был избран городским головой (главой), был на этом посту до Революции 1917 г., жертвовал деньги на храм, был попечителем учебных заведений. На посту руководителя города способствовал созданию электростанции, телефонной связи на 195 номеров. То есть представители купечества, интеллигенции заботились о своем городе, его жителях. Петропавловск становился центром не только торговли, но и культурной жизни.

Заключение

На рубеже XIX–XX вв., созданная на севере Казахстана крепость Святого Петра, начиная с меновой, ярмарочной торговли, становится современным к тому времени крупным торговым центром, позже названным городом Петропавловск. Используя выгодное географическое расположение, со временем все больше товаров купцы Петропавловска и других сибирских городов вывозили в центральные районы России и далее в Европу. Более бурному развитию края способствовало также построение железной дороги. Со временем развивалось банковско-денежное обращение. Это привело к тому, что город стал одним из наиболее крупных торговых пунктов Казахстана, а северные регионы казахской степи все сильнее включались в общероссийский и даже мировой рынок.

Экономические связи Казахстана и России, возникшие с древних времен, продолжавшиеся в Средневековье как межрегиональное взаимодействие западной части Российской империи и Казахской степи, развились особенно бурно в новое время и не только сохранились, но и вышли на совершенно иной уровень в современный период.

Статья подготовлена в рамках реализации грантового исследования на тему «Культурная среда исторического города: трансформация казахстанского урбан-пространства рубежа XIX–XX вв.». (Договор № 266 на реализацию научных, научно-технических проектов по грантовому финансированию).

Список литературы

- 1 Кабо Р.М. Города Западной Сибири. Очерки историко-экономической географии (XVII – первая половина XIX вв.) / Р.М. Кабо. — М.: Гос. изд-во геогр. лит., 1949. — 225 с.
- 2 Петропавловск. Сер. История городов Казахстана. — Алма-Ата: Наука, 1985. — 208 с.
- 3 Северо-Казахстанская область: страницы летописи родного края: энцикл. — Алматы: Казахстан, 1993. — 392 с.
- 4 Туманшин К.М. Развитие торговли в Петропавловске в 60–90-е годы XIX века // Ученые записки Казах. гос. ун-та. Сер. История / К.М. Туманшин. — Алма-Ата: 1958. — Вып. 4. — Т. 38.; Туманшин К.М. История развития Петропавловска и его уезда: автореф. дис. ... канд. ист. наук / К.М. Туманшин. — Алма-Ата, 1960. — 32 с.; Туманшин К.М. Экономическое развитие Петропавловска в начале XX в. // Ученые записки Кустанайского педагогического института. — Т. 1 / К.М. Туманшин. — Кустанай, 1958. — С. 69–102; Ксенжик Г.Н. Историческая география Северного Казахстана во второй половине XIX – начале XX вв.: автореф. дис. ... канд. ист. наук / Г.Н. Ксенжик. — Алматы, 2004. — 30 с.
- 5 Галиев В.З. Библиотеки и культурная жизнь Казахстана: XIX – начало XX веков / В.З. Галиев. — Алматы: Национальная библиотека Республики Казахстан, 2005. — 156 с.
- 6 Семенов А.И. Город Петропавловск за 200 лет (1752–1952) / А.И. Семенов. — Петропавловск: Северный Казахстан, 2010. — 209 с.; Макарова Т.В. Петропавловск: Страницы истории / Т.В. Макарова. — Петропавловск: Северный Казахстан, 2008. — 372 с.
- 7 Морозов М.А. Петропавловск в дореволюционных литературных источниках. Очерки / М.А. Морозов. — Л.: Редактор, 1991. — 119 с.; Морозов М.А. Петропавловск — северные ворота Казахстана / М.А. Морозов. — Омск, 1993; Пресняков С. Дорогами краеведа. Книга вторая / С. Пресняков. — Алматы: Арыс, 2004. — 238 с.
- 8 Яворская В. Судьба архитектурных шедевров Петропавловска / В. Яворская // Мой город. — 2006. — № 1(15); Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Северо-Казахстанская область. — Алматы: Аруна, 2007. — 496 с.; Старый Петропавловск. (Исторические памятники нашего города). — Петропавловск, 1997. — 31 с.
- 9 Саметова Г.С. Из истории процесса урбанизации в Казахстане во второй половине XIX – начале XX вв. / Г.С. Саметова, М.А. Алпысбес // Вестн. Казах. нац. пед. ун-та им. Абая. — 2017. — № 3; Tukpatullin T.S., Alpysbes M.A. The history of urbanization processes in the single-industry towns of Lisakovsk and Arkalyk of Kostanay region: similarities and differences, prospects for further development / T.S. Tukpatullin, M.A. Alpysbes [Электронный ресурс] // Bulletin of the Karaganda university History. Philosophy series. — 2021. — № 3(103). — P. 116–122. — Режим доступа: <https://history-philosophy-vestnik.ksu.kz/apart/2021-103-3/12.pdf>.
- 10 Сабурова А.Ю. Вознесенский проспект: путешествие в прошлое / А.Ю. Сабурова // Межвуз. вестн. — 2016. — № 2 (30). — С. 169–172.
- 11 Макарова Т.В. Петропавловск. Страницы истории / Т.В. Макарова. — Петропавловск: Северный Казахстан, 2008. — 372 с.
- 12 Туманшин К.М. Развитие торговли в Петропавловске в 60–90-е годы XIX века / К.М. Туманшин // Ученые записки Казах. гос. ун-та. Сер. История. — 1958. — № 4.

- 13 Акмолинские областные ведомости. — Омск, 1871. — № 1.
- 14 ГАСКО. — Ф. 158. — Оп. 1. — Д. 13. — Л. 104.
- 15 ГАСКО. — Ф. 158. — Оп. 1. — Д. 9. — Л. 146.
- 16 ГАСКО. — Ф. 2034.
- 17 ГАСКО. — Ф. 553.
- 18 ГАСКО. — Ф. 1075.
- 19 Фридман Ц.Л. Банки и кредит в дореволюционном Казахстане (1900–1914 гг.) / Ц.Л. Фридман. — Алма-Ата: Казахстан, 1974. — 176 с.
- 20 ГАСКО. — Ф. 1214.
- 21 ЦГА РК. — Ф. 64. — Оп. 1. — Д. 3207. — Л. 56.
- 22 ЦГА РК. — Ф. 64. — Оп. 1. — Д. 3718. — Л. 5.

Л.К. Мукатаева

XIX-XX ғасыр тоғысындағы Петропавл қалалық кеңістігін қалыптастырудағы көпестердің рөлі

Мақалада XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы Петропавл қаласының даму ерекшеліктері, оның әскери-стратегиялық бекіністен Батыс Қытайдан, Орталық Азиядан Ресейдің еуропалық бөлігіне және одан әрі Еуропаға транзиттік жолда орналасуына байланысты Қазақстанның солтүстік-шығыс бөлігінің ірі сауда орталығына айналуы көрсетілген. Автор бір кездері казак станицаларының қолөнер шеберханалары, мал шикізатын өңдейтін өнеркәсіптік кәсіпорындары, сауда үйлері, кинотеатр, Ботаникалық бағы бар ірі сауда орталығына айналуын бейнелейтін материалдарды ұсынған. Оқу орындары мен кітапханалардың ашылуы, газеттердің шығуы сол уақытта қалада білім деңгейінің өскенін айғақтайды. Зерттеліп отырған кезеңде Ресейде капиталистік қатынастардың қарқынды дамуы орын алды, бұл метрополияның казак даласымен экономикалық байланыстарының нығаюы мен дамуына ғана емес, сонымен бірге аймақтың біртұтас Бүкілресейлік капиталистік нарыққа енуіне ықпал етті. Мақала авторы кейіннен аймақта банк ісінің пайда болуына әкелген айырбас, жәрмеңкеден ақшаға дейінгі сауда процесінің эволюциясын жан-жақты қарастырған. Петропавл қаласының көрсетілген кезеңдегі дамуын көрсететін мұрағаттардың, өлкетанушылар материалдары кеңінен қолданылған. Қаланың сәулеттік келбетін, қоғамдық, мәдени өмірін өзгерткен ғимараттар мен құрылыстар салуға көпестердің қосқан үлесі туралы деректер келтірілген. Мақала материалдары тарихи қалалардың мәдени ортасының қалыптасуын одан әрі зерттеуге, сондай-ақ олардың даму ерекшеліктері мен айырмашылықтарын түсінуге қызмет ете алады.

Кілт сөздер: Петропавл, көпестер, казактар, әскери бекініс, қала кеңістігі, Қазақ даласы, жәрмеңке, сауда қатынастары, шикізатты қайта өңдеу, мәдени өмір.

L.K. Mukatayeva

Role of the merchant class in forming the urban space of Petropavlovsk on the cusp of the XIX–XX centuries

The article indicates the peculiarities of the development of Petropavlovsk city in the late XIX–early XX centuries, its transformation from a military-strategic fortress into a major trade centre in the north-eastern part of Kazakhstan due to its location on the transit route from Western China, Central Asia to the European part of Russia and further to Europe. The paper presents materials illustrating the development of what had once been a Cossack stanitsa into a large trade centre with trade shops, industrial enterprises for processing livestock raw products, shopping houses, a cinema, a Botanical garden. Founding educational institutions, opening libraries, publishing newspapers show the interest in education in the city. The period in question was characterized by the rapid development of capitalist relations in Russia, which contributed not only to the strengthening and development of economic ties between the metropolis and the Kazakh steppe but also to the inclusion of the region in the unified all-Russian capitalist market. The article considers the evolution of the trade process from barter to money resulting in the emergence of banking in the region. The author uses materials archives and local historians dealing with the development of Petropavlovsk city in the period under study. The data on the contribution of merchants to the construction of buildings and structures that changed the architectural look, as well as to the social and cultural life of the city, are given. The work may serve for further study of the formation of the cultural environment of historical cities and understanding of the features and differences of their development.

Keywords: Petropavlovsk, merchant class, Cossackdom, military fortress, urban space, Kazakh steppe, fair, trade relations, processing of raw products, cultural life.

References

- 1 Kabo, R.M. (1949). Goroda Zapadnoi Sibiri. Ocherki istoriko-ekonomicheskoi geografii (XVII – pervaya polovina XIX vv.) [Cities of Western Siberia. Sketch Book of Historical and Economic Geography (XVII–the first half of XIX centuries) on Emergence and Development of Cities in the Region]. — Moscow: State Publishing House of Geographic Literature [in Russian].
- 2 Petropavlovsk. Seriya. Istorii gorodov Kazakhstana (1985). [Petropavlovsk. History of Kazakhstani Cities Series]. — Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 3 Severo-Kazakhstanskaia oblast: stranitsy letopisi rodnogo kraia: Entsiklopediia (1993). [North Kazakhstan Region: Annals of the Country]. Encyclopedia. Almaty: «Kazakhstan» Publishing House [in Russian].
- 4 Tumanshin, K.M. (1958). Razvitie trgovli v Petropavlovsk v 60–90-e gody XIX veka [Development of Trade in Petropavlovsk 60–90-s of XIX century]. *Uchenye zapiski Kazakhskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya Istoriiia — Scientific notes of KazGU. History series, 4, 38* [in Russian]; Tumanshin, K.M. Istoriiia razvitiia Petropavlovsk i ego uезда [History of the Development of Petropavlovsk and its Uezd]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Alma-Ata [in Russian]. Tumanshin, K.M. (1958). Ekonomicheskoe razvitie Petropavlovsk v nachale XX v. [Economic Development of Petropavlovsk in early XX century]. *Uchenye zapiski Kustanaiskogo pedagogicheskogo instituta — Scientific notes of Kostanay Pedagogical Institute, 1* [in Russian]; Ksenzhek, G.N. (2004). Istoricheskaia geografiia Severnogo Kazakhstana vo vtoroi polovine XIX – nachale XX vv. [Historical Geography of North Kazakhstan in the second half of XIX–early XX centuries]. *Extended abstract of candidate's thesis*. — Almaty [in Russian].
- 5 Galiev, V.Z. (2005). Biblioteki i kulturnaia zhizn Kazakhstana: XIX – nachalo XX vekov [Libraries and Cultural Life of Kazakhstan: XIX–early XX centuries]. — Almaty: National Library of the Republic of Kazakhstan [in Russian].
- 6 Semenov, A.I. (2010). Gorod Petropavlovsk za 200 let (1752–1952) [City of Petropavlovsk within 200 years (1752–1952)]. Petropavlovsk: «Severnyi Kazakhstan» Publishing House [in Russian]; Makarova, T.V. (2008). Petropavlovsk. Stranitsy istorii [Petropavlovsk: Chapters of History]. Petropavlovsk [in Russian].
- 7 Morozov, M.A. (1991). Petropavlovsk v dorevoliutsionnykh literaturnykh istochnikakh: ocherki [Petropavlovsk in Pre-revolutionary Literature Sources]. Sketch Book., Leningrad: Redaktor [in Russian]; Morozov, M.A. (1993). Petropavlovsk — severnye vorota Kazakhstana [Petropavlovsk — North Gate of Kazakhstan]. — Omsk [in Russian]; Presniakov, S. (2004). Dorogami kraeved. — Kniga vtoraiia [Following the way of a regional ethnographer]. Book two. — Almaty: Arys [in Russian].
- 8 Yavorskaia, V. (2006). Sudba arkhitekturnykh shedevrov Petropavlovsk [History of architectural masterpieces of Petropavlovsk]. *Moi gorod — My city, 1(15)* [in Russian]; Svod pamiatnikov istorii i kul'tury Respubliki Kazakhstan. Severo-Kazakhstanskaia oblast (2007). [A set of historical and cultural monuments of the Republic of Kazakhstan. North Kazakhstan region]. — Almaty: Aruna [in Russian]; Staryi Petropavlovsk. (Istoricheskie pamiatniki nashego goroda) (1997). [Ancient Petropavlovsk. Historical monuments of our city]. — Petropavlovsk [in Russian].
- 9 Sametova, G.S., & Alpysbes, M.A. (2017). Iz istorii protsessa urbanizatsii v Kazakhstane vo vtoroi polovine XIX — nachale XX vv. [On the history of the urbanization process in Kazakhstan in the second half of the XIX — early XX centuries]. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo universiteta imeni Abaia — Bulletin of Kazakh National University named after Abay, 3* [in Russian]; Tukpatullin, T.S., & Alpysbes, M.A. (2021). The history of urbanization processes in the single-industry towns of Lisakovsk and Arkalyk of Kostanay region: similarities and differences, prospects for further development. *Bulletin of the Karaganda university. History. Philosophy series, 3 (103)*. Retrived from <https://history-philosophy-vestnik.knu.kz/apart/2021–103–3/12.pdf>.
- 10 Saburova, A.Yu. (2016). Voznesenskii prospekt: puteshestvie v proshloe [Voznesenskiiy avenue: Travel to the Past]. *Mezhvuzovskii vestnik — Mezhvuzovskiy Herald, 2 (3)* [in Russian].
- 11 Makarova, T.V. (2008). Petropavlovsk: Stranitsy istorii. [Petropavlovsk: Chapters of History]. — Petropavlovsk: «Severnyi Kazakhstan» Publishing House [in Russian].
- 12 Tumanshin, K.M. (1958). Razvitie trgovli v Petropavlovsk v 60–90-e gody XIX veka [Development of Trade in Petropavlovsk 60–90-s of XIX century]. *Uchenye zapiski Kazakhskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya Istoriiia — Scientific notes of KazGU. History Series, 4* [in Russian].
- 13 Akmolinskiiye oblastnye vedomosti (1871). [Akmolinsk Regional Paper]. Omsk [in Russian].
- 14 GASKO [State archive of North Kazakhstan region]. — F. 158. — O. 1. — D. 9. — L. 146 [in Russian].
- 15 GASKO [State archive of North Kazakhstan region]. — F. 158. — O. 1. — D. 9. — L. 146 [in Russian].
- 16 GASKO [State archive of North Kazakhstan region]. — F. 2034 [in Russian].
- 17 GASKO [State archive of North Kazakhstan region]. — F. 553 [in Russian].
- 18 GASKO [State archive of North Kazakhstan region]. — F. 1075 [in Russian].
- 19 Fridman, Ts.L. (1974). Banki i kredit v dorevoliutsionnom Kazakhstane (1900–1914 gg.) [Banks and Loans in Pre-revolutionary Kazakhstan]. — Alma-Ata [in Russian].
- 20 GASKO [State archive of North Kazakhstan region]. — F. 1214 [in Russian].
- 21 TsGA RK [State central archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 64. — O. 1. — D. 3207. — L. 56 [in Russian].
- 22 TsGA RK [State central archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 64. — O.1. — D. 3718. — L. 5 [in Russian].

И.А. Мухамадеева*, А.К. Капышев, А.К. Абишева

*Кокшетауский университет имени Абая Мырзахметова, Кокшетау, Казахстан
(E-mail: irinam.69@mail.ru; ardak.kapyshev@mail.ru; aygul.abisheva.1974@bk.ru)*

Эволюционное развитие казахской национальной идеи государственности

В статье рассмотрены вопросы об особенностях эволюционного развития казахской национальной идеи государственности. Представлена актуальность темы исследования в современных реалиях интерпретации истории казахского народа. Нынешний интерес к теме исследования продиктован векторальной озабоченностью ревизии современных исследований об эволюции национальной идеи государственности казахского народа. Обоснована и раскрыта роль эволюционной теории в обосновании событий формирования казахской идеи государственности. Определены методологические подходы к освещению темы исследования. Выявлено значение феноменологии и герменевтики в оценке вектора эволюции казахской государственности. Проведен обзор позиций современных историков Казахстана на оценку трансформации идеи казахской государственности. Изучены современные подходы к интерпретации истории формирования казахской национальной государственности. Авторами статьи представлены выводы, позволяющие сформулировать объективную оценку исторического процесса казахской идеи государственности.

Ключевые слова: эволюция, национальная идея, государственность, кочевая цивилизация, азиатский путь развития, история, феноменология и герменевтика, казахская элита, алашординцы, независимость.

Введение

Актуальность темы исследования обусловлена не столько для переосмысления истории как даны модным веяниям современности, а потребностью в раскрытии эволюции национальной государственной идентичности.

В свое время Марат Тажин при обозначении основных позиций в воссоздании национальной истории выделил посыл к тому, чтобы национальная история заняла центральное место в социальных науках.

Эволюционная теория бросает нам вызов: ясно мыслить о пространстве, в рамках которого возникают организационные различия, процессы отбора действуют, и некоторые вариации.

Эволюционная перспектива предоставляет инструменты для явного теоретизирования о том, как контекст влияет на организационное развитие и изменения. В частности, она фокусируется на двух общих элементах текста — времени и пространстве — и наше внимание направлено на то, как существуют (или не существуют) вариации в разных значимых пространственных контекстах, и как, и почему существуют определенные вариации (или не существуют) перехода от одного периода к другому. Вместо того, чтобы просто использовать эти контекстовые функции как инструменты для понимания процесса, данные контекстуальные функции сами по себе могут быть причинами того, в какой конкретной организации и при населении они эволюционируют. Значимые определения контекстуальных факторов, типичные для исторических исследований, в конечном счете определяют, о чем идет речь в них — это важно для организационной эволюции.

Эволюционная теория является мощным инструментом для объяснения организационной структуры, процессов, выходов и вариативности. Эволюционная история позволяет нам понять прошлое более полно.

Существует достаточно исследований, посвященных теме исследования, следует выделить основные направления в них: древние источники, источники дореволюционного периода, западные и советские, а также, безусловно, современные. В совокупности все обозначенные источники внесли свой вклад в формирование идеи казахской государственности.

*Автор-корреспондент. E-mail: irinam.69@mail.ru

Методы и материалы

Исследование эволюционных процессов в истории развития государственности требует применения довольно широкого методологического инструментария.

В работе использованы общенаучные принципы познания, методы периодизации, логического анализа, сравнительно-исторический и системно-исторический методы. Сделан акцент на когнитивный подход против инертности в изучении истории Казахстана, востребованный реалиями сегодняшней действительности. Отказ от хронологической констатации, вместо этого использование новых типов исторического исследования, таких как методы феноменологии и герменевтики, позволяющие осознать и понять эволюцию казахской национальной идеи государственности.

Так, с точки зрения М. Хайдеггера, любое историческое исследование есть творческое истолкование, которое всегда есть самоистолкование исследователя [1; 10].

Историческое исследование является истолкованием, так как предполагает процедуру установления (конституирования) смысла события (прошлого или настоящего) как исторического.

Результаты и обсуждение

Проблема эволюционного развития казахской национальной идеи государственности стала вектором в изучении истории страны современными исследователями, пытающимися избавить этот процесс от инертного течения.

Рассмотрим современные подходы к интерпретации истории формирования казахской национальной государственности.

Так, известный профессор А.И. Оразбаева в своей монографии попыталась концептуально осветить теоретико-методологические посылы непосредственно генезиса и эволюции казахской государственности [2; 12]. Основным градусом внимания данного исследования стали своеобразные конструкции и универсальная матрица архитектуры государственно-территориального строительства в Казахстане. Предложенные автором проблемные аспекты государственности позволяют более полно раскрыть предпосылки и сущность геополитических, политико-правовых, социокультурных ступеней в лестнице национальной идеи казахской государственности.

Профессор Г.К. Асанова считает, что проблема генезиса казахской государственности, методологии исследования государственности кочевых народов, в целом, является одной из актуальных в современной историографии Казахстана [3].

Среди известных исторической науке путей возникновения и развития государственности (европейский и азиатский) автор относит формирование государственности казахов как непосредственное продолжение государственности крупных кочевых империй и отдельных ханств, издревле существовавших на территории Казахстана.

Г.К. Асанова солидарна с К. Марксом в том, что генезис казахской государственности проходил по «азиатскому» пути и был обусловлен не с зарождением частной собственности и классовости общества, а с появлением протогосударств как изначальных политико-государственных образований.

Н. Амрекулов видит истоки казахской идеи государственности в призме развития родоплеменных образований.

«Политическая организация казахов имела форму генеалогической иерархии семейных единиц и племен. Сильные (старшие) семейные единицы и племена составляли ядро казахских военно-административных союзов. Вокруг них сплотились более слабые или откровенно слабые (более молодые) племена и семейные единицы. Все это вместе дало начало государственным образованиям (улусам или ханствам)» [4;133].

Интересна позиция историка З.Н. Нурлигеновой, которая в процессе изучения истории национальной идеи государственности видит богатое историческое наследие Казахстана, вытекающее из его геополитического положения на евразийском пространстве [5; 6]. Она считает, что реконструкция истории казахской государственности должна строиться не на идее историка, а на выявлении исторических фактов и объективной интерпретации исторического источника.

Своеобразный подход к эволюции казахской государственности демонстрирует эксперт Международной тюркской академии Тимур Козырев. Известный казахстанский тюрковед видит отправным пунктом в эволюции казахской государственности золотоордынские корни казахов. Так, по его представлению, Казахское ханство не образовалось «на пустом месте», а вышло из единой «матрицы» Золотой орды — вместе с Казанским, Крымским, Астраханским, Сибирским ханствами и Ногайской

ордой. Жанибек и Керей, основатели Казахского ханства, а также все последующие его правители, вплоть до последнего хана — Кенесары, принадлежали к Урусидской ветви династии Чингизидов. Их предок Урус хан — один из золотоордынских правителей XIV века, которого некоторые казахские историки (например, Р. Темиргалиев) отождествляют с легендарным Алаша ханом [6].

Т. Козырев считает, что именно золотоордынский период стал вектором не только династической преемственности, но и этногенеза казахов как народа и его будущей государственности. Кочевая направленность объединяла народы Дешт-и-Кипчака, которые затем выделились в соответствии с этнической принадлежностью. Однако научное изучение этого процесса было заторможено еще в 1944 г., когда из планов исторического исследования был вычеркнут период Золотой орды, а его исследователи (А. Маргулан, К. Сатпаев) подверглись гонениям. Только период «перестройки» позволил вернуться к ордыноведению и в 80-е гг. появился ряд работ по исследованию этого периода, среди которых следует выделить литературную работу Ильяс Есенберлина «Алтын Орда», труды В.Юдина и других исследователей.

Процесс суверенизации активировал исследования истоков казахской государственности в параметрах Золотой орды. Так, в 2013 г. была издана минимонография Т.А. Козырева, в которой данный акцент исследования был обозначен более подробно. В ней были даны конкретные аргументы, которые, по мнению автора, должны были способствовать гармонизации процессов национального строительства в Казахстане. Одним из необходимых шагов в этом процессе было возвращение внимания к «золотоордынскому концепту» [7; 25].

Автор видел в Золотой орде качественные начала казахстанской государственности, политики толерантности казахского народа и его интеграции с другими этносами. Он считает, что именно в золотоордынском наследии можно найти пути решения спектра ключевых проблем в сфере строительства нации и государственности в современном Казахстане. И обращение к наследию Золотой орды потенциально является ценнейшим стратегическим ресурсом для современного Казахстана. Только позитивная самооценка нации, с опорой на гордость за свое историческое прошлое, может и должна служить мощной мотивацией для поступательного развития казахской государственности. Непосредственно Золотая орда является промежуточным скрепляющим звеном между историей Казахского ханства и более древними пластами нашей истории — кипчакским, древнетюркским, хуннским, и именно она показывает перспективы эволюции казахской государственности.

Таким образом, Казахстан стал единственным из всех государств, появившихся в результате распада Советского Союза, заявил о преемничестве Золотой орды на высоком уровне.

Разумеется, данная позиция «золотоординцев» не является единственной и незыблемой. В настоящее время созданы условия и возможности для комплексного и объективного подхода к оценке процесса эволюции казахской государственности.

Объективная оценка исторического процесса, по мнению указанных авторов, предполагает шире использовать пространственный подход в представлении исторических событий, что позволяет достовернее и полнее исследовать национальную идею казахской государственности в рамках конкретно-местного исторического времени.

Резюмируем словами Президента К.-Ж. К. Токаева: «Священная земля, унаследованная от предков, — наше главное богатство. Эту огромную территорию казахам никто не дарил извне. Сегодняшняя история не измеряется 1991-м или 1936-м годом. Наши предки жили и росли во времена Казахского ханства, Золотой орды, Тюркского каганата, гуннов и саков. Если говорить кратко, то глубокие корни нашей национальной истории лежат в древности. Вообще, историю должны изучать историки, а не политики» [8].

Таким образом, самое главное в современной истории Казахстана — народ обретает целостное видение своего прошлого, идет реализация нового импульса строительства казахской государственности.

Выводы

Около шести веков назад в центре Евразийского континента наши предки основали Казахское ханство, которое стало продуктом кочевой цивилизации. Данный прототип стал отправным вектором дальнейшей эволюции государственности казахского народа, который реализовался в дальнейшем как Казахстан.

Казахское ханство изначально выступило в качестве наследника Великих Степных империй — Тюркского каганата и Монгольской империи Чингисхана. При этом генезис казахской государственности уходит еще глубже — в историю воинственных кочевых племен евразийской степи.

Нынешняя территория Казахстана представляла собой земли, населенные ирано- и тюркоязычными племенами: саками, канглами, усунями и гуннами. Эти этнические группы должны были постоянно преодолевать перипетии войны, устанавливать дипломатические отношения, заключать торговые соглашения, заключать политические и военные союзы, постоянно расширять территориальные рамки для будущего современного казахского государства.

По мнению как средневековых, так и современных историков, тюркские государства были прямыми преемниками Империи гуннов. Тюрки, опираясь на достижения западных и восточных народов, создали самобытную культуру со своей собственной системой письма, так называемой орхоненской рунической письменностью. Находясь на перекрестке различных религий, таких как тенгризм, христианство и буддизм, Тюркский каганат также сыграл огромную роль в их последующем развитии.

После распада Тюркского каганата один за другим возник ряд новых этнополитических союзов тюркских племен. В районе реки Иртыш в конце VIII в. возникло государство кимаков. Его падение было вызвано мощной волной миграции с востока и в середине IX в. начался подъем кыпчаков.

В конце концов они заняли большую часть Великой степи Евразии, ее границы простирались от Иртыша на запад до устья Дуная, а вся территория была обозначена в арабских и персидских источниках того периода как Кыпчакская степь.

Кыпчакская конфедерация представляла собой совокупность кланов и племен, объединенных как военными, так и экономическими факторами, и из которых постепенно возникло культурное и языковое единство народа.

Фундаментальная трансформация политических и культурных ценностей, экономических и этнических составляющих евразийских политических образований произошла в XIII в. после объединения всех кочевых народов Центральной Азии под властью Монгольской орды во главе с Чингисханом.

Это произошло после Верховного съезда кочевых племен, или Курултая, — в 1206 г. Численно доминирующие тюркоязычные племена постепенно ассимилировали основную группу монголоязычных воинов в центральных частях евразийских равнин, чтобы сформировать новые государственные образования в Великой Степи.

Еще одним знаковым событием для будущего Казахского ханства стало разделение империи Чингисхана на несколько небольших неформальных государств. Среди них, пожалуй, самой крупной была Золотая орда (Алтын орда), первое централизованное государство в постмонгольский период, включавшее большую часть территорий современного Казахстана.

Ключевые принципы кочевой государственности, заложенные в основу Золотой орды, были актуальны для ряда других политических образований, которые развились из потомков Чингисхана в Великой Степи, включая Белую орду, ханство Абулхаира, Могулистан, в конечном счете, Казахское ханство. Именно на основе кочевой цивилизации возникло первое формализованное государство казахского народа, на котором в настоящее время основаны лучшие традиции и достижения политического, экономического, социального и культурного развития народов, населяющих земли современного Казахстана.

Само название нового государства — Казахское ханство — подтвердило появление нового и доселе неизвестного политического образования на исторической арене XV в.

К XVII в. процесс формирования единой нации был в целом завершен. В результате все тюркские и нетюркские племена Центральной Азии, управляемые Казахским ханством, объединились в единое целое, известное как казахи. Были установлены этнические традиции, обычаи, общая религия, язык и культура.

Правители Казахского ханства и народ упорно боролись за сохранение целостности своей национальной территории. Только благодаря единству казахского народа можно было преодолеть внешнюю агрессию, междоусобицы и сепаратистские тенденции отдельных правителей. Казахское ханство постепенно, но уверенно становилось самостоятельной силой в международных отношениях. Правители Казахского государства проводили свою внешнюю политику дипломатической деятельностью, основанной на правилах, выработанных на основе их практического опыта переговоров с пред-

ставителями других государств. Это стало принципами многовекторной политики, сбалансированности и прагматизма современной казахстанской дипломатии.

Однако в истории Казахского ханства была череда негативных факторов. В частности, военные силы были истощены в результате кровопролитных оборонительных войн XVII и XVIII вв. против могущественной кочевой империи джунгар и параллельной экспансии новой доминирующей державы в Евразии — Российской империи. Далее наступило время противоречивых преобразований под властью русских царей.

Начало XX в. ознаменовалось революционно-демократическим импульсом для казахской государственности, так как именно тогда сформировалась элита казахской интеллигенции, которая обозначила вектор дальнейшего развития национальной идеи государственности, основанной на самоидентичности и независимости казахского народа.

Алашординцы — казахские интеллектуалы начала XX в., которые впервые заявили о праве казахской нации на самоопределение (в виде автономного государства). Всеказахстанский съезд, состоявшийся в городе Оренбурге в 1917 г., создал территориально-национальную автономию Алаш, охватывающую ряд регионов с казахским населением. Все исполнительные полномочия были переданы Временному Национальному совету Алаш-Орды, который состоял из 25 членов, и его возглавлял выдающийся государственный деятель, либеральный политик и истинный патриот Алихан Букейханов.

Знаковыми событиями в этом процессе стали создание Казахской Автономной Советской республики в 1920 г. и Казахской Советской Социалистической республики в 1936 г. Однако правда в том, что автономная казахская государственность существовала лишь формально. В действительности — ограниченный суверенитет и значительная зависимость его властей сначала от Российской Советской Федеративной Социалистической Республики, а затем от руководства Советского Союза.

Все это изменилось с обретением Казахстаном Независимости в 1991 г., когда начался новый этап казахской государственности, основанный на суверенитете.

Список литературы

- 1 Хайдеггер М. Понятие времени / М. Хайдеггер. — М.: Изд-во «Владимир Даль», 2021. — 199 с.
- 2 Оразбаева А.И. Формула государственности казахов / А.И. Оразбаева. — М.: ИП Лысенко А.Д. «PRESS-BOOK.RU», 2017. — 376 с.
- 3 Асанова Г.К. Генезис казахской государственности в контексте общей концепции восточного пути возникновения государств [Электронный ресурс] / Г.К. Асанова // Электрон. журн. — 2021. — № 2 (26). — Режим доступа: <https://edu.e-history.kz>.
- 4 Амрекулов Н. Жұзы в социально-политической жизни Казахстана / Н. Амрекулов // Центральная Азия и Кавказ. — 2000. — № 3 (9). — С. 131–146.
- 5 Нурлигенова З.Н. Современное состояние и перспективы развития истории Казахстана [Электронный ресурс] / З.Н. Нурлигенова // Европ. журн. естеств. ист. — 2019. — № 1. — С. 2–6. — Режим доступа: <https://world-science.ru/ru/article/view?id=33946>.
- 6 Козырев Т.А. Золотая орда — золотая колыбель: истоки казахской государственности и современность [Электронный ресурс] / Т.А. Козырев. — Режим доступа: inform.kz https://www.inform.kz/ru/zolotaya-orda-zolotaya-kolybel-istoki-kazahskoy-gosudarstvennosti-i-sovremennost_a3562397.
- 7 Козырев Т.А. Независимый Казахстан. Борьба за прошлое. (Актуальные проблемы современной казахстанской историографии) / Т.А. Козырев. — Астана, 2013. — 60 с.
- 8 Токаев К.-Ж.К. Независимость превыше всего [Электронный ресурс] / К.-Ж.К. Токаев. — Режим доступа: <https://egemen.kz/article/260146-tauelsizdik-barinen-qymbat>.

И.А. Мухамадеева, А.К. Капышев, А.К. Абишева

Мемлекеттілік — қазақ ұлттық идеясының эволюциялық дамуы

Мақалада қазақ ұлттық мемлекеттілік идеясының эволюциялық даму ерекшеліктері туралы мәселелер қарастырылған. Қазақ халқының тарихын түсіндірудің қазіргі заманғы шындықтарында зерттеу тақырыбының өзектілігі берілген. Зерттеу тақырыбына қазіргі қызығушылық қазақ халқының мемлекеттілігінің ұлттық идеясының эволюциясы туралы қазіргі заманғы зерттеулерді қайта қарауға деген векторлық алаңдаушылықтан туындады. Қазақ мемлекеттілік идеясының қалыптасу оқиғаларын негіздеудегі эволюциялық теорияның рөлі негізделген және ашылған. Зерттеу тақырыбын жариялаудың әдіснамалық тәсілдері көрсетілген. Қазақ мемлекеттілігінің эволюция векторын бағалаудағы феноменология мен герменевтиканың маңызы ашылған. Қазақ мемлекеттілігі идеясының

трансформациясын бағалау бойынша Қазақстанның қазіргі тарихшыларының ұстанымдарына шолу жасалған. Қазақ ұлттық мемлекеттілігінің қалыптасу тарихын түсіндірудегі заманауи көзқарастар зерттелген. Мақала авторлары қазақтың мемлекеттілік идеясының тарихи үдерісіне объективті баға беруге мүмкіндік беретін тұжырымдарды ұсынған.

Кілт сөздер: эволюция, ұлттық идея, мемлекеттілік, көшпелі өркениет, азиялық даму жолы, тарих, феноменология және герменевтика, қазақ элитасы, алашордашылар, тәуелсіздік.

I.A. Mukhamadeyeva, A.K. Kapyshev, A.K. Abisheva

Evolutionary development of the Kazakh national idea of statehood

The article discusses the issues of the features of the evolutionary development of the Kazakh national idea of statehood. The relevance of the research topic in the modern realities of the interpretation of the history of the Kazakh people is presented. The current interest in the research topic is dictated by the vector concern of the revision of modern studies on the evolution of the national idea of statehood of the Kazakh people. The role of the evolutionary theory in substantiating the events of the formation of the Kazakh idea of statehood is substantiated and disclosed. Methodological approaches to the coverage of the research topic are defined. The importance of phenomenology and hermeneutics in the assessment of the vector of evolution of the Kazakh statehood is revealed. A review of the positions of modern historians of Kazakhstan on the assessment of the transformation of the idea of Kazakh statehood is carried out. Modern approaches to the interpretation of the history of the formation of the Kazakh national statehood are considered. The paper provides conclusions that contribute to formulating an objective assessment of the historical process of the Kazakh idea of statehood.

Keywords: evolution, national idea, statehood, nomadic civilization, Asian way of development, history, phenomenology and hermeneutics, Kazakh elite, Alashordins, independence.

References

- 1 Khaidegger, M. (2021). *Poniatie vremeni [The concept of time]*. Moscow: Publishing house «Vladimir Dal», 199 [in Russian].
- 2 Orazbaeva, A.I. (2017). *Formula gosudarstvennosti kazakhov [The formula of Kazakh statehood]*. Moscow: IP Lysenko A.D. «PRESS-BOOK.RU».
- 3 Asanova, G.K. (2021). Genesis kazakhskoi gosudarstvennosti v kontekste obshchei kontseptsii vostochnogo puti vozniknoveniia gosudarstv [Genesis of the Kazakh statehood in the context of the general concept of the Eastern path of the emergence of states]. *Elektronnyi zhurnal — Electronic journal*, 2(26). Retrieved from <https://edu.e-history.kz> [in Russian].
- 4 Amrekulov, N. (2000). Zhuzy v sotsialno-politicheskoi zhizni Kazakhstana [Hordes in the socio-political life of Kazakhstan]. *Tsentralnaia Aziia i Kavkaz — Central Asia and the Caucasus*, 3 (9) [in Russian].
- 5 Nurligenova, Z.N. (2019). Sovremennoe sostoianie i perspektivy razvitiia istorii Kazakhstana [The current state and prospects of development of the history of Kazakhstan]. *Evropeiskii zhurnal estestvennoi istorii — European Journal of Natural History*. Retrieved from <https://world-science.ru/ru/article/view?id=33946> [in Russian].
- 6 Kozyrev, T.A. Zolotaia orda — zolotaia kolybel: istoki kazakhskoi gosudarstvennosti i sovremennost [The Golden Horde — the golden cradle: the origins of the Kazakh statehood and modernity]. *inform.kz*. Retrieved from https://www.inform.kz/ru/zolotaya-orda-zolotaya-kolybel-istoki-kazahskoy-gosudarstvennosti-i-sovremennost_a3562397 [in Russian].
- 7 Kozyrev, T.A. (2013). *Nezavisimy Kazakhstan. Borba za proshloe. (Aktualnye problemy sovremennoi kazakhstanskoi istoriografii [Independent Kazakhstan. The struggle for the past (Actual problems of modern Kazakh historiography)]*. Astana [in Russian].
- 8 Tokaev, K.-Zh.K. Nezavisimost prevyshe vsego [Independence is above all]. *egemen.kz*. Retrieved from <https://egemen.kz/article/260146-tauelsizdik-barinen-qymbat> [in Russian].

K. Makasheva^{1*}, A. Patnaik², K. Mukhtarova¹, Ye. Konuspayev¹

¹*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;*

²*Jawaharlal Nehru University, New Delhi, India*

(E-mail: klara.makasheva55@gmail.com; patnaik.ajay@gmail.com;

karlusha777mukhtarova@gmail.com; maragu@mail.ru; ermukhan1976@gmail.com)

Some aspects of the EAEU digital trade in the foreign policy of the Republic of Kazakhstan

The paper presents the main factors of the development of digital integration in the field of trade and economic relations in the foreign policy of Kazakhstan within the framework of the Eurasian Economic Union (EAEU). The authors discuss the importance of developing international relations with partner countries and key documents for establishing relations. Paper highlights the reasons for the low dynamics of processes for building ways of developing digital trade in the EAEU. The authors provide a review of the regulatory framework for the development of digital trading platforms, as well as an analysis of current trends in the framework of this issue. An important aspect of the study was the problem of digitalization in the field of regulation of conditions for the EAEU member countries as players in the digital trading ecosystem; analysis of transnational interactions between participants in the integration process. The paper discusses the promising directions of development of trade and economic relations in the digital economy, identifies the key problems that are important for their further solution to improve the effectiveness of relations between Kazakhstan and the participants of the integration union.

Keywords: integration union, digital integration, digital trade, digital market ecosystem, regulation of economic integration processes, digital technologies, information space, participants in the digital ecosystem, Kazakhstan's foreign policy.

Introduction

The first President of Kazakhstan, N.A. Nazarbayev, first initiated an idea in 1994 about the need to form a single market for trade and economic relations within the framework of Eurasian integration. However, the real process of implementing this idea began only at the end of 2009, when a group of countries of the former USSR and now the EAEU partners (Kazakhstan, Russia, Belarus, Kyrgyzstan and Armenia) reached a new level of international relations by signing an agreement on the establishment of the Eurasian Economic Union on 29 May 2014.

The Eurasian Union can be described as a model of classical integration, aimed at the process of expanding trade and economic relations starting with the free movement of goods and services, leading to the mobility of labor resources, the development of the labor market and the intensification of international relations, which are directly related to the formation of new forms of EAEU integration partnership. The goal of the creation of the EAEU is comprehensive modernization, development of cooperation and increasing the competitiveness of the national economies of the Member States of the Eurasian Union.

At present, the presidents of the post-Soviet countries that are members of the Eurasian Economic Union — Armenia, Belarus, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Russia — have not yet adopted development strategies that are oriented for the next five years. The Prime Minister of Armenia Nikol Pashinyan, the Presidents of Belarus Alexander Lukashenko, Kazakhstan — Kassym-Jomart Tokayev, Kyrgyzstan — Sooronbai Jeenbekov, Moldova — Igor Dodon, and Russia — Vladimir Putin, as well as the chairman of the Eurasian Collegium and of the Economic Commission Mikhail Myasnikov took part in the meeting of the Supreme Eurasian Economic Council through a video-conference.

The key issue on the agenda of the meeting was the discussion of the strategic development of Eurasian economic integration until 2025. The leaders also considered priority areas of cooperation within the framework of the Eurasian Economic Union. Supporting the idea of adopting the strategy as a whole, Kassym-Jomart Tokayev said that some of its provisions require additional study: “Given the particular

*Corresponding author's e-mail: klara.makasheva55@gmail.com

importance of this document, which lays down the main contours of integration for years to come, it seems appropriate to discuss it additionally and adopt it in the course of an in-person meeting”.

Kassym-Jomart Tokayev made a number of proposals aimed at strengthening mutual trade, supporting business and interaction in the areas of digitalization and transport logistics. In particular, he proposed developing a plan for phasing out all the restrictions and barriers that arose during the pandemic, intensifying work on launching the EAEU integrated information system and developing transport and logistics services [1].

Ever since the creation of the Customs Union, the creation of a common market has begun as a key area for integration in the field of trade. However, there are problems in this area, one of which, according to experts, was the almost complete duplication of the commodity structure of mutual trade of Kazakhstan with partners in the EAEU with the commodity structure of foreign trade as a whole [2].

In turn, Doctor of Economics Professor A. Migranyan, who is an expert in the field of trade and economic relations of the Russian Federation, believes that at the time of the creation of the Customs Union (CU) Kazakhstan mainly relied on using the potential of the promising market of Russia, as well as the transit potential for the implementation of ambitious programs for the modernization and industrialization of their economies — the raw materials, financial and technological capabilities of partner countries [3; 135].

I. Chernykh, Scientific Chief Researcher, stated: “At the same time, starting in 2018, significant diversification of commodity positions in exports to the EAEU countries has been recorded. An important achievement of Kazakhstani exports to the EAEU in 2019 was the increase in the share of products with a high degree of processing. Thus, despite the predominance of raw materials in Kazakhstan’s export to the EAEU countries, one can ascertain the growth of non-primary exports. This circumstance creates the necessary conditions for the development of the competitive potential of the real sector of the national economy”.

According to experts, the most problematic areas are technical regulation, customs regulation, and transport policy. It becomes logical and understandable that in order to form a common market for goods with common requirements and, accordingly, create conditions for the unhindered movement of goods, coordinated and focused work on the part of all EAEU members is necessary [2].

Without criticism, the digital trade agenda remains, the problems and challenges of which are faced by Eurasian participants both in the domestic market and when entering the markets of third countries. These problems relate to issues, which require harmonization of regulation, revision of administrative procedures or lowering barriers, as well as problems of a systemic nature related to the maturity and competitiveness of processes implemented in the EAEU space.

International forum “Digital Almaty”, which was held on January 31, 2020 [4], showed the need to implement a set of solutions aimed at creating digital assets, digital cross-border services, digital trade channels between the EAEU member states, as well as services, digitization and stimulation of export of goods and services, development of digital trade infrastructure and digital technology as part of an international association.

Literature review

Experts analyze various aspects of the EAEU’s activities since its inception, including the current stage of its development. It should be noted that based on the positions of numerous studies and conclusions of political scientists, politicians, historians, international economists, logisticians and ecologists, it is important to consider and prioritize the development of the EAEU integration activities in practice.

Numerous studies have been devoted to the development of foreign economic relations of the member countries of the Eurasian Union, among which are representatives of various partner states and organizations — the EEC Collegium on Domestic Markets, Informatization, Information and Communication Technologies, Trade, Departments of Trade and Financial Policies, Customs Law and Law Enforcement Practice, customs and tariff and non-tariff regulation, the functioning of domestic markets, technical regulation and accreditation of the EEC, etc.

The team of experts and project coordinators — K. Minasyan, V. Nikishina, A. Petrov, M. Zhivykh, V. Shinkarev, S. Georgievsky, I. Kabanov, E. Bocharova, L. Karlash, Y. Pleshakova, D. Nekrasov, V. Kozayev, A. Nistyuk, N. Samoilova, N. Lyakhova, D. Popov, D. Yesayan, A. Khachatryan, A. Abarbekova, M. Mukanov, D. Zaitsev, P. Tkach — on the topic of the development of digital trade in

Eurasian of the Union devoted a fundamental work entitled “Report on the Development of the Digital (Internet) Trade of the EAEU” regarding current trends, problem nodes and prospects for the functioning of the integration union — the EAEU. This Report is the result of many years of work by a team of authors representing various international structures and units specializing in the study of various aspects of the activities of the Eurasian Union.

The primary tasks at the present stage of the foreign policy and economic activity of the integration union are, as the Russian expert S.A. Dyatlov concludes, the problems of developing and implementing a policy coordinated with the Union countries in the development of the Internet economy, and the formation of general rules for digital trade. Regarding the priorities in the interstate activities of the EAEU participants, the Russian expert especially emphasized the importance of developing logistics platforms, which is associated with the digitization of the economic activities of the partner countries of the Eurasian Union [5; 5].

One of the representatives of the Kazakhstan organization (Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan) V. Dodonov expressed an expert opinion that the development of trade relations within the EAEU is certainly promising, especially considering the fact that many enterprises of these countries were previously united by production cooperation ties within the framework of a single economic complex. Kazakhstani expert believes that, nevertheless, the interdependence of the tasks of developing trade relations and the system of logistic interactions is clear, and at the same time emphasizes that a number of industries and regions still have a mutually complementary structure of production, which forms a significant part of the turnover. Even without considering these relations, trade between neighboring states has obvious advantages due to the factors of logistics and transport accessibility, which make it more efficient [2].

According to another Russian expert E. Kinyakina, now in the EAEU member states the transport and logistics component in the final cost of goods reaches 30 %, and in the European Union — 10 %. Large logistics companies usually have their own information systems, while small and medium-sized enterprises rely mainly on external commercial logistics platforms. These systems are not interconnected, and the lack of coordination affects the cost of logistics operations upward. The formation of a single digital ecosystem is designed to solve this problem [6].

Without consideration of the importance of documents based on authoritative opinion and legal assessment, the analysis of literary sources would not be complete. The issues of the effectiveness of the development of the public procurement system directly affect the state of trade and economic relations within the EAEU member countries; therefore, the center of almost all research is precisely this area of interstate cooperation.

Thus, the President of Kazakhstan emphasized that bilateral cooperation between the countries of the Union is multifaceted and affects almost the entire spectrum of economic, social, humanitarian relations. In his speech, the President of Kazakhstan called the EAEU cooperation a priority and a key element of economic recovery, while he emphasized the importance of digitization and transport logistics.

President of Kazakhstan, Kassym-Jomart Tokayev, made a number of proposals aimed at strengthening mutual trade, supporting business, and interaction in the areas of digitization and transport logistics. In particular, he proposed developing a plan for phasing out all the restrictions and barriers that arose during the pandemic, intensifying work on launching the EAEU integrated information system and developing transport and logistics services.

The point of view of the Minister for Trade of the EEC, A. Slepnev, regarding the current situation in the EAEU is as follows: “The situation is far from rosy. The fall in foreign trade is accelerating. At the end of the year, trade with third countries decreased by 2.7 %, in I quarter of 2020, the decline was 8.8 %. Domestic trade also went negative, however, trade in non-primary non-energy goods, on the contrary, showed a positive trend (+ 2.8 %)” [7]. As the multilateral trading system is in crisis today, according to the Minister, more energetic work is required in regional and bilateral agreements. Negotiations are underway with Egypt and Israel, are intensifying with India, new negotiations are being discussed with ASEAN countries. “But here, of course, the key is that we need to build a direct dialogue with business”, says Andrey Slepnev, “We are actively discussing anti-crisis measures and technical regulation, infrastructure connectivity, customs, and the environment. It seems to us that it’s very important right now to immediately take the course that we need to get out of this crisis together with our main trading partners — first of all, with China and Europe”.

As a result of numerous discussions and analysis of the EAEU foreign economic activity, the development of the digital trade infrastructure, and the promotion of the use of technologies that will enhance the competitiveness of Member States relative to global digital trade ecosystems are a priority. It is noted that the EAEU member states need to develop a digital trade infrastructure based on their own technological solutions [8].

Experimental

A regular meeting of the EAEU Intergovernmental Council was held in Almaty on January 31, 2020. One of the main topics of the Eurasian Union Intergovernmental Council in Almaty was the development of trade and digital integration of the participating countries [9]. In the EAEU core document — the Treaty on the Establishment of the EAEU (Article 103, paragraph 2), the following is noted: “Member states, after completing the harmonization of legislation in the field of financial markets, will decide on the powers and functions of the supranational body for regulating the financial market and establish it with its location in the city of Almaty in 2025”.

The idea of the readiness of the EAEU member states to ensure four fundamental freedoms in the EAEU space — freedom of movement of goods, services, capital, and labor — passes through the Agreement as a red thread. The same document reflects the obligations of the participating countries in sectoral areas of integration of industries, including:

- single trade policy and policy in the field of technical regulation;
- coordinated macroeconomic and monetary policies;
- coordinated transport and energy policies;
- coordinated policy in the agricultural sector;
- cooperation in the field of industry;
- an agreed policy in the field of consumer protection [2; 6].

The review of such regulatory documents to trace the decision-making process within the framework of building cooperation in the digital trade integration of the EAEU member countries was made:

– Decision No. 12 “On the main directions of the implementation of the digital agenda of the Eurasian Economic Union until 2025” dated October 11, 2017, Sochi, the Supreme Eurasian Economic Council [10].

– Order No. 6 “On creating conditions for the development of a digital ecosystem of trade in the Eurasian Economic Union” of April 30, 2019, Yerevan, Eurasian Intergovernmental Council [11].

– Decision No. 4 “On the draft decision of the Eurasian Intergovernmental Council” On the mechanisms for implementing projects within the digital agenda of the Eurasian Economic Union of January 18, 2019, Moscow, Council of the Eurasian Economic Commission [http://docs.cntd.ru/document / 553853914](http://docs.cntd.ru/document/553853914) et al. [12].

The institutional and legislative basis for the implementation of the EAEU Digital Agenda was the adoption of the Document “Key Directions for the Implementation of the Digital Agenda of the Eurasian Economic Union until 2025”, which was approved by the Presidents of the EAEU at a meeting of the EAEU Supreme Eurasian Economic Council in October 2017 in Sochi. As the main task, the development and implementation of a policy agreed upon with the Union countries in the field of the development of the Internet economy, the formation of general rules of digital commerce, common standards for the exchange of information and ensuring its protection were identified.

The EAEU Digital Agenda is a comprehensive digital transformation program. It means increasing the competitiveness of the EAEU based on end-to-end digital technologies and digital platforms, which is a new cooperation, only in the digital dimension. A total of six initiatives have been approved: Digital trade, digital transport corridors, digital industrial cooperation, data turnover agreement, a system of regulatory “sandboxes”. The Eurasian Economic Commission has created the EAEU Digital Project Office, which will evaluate and promote the proposed EAEU integration projects in the field of the digital economy [5; 1–2].

The EAEU Report on the Development of Digital (Internet) Trade presents an analysis of measures to regulate interaction processes, which has become a qualitative basis for author analytics on measures to support participants in the digital trade ecosystem.

The authors of the article attempted a comparative analysis based on the development data of the international practice of digitalization of the economy using the information provided in Global Digital

Trade 1, which provides a brief overview of the indicators and parameters of the development of digital trade in the countries of the world [13].

The source for up-to-date information on the state of affairs in the development of integration in the EAEU space and the position of the participating countries was scientific and experimental articles and project materials specializing in this field of research, most of which were used from such digital portals as [http:// www.eurasiancommission.org](http://www.eurasiancommission.org).

The research activities that analyze the development of digital trade within the EAEU are accompanied by the need to process and analyze information on digitalization, which is associated with a description of the content regarding the conceptual apparatus, which provides the following information with reference to the source (“The main directions of the implementation of the digital agenda...”, 2017) (Table 1).

Table 1

Content for research on the conceptual framework of digital commerce*

No.	Specialized Terms	Digital Trade Terminology Content
1	a system of tools supporting the use of digital processes, resources and services by a significant number of subjects of the digital ecosystem and providing the possibility of seamless interaction	a system of tools supporting the use of digital processes, resources and services by a significant number of subjects of the digital ecosystem and providing the possibility of seamless interaction
2	an open, sustainable system, including the subjects of the digital ecosystem (physical, legal, virtual, etc.), as well as the communications and relations of these entities in digital form based on the services of a digital platform	an open, sustainable system, including the subjects of the digital ecosystem (physical, legal, virtual, etc.), as well as the communications and relations of these entities in digital form based on the services of a digital platform
3	covers the relations of economic entities arising from the sale of products produced through information networks	covers the relations of economic entities arising from the sale of products produced through information networks
4	delivery of products and services via wired or wireless digital networks	delivery of products and services via wired or wireless digital networks
5	any physical objects ordered through information networks, the delivery of which is carried out through channels other than information and communication networks. This category also includes computer programs, databases, digital content on tangible media	any physical objects ordered through information networks, the delivery of which is carried out through channels other than information and communication networks. This category also includes computer programs, databases, digital content on tangible media
6	services sold through channels other than information networks, as well as consulting services provided through any channels (including digital)	services sold through channels other than information networks, as well as consulting services provided through any channels (including digital)
7	a set of information materials that are distributed electronically through special channels for use on digital devices	a set of information materials that are distributed electronically through special channels for use on digital devices
8	a manifestation of qualitative, revolutionary changes, consisting not only in individual digital transformations, but also in a fundamental change in the structure of the economy ‘in a situation where’ there is a digital transformation of everyday life, the business environment and public administration	a manifestation of qualitative, revolutionary changes, consisting not only in individual digital transformations, but also in a fundamental change in the structure of the economy ‘in a situation where’ there is a digital transformation of everyday life, the business environment and public administration
9	a set of measures aimed at transforming business processes in accordance with their digital model	a set of measures aimed at transforming business processes in accordance with their digital model
10	a space integrating digital processes, means of digital interaction, information resources, as well as a set of digital infrastructures, based on regulatory standards, organization, management and use mechanisms	a space integrating digital processes, means of digital interaction, information resources, as well as a set of digital infrastructures, based on regulatory standards, organization, management and use mechanisms

* Note – Compiled based on (Collection of the EAEU DIGITAL AGENDA 2016–2019–2025, 2019)

It should be noted that in the concept of digital (electronic) trade, we invest in the production, distribution, marketing, sale/delivery of goods and services through electronic channels. Trading on the digital field includes interaction through information and communication and social networks based on a wide range of business models. The term “digital trading” is interpreted more broadly than “online trading”, which means only selling through the Internet. Based on the analysis of numerous examples of electronic trading platforms, many components of the landscape of the digital trading ecosystem, broad functional groups related to digital goods and services can be distinguished, the idea of which is formed in different contexts and even at different stages of the development of trade relations [14].

The article used the methods of universal and special (industry) analysis — logical, comparative, marketing and statistical, as well as methods of scientific forecasting and assessment.

Results and Discussion

There are various parties (negative ones as well) regarding the creation and development of an integration union, including our country as a member of the EAEU. Over the past five years, Kazakhstan’s cooperation has proved the failure of concerns about the viability and effectiveness of the EAEU for participating countries. This is evidenced by the fact that, according to the estimates of the Eurasian Economic Commission (EEC), the EAEU functions as the second-largest integration association in the world after the European Union.

Each country has its own advantages through integration. In modern conditions, for Kazakhstan, an important vector of economic development is the maintenance of stable economic relations with external partners, which in this context opens up the prospect of cooperation within the EAEU.

For Kazakhstan, it means export facilitation based on common customs standards, duty-free trade, integration into global transport hubs with access to other macroeconomic regions of the world. A profitable partnership is associated with wide opportunities and promising areas of growth in export potential, which ultimately affects the welfare of Kazakhstanis.

“Today, we can confidently say that the EAEU creates a positive synergy effect for the economies of the participating countries. The formation of supranational legislation, the removal of customs posts and the reduction of non-tariff barriers have become an important factor for the growth of mutual trade” the political scientist emphasized.

It would be appropriate to quote a foreign expert on the development of Eurasian integration, in particular the position of Russia in relation to other EAEU member countries. He emphasizes that the EAEU is the organization where no country has a decisive vote. If even one country opposes, then the decision will not work. Therefore, Russia will continue to build humanitarian and scientific cooperation on a bilateral basis with each ally separately [15].

The integration union of the participating states characterizes the responsibility that the leaders of the EAEU have assumed — this is a combination of interests and a willingness to regulate relations within the legal framework. In this context, there is a positive fact of integration of the partner countries united in the EAEU for the development of their own digital economies.

So, we must admit that the global agenda of digital integration processes (political, social and economic) will affect all states united in the EAEU, which becomes an inevitable factor. The sooner the transnational cooperation in digital format is regulated and put on the legal basis, the easier it will be to still not fully developed and accumulated experience in digitalization to transfer and adapt it within the framework of the international association, which is the EAEU.

As for Kazakhstan’s readiness for digital integration, the answer here is only positive. According to the expert, in terms of quality and pace of development of the digital economy, Kazakhstan, along with Russia, occupies a leading position in the entire CIS. “We are not only ready to join the processes of digital integration in the EAEU, but we ourselves are also generators of ideas and developers of initiatives. So, the list of Kazakhstani initiatives includes the introduction of digital technologies for the development of the agro-industrial complex and the creation of electronic labor exchange. Kazakhstan presented the mechanism of electronic licensing, which allows not only to automate the processes of licensing, issuing permits, but also to ensure transparency of the mechanism of information interaction between government bodies and the business community. Another initiative of Kazakhstan was the launch of an “Open digital platform for small and medium-sized businesses” I. Chernykh explained [2].

In accordance with the Guidelines for the Implementation of the Digital Agenda of the Eurasian Economic Union until 2025 [16], digital trade is one of the priorities for the development and implementation of digital initiatives and projects of the Eurasian Economic Union. Following the results of the meeting of the Eurasian Intergovernmental Council, held on July 27, 2018, the Commission, together with the Member States, was entrusted with working out and submitting for consideration at the meeting of the Eurasian Intergovernmental Council proposals for the development of Internet commerce in the EAEU. The Commission organized an expert platform on digital commerce.

With the demand for time and market needs, digital images and doubles of goods appear with a set of characteristics characterizing them. Goods are increasingly sold with a mandatory set of services, which are the main object of trade. We are moving from the consumption of goods and services to the acquisition of those technologies that determine the value of services that ensure the use of goods.

In addition, radical changes are taking place in the value chain: The transformation of the internal processes of the participants in the supply and supply chain platforms reduces the number of intermediaries between the end consumer and the manufacturer, which means it compresses the value creation process. The development of digital trade channels between the Member States and the services providing digital trade within the EAEU, based on digital platforms, is another necessary measure to stimulate digital trade in the EAEU. New trading models mean shrinking the value chain in the field of trade, reducing the number of intermediary links between the consumer and the manufacturer, transforming the internal processes of all participants in the supply chain and trading floors. It is also necessary to stimulate the export of goods and services from member states to third countries [17; 52–53].

At the moment, in shaping the rules of the game that determine the relationship between producer and consumer, global ecosystems are beginning to play a key role.

The digital trading ecosystem comprises the needs of consumers, the capabilities of manufacturers, and many other participants based on the processes of related services collected on digital platforms. Related services include logistics and financial platforms, marketing companies, insurance companies, big data operators and cloud services.

The ecosystem will integrate all types of transportation, but it will be the most useful for road transport. According to the EEC, road transport provides 82 % of traffic in the EAEU (without pipeline transport). Digital corridors will allow starting from 2022 to increase the useful annual mileage in terms of a vehicle by 23 % by reducing non-production downtime; The annual revenue of logistics companies should increase proportionally.

Digital trade corridors will contribute to the development of trade within the EAEU, which at the same time can make the territory of the EAEU a more competitive route for the transit of goods between China and the EU. This could potentially solve one of the problems — the relative isolation of the domestic market for international trade.

It should be noted that elements of the digital trade ecosystem in Member States are at different stages of maturity, which is the root cause of the lack of active progress in involving market players in the digital trading agenda. Joint actions of the participating countries should ensure the process integration of global players. Only by accepting the fact that each of the participating countries should increase the maturity of market players and show willingness to develop and adopt harmonizing measures and processes, we can achieve the expected effect of digital trading in the following interrelated directions:

- increase in mutual trade through digital trade channels;
- increase the export of products and services of national producers to target markets;
- increase in the share of created added value in the space of the Union;
- growth of digital assets (Figure 1).

The prime ministers of all five countries participating in the Eurasian Economic Union (EAEU: Armenia, Belarus, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Russia) signed an agreement on a unified ecosystem of digital transport corridors. By that we mean new digital customs, logistics, insurance and financial services, and about the completion and integration of existing ones into the common ecosystem. Total project costs — 10 billion rubles.

The Eurasian Economic Commission (EEC, the EAEU body responsible for deepening integration, etc.) estimates the economic effect of the future ecosystem at 50–150 billion rubles. By 2025, the ecosystem will have a side effect — an analysis of the data flows coming from it will allow building a transport and economic balance, identifying bottlenecks, predicting traffic flows, and so on [6].

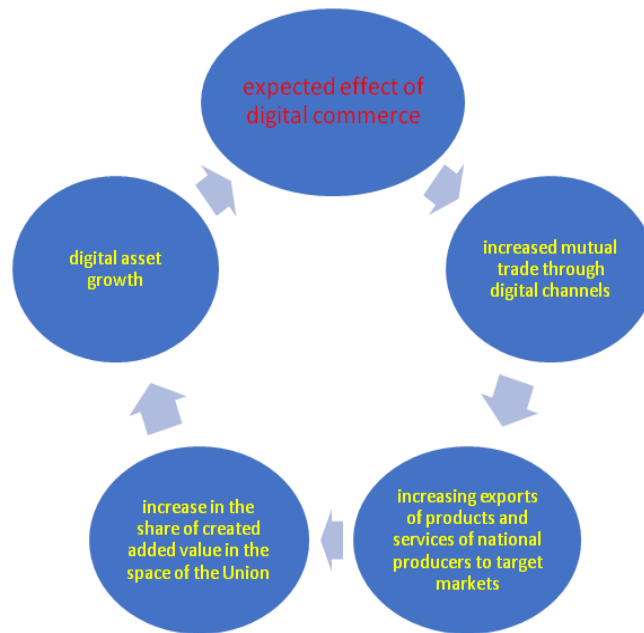

Figure 1. Expected Digital Trade Effect *

* Note – Compiled based on *(Digital (Internet) Commerce Development Report, 2019: 5)*

Problems of digital trade development. In consultations with representatives of business, the Eurasian Economic Commission (EEC) and state authorities of the EAEU Member States, problems and challenges that Eurasian digital trade participants face in the domestic market and when entering third-country markets were identified. These problems are manifested both of a point-like nature, requiring harmonization of regulation, reduction of barriers, or simplification of administrative procedures, as well as systemic issues related to the global competitiveness of systems and processes implemented in the EAEU, with the risk of an increased overflow of value-added in the process of trade in third countries. Let us get acquainted with some of them:

1) The complexity of the development of digital commerce is aggravated by an insufficient level of digitization of products — many manufacturers are not ready for the material costs that are required to ensure the process and the acquisition of competence for the description of goods and services and their immersion in the digital environment. In addition, the vast majority of manufacturers do not feel the need and do not know how to describe their goods — they know their customers are used to buying from trusted suppliers [18].

2) The list of other reasons for such a slow pace of development of digital commerce in the EAEU space can also include the lack of technical regulation, the lack of control over the safety of goods during cross-border trade, the lack of harmonized approaches to the classification of digital services and their taxation, the lack of harmonization of regulation of the distribution of personal data, and the lack of statistics. A digital trade accounting methodology is still being developed, while quality statistics are the basis for regulatory decisions.

3) If we touch on the issue of entering global markets through digital channels of trade, then we will encounter such shortcomings as:

- insufficient mechanisms to support access to global digital markets;
- delay in the process of transition of the business of the EAEU countries to new business models that could provide contact with foreign buyers;
- lack of a stable reputation and positive perception of goods from the EAEU in the global market;
- the lack of effective mechanisms for protecting national producers in the foreign market;
- burdensome administrative formalities, lack of electronic document management (confirmation of a zero VAT rate, bureaucracy);
- a ban on the shipment of certain goods during export (in international mail);
- gaps in the system of registries and ontologies, in the classification system for inclusion in the processes of the global digital market;

– Poor integration into the multilingual digital space (Report on the development of the digital (Internet) trade of the EAEU (draft), 2019).

4) The next problem is the practice of restrictions on the types of goods passing through the digital channels of the Union. For example, there are a number of groups of goods that are prohibited, restricted or do not have a legal status for digital sales. A direct ban applies to alcohol products, tobacco products, and drugs remotely within individual EAEU member states. There are restrictions on the transportation of certain groups of goods, for example, there are special requirements for the protection of jewelry during transportation.

5) On the territory of the Union, the level of development of logistics systems varies depending on the region — there is no system of hubs conducive to the development of digital services, the infrastructure of logistics centers is poorly developed, the price of deliveries to dead ends is not worked out, there is a shortage of distribution warehouses in hard-to-reach areas and geographically remote locations. Many logistics processes still use paperwork, and this applies to both air transportation and cargo transportation.

6) The pool of problems is replenished by the insufficient maturity of critical digital infrastructure — regional digital trading floors do not use technologies enough due to a lack of understanding of market trends and the high cost of technological investments. The largest share of the sites is limited to a showcase with primitive functionality since it cannot afford high-quality tools for processing and analyzing data, not to mention the cloud infrastructure. Four US companies: Microsoft, Google, IBM, and Amazon, are global cloud service providers. The largest investments in cloud services are directed from the USA, EU and China [13].

7) Lack of a qualitative analysis of the market, experienced by electronic sites operating on the EAEU market. The low level of maturity of Eurasian players in the data and analytical information markets has led to the fact that it is cheaper to buy analytics abroad than in the Eurasian space. The dishonesty of some players, that have accumulated a critical mass of data and violated competitive conditions, has negative effects. In a global context, there is debate about whether competition exists in big data ownership. Analysis of targeted marketing strategies helps to create attractive recommendations for customers [14].

Conclusions

In conclusion, we consider it necessary to briefly outline the main provisions in the presented study, which allowed us to formulate the following conclusions:

1. Without considering the state importance of documents based on authoritative opinion and legal assessment, the analysis of literary sources would not be complete. The issues of the effectiveness of the development of the public procurement system directly affect the state of trade and economic relations within the EAEU member countries, therefore, the center of almost all research is precisely this area of interstate cooperation.

2. Experts analyze various aspects of the EAEU's activities from the moment of its foundation and including the current stage of its development. It should be noted that based on the positions of numerous studies and conclusions of political scientists, politicians, historians, international economists, logisticians and ecologists, it is important to consider and prioritize the development of the EAEU integration activities in practice.

3. The article analyzes the key problems of digitalization in the context of modern challenges, dictating the need for the development of ecosystems of the digital market, including logistic interactions as an infrastructural factor in the development of digital trade, and also shows directions for solving problems with a view to the effectiveness of the Eurasian Union and Kazakhstan's foreign policy in it.

4. At the moment, in shaping the rules of the game that determine the relationship between producer and consumer, global ecosystems play a key role. The components of the digital trade ecosystem in the EAEU member states are at different stages of maturity, which is the root cause of the lack of active progress in involving market players in the digital trade agenda. Joint actions of the participating countries should ensure the process integration of global players. Achieving the expected effect of digital trade is possible only if the maturity of market players is increased and there is a willingness to develop and make effective decisions for each of the EAEU member countries.

5. The authors note that in 2019, an important achievement of Kazakhstani exports to the EAEU was the increase in the share of products with a high degree of processing. Despite the predominance of raw materials in Kazakhstan's export to the EAEU countries, one can ascertain the growth of non-primary exports.

This circumstance creates the necessary conditions for the development of the competitive potential of the real sector of the national economy.

As for Kazakhstan's readiness for digital integration, it is positive. In terms of quality and pace of development of the digital economy, Kazakhstan, along with Russia, occupies a leading position in the entire CIS.

6. The Eurasian Union should build its own infrastructure for digital commerce and integration with ecosystems through a long-term development strategy. Along with this, it is necessary to focus on achieving the strategic goals of building, on the international legal basis, digital trade and economic interaction with the European and Asian-Pacific regions.

All of the above measures, by increasing the maturity of their own digital ecosystem, will enable the EAEU member states to increase mutual trade in the digital format, and thereby increase the effectiveness of international cooperation with access to world markets.

References

- 1 Президент Казахстана не принял проект Стратегии развития ЕАЭС [Электронный ресурс] // Газета.кз — 2020. — 20 мая. — 2 с. — Режим доступа: <https://www.gazeta.uz/ru/2020/05/20/strategy/>.
- 2 Эксперты о ЕАЭС: Усиление конкуренции на рынке ЕАЭС — главное достижение евразийской интеграции [Электронный ресурс]. Официальный информационный ресурс премьер-министра Республики Казахстан. — 2020. — 31 янв. — 8 с. — Режим доступа: <https://primeminister.kz/ru/news/reviews/eksperty-o-eaes-usilenie-konkurencii-na-rynke-eaes-glavnoe-dostizhenie-evraziiskoi-integracii>.
- 3 Мигранян А.А. Казахстан в ЕАЭС: торгово-экономические эффекты / А.А. Мигранян // Вестн. Ин-та экон. РАН. — 2019. — № 4. — С. 134–153.
- 4 Форум «Digital Almaty: цифровое будущее глобальной экономики» стартовал в мегаполисе [Электронный ресурс] // Инфо — Алма.ТВ, 31.01.2020. — 1 с. — Режим доступа: <https://almaty.tv/news/politika/1506-forum-digital-almaty-tsifrovoe-budushee-globalnoy-ekonomiki-startoval-v-almaty>.
- 5 Дятлов С.А. Цифровая трансформация экономик стран ЕАЭС: приоритеты и институты развития [Электронный ресурс] / С.А. Дятлов // Евразийская экономическая перспектива: проблемы и решения. — 2018. — 6 с. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovaya-transformatsiya-ekonomik-stran-eaes-prioritety-i-instituty-razvitiya>.
- 6 Кинякина Е. Евразийский союз занялся цифровизацией логистики [Электронный ресурс] / Е. Кинякина // Ведомости. 2020. — 2 с. — Режим доступа: <https://www.vedomosti.ru/business/articles/2020/02/06/822353-evraziiskii-soyuz>.
- 7 Министр по торговле ЕЭК Андрей Слепнев: «Из сегодняшнего кризиса надо выходить вместе с основными торговыми партнерами — Китаем и Европой» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.eurasiancommission.org/ru/nae/news/Pages/05-06-2020-1.aspx>.
- 8 Важность цифровой торговли ЕАЭС и стоящие перед ней вызовы [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://roscongress.org/materials/doklad-o-razviti-tsifrovoy-internet-torgovli-eaes/>.
- 9 Евразийский экономический союз — региональный центр притяжения инвестиций и высоких технологий [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://primeminister.kz/ru/news/reviews/evraziyskiy-ekonomicheskiy-soyuz-regionalnyy-centr-prityazheniya-investitsiy-i-vysokih-tehnologii>.
- 10 Решение № 12 «Об основных направлениях реализации цифровой повестки Евразийского экономического союза до 2025 года» от 11 октября 2017 г. (Протокол). — г. Сочи, Высший евразийский экономический совет. — 29 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.eurasiancommission.org/ru/act/dmi/workgroup/Documents/%D0%A1.pdf>.
- 11 Распоряжение № 6 «О создании условий для развития цифровой экосистемы торговли в Евразийском экономическом союзе» от 30 апреля 2019 г. (Протокол). [Электронный ресурс]. Евразийский межправительственный совет, 2019. — 1 с. — Режим доступа: <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=F41900145>.
- 12 Решение № 4 «О проекте решения Евразийского межправительственного совета «О механизмах реализации проектов в рамках цифровой повестки Евразийского экономического союза» от 18 января 2019 г. (Протокол). [Электронный ресурс]. — г. Москва, Совет Евразийской экономической комиссии, 2019. — 1 с. — Режим доступа: <http://docs.cntd.ru/document/553853914>.
- 13 Global Digital Trade 1: Market Opportunities and Key Foreign Trade Restrictions [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.usitc.gov/publications/332/pub4716.pdf>.
- 14 Доклад о развитии цифровой (интернет) торговли ЕАЭС. (Проект) [Электронный ресурс]. — М.: Евразийская экономическая комиссия, 2019. — 74 с. — Режим доступа: [file:///D:/COMP/Downloads/%D0%A1%20\(4\).pdf](file:///D:/COMP/Downloads/%D0%A1%20(4).pdf).
- 15 Страны ЕАЭС объединяет не только экономика [Электронный ресурс] // Sputnik Кыргызстан. — 2020. — 12 июня. — 1 с. — Режим доступа: https://m.uz.sputniknews.ru/radio/20200612/14331312/Uralov-strany-EAES-obedinyayet-ne-tolko-ekonomika.html?mobile_return=no.
- 16 Решение Высшего евразийского экономического совета от 11 октября 2017 г. № 12 «Об основных направлениях реализации цифровой повестки Евразийского экономического союза до 2025 г.». — 1 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_282472.
- 17 Благих И. А. Роль цифровых технологий в развитии евразийской интеграции / И.А. Благих // Проблемы современной экономики. — 2019. — № 3 (71). — С. 50–55.
- 18 Доклад о развитии цифровой (интернет) торговли ЕАЭС [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.eurasiancommission.org/ru/act/dmi/workgroup/Documents/%D1%8F.pdf>.

19 Разработка моделей монетизации данных, собранных при цифровой торговле, актуальна для всех компаний: исслед. [Электронный ресурс]. — 5.06.2020. — 1 с. — Режим доступа: <http://www.tazabek.kg/news:1623084>.

К. Макашева, А. Патнаик, К. Мухтарова, Е. Қоныспаев

Қазақстан Республикасының сыртқы саясатындағы ЕАЭО цифрлық саудасының кейбір аспектілері

Мақалада Еуразиялық экономикалық одақ (бұдан әрі — ЕАЭО) шеңберінде Қазақстанның сыртқы саясатындағы сауда—экономикалық қатынастар саласындағы цифрлық интеграцияны дамытудың негізгі факторлары келтірілген. Әріптес елдермен халықаралық қатынастарды дамытудың маңыздылығы көрсетілді, өзара қарым—қатынастарды белгілеу жөніндегі түйінді құжаттар баяндалған, сондай-ақ, ЕАЭО кеңістігінде цифрлық сауданы дамыту жолдарын құру жөніндегі процестер серпінінің төмен болу себептері көрсетілген. Авторлар цифрлық сауда алаңдарын дамытуға қатысты нормативтік-құқықтық қамтамасыз ету бойынша шолу, сондай-ақ, қаралып отырған мәселе шеңберіндегі қазіргі заманғы трендтерге талдау жасауды ұсынған. Цифрлық сауда экожүйесінің ойыншылары ретінде ЕАЭО-ға қатысушы елдер үшін жағдайларды реттеу саласындағы цифрландыру проблемалары зерттеудің маңызды аспектісі болды; интеграция процесіне қатысушылар үшін трансұлттық өзара іс-қимылдарға талдау жүргізілді. Сонымен қатар, цифрлық экономика жағдайында Сауда-экономикалық қатынастарды дамытудың перспективалық бағыттары қарастырылды, Қазақстанның интеграциялық одаққа қатысушылармен өзара қарым-қатынасының тиімділігін жетілдіру үшін оларды одан әрі шешу үшін маңызды болып табылатын түйінді проблемалар анықталды және белгіленді.

Кілт сөздер: интеграциялық одақ, цифрлық интеграция, цифрлық сауда, цифрлық нарықтың экожүйесі, экономикалық интеграция процестерін реттеу, цифрлық технологиялар, ақпараттық кеңістік, цифрлық экожүйенің қатысушылары, Қазақстанның сыртқы саясаты.

К. Макашева, А. Патнаик, К. Мухтарова, Е. Қоныспаев

О некоторых аспектах цифровой торговли ЕАЭС во внешней политике Республики Казахстан

В статье представлены основные факторы развития цифровой интеграции в сфере торгово-экономических отношений во внешней политике Казахстана в рамках Евразийского экономического союза (далее — ЕАЭС). Показана важность развития международных отношений со странами-партнерами, освещены ключевые документы по установлению взаимоотношений, а также обозначены причины низкой динамики процессов по выстраиванию путей развития цифровой торговли на пространстве ЕАЭС. Авторами представлен обзор по нормативно-правовому обеспечению в отношении развития цифровых торговых площадок, а также анализ современных трендов в рамках рассматриваемого вопроса. Важным аспектом исследования выступили проблемы цифровизации в сфере регулирования условий для стран-участниц ЕАЭС как игроков цифровой торговой экосистемы; проведен анализ транснациональных взаимодействий для участников процесса интеграции. Кроме того, рассмотрены перспективные направления развития торгово-экономических отношений в условиях цифровой экономики, выявлены и обозначены ключевые проблемы, представляющие важность для их дальнейшего решения для совершенствования эффективности взаимоотношения Казахстана с участниками интеграционного союза.

Ключевые слова: интеграционный союз, цифровая интеграция, цифровая торговля, экосистема цифрового рынка, регулирование процессов экономической интеграции, цифровые технологии, информационное пространство, участники цифровой экосистемы, внешняя политика Казахстана.

References

- 1 Президент Казахстана не принял проект Стратегии развития ЕАЭС (2020). [The President of Kazakhstan did not accept the draft EAEU development strategy]. *Gazeta.kz*. Retrieved from <https://www.gazeta.uz/ru/2020/05/20/strategy/> [in Russian].
- 2 Эксперты о ЕАЭС: Усиление конкурентности на рынке ЕАЭС — главное достижение евразийской интеграции (2020). [Experts about the EAEU: Strengthening competition in the EAEU market is the main achievement of Eurasian integration]. *Ofitsialnyi informatsionnyi resurs premer-ministra Respubliki Kazakhstan, 31 yanvaria — Official information resource of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan, January 31*. Retrieved from <https://primeminister.kz/ru/news/reviews/eksperty-o-aeas-usilenie-konkurencii-na-rynke-eaes-glavnoe-dostizhenie-evrazijskoi-integracii> [in Russian].

- 3 Migranian, A.A. (2019). Kazakhstan v EAES: torgovo-ekonomicheskie efekty [Kazakhstan in the EAEU: trade and economic effects]. *Vestnik Instituta ekonomiki Rossiiskoi akademii nauk — Bulletin of the Institute of Economics of the Russian Academy of Sciences*, 4 [in Russian].
- 4 Forum «Digital Almaty: tsifrovoye budushchee globalnoi ekonomiki» startoval v megapolise (2020). [Forum “Digital Almaty: the digital future of the global economy” started in the megapolis]. *Info — Alma.TV*. Retrieved from <https://almaty.tv/news/politika/1506-forum-digital-almaty-tsifrovoye-budushchee-globalnoy-ekonomiki-startoval-v-almaty> [in Russian].
- 5 Diatlov, S.A. (2018). Tsifrovaya transformatsiya ekonomik stran EAES: priority i instituty razvitiia [Digital transformation of the economies of the EAEU countries: priorities and development institutions]. *Evraziiskaia ekonomicheskaia perspektiva: problemy i resheniia — Eurasian Economic Perspective: Problems and Solutions*, 6. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovaya-transformatsiya-ekonomik-stran-eaes-priority-i-instituty-razvitiya> [in Russian].
- 6 Kiniakina, E. (2020). Evraziiskii soiuz zaniatsia tsifrovizatsiei logistiki [The Eurasian Union is engaged in the digitalization of logistics]. *Vedomosti — Statement*, 2. Retrieved from <https://www.vedomosti.ru/business/articles/2020/02/06/822353-evraziiskii-soiuz> [in Russian].
- 7 Ministr po torgovle EEK Andrei Slepnev: «Iz segodniashnego krizisa nado vykhodit vmeste s osnovnymi torgovymi partnerami — Kitaem i Evropoi» (2020). [EEC Trade Minister Andrey Slepnev: “We need to get out of the current crisis together with our main trading partners — China and Europe”]. Retrieved from <http://www.eurasiancommission.org/ru/nae/news/Pages/05-06-2020-1.aspx> [in Russian].
- 8 Vazhnost tsifrovoy torgovli EAES i stoiashchie pered nei vyzovy (2019). [The importance of digital trade in the EAEU and the challenges it faces]. Retrieved from <https://roscongress.org/materials/doklad-o-razvitiit-sifrovoy-internet-torgovli-eaes/> [in Russian].
- 9 Evraziiskii ekonomicheskii soiuz — regionalnyi tsentr pritiazheniia investitsii i vysokikh tekhnologii (2020). [The Eurasian Economic Union is a regional center for attracting investments and high technologies]. Retrieved from <https://primeminister.kz/ru/news/reviews/evraziiskiy-ekonomicheskii-soiuz-regionalnyy-centr-prityazheniya-investitsiy-i-vysokih-tehnologiy> [in Russian].
- 10 Reshenie № 12 «Ob osnovnykh napravleniiakh realizatsii tsifrovoy povestki Evraziiskogo ekonomicheskogo soiuzia do 2025 goda» ot 11 oktiabria 2017 g. (Protokol) (2017). [Decision No. 12 “On the main directions for the implementation of the digital agenda of the Eurasian Economic Union until 2025” dated October 11, 2017 (Protocol)]. *Vysshiy evraziiskii ekonomicheskii sovet — Supreme Eurasian Economic Council*, 29. Retrieved from [Org / ru / act / dmi / workgroup / Documents / %D0 %A1.pdf](http://org.ru/act/dmi/workgroup/Documents/%D0%A1.pdf) [in Russian].
- 11 Rasporiazhenie № 6 «O sozdaniy uslovii dlia razvitiia tsifrovoy ekosistemy torgovli v Evraziiskom ekonomicheskom soiuze» ot 30 aprelya 2019 g. (Protokol). (2019). [Decree No. 6 “On creating conditions for the development of a digital ecosystem of trade in the Eurasian Economic Union” of April 30, 2019 (Minutes)]. *Evraziiskii mezhpriatelstvennyi sovet — Eurasian Intergovernmental Council*. Retrieved from <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=F41900145> [in Russian].
- 12 Reshenie № 4 «O proekte resheniia Evraziiskogo mezhpriatelstvennogo soveta «O mekhanizmax realizatsii proektov v ramkakh tsifrovoy povestki Evraziiskogo ekonomicheskogo soiuzia» ot 18 yanvaria 2019 g. (Protokol) (2019). [Decision No. 4 “On the draft decision of the Eurasian Intergovernmental Council On mechanisms for implementing projects within the digital agenda of the Eurasian Economic Union” dated January 18, 2019 (Minutes)]. *Sovet Evraziiskoi ekonomicheskoi komissii — Council of the Eurasian Economic Commission*, 1. Retrieved from <http://docs.cntd.ru/document/553853914> [in Russian].
- 13 Global Digital Trade1: Market Opportunities and Key Foreign Trade Restrictions, 2017. Retrieved from <https://www.usitc.gov/publications/332/pub4716.pdf>
- 14 Doklad o razvitiy tsifrovoy (internet) torgovli EAES. (Proekt). (2019). [Report on the development of digital (Internet) trade in the EAEU (Draft)]. *Evraziiskaia ekonomicheskaja komissia — Eurasian Economic Commission*, 74. Retrieved from [D: / COMP / Downloads / % D0 % A1 % 20 \(4\). pdf](D:/COMP/Downloads/%D0%A1%20(4).pdf) [in Russian].
- 15 Strany EAES obiediniaet ne tolko ekonomika (2020). [The EAEU countries are united not only by the economy]. *Sputnik Kyrgyzstan*. 12 June. Retrieved from https://m.uz.sputniknews.ru/radio/20200612/14331312/Uralov-strany-EAES-obedinyaet-netolko-ekonomika.html?mobile_return=no [in Russian].
- 16 Reshenie Vysshego Evraziiskogo ekonomicheskogo soveta ot 11 oktiabria 2017 g. № 12 «Ob osnovnykh napravleniiakh realizatsii tsifrovoy povestki Evraziiskogo ekonomicheskogo soiuzia do 2025 g.» [Decision of the Supreme Eurasian Economic Council dated October 11, 2017 No. 12 “On the Main Directions for the Implementation of the Digital Agenda of the Eurasian Economic Union until 2025”]. Retrieved from [http://www.consultant.ru / document / cons _doc_ Zakon _282472](http://www.consultant.ru/document/cons_doc_Zakon_282472) [in Russian].
- 17 Blagikh, I.A. Rol tsifrovoykh tekhnologii v razvitiy evraziiskoi integratsii [The role of digital technologies in the development of Eurasian integration]. *Problemy sovremennoi ekonomiki — Problems of the modern economy*, 3 (71) [in Russian].
- 18 Doklad o razvitiy tsifrovoy (internet) torgovli EAES (2019). [Report on the development of digital (Internet) trade in the EAEU]. Retrieved from [http://www.eurasiancommission.org/ru/act/dmi/workgroup/Documents/%D1 %8F.pdf](http://www.eurasiancommission.org/ru/act/dmi/workgroup/Documents/%D1%8F.pdf) [in Russian].
- 19 Razrabotka modeli monetizatsii dannykh, sobrannykh pri tsifrovoy torgovle, aktualna dlia vseh kompanii (2020). [The development of monetization models for data collected in digital trading is relevant for all companies]. Retrieved from <http://www.tazabek.kg/news:1623084> [in Russian].

А.М. Садыкова*, З.А. Сабданбекова, А.С. Аманова

«Павлодар педагогикалық университеті» КеАҚ, Қазақстан
(E-mail: aygulsadyk@mail.ru; sabdanbekova@inbox.ru; amanova803@mail.ru)

Ресей империясындағы мемлекет пен діннің қарым-қатынасы тарихынан

Мақалада Ресейдегі патшалық билік кезеңіндегі мемлекет пен шіркеудің қарым-қатынасының аспектілері қарастырылған. Мәселенің жан-жақты, терең зерттелуі бүгінгі таңда өзін зайырлы деп таныған әрбір қоғам үшін теориялық тұрғыдан маңызды. Өйткені зайырлы мемлекеттің дамуы жағдайында мемлекет пен дін арасындағы қатынастардың реттелуі мәселесі, мемлекеттік-конфессиялық қатынастардың қажетті үлгісін таңдау тұрақтылықтың немесе, керісінше, қоғамды тұрақсыздандырудың кепілі бола алады. Осыған байланысты тарихи тәжірибені теориялық жалпылау мәселесі маңызды. Материалдарды зерттеу және талдау І Петрдің билігі кезінде мемлекет пен шіркеу арасындағы өзара қатынастардың сипаты өзгеретінін көрсетеді. Автономия белгілерін сақтаған шіркеу қайта құру нәтижесінде толық тәуелсіздіктен айырылады. Петр реформаларынан кейінгі екі ғасыр Орыс шіркеуінің тарихында синодтық кезең ретінде белгілі.

Кілт сөздер: мемлекеттік-конфессиялық қатынастар, дін, православие, шіркеу, зайырлы қоғам, патшалық Ресей, мемлекет пен шіркеудің симфониясы, синод, І Петр реформалары, діни құндылықтар.

Kіріспе

Қазіргі постсекулярлық қоғамда діни құбылыстар тез қарқынмен дамып, жалпы діннің қоғамдағы орны мен ролі мәселесі күннен-күнге өзектілігін арттыруда. Зерттеуші. Б. Сатершиновтың айтуынша, әлем елдеріндегі сияқты Қазақстан қоғамында да бүгінде кеңінен таралып келе жатқан мультикультурализм идеясы құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғам орнатудың өзектілігін арттырып, бұл өз алдына мемлекеттік-конфессиялық қатынастар саласына да ықпалын тигізуде [1]. Көптеген діни ұйымдар мен бағыттардың іс-әрекетінің жандануы, діннің қоғамдық процестерге ықпалының өсуі мемлекеттік-конфессиялық қатынастардың неғұрлым тиімді үлгісін қалыптастыруды қажет етеді. Осыған байланысты бүгінгі әлемде қалыптасқан үлгілерді зерттеумен қатар осыған дейінгі тарихи кезеңдерде орын алған тарихи тәжірибені де жан-жақты зерттеп-зерделеу маңызды болып табылады.

Патшалық Ресей мемлекеті аумағында мемлекеттік-конфессиялық қатынастар тарихына қатысты бірқатар еңбектер белгілі. Олардың ішінде ресейлік зерттеушілер А.Н. Кашеваровтың [2], Ю.А. Бабиновтың [3], О.В. Попованың [4] ресейлік қоғамдағы мемлекет пен дін арасындағы өзара қатынас тарихының әр түрлі аспектілері қарастырылып, талданатын еңбектерін атап өтуге болады.

Д. Поспеловский және М.В. Шкаровский кітаптарында Орыс православие шіркеуінің тарихына арналған кең көлемді зерттеу материалдары қамтылады [5–6].

С.Л. Фирсовтың империялық кезеңдегі шіркеу тарихына байланысты зерттеуінде II Николай патшаның дінге қатысты саясаты талданса [7], Р. Пайпс жалпы империя кезеңіндегі шіркеуді мемлекеттің қызметшісі ретінде көрсетеді [8].

Зерттеу барысында пайдаланылған маңызды дереккөздердің бірі — Ресей империясының заңдар жинағы болып табылады [9].

Зерттеу әдістері

Жұмыстың методологиялық негізі ретінде тарихилық, объективтілік принциптері және тарих-мәдени процестерді зерттеудің диалектикалық әдісі, сонымен бірге, М. Шкаровский, Д. Поспеловский, Ю. Бабинов, С. Фирсов, Р. Пайпс, Х. Дилип сынды зерттеушілердің еңбектеріндегі ғылыми тұжырымдар алынды. Тарихилық принципі мемлекет пен дін арасындағы қарым-қатынасты статикалық қалыпта емес, керісінше уақыт тұрғысынан өзгеруі, эволюциялық дамуы жағдайында қарастыруға мүмкіндік береді.

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: aygulsadyk@mail.ru

Зерттеу барысында индукция мен дедукция, талдау мен синтездеу сынды жалпы ғылыми әдістер және мәселелік-хронологиялық, салыстырмалы талдау, тарихи-типологиялық сияқты арнайы тарихи әдістер қолданылды.

Талқылау

XVIII ғасырдың бірінші жартысында I Петр реформалары «Мәскеу — үшінші Рим» деген ескі идеологиядан арылып, шіркеуді мемлекет мүддесіне қызмет еткізуді көздеді [10]. I Петр патриаршылдықты жойып, оның орнына жаңа жоғарғы шіркеу мекемесі — синодты енгізді. Нәтижесінде шіркеу мемлекеттік билікке бағынып, мемлекеттік аппараттың идеологиялық құралына айналды. Дінбасылар мемлекет қазынасынан қаржыландырылып, діни лауазымдарды тағайындаудың дәстүрлі тәртібі жойылды, шіркеу тікелей мемлекеттік органдар тарапынан басқарылатын болды. Мемлекетке бағынған шіркеу жаңа міндеттерді атқарды. Ол билеуші билікке қатысты бағынушылық сананы тәрбиелеп, қоғамда қалыптасқан тәртіпті сақтауға және самодержавие идеяларын насихаттауға мәжбүр болды. Дінбасылар патша алдында ант беруге міндеттелді.

I Петр патшаның 1722 жылғы 28 сәуірдегі жарлығы бойынша дін қызметкерлері тәубе етуге келген адамдардың мемлекетке опасыздық жасау немесе бүлік ұйымдастыру ниеті байқалған жағдайда тәубе ету құпиялылығына қарамастан хабарлауға міндетті болды. Бұл талап басқа діндерге де қатысты болды [11: 5–6]. Архиерей кафедралары ішінде иерархтарды тағайындау мен орын ауыстыру ісіне мемлекет араласты. Шіркеу билеушіден айдауда жүрген дін қызметкерлері үшін кешірім сұрау құқығынан айырылды. Мемлекеттік жүйе тарапынан болған әділетсіздіктер үшін шіркеу де жауапты болды. Қарапайым халық шіркеуді мемлекеттік аппараттың бір бөлігі деп қарады [2: 67–68]. Шіркеудің институт ретінде беделі төмендеді. Приход, әсіресе, ауыл дінбасылары полицей рөлін атқарды, үкіметке әскерге қажетті рекруттар есімдері мен санын, үкіметке қарсы әрекеттер туралы хабарлауға міндетті болды [5: 16].

Дін қызметшілері кінәлі не қылмыскер болып табылғандарды хабардар етіп, куәгерлерді заң алдында куәлік беруге алып келуге міндеттелді. Сот шешімін жүзеге асыруға қатысты кейбір қызметтер де жүктелді. Олардың ішінде приходқа сот шешімін жариялау, монастырларға айдалып барғандарға қамқорлық ету болды. XIX ғасырдың бірінші жартысында шіркеуді мемлекеттендіру үдерісі аяқталды. 1882 жылы Ресей империясы Заңдар жинағына сәйкес православие діні мемлекеттегі үстем дін деп танылды. Шіркеудің жоғарғы билеушісі православие дінін ұстанған император болды.

Орыс православиесі және патшалық билік арасындағы тығыз байланыс бастаулары заң тұрғысынан бекітілген византиялық «симфония» идеясымен байланысты болды [3: 6]. Католицизм кең тараған батыс елдерінде билікті құдайдан деп түсіндіретін теократия идеясын ұсынса, православиелік Русь Византия тәжірибесін ескеріп, «симфония» идеясын қабылдады [4: 221]. «Симфония» шіркеу мен мемлекет арасындағы рухани одақ пен өзара үйлесімді әрекеттесуге негізделеді [3: 6–7], бірақ зайырлы және діни биліктің ықпал ету салалары ажыратылды. Константинопль құлағаннан кейін православие орталығына айналған Русь өз идеологиясын қалыптастырып, орыс православиесінің жоғарғы үстемдігі туралы идеяны негіздеді. Православиелік әлемде гректер емес, орыс халқы үстем орынды иеленіп, православиелік шіркеуді византиялық император емес, орыс билеушісі басқаруы тиіс деп танылды [4: 221]. Яғни шіркеу патша билігін құдайдан деп біліп, монархияны христиандық тұрғысынан мемлекеттік биліктің ең жақсы түрі деп таныды. Патшаны құрметтеу адамның саяси ниеттестігі екенін көрсетіп қана қоймай, православиеге беріктігін дәлелдеді.

Императорды мадақтап, қоғамдық тәртіптің сақтаушысы болған дінбасылар қарапайым халыққа қарағанда бірқатар жеңілдіктерге ие болды. Ол алым беру мен әскери міндеткерліктен босатылды, оларға қатысты тән жазасы қолданылмады. Дін қызметшілері және дьякон балаларына азаматтық қызметке орналасу барысында артықшылықтар беріліп, басқа сословиеге өту құқығы болды. Мемлекет шіркеу органдарын едәуір қаржыландырып, құрылыс, жөндеу жұмыстары мен миссионерлердің ақысына, дінбасылар үшін ерекше белгілерді жасауға, басқа да шығындарға қаражат бөлетін. Ресейде 1649 жылы Собор жинағы заманынан дін бостандығы қағидасы толық жарияланған емес. Барлық діндер үстем, төзімді және қудаланған болып негізгі үш топқа жіктелді. Үстем дін болып православие саналды. Төзімді діндерге католик, протестанттық, армян-грегориан діндері, ескі дәстүрді ұстанушылар, әр түрлі христиандық секталар мен иудейлік, мұсылман, буддизм, пұтқа табыну жатқызылды. Көптеген ғасырлар бойы Ресейде халықтың басым бөлігі

православие дінін ұстанған. 1897 жылғы мәлімет бойынша православие дінін ұстанушылар саны 87,3 млн. адам немесе империя халқының 69,5 пайызын құрады. Православие шіркеуінің ерекше рөлін ескере отырып, үкімет ғибадатхана, монастырлар және дінбасылар санын үнемі арттыруға мүдделі болды. Мысалы, XIX ғасырдың 60-жылдарының басында Ресейде 37 428 шіркеу, 12 392 кіші шіркеу мен 614 монастыр болса, 1905 жылы шіркеулер саны 48 375, кіші шіркеу — 20 583, ондағы діни қызметкерлер саны 103 970-ке жетті. Ал, 1912 жылы елде 53 902 шіркеу, 23 204 кіші шіркеу, 110 870 діни қызметкерлері бар 870985 монастыр есептелді [3: 6–8].

Заң тұрғысынан католик, протестанттық және басқа конфессия негіздерін насихаттауға тиым салынды, бірақ оларға жер бөліп, ғибадатхана салуға тиым салынбады. Ресей империясының Заңдар жинағына сәйкес бағынышты халыққа және Ресейде тұратын шет ел өкілдеріне, мұсылман не иудейлік болғандығына қарамастан, өз дінін ұстанып, құдайға құлшылық етуге рұқсат етілді. Тек әркімнің діни ғұрыпты орындау кезінде билеуші патшаны мадақтауы заңмен міндеттелді. Ресей империясында мемлекеттік мектептерде діни ілімді оқу міндетті болып саналды. Дінбасылар балалар тәрбиесін қадағалап, оқулықтарға шіркеу цензурасы орнады. Жастарға бағытталған діни әдебиет көптеп шығарылды. Ата-аналар балаларына діни тәрбие беруге міндеттелді [3: 8]. Дін мен шіркеу құқық қорғау органдарының қорғауында болды. Мысалы, құдайға құлшылық ету барысында тәртіп қадағалау, шіркеу ережелерінің орындалмағаны, православиенен бас тарту үшін ескерту айтып, жазалау міндеті полицияға жүктелді. Тәртіп бұзушылық қатаң жазаланды. Құдайға тіл тигізу үшін мал-мүліктен айырылып, ауыр жұмыстарға жер аударылатын болды.

Мәдени тұрғыдан қарағанда шіркеуге, оның зор ықпалында болған халықтың шаруалар, көпестер (негізінен ескі дәстүрлі), мешандар сынды бөлігіне тән теократиялық ойлау мен мәдениет І Петр және оның мирасқорларының батыстық-секулярлық абсолюттік империясымен толық диссонанс жағдайына түсті [5: 16]. Орыс шіркеуі мемлекеттік аппаратпен біте қайнасып, монархияға бағынса да, Ұлы Петрге дейін ол жеке институт пен автономияның кейбір белгілерін сақтап қалды. 1666 жылы шіркеу жиынында қайта бекітілген византиялық «симфония» қағидасы теориялық тұрғыдан өз күшін жоймаған. Шіркеу мемлекеттен бөлектеніп, оның өз патриархы, әкімшілік, сот, салық органдары және өз иеліктері болды. Шіркеуге қарасты болғандар алым төлеп, қажет жағдайда шіркеу сотымен жазаланатын болды. Петр патша кезінде шіркеу бар автономдығынан айырылды. Патриаршылдық жойылып, шіркеу қаражаты кәмпескеленді, шіркеу соты өз күшін жойды. Сөйтіп шіркеудің мемлекетке тәуелділігі артты [8].

Зерттеуші Р. Пайпс пікіріне сәйкес, орыс шіркеуі басқа христиандық шіркеулерге қарағанда секуляризацияға аса қарсылық танытпады. Петр православие шіркеуін жақтамады, өйткені дінбасылар орта ғасырларда иеленген артықшылықтардың арқасында алым төлемей, мемлекетке қызмет істемей, барщина мен алым-салық ретінде ел байлығының біраз бөлігін иеленіп алған. Салық мәселесі де Петр реформаларында маңызды болды. Петр таққа отырғанда шіркеуге жаңа жерлерді иеленуге тиым салынса да, шіркеу өз дәулетін сақтады. Жоғарғы сословие өкілдері ортасында өлім алды өсиетте шіркеуді елеу дәстүрі сақталып қалды. Ірі жер иелеріне тиым салынғанмен, патшалардың өздері монастырларға сыйлық тарту етіп отырған. Қарқынды жүргізілген орыс экспансиясы нәтижесінде дінбасылардың қолында шоғырланған ұлттық байлық қоры азайғанымен, салыстырмалы түрде қарағанда, әлі де айтарлықтай болды. Мысалы, Петр патшаның билік басына келген кезінде барлығы 12–13 миллион шаруа болса, соның 750 мыңы дінбасыларға қарасты болды. 1696 жылы Петр приход және монастыр дінбасыларына шіркеу мүлкінен түскен табысты өз еріктерімен пайдалануына шек қойды. Патриарх Адрианның өлімінен кейін, Петр шіркеу әкімшілігін таратуды көздеді. Патриарх ізбасарын тағайындаудың орнына ол ғалым, украиндық діни қызметкер Стефан Яворский кандидатурасын бекітті. Шіркеу мүлкі, басқа да істерді Монастыр Приказы қадағалайтын болды. Приказ, сонымен бірге, шіркеу вотчиналарында әкімшілік, сот, салық салу жүйесін де бақылады. Шіркеу мүлкі мемлекеттік меншікке өтпеді. Бірақ оның мемлекеттік құрылымға енгізілгені соншалық, жарты ғасырдан кейін шынайы түрде жүзеге асырылған секуляризация формальды болып көрінді. 1701 жылдан бастап монастырлар өз табыстарын мемлекет қазынасына беруге тиесілі болды. Оның орнына жалақы алатын. Бірақ бұл қағида үкімет тарапынан жүйелі түрде жүзеге асырылмады.

Петрдің дін саясатының шарықтауы 1721 жылы шыққан «Діни регламенттің» (бұдан былай Регламент — *автор*) қабылданумен байланысты болды. Регламентке сәйкес приход және монастыр дінбасыларының қызметіне шектеу қойылды. Регламент орыс шіркеуінің бюрократиялық конституциясы іспетті болды. Патриаршылдық жойылды. Оның орнына алғашқыда «Діни коллегия»

құрылып, кейін оның орнын Қасиеті Басқарушы Синод (бұдан былай Синод — *автор*) алмастырды. Синод дін істері жөніндегі министрлік болатын. Оның басшысы обер-прокурор әдетте әскери шенеунік қатарынан тағайындалатын, ол үшін діни атақтың қажеті жоқ болатын. 1917 жылға дейін Синод орыс шіркеуін басқарып келді. Синодтың құрылғанынан бастап шіркеу жеке институт ретінде қызметін тоқтатып, ресми түрде мемлекеттік аппаратпен қосылды. «Регламенттің» дінбасыларға қатысты кейбір міндеттемелері Петр кезінде шіркеудің саясиландырылуы деңгейін анықтайды. Мысалы, діни қызметкерлер патша алдында адалдық анттын беретін болды [9: 314–315]. Сонымен бірге, приход дін қызметшілері император немесе мемлекетке қауіптің төнуі туралы ақпарат білген жағдайда (ол тіпті тәубе ету кезінде алынған ақпарат болса да) бірден хабар беруге тиіс болды [9: 701].

Регламент жарияланғаннан кейін орыс дін қызметшілері жүйелі түрде полициямен бірге қызмет істеді. Мысалы, Петр билігінің соңғы жылдары, үкімет жан басына тиесілі алым-салықты енгізу мақсатында халық санағын өткізу үшін дін қызметшілеріне халық санағынан бас тартқандарды анықтап, табу міндеттелді. Әйтпесе, оларға дүре соғылып, Сібірге жер аударылатын болды. Сөйтіп XIX ғасырда саяси өзгеше ойды ұстанушылар туралы құпия хабар жеткізу дін қызметшілерінің қатардағы міндеті саналатын. Регламенттің жариялануына қатысты белсенді қарсылық көрсету туралы ақпарат жоқ. Бұдан шығатын қорытынды — орыс шіркеуі үшін ең маңыздысы оның сиқыршылық элементі болды. Петрдің литургия, құпияшылықпен жұмысы болмады. Басқа қай жағынан болса да, шіркеу оған бағынуға дайын болды. Осыған байланысты 1762 жылы III Петрдің шіркеуді меншігінен айыру саясаты да қарсылыққа тап болмады. Барлық шіркеу және монастырь жерлері мемлекеттендірілді. Екі жылдан кейін II Екатерина патша кезінде бұл саясат жалғасын тапты. 1767 жылы шіркеу жеріне орналасқан миллионға жуық шаруа мемлекетке қарасты болды, ал приход пен монастырь дінбасылары жалақыны мемлекеттік қазына есебінен алатын болды. Мемлекет меншігіне өткен шіркеу мүлкінен жылына миллион рубль табыс алған монархия 400 мыңын ғана дінбасыларға қайтарды. Жері жоқ монастырлар мемлекетке табыс әкелмегендіктен жабылды. Нәтижесінде олардың саны екі есе қысқарды. Ресейде болған 954 монастырь ішінен 1764 жылы 569-ы жабылды. Қалған 385 монастырдың 161-іне ғана үкімет қаражат бөлді, ал қалған 224-і өз қаражаттарына өмір сүрді. Бұл шаралар да қарсылыққа тап болмады. Батыс Еуропада шіркеу жерлерінің мемлекет меншігіне өтуі Реформацияның қуатты қозғалтқышы болса, Ресейде ол байсалды сипатта жүзеге асты. Дін қызметшілерінің жалақысы мемлекеттік қазына есебінен берілетін болғандықтан үкімет тізімі бар шіркеу штатын жасады. I Петр бұйрығына сәйкес «артық» (яғни приходы жоқ) дін қызметшілері әскер қатарына шақырылды немесе алым төлейтін сословие қатарына өтетін болды. Бірақ XVIII ғасырда бұл қағида, қажетті мамандардың жетіспеушілігінен, қатаң түрде жүзеге аспады. Тек 1860 жылы діни тұлғалардың штаты жасалып, жалақы алатын дін қызметшілерінің саны приходтар санына сәйкес реттелді [8].

II Екатерина 1790 жылы епархия шекараларын губерниялық әкімшілік шекараларымен біріктіру арқасында шіркеуді бақылауды жеңілдетті. Сөйтіп, жоғарыда аталған шаралар нәтижесінде XVIII ғасырда орыс дінбасылары шенеуніктерге ұқсайтын болды. Р. Пайпс шіркеу әрекетін сынға алады. Оның пікірінше, шіркеу консервативті философия мен мемлекетке дәстүрлі бағынушылықтың кесірінен либералдық күш ретінде өзін көрсете алмады. Бірақ ол екі істі жүзеге асыруға міндетті болатын. Ең алдымен, ол Матвей Евангелиесінде айтылып (22: 16–22), Византиялық шіркеу теориясында нақты негізделген зайырлық пен діни биліктің қатар өмір сүруі қағидасының орнығуын талап етуі тиіс еді. Бұның нәтижесінде ол елдің рухани өміріне үстемдік етіп, зайырлы билікті шектеген болар еді. Бірақ, ол, керісінше, сол кезде Ресейде зайырлы биліктің шектен тыс орнығуына жол беріп, бұның салдары кейінгі дәуірлерден де көрініс тапты. Екіншіден, шіркеу қарапайым христиандық құндылықтар үшін күреспеді. Ол христиандық әдепке қарама-қайшы келетін басыбайлық құқыққа қарсы шығуы тиіс еді. Христиандықтың бірде-бір тармағы әлеуметтік және саяси әділетсіздікке бұндай немқұрайлықпен қараған емес. Александр Солженицын пікірімен қосылар болсақ, егер орыс шіркеуі Польшада сияқты, өз тәуелсіздігі үшін күресіп, халыққа үндеу тастаған болса, соңғы бірнеше жүз жылдық орыс тарихы анағұрлым адами әрі үйлесімді болар еді. Әлеуметтік және саяси әділетсіздік үшін күрескен халық үшін орыс православие шіркеуінің беделі төмендеді. Пайда болған рухани бос кеңістік зайырлы идеологтар үшін қолайлы болды. Христиандық бойынша бақилықта нәсіп ететін жұмақты олар жер бетінде орнатуға тырысты [8].

Ортағасырларда Ресейдегі дін жағдайы Еуропа елдерімен ұқсас, яғни діннің рөлі үстем болды. Жаңа дәуірде Еуропада модернизация үдерісінің маңызды бір бөлігі болып саналған діннің

мемлекеттен бөлінуі үдерісі нәтижесінде зайырлы мемлекет қалыптасты. Дін және мемлекет әрқайсысы автономды болып, бір-бірінің ісіне араласпады. Ал, І Петр реформалары шіркеуді мемлекетке бағындырды, демек зайырлы мемлекет идеясына қайшы келді. Патша І Николай билігі кезінде қалыптасқан шіркеуді басқару жүйесі 1917 жылға дейін сақталды. Православтық шіркеуді патша басқарды. Оған обер-прокурор мен Синод пленумы бағынды. Обер-прокурор және Синодтың жеке кеңселері болды. Обер-прокурор қызметкерлері ішінде кеңсе хатшысының рөлі басым болды. Обер-прокурор кеңсесіне шіркеу, діни қызметкер мен шіркеу қызметкерлерін басқарған діни консисториялар тәуелді болды. Синод кеңсесіне епархиалдық епископтар, викарий, епархиялық үйлер бағынды. Дінбасылар монахтық және ақ деп екі топқа бөлінді. Біріншісіне митрополит, архиепископ, епископтар, монастырларда архимандрит, игумен, иеромонах, монах, иеродиакон, послушник жатқызылды. Екінші топқа протопресвитер, протоирей, иерей, дьякон сынды діни қызметкерлер мен пономарь, причетник, псаломщик, дьячок сияқты шіркеу қызметкерлері енді. Патша үйі, әскер және флот қажеттіліктеріне қызмет ететін діни қызметкерлер шіркеу басқару жүйесінде маңызды орын алды. Патша үйі үшін діни қызметкерді патша өзі тағайындады. Шіркеуді басқару жүйесінде ол епископтан кейін екінші орында болды. Бас штаб пен әскер обер дін қызметшісі әскери горнизон дінбасылары мен шіркеулерді және әскери бөлім, бірлестіктерге қарасты жорық шіркеулерін басқарды. Обердің қызметшісі, бір жағынан, әскери министрлікке бағынса, екінші жағынан Синодқа бағынды. Әскер және флот дінбасыларына әскерде моральдық жағдайды реттеу және приход дінбасылары атқарған бірқатар қызметтер міндеттелді. Мысалы, полктағы дін қызметшісі тәубе ету мекемелерін, азаматтық хал-ахуал актілері бойынша жазбалар, т.с.с. жүргізді [3: 9–10]. Сөйтіп І Петр енгізген синодтық жүйе патша І Николай билігі кезінде обер-прокурор бейнесіндегі азаматтық шенеуніктің Синод пен дінбасыларға қатысты деспоттық диктатура ретінде толығымен қалыптасты [5: 19]. Православие Ресейде өзіне тән діни рөлінен айырылып, көп жағдайда, ұлтшылдық және саяси қызмет атқарды, сенім дағдарысқа ұшырады.

Синодтың обер-прокуроры Константин Петрович Победоносцев (1880–1905 жж.) пікіріне сәйкес, шіркеуді басқару құрылымын өзгерту туралы қандай да бір әңгімелер мемлекеттік өмірдің «қалыпты» ағымына кедергі жасады, өйткені шіркеу және патшалық билік біртұтас еді. Сол себепті обер-прокурор петрлық синодтық жүйені өзгертуге қарсы болды. К. Победоносцев православие дін қызметкерлерін заманның өзекті мәселелеріне жақындатпай, олардың интеллектуалдық деңгейінің төмендеуі мен клирдің әлемнен ажырауын көздеді [7: 13–14]. Сол кездегі жағдайды митрополит Арсений Киевский «шіркеуге қамқорлық жасалып жатқандай көрінгенімен, шын мәнінде, біздер дін катал қуғынға ұшыраған заманда өмір сүріп жатырмыз» деп бағалаған [5: 20]. Патшалық кезеңдегі орыс православие шіркеуінің жағдайына қатысты ХІХ ғасырдың соңында өмір сүрген көптеген шіркеу қайраткерлері симфония идеясының тарихи тұрғыдан өз мәнін толығымен жойғандығын мойындады [12: 147].

Христиандықты, сонымен бірге діни-саяси концепцияларды Византиядан қабылдаған Русь кезеңінде православие шіркеуі ерекше мәртебеге ие болды. Бұл концепциялар ХІХ–ХХ ғасырларда православие дінінің дағдарысқа ұшырауына ықпал етті. Константиннен бастап византиялық императорлар шіркеуді толық бақылауға алып, патриархтарды тағайындайтын болды. Заң тұрғысынан билік шектелмеді. Симфония идеясы негізінде шіркеудің қоғамды біріктіру мен тұрақтандыру қабілетін іске асыруға мүмкіндігі болып, оның рухани-өнегелік, діни-ағартушылық қызмет мінездің жұмсаруына, отбасы өмірінің тұрақты болуына, мемлекеттік заңнамаға христиандық қағидалардың енгізілуіне септігін тигізетін. Бірақ, ХV ғасырдың соңы — ХVІ ғасырда шіркеу қоғамдық институт ретінде мемлекетке бағындырыла бастап, күнделікті өмірді формальды реттеумен шектелді [6: 13–14]. І Петр заманынан 1917 жылға дейін уақыт аралығын қамтыған шіркеу тарихындағы синодтық кезең шіркеудің азаматтық шенеуніктік диктатура тарапынан бағындырылуымен сипатталған. Кейбір зерттеушілер бұл жүйені «полицейлік» деп атады. Протоирей Флоровский полицейлік жүйенің шіркеуге теріс ықпалын атап өтіп, мемлекеттің шіркеуге қамқорлық көрсетіп қана қоймай, оның міндеттерін өзіне алып, халықтың діни және рухани өміріне қатысты мәселелерді өзі шешеді деп тұжырымдайды [13: 83]. Яғни, шіркеу мемлекеттік мекемеге айналып, халық санасында оның қызметкерлері билік өкілдерімен теңесіп, билік саясаты үшін жауапты болды. Әлеуметтік қарсылық нәтижесінде сенім және шіркеу әлсіреді. Он жылдықтар бойы Синодты бір жақты көзқарасты, шіркеу өмірі мен қажеттіліктерімен санаспаған, шіркеудің мемлекет мүддесіне, билеушіге сөзсіз бағынуын талап еткен адамдар басқарды. Шіркеудің бейімделгіштік себебін осыдан іздеу қажет. Себебі, жүз жылдықтар бойы билікке жағымды қатынас,

кез келген жағдайда оған толық бағынушылық дәстүрі қалыптастырылды. Православиеде билікті құдайдан деп білген идея онымен күресу мүмкіндігін жоққа шығарды (мәселе күрес жолына түскен әр түрлі еретик пен сектанттық ағымдар туралы емес, ресми шіркеу ұстанымы туралы болып отыр). Тіпті, XIX ғасырдың басында шіркеу елде жанданып жатқан қоғамдық өмірден тыс қалды. Реформалардың оған ықпалы болмады. 1890 жылы Земство ережесі мен 1692 жылғы қалалық ережеге сәйкес православие дінбасыларына губерниялық, уездік мекемелерге және қалалық думаға сайланып, сайлауға қатысуға тиым салынды. Сөйтіп, шіркеу қоғамдық қозғалыстардан алыстатылды [4: 222–223]. Патшалық билік шіркеу ісіне барынша араласып, нәтижесінде шіркеу мен дінбасылар беделі төмендеді [3: 10].

Синодтық кезеңнің жағымсыз жақтары орыс православие шіркеуінің ішкі жағдайына теріс ықпалын тигізді. 1917 жылға қарай шіркеу басқару құрылымындағы төменгі буын — приходтар дербестігінен айырылып, қарапайым сенуші адамдардың шіркеу өміріне толық араласуға мүмкіндігі болмады. Аталғандардың барлығы шіркеу беделін төмендетіп қана қоймай, оны халыққа өнегелі ықпал ету мүмкіндігінен айырды. Шіркеу Ресей үшін өтпелі кезеңде ұлт пен ел бірлігінің ұйытқысы болудың орнына өзін-өзі қайта қалпына келтірумен айналысуға мәжбүр болды [2: 68].

XX ғасырдың басында Ресей қоғамында күрделі жағдайға байланысты зерттеуші Ю.А. Бабинов шіркеудің патшалық билікпен одағы, шіркеудің әлеуметтік доктринасының өзектілігін жоюы, әлеуметтік-экономикалық мәселелердің шешілмеуі, дінбасылардың билік басындағылармен жымдасуы — барлығы шіркеу дағдарысын тудырды деп ой қорытады. Діни құндылықтардың қоғамдық мәні жоғала бастады. Шіркеудің басқа қоғамдық институттар арасында беделі төмендеді. Осыған байланысты православие шіркеуінің көрнекті қайраткері архиепископ Никон Ресей жерін сенімсіздік, құдайсыздық, қандай болмасын терістеу дауылы шарпып өткенін айтып, сенушілер сенімінің әлсіреп, діни өмір құлдырап, қарапайым адамдар, діни тұлғалардың өмірді ұғынудан қалып бара жатқандарына алаңдаушылық танытты [3; 11].

Революция қарсаңында көптеген дінбасылар діни реформаларды жүзеге асырып, I Петр билігі тұсында орныққан шіркеудің басқару құрылымына өзгерістер енгізу қажеттігін түсінді. Шіркеу ішінде өзіндік «революциялық жағдай» қалыптасты. 1905 жылдан бастап дінбасылардың негізгі бөлігі Синод саясатына наразылық білдірді. Синод мүшелері де обер-прокурор К.П. Победоносцев ұстанымымен келіспей, 1905 жылы наурызда өзгерістерді мойындап, тез арада Бүкілресейлік Шіркеу дінбасыларының жиналысын (Поместный Собор — *автор*) шақыруды көздеді. 15, 17 және 22 наурызда болған Синод отырыстарынан кейін II Николай патшаға Ресейдегі шіркеудің мемлекеттік жағдайын қайта қарап, патриаршылдықты қалпына келтіру және аталған мәселелерді талқылау мақсатында Шіркеу дінбасыларының жиналысын шақыруды ұсынған баяндама жіберілді. II Николай патша ұсынысты мақұлдағанмен, жиналыс шақыруды кейінге қалдырды [6: 47]. Дегенмен, 1905–1907 жылдары бірінші орыс революциясы патшалық биліктің дін саясатын қайта қарауға себеп болды. Революцияның алғашқы жылында дін істеріне қатысты 15 заң мен жарлықтар қабылданды [3: 11]. 1905 жылы 17 сәуірде «Діни шыдамдылық негіздерінің нығаюы туралы» жарлығының қабылдануы қоғам өмірінде маңызды оқиға болды. Жарлықта «православие дінінен шығып, басқа христиандық дінді не діни ілімді қабылдағандар қуғынға ұшырамайды, кәмелетке толғандар өздері таңдаған дінді тұтуға ерікті деп танылсын» деп бекітілді [6: 50]. Яғни, дінді қуғындау тоқтатылып [3: 11], ескі дәстүрді ұстанушылар мен діни секта мүшелері шіркеу, мектеп, арнайы зираттар салу құқығын иеленсе, католиктер мен мұсылмандарға діни ғимараттарды салу мен жөндеуден өткізуге жеңілдік жасалды; құдайға құлшылық етуге және діни мектептерде туған тілде оқытуға рұқсат берілді. Православиеден басқа дінге өтуге мүмкіндік туды. Нәтижесінде 1905–1907 жылдары 170 мыңнан аса адам католик дініне өтсе, 36 мың — ислам, 10 мыңға жуық адам протестанттыққа, т.б. ауысты [6: 50]. Бірақ, қылмыстық статистикаға сәйкес, жарлықтан кейін діни тұрғыдан «теріс» ойлайтындарды қудалау тоқтатылған жоқ [3: 12].

II Николай патша алғашында берген уәдеде тұрмай, шіркеу дінбасыларының жиналысын шақырып, патриарх сайлауға рұқсат бермей, шіркеудің мемлекетке тәуелділігін сақтап қалды [5: 17]. Ол және жақтастары қоғамда қалыптасқан жағдайда православиелік шіркеуге дербестік беру дін және зайырлы билік арасындағы қайшылыққа алып келуі мүмкін деп санады. Ал, шіркеу дінбасыларының жиналысы «бүліншілікті шықпырту», ресейлік қоғамда алауыздық тудырып, саяси күн тәртібіне дінтұту еркіндігі туралы мәселенің көтерілуіне апарып соғатын еді [6: 51]. Патшалық биліктің дағдарысы епархия өкілдері мен епископаттың шіркеу және мемлекет арасындағы қатынастардың өзгеруіне деген үміттерін жандандырды.

М.М. Пришвин өз күнделігінде 1917 жылы 13 наурызда кездестірген орыс қариясымен болған әңгімесі барысында республика не монархия екеуінің қайсысын тандар едіңіз деген сұраққа қарияның республиканы таңдағанын жазады. «Маңдайы майланған патша (құдайдың нұры түскен — *автор*) ше?» деген сұраққа қария «Жазбаға сәйкес (Қасиетті жазбаға — *автор*) маңдайы майланған патшалар Михаилден басталып, Михаилмен аяқталады. Михаил соңғы, басқасы жоқ. Енді басқа уақыт келді, адам адамға жақындай түсуі тиіс, мүмкін Құдайды да танитын болар, әйтпесе оны да ұмытты ғой...» [14: 13] деген қарияның жауабы сол кездегі қоғамда орын алған діни хал-ахуалды көрсететінін атап өтеді.

Қорытынды

I Петрдің билік басына келгенге дейін мемлекет пен православие шіркеуі арасындағы өзара қатынас Ресей мемлекетінің саяси жүйесінің басты құрамдас бөлігі болып саналды. Қоғамда мемлекет пен дін арасындағы қатынастың византиялық үлгісі қалыптасты. Князьдік, патшалық билік дәстүрлі құқықтың сақталуымен шектеліп қана қоймай, шіркеудің жоғарғы билігі патшаға тәуелді болмады. I Петр реформалары нәтижесінде мемлекет пен шіркеу қатынастары византиялық симфония үлгісінен мемлекеттік шіркеу жүйесіне ауысты. Империя заңдарына сәйкес, шіркеудің қоғамдағы «үстем» дін ретіндегі мәртебесі патша және оның қол астындағы халықтың діні болуымен анықталды. Заңдық және құқықтық тұрғыдан шіркеу мемлекетке бағынды. I Петр кезеңінен XX ғасырдың басына дейінгі уақыт аралығы шіркеу тарихында синодтық кезеңнің орнауымен ерекшеленеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Сатершинов Б. Мемлекет пен дін арақатынасының өзекті мәселелері [Электрондық ресурс] / Б. Сатершинов // Адам әлемі. — 2012. — № 1 (51). — Б. 87–93. — Қол жеткізу режимі: <https://ehistory.kz/media/upload/54/2013/08/31/c5ca78192ea2995c8f770d42df843f3a.pdf>.
- 2 Кашеваров А.Н. Православная российская церковь и советское государство. 1917–1922 / А.Н. Кашеваров. — М.: «Крутицкое Патриаршее Подворье», 2005. — 440 с.
- 3 Бабинов Ю.А. Государственно-церковные отношения в СССР: история и современность / Ю.А. Бабинов. — Симферополь: Таврия, 1991. — 123 с.
- 4 Попова О.В. Взаимоотношения церкви и государства в СССР: традиции и опыт / О.В. Попова // Метаморфозы истории. — № 2. — 2002. — С. 219–245.
- 5 Поспеловский Д. Русская православная церковь в XX веке / Д. Поспеловский. — М., 1995. — 511 с.
- 6 Шкаровский М.В. Русская православная церковь в XX веке / М.В. Шкаровский. — М.: Вече; Лепта, 2010. — 480 с.
- 7 Фирсов С.Л. Церковь в Империи. Очерки из церковной истории эпохи Императора Николая II / С.Л. Фирсов. — СПб.: Сатисъ, 2007. — 460 с.
- 8 Пайпс Р. Россия при старом режиме [Электронный ресурс] / Р. Пайпс. — Режим доступа: <https://www.e-reading.life/chapter.php/43363/13/richard-payps-rossiya-pri-starom-rezhime.html>.
- 9 Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. — Т. VI. — СПб.: Типогр. Второго отделения Собственной его императорского величества канцелярии, 1830. — 815 с.
- 10 Сталин И.В. Первые итоги заготовительной кампании и дальнейшие задачи партии: Ко всем организациям ВКП (б): Сочинения : [В 18-и т.]. — Т.11 / И.В. Сталин. — М.: ОГИЗ; Гос. изд-во полит. лит-ры, 1949. — 420 с.
- 11 Dilip H. Between Man and Muhammad: The Changing Face of Central Asia / H. Dilip. — London: Harper Collins, 1994. — 402 p. Ma
- 12 Фурман Д. На пути к свободе совести / Д. Фурман, О. Марк. — М.: Прогресс, 1989. — 496 с.
- 13 Флоровский Г.В. Пути русского богословия / Г.В. Флоровский. — Вильнюс: ВПЕУ, 1991. — 602 с.
- 14 Главацкий М.Е. Хрестоматия по истории России. 1917–1940. — 2-е изд., перераб. и доп. / М.Е. Главацкий. — М.: Аспект Пресс, 1995. — 448 с.

А.М. Садыкова, З.А. Сабданбекова, А.С. Аманова

Из истории взаимоотношений государства и церкви в Российской империи

В статье рассмотрены аспекты взаимоотношения государства и церкви в России в эпоху имперского правления. Всестороннее и глубокое изучение данной проблемы имеет большое теоретическое значение для общества, которое сегодня признает себя светским. В условиях развития светского государства регулирование отношений между государством и религией, выбор необходимой модели государственно-конфессиональных отношений могут служить залогом стабильности или, наоборот,

дестабилизации общества. В связи с этим, особую актуальность приобретает вопрос теоретического обобщения исторического опыта. Изучение и анализ материалов показывают, что в период правления Петра I меняется характер взаимоотношений между государством и церковью. Церковь, сохранявшая признаки автономии, в результате преобразований, лишается полной самостоятельности. Последующие два столетия после петровских реформ известны в истории русской церкви как синодальный период.

Ключевые слова: государственно-конфессиональные отношения, религия, православие, церковь, светское общество, Российская империя, симфония государства и церкви, синод, реформы Петра I.

A.M. Sadykova, Z.A. Sabdanbekova, A.S. Amanova

From the History of State-Church Relations in Imperial Russia

The article studies aspects of the relationship between State and Church in Russia during the era of imperial rule. A comprehensive and in-depth study of this problem has theoretical importance for a society that today recognizes itself as secular. In the course of the development of a secular state, the regulation of relations between state and religion, the choosing of the necessary model of state-confessional relations can serve as a guarantee of stability or, conversely, destabilization of society. In this regard, the issue of theoretical generalization of historical experience is particularly relevant. The study and analysis of the materials show that during the reign of Peter I, the nature of the relations between State and Church was changed. The Church, which has retained the signs of autonomy, as a result of the transformations, was deprived of full independence. The next two centuries after Peter's reforms are known in the history of the Russian Church as the Synodal period.

Keywords: state-confessional relations, religion, orthodoxy, church, secular society, Russian Empire, symphony of church and state, synod, reform of Peter I.

References

- 1 Satershinov, B. (2012). Memлекet pen din araqatynasynyn ozekti maseleleri [Actual problems of the relationship between the state and religion]. *Adam alemi — Man's world*, 1(51), 87–93. Retrieved from <https://e-history.kz/media/upload/54/2013/08/31/c5ca78192ea2995c8f770d42df843f3a.pdf> [in Kazakh].
- 2 Kashevarov, A.N. (2005). *Pravoslavnaiia rossiiskaia tserkov i sovetskoe gosudarstvo. 1917–1922 [The Orthodox Russian Church and the Soviet State (1917–1922)]*. Moscow: Krutitskoe Patriarshee Podvorie [in Russian].
- 3 Babinov, Yu.A. (1991). *Gosudarstvenno-tserkovnye otnosheniia v SSSR: istoriia i sovremennost [State-Church Relations in the USSR: History and Modernity]*. Simferopol: Tavriia [in Russian].
- 4 Popova, O.V. (2002). Vzaimootnosheniia tserkvi i gosudarstva v SSSR: traditsii i opyt [Church-State Relations in the USSR: Traditions and Experience]. *Metamorfozy istorii — Metamorphoses of history*, 2, 219–245 [in Russian].
- 5 Pospelovskii, D. (1995). *Russkaia pravoslavnaia tserkov v XX veke [The Russian Orthodox Church in the XXth century]*. Moscow: Respublika [in Russian].
- 6 Shkarovskii, M.V. (2010). *Russkaia pravoslavnaia tserkov v XX veke [The Russian Orthodox Church in the XXth century]*. Moscow: Veche; Lepta [in Russian].
- 7 Firsov, S.L. (2007). *Tserkov v Imperii. Ocherki iz tserkovnoi istorii epokhi Imperatora Nikolaia II [The Church in the Empire. Essays from the Church History of the era of Emperor Nicholas II]*. Saint Petersburg: Satisie [in Russian].
- 8 Paips, R. (2012). Rossiia pri starom rezhime [Russia under the old regime]. I. Zakharov (Ed.). Moscow. Retrieved from <https://www.e-reading.life/chapter.php/43363/13/richard-payps-rossiya-pri-starom-rezhime.html> [in Russian].
- 9 Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii s 1649 g. (1830). [The Complete Collection of Laws of the Russian Empire since 1649], 6. Saint Petersburg: Tipografiia Vtorogo otdeleniia Sobstvennoi ego imperatorskogo velichestva kantseliarii [in Russian].
- 10 Stalin, I.V. (1949). *Pervye itogi zagotovitelnoi kampanii i dalneishie zadachi partii: Ko vsem organizatsiiam VKP (b): Sochineniia [The first results of the procurement campaign and further tasks of the party: To all organizations of the CPSU(b): Essays]*, 11. Moscow: OGIZ; Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoi literatury [in Russian].
- 11 Dilip, H. (1994). *Between Man and Muhammad: The Changing Face of Central Asia*. London: Harper Collins.
- 12 Furman, D., & Mark, O. (1989). *Na puti k svobode sovesti [On the way to freedom of conscience]*. Moscow: Progress [in Russian].
- 13 Florovskii, G.V. (1991). *Puti russkogo bogosloviia [The Ways of Russian Theology]*. Vilnius: VPEU [in Russian].
- 14 Glavatskii, M.E. (1995). *Khrestomatiia po istorii Rossii. 1917–1940 [A textbook on the history of Russia 1917–1940]*. Moscow: Aspekt Press [in Russian].

З.Г. Сактаганова*

*Центр этнокультурных и историко-антропологических исследований,
Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: zauresh63@mail.ru)*

Лагеря ГУЛага в Казахстане: об этапах истории создания и функционирования

Цель данной статьи — постановка проблемы об этапах истории лагерей ГУЛага в Казахской ССР. Проведено сопоставление имеющихся версий российских и казахстанских исследователей по вариантам этапов лагерной системы в СССР и КазССР. Автором предложен собственный вариант периодизации в истории казахстанских лагерей (4 периода), отмечены наиболее характерные признаки каждого этапа. Объектом анализа стали данные о казахстанских лагерях из опубликованных и неопубликованных источников. На основе использованных материалов изложены данные по количеству и дислокации лагерей системы ГУЛага в Казахской ССР. Кратко приведены факты создания и функционирования 22 находившихся в КазССР лагерей и самостоятельных лагерных отделений ГУЛага. Кроме того, представлена таблица, где в алфавитном порядке систематизированы казахстанские лагеря ГУЛага в период 1930–1959 гг. Даны краткая характеристика исправительно-трудовых лагерей и сведения о местонахождении архивов ликвидированных лагерей и строителей ОГПУ–НКВД–МВД СССР в указанные выше годы.

Ключевые слова: история Казахстана, пенитенциарная система, лагерная система, ГУЛаг, исправительно-трудовые лагеря в Казахской ССР, лагеря, лагерные отделения, лагерные пункты.

Введение

Главное управление лагерей, с хорошо известной всему миру аббревиатурой ГУЛаг, было создано в 1930 г. и, спустя 10 лет, стало одним из подразделений огромной лагерно-тюремной системы СССР. Однако карательно-репрессивная система лагерей сформировалась гораздо раньше, почти с первых лет возникновения советского государства. Система лагерей будущего ГУЛага будет заложена в 1919 г. Постановлением ВЦИК № 235 «О лагерях принудительных работ», по которому создаваемая система передается во ведение НКВД. В целом, места заключения были рассредоточены за период их существования с 1918 по 1960 гг. по трем ведомствам: ВЧК, ОГПУ–НКВД–МВД и НКЮ.

Первые концентрационные лагеря в РСФСР были созданы в 1918 г. Именно тогда выходит ряд приказов о создании концентрационных лагерей, в частности, Приказ наркома по военным делам Л.Д. Троцкого от 8 августа 1918 г.; Приказ ВЧК от 2 сентября 1918 г. «О красном терроре». В Приказе ВЧК при СНК РСФСР «О красном терроре» за подписью председателя ВЧК Ф. Дзержинского в пункте 2 обозначено: «Арестовать, как заложников, крупных представителей буржуазии, помещиков, фабрикантов, торговцев, контрреволюционных попов, всех враждебных советской власти офицеров и заключить всю эту публику в концентрационные лагеря, установив самый надежный караул, заставляя этих господ под конвоем работать. При всякой попытке сорганизоваться, поднять восстание, напасть на караул — немедленно расстреливать» [1].

В советской России было пять типов лагерей принудительных работ: лагеря особого назначения, концентрационные лагеря общего типа, производственные лагеря, лагеря для военнопленных, лагеря-распределители. Однако в документах НКВД термины «лагерь принудительных работ» и «концентрационный лагерь» использовали часто как синонимы; встречается и название «концентрационные трудовые лагеря», это разделение на типы, считают российские историки, во многом было формальным [2; 12]

Уже в 1930-х гг. в СССР советские лагеря назывались исправительно-трудовыми (ИТЛ), наименование ИТЛ было озвучено 27 июня 1929 г. на заседании Политбюро ЦК ВКП (б). 11 июля 1929 г. Постановлением Совета Народных Комиссаров СССР «Об использовании труда уголовно-

* Автор-корреспондент. E-mail: zauresh63@mail.ru

заклѹченнѹх» создавались две параллельные структуры мест лишения свободы: в ведении ОГПУ СССР и республиканских НКВД. Основу первой структуры составляли исправительно-трудоѹе лагерь для осужденнѹх к лишению свободы на срок свыше 3 лет, а вторая структура включала места лишения свободы для лиц, осужденнѹх на срок до 3 лет, для содержания которых следовало организовать сельскохозяйственные и промышленные колонии (исправительно-трудоѹе колонии (ИТК)) [3; 4, 5].

В СССР действовало 2 типа учреждений: исправительно-трудоѹе лагерь и исправительно-трудоѹе колонии. Между ними была значительная разница: а) по срокам содержания; б) по степени ужесточения режима; в) по статейно-уголовному признаку; г) по производственной деятельности. В лагерях находились осужденнѹе на сроки от 3-х до 25-ти лет, режим определялся наиболее жесткий. Контингент представлен осужденнѹми по ст. 58 — за контрреволюционную, антисоветскую деятельность — наиболее «тяжеловесной» из всего Уголовного кодекса РСФСР; производственная деятельность планировалась на самых тяжелых работах, где ни вольнонаемные, ни колонисты использоваться не могли. Главными функциями ИТЛ определялись: исправительная и трудовая: «исправлять трудом» — цель и одновременно задача, которые были поставлены советским законодательством перед лагерной системой. Изнурительным сверхтяжелым трудом, во-первых, наказывали, во-вторых, заклѹченнѹх заставляли в короткие сроки выполнять масштабнейшие государственные задачи [3; 4, 5].

Если вести речь о лагерях ГУЛага СССР, то следует заметить, как отмечено исследователями, до сих пор неизвестно, «сколько же было лагерей в Союзе, где они находились, как они возникали и умирали, чем занимались и сколько заклѹченнѹх содержалось в каждом из них» [2; 6]. Общеизвестно, что «даже базовый термин «лагерь» до сих пор употребляется крайне расплывчато, соответствуя различным описаниям объекта самого разного уровня — от отдельного лагерного пункта до региональной лагерной агломерации» [2; 6]. В 1990-х гг. публиковались работы с картографированием лагерей ГУЛага, однако, по утверждению российских авторов, такое смешение разноуровневых объектов особенно тяжело отражалось на попытках картографирования лагерей [2; 6].

Материалы и методы исследования

В статье были использованы как общенаучные, так и специальные исторические методы. Одним из основных стали аналитические. Проблемно-хронологический метод лег в основу структуризации всей статьи. Метод сравнительного, компаративного анализа позволил сопоставлять этапы истории лагерей ГУЛага в СССР, выделить периоды истории создания и функционирования лагерей в казахстанском регионе. Методы обобщения и аналогии позволили выявить специфические черты данных этапов в КазССР. Сравнительно-исторический метод помог разграничению общего и частного, количественных и качественных изменений лагерной системы, как в хронологическом контексте — в разные годы, так и в территориальном — в целом, по Казахстану. Историкотипологический метод способствовал систематизации, позволил классифицировать казахстанские ИТЛ для исследования. Именно эти (как основные) и ряд других методов способствовали написанию статьи по изучаемой проблеме.

В 1998 г. Обществом «Мемориал» и Государственным архивом РФ был опубликован Справочник с систематизированными материалами по исправительно-трудоѹе лагерям СССР, 1923–1960 гг. В него включена информация по 476 исправительно-трудоѹе и особым лагерям, существовавшим в разные годы на территории страны. Причем составители отмечают, что за границами исследования остались многие другие формы принудительной концентрации и принудительного трудового использования населения, не исключены в данном труде пробелы и лакуны в составленной системе лагерей [2; 6, 7]. Этот справочник уникален впервые представленной систематизацией архивных материалов, в него вошли, как указывают авторы-составители, более 500 монографических статей обо всех лагерях сталинского периода. В данной статье отобраны и подвергнуты анализу сведения из Справочника по системе исправительно-трудоѹе лагерей в Казахской ССР, основу которого составили рассекреченные архивные материалы силовых структур. Следует отметить, что в казахстанской историографии отсутствуют справочники подобного рода.

Также источниковую основу публикации составили архивные материалы из Государственного архива Российской Федерации: Фонд Р-9414 — Главное управление мест заклѹчения (ГУМЗ) Министерства внутренних дел СССР (1930–1960 гг.). В этом фонде содержится огромный объем дело-

производственных, статистических и других источников материалов по лагерям ГУЛага, в том числе дислоцировавшихся на территории Казахской ССР. Автором настоящей статьи, будучи в составе 8-й рабочей группы «По выработке рекомендаций нереабилитированных казахстанцев — жертв и пострадавших, находившихся в 26 лагерях ГУЛага НКВД, а также членов их семей», была осуществлена командировка в г. Москву для работы в Государственном архиве Российской Федерации и начат сбор материалов по проблеме, в частности, по лагерям, которые еще не стали специальным объектом исследования историков.

Обсуждение проблемы и результаты исследования

Российские авторы в истории системы мест заключения в советской стране выделяют 5 периодов: 1918–1922 гг.; 1923–1929 гг.; 1930–1940 гг.; 1941–1953 гг.; 1953–1960 гг. Причем они для каждого периода выделяют определенные тенденции развития системы лагерей и отмечают особенности каждого периода. 1918–1922 гг. — период «организационной неразберихи и острой межведомственной борьбы за руководство местами заключения». 1923–1929 гг. — «период «республиканских ГУМЗов», поскольку именно они ведали почти всеми местами заключения в СССР». 1930–1940 гг. — «период ГУЛага и организация первой серии ИТ лагерей», «время становления и экспансии лагерной системы, когда крупные лагеря становятся основным элементом в общей организационной структуре мест заключения». 1941–1953 гг. — «период лагерно-производственного комплекса», когда произошло, по мнению авторов, полное слияние лагерных и производственных структур по всей вертикали (в нем выделяется 3 подпериода: 1941–1946 гг. — «военный период»; конец 1946–1948 гг. — «восстановительный»; 1949–март 1953 гг. — «период наибольшей экспансии»). И последний период — 1953–1960 гг. — «переходный период, когда лагерно-производственный комплекс деградирует, происходит частичный возврат к старым организационным формам, идет поиск нового места и новой роли системы мест заключения в государственной системе» [2; 61, 62].

Исходя их предложенного варианта периодизации, понятно, что до 1930 г. два периода — это предыстория ГУЛага, когда шел процесс становления советской системы мест заключения. 25 апреля 1930 г. для руководства лагерной системой во исполнение Постановления СНК СССР от 7 апреля 1930 г. было организовано Управление лагерей ОГПУ (УЛАГ ОГПУ), менее чем через год получившее статус Главного управления (ГУЛАГ ОГПУ) [2; 27]. ГУЛаг, как система, существовало с 1930 по 1960 гг., причем пик его развития, максимальной «экспансии», выпал на последние годы жизни И.В. Сталина — 1949–март 1953 гг., период, когда в стране началась новая волна репрессий. После смерти И.В. Сталина система ГУЛага начинает деградировать.

В казахстанской историографии по этапам истории лагерной системы в КССР представлена версия исследователя С.Д. Дильманова. В своей монографии, в зависимости от состояния внутренней организации и производственно-хозяйственной деятельности лагерей, времени их существования в Казахстане, автор выделяет следующие четыре периода: 1930–1932 гг.; 1933–июнь 1941 г.; июнь 1941–1945; 1946–1956 гг. [3; 5, 6]. Первый период, по его мнению, 1930–1932 гг. — период организационного становления лагерной системы в Казахстане. Второй (1933–июнь 1941 г.), когда на территории КазССР были исправительно-трудовые лагеря: Карагандинский и Прорвинский. Третий период развития лагерей в КазССР — 1941–1945 гг., период Великой Отечественной войны; в эти годы, по мнению исследователя, на территории республики дислоцировались: Кемпирсайский ИТЛ, Гурьевский ИТЛ (Гурлаг), Каспийский ИТЛ (Каспийлаг) НКВД СССР и перечисляет еще несколько лагерей для военнопленных (которые к системе ИТЛ ГУЛага не относились, они были в ведении ГУПВИ, причем названы не все лагеря военнопленных в республике). Четвертый (1946–1956 гг.) — период послевоенной деятельности лагерей, изменений в лагерной системе после смерти И. Сталина, свертывание лагерей и образование на территории республики исправительно-трудовых колоний [3; 5, 6].

При характеристике лагерей в КазССР исследователем С.Д. Дильмановым допущен ряд неточностей. Характеризуя второй период (1933–июнь 1941 г.), автор указывает, что в данный период в республике существовали Карагандинский и Прорвинский лагеря. Однако уже в 1940 г. были созданы Джезказганский и Актюбинский ИТЛ. Среди лагерей третьего периода автор называет Каспийский ИТЛ (Каспийлаг) и дает ссылку на справочное издание 1998 г. Однако в данной ссылке, во-первых, неверно указано название данного справочника (вместо «Система исправительно-трудовых лагерей в СССР, 1923–1960. — М., 1998: Справочник» дано «Сборник исправительно-

трудовых лагерей в СССР. 1923–1960: Справочник». – М., 1998). Во-вторых, на указанной в ссылке странице 289 нет никаких сведений о данном лагере. И, в-третьих, согласно материалам данного Справочника, Каспийский ИТЛ (Каспийлаг) не дислоцировался на территории Казахстана. В январе 1943 г. было запланировано создание в КазССР Гурлага для строительства нефтепровода Гурьев–Куйбышев на участке Гурьев–Уральск, но в связи с изменениями планов стройки, лагерь фактически так и не был создан. В марте 1943 г. вместо этого лагеря был образован Каспийский лагерь (Каспийлаг) с местом дислокации первоначально в Астрахани, позже в Баку, для строительства трубопровода на участке Махачкала–Астрахань–Саратов, следовательно, вряд ли следует его относить к казахстанским лагерям.

В указанной работе С.Д. Дильманова не дано общего количества лагерей ГУЛАГа в Казахской ССР, но автор приводит данные о том, что на территории Казахстана с 1930 г. по 1960 г. были дислоцированы более 60 лагерей и колоний, а также лагерных подразделений ОГПУ–НКВД–МВД СССР. Исследователь в этой работе приводит краткий обзор 14 лагерей ГУЛАга в республике [3; 166]. В другой монографии, изданной в 2019 г., С.Д. Дильманов указывает, что «на территории Казахстана в 30–50-е гг. XX века были дислоцированы 28 исправительно-трудовых лагеря, лагерные отделения подразделения ОГПУ–НКВД–МВД СССР, из них 14 исправительно-трудовых лагеря, 1 лагерное отделение (самостоятельное) и 13 лагерных пунктов с общей численностью более 200 тыс. человек» [6; 110]. В приложении № 5 «Исправительно-трудовые лагеря, лагерные отделения и пункты ОГПУ–НКВД–МВД СССР, дислоцированные на территории Казахстана в 30–50-е XX века» автор приводит список из 28 наименований, из которого выпали ряд казахстанских ИТЛ и других лагерных подразделений [4; 583, 584].

Вопрос о количестве лагерей ГУЛАга в Казахстане, в целом, до сих пор остается открытым. В публикациях разных лет указывается различное количество лагерей, дислоцировавшихся в КазССР. Например, академик М.К. Козыбаев в одной из своих работ обозначает следующие данные: «на территории Казахстана находились 27 лагерей ГУЛАга, 70 лагерей, принадлежавших Главному управлению исправительно-трудовых лагерей НКВД республики» [5; 31]. В работе доктора исторических наук, профессора Д.А. Шаймуханова названа цифра — 25 исправительно-трудовых лагеря в Казахстане [6; 166]. Однако ни в одном из перечисленных выше трудов не даны ссылки на указанные цифры. Мы, к сожалению, не имеем представления, из каких же архивных источниках или иных аналитических сводных материалов силовых структур приведены эти данные по лагерям КазССР. Кроме того, в этих работах нет списка казахстанских лагерей, мы не можем сопоставить эти цифровые данные между собой и имеющимися материалами в других публикациях.

На союзной карте ГУЛАга, которая приведена в монографии карагандинских ученых о Карлаге (на форзаце), отмечены 24 лагеря, лагерных отделения и лагерных пунктов в Казахстане [7]. Обозначены 3 особые лагеря — Дальлаг, Степлаг, Песчанлаг (не отмечен особлагерь Луговой); 7 крупных лагерных отделений и лагерей с численностью заключенных до нескольких десятков тысяч и 14 лапунктов с численностью заключенных от 2 до 5 тысяч). Предлагаемая карта ГУЛАга СССР содержит ряд ошибок и неточностей, в ней не разграничены территории республик (РСФСР, КазССР, УзССР и др.). Есть еще ряд ошибок в публикациях по лагерям ГУЛАга в КазССР. Часто в казахстанских публикациях указывается цифра — 26 отделений Карлага, что тоже не точно, так как в отдельные годы количество отделений Карагандинского ИТЛ было разным (1941 г. — 22 отделения, 1951 г. — 24, 1955 г. — 28 отделений) [7; 252].

В казахстанских исследованиях системных данных о лагерях ГУЛАга, дислоцировавшихся в республике, карт и таблиц по всем лагерям, обобщающих справочных пособий, к сожалению, нет до сих пор. Авторы десятков опубликованных монографий, диссертационных работ, научных статей объектом изучения выбирали либо историю отдельных лагерей, либо небольшой части казахстанского островка архипелага ГУЛаг. Таким образом, можно сделать вывод, что в казахстанских сведениях, как и в союзных данных, к сожалению, до сих пор имеются разночтения, пробелы и лакуны в материалах по вопросу о количестве лагерей (в том числе, и по их подчинению), местах их дислокаций и т.д., что, безусловно, требует новых системных, глубоких, многолетних и кропотливых исследований.

По данным Российского справочника по ГУЛАгу, в период с 1930 по 1956 гг. в Казахстане находились 22 ИТЛ ОГПУ–НКВД–МВД СССР. Причем 1 из них — Прорвинский ИТЛ (Прорвлаг)

за годы своего существования (1932–1940 гг.) дважды передавался из казахстанского в российские силовые ведомства, а Астраханский ИТЛ лишь во время эвакуации в 1942–1943 гг. находился в Казахской ССР (Гурьевская область, г. Гурьев) [2; 286, 16, 17]. Не исключено, что в ходе дальнейших исследований при изучении ведомственных и спецархивов, документы которых только начинают рассекречиваться, данные по количеству лагерей будут уточняться и дополняться.

Изучив историю и хронологию создания лагерей ГУЛага в Казахстане, мы в большей степени склонны согласиться с критериями и вариантом периодизации российских историков с определенной коррекцией на специфику республики. В истории создания и функционирования 22 казахстанских лагерей ГУЛага (в их числе есть самостоятельные лагерные отделения, которые также в документах называют лагерями: например, Ермаковское лагерное отделение, или Ермаковлаг) мы выделяем 4 периода: 1930–1940 гг.; 1941–1948 гг.; 1949–1953 гг.; 1953–1960 гг. Для каждого этапа характерны определенные тенденции и особенности развития системы лагерей КазССР.

Первый (1930–1940 гг.) — период создания первых казахстанских лагерей ГУЛага. Его можно назвать так же, как он обозначен в российской историографии, время становления лагерной системы, когда крупные лагеря становятся основным элементом в общей организационной структуре мест заключения. В КазССР в этот период созданы 5 лагерей: Казахстанский ИТЛ (г. Алма-Ата, 1930 г.), Карагандинский ИТЛ (Карагандинская область, с. Долинское (Долинка), 1931 г.), Прорвинский ИТЛ (Казахская ССР, о. Прорва, г. Гурьев, 1932 г.), Джезказганский ИТЛ (Карагандинская область, пос. Новый Джезказган, 1940 г.), Актюбинский ИТЛ (г. Актюбинск, 1940 г.).

Первые лагеря в Казахстане были созданы в начале 1930-х гг. Согласно источникам, первым лагерем в республике был Казахстанский исправительно-трудовой лагерь (Казитлаг, Казлаг, Казулон), организованный в 1930 г. Он функционировал до 17 сентября 1931 г. Место его дислокации — г. Алма-Ата. Численность заключенных в 1930 г. была около 5000, в 1931 г. — более 15500 заключенных. ИТЛ был организован во исполнение Решения правительства «Об использовании труда заключенных при колонизации отдаленных районов СССР и эксплуатации их природных богатств» [2; 182]. По данным производственного отдела УЛага ОГПУ, Казулон начал развивать хозяйственную деятельность лишь со 2-го полугодия 1929/1930 операционного года [8; 1]. Перед лагерем была поставлена задача хозяйственного освоения территории в междуречьях Чурубай–Нура (Шерубай–Нура) и Сары-Су (Сарысу), «организовав на ней крупное образцовое социалистическое животноводческое хозяйство», которое легло бы в основу продовольственной базы «будущих гигантов индустрии — третьей большевистской кочегарки — Караганды, медеплавильного комбината Балхаша и Карсакая» [2; 182]. В июле 1931 г. Казлагу в качестве земельного фонда переданы 1 млн га [9; 15]. В КазССР в данный период Казахстанский ИТЛ по времени функционировал меньше всех, около 1 года, — в 1930–1931 гг.

Карагандинский исправительно-трудовой лагерь (Карлаг) организован в 1931 г. на базе созданного в 1930 г. Казитлагом совхоза «Гигант». Будучи одним из самых крупных в этот период, в Карагандинском ИТЛ численность заключенных составляла от 10400 в 1932 г. до 65673 в 1949 г., и к моменту закрытия в 1959 г. было 16957 человек. Карлаг в Казахстане функционировал дольше всех — 48 лет, почти с первых лет создания ГУЛага до конца его существования — с 1931 по 1959 гг.

Два лагеря — Прорвинский и созданный позже на его базе Астраханский ИТЛ — во время функционирования перемещались из/в РСФСР.

Второй период (1941–1948 гг.) — для Казахской ССР был этапом наибольшей экспансии лагерной системы; «период лагерно-производственного комплекса», когда в годы войны и восстановления экономики СССР произошло полное слияние лагерных и производственных структур по всей вертикали. Самое большое количество лагерей возникло именно в эти годы. В данный период 1941–1948 гг. были созданы 8 лагерей, и еще 1 лагерь около года находился в КазССР в эвакуации. Были созданы Кемпирсайский ИТЛ (Кемпирсайлаг) (Актюбинская область, пос. Кемпирсай, 1941–1942 гг.), Гурьевский ИТЛ (Гурлаг) (г. Гурьев, 1943 г.), Ермаковское ЛО (Ермаковлаг) (г. Усть-Каменогорск, ст. Аврора Туркестано-Сибирской ж.-д., 1943–1953 гг.), ИТЛ и строительство 4-го углеразреза Карагандинской области (г. Караганда, 1943–1944 г.), Саранский ИТЛ включен в Карагандинский ИТЛ (г. Караганда, 1945 г.), Карагандажилстрой ИТЛ (ИТЛ Карагандажилстроя) передан в состав Карлага (г. Караганда, 1946–1948 гг.), Степнякское ЛО (Акмолинская область, г. Степ-

няк, 1947–1953 гг.), Майкаинское ЛО (Павлодарская область, Баян-Аульский р-н, р.п. Майкаин, 1947–1953 гг.). Эвакуирован был в Гурьевскую область в 1942–1943 гг. Астраханский ИТЛ.

Причем 5 лагерей из 8-ми существовали недолго — 1–2 года: Кемпирсайский (1941–1942 гг.), Гурьевский (1943 г.), ИТЛ и Строительство 4-го углеразреза Карагандинской области (1943–1944 г.), Саранский (1945 г.), Карагандажилстрой ИТЛ (1946–1948 гг.), Саранский ИТЛ (1945 г.). Саранский ИТЛ существовал меньше 1 года и был самым малочисленным — 360–380 заключенных. Дольше всех существовал созданный в 1943 г. Ермаковлаг — 10 лет (до 1953 г.).

В третий период (1949–1953 гг.) — период апогея ГУЛага, создания «особых» лагерей. Это время было пиком развития советской системы лагерного труда. Проявлялось это рядом характерных черт данного этапа: значительный рост числа заключенных ГУЛага; огромная экономическая роль, которую играл ГУЛаг в эти годы; значительная его роль в создании объектов ВПК СССР; появление новых лагерно-производственных управлений и т.п. Одной из таких черт стало создание особых лагерей — это система особлагов ГУЛага для политзаключенных. Особые лагеря были созданы по Постановлению Совета Министров от 21 февраля 1948 г. В них, по мнению Л. Лурье, содержались заключенные, способные, в отличие от разобщенной и напуганной интеллигенции, за себя постоять — сотни тысяч фронтовиков [10]. Впервые за всю историю ГУЛага политические заключенные были отделены в особлагерях от уголовных элементов, условия содержания политзаключенных были более жесткими.

В республике было создано 4 особлагеря, они были одними из самых крупных ИТЛ. В 1949–1953 г. были созданы Песчаный лагерь (Особый лагерь № 8) (г. Караганда, 1949–1955 гг.), Степной лагерь (Особлаг № 4, Степлаг) (Карагандинская область, г. Караганда; пос. Джекказган; г. Джекказган, 1948–1956 гг.), Луговой лагерь (Особый лагерь № 9), передан в Песчаный лагерь (Карагандинская область, пос. Долинское; пос. Саранский, 1949–1951 гг.), Дальний лагерь (Особый лагерь № 11, Особлаг № 11, Дальлаг), создан на базе 6 ЛО Песчаного, реорганизован в ЛО Песчаного лагеря (Павлодарская область, пос. Экибастуз, 1952–1954 гг.). Дольше всех функционировал Степлаг — с 1948 по 1956 гг.

Также появился ИТЛ Строительства 790, в 1953 г. переданный в Ермаковское ЛО. Всего в третий период появилось в республике 5 лагерей.

И последний (1953–1960 гг.) — период реорганизации ГУЛага, «переходный период, когда лагерно-производственный комплекс деградирует, происходит частичный возврат к старым организационным формам, идет поиск нового места и новой роли системы мест заключения в государственной системе» [3; 61, 62]. Следует согласиться с мнением российского исследователя Г.М. Ивановой, что все изменения в советской репрессивной системе в данный период происходили под давлением двух обстоятельств: с одной стороны, многочисленные массовые протесты заключенных, с другой — очевидная неэффективность принудительного труда, резкое ухудшение экономических показателей ГУЛага. Данные факторы и ряд сопутствующих им продемонстрировали необходимость кардинальных изменений, реорганизации системы мест заключения [11; 311, 312].

В эти годы в КазССР было создано 3 лагеря (но параллельно функционировало всего 2): Панинское ЛО (Панинлаг) (г. Павлодар, 1954–1955 гг.), на его базе в 1955 г. будет создан Павлодарский ИТЛ (Павлодарлаг) (Павлодарская область, г. Павлодар, 1955–1956 гг.) и ИТЛ и строительство совхозов и зерноскладов (Атбасарский ИТЛ) (Акмолинская область, г. Атбасар, 1955–1956 гг.). Созданные в последний период истории ГУЛага лагеря просуществовали в КазССР недолго — 2–3 года, и численность в них заключенных была от 3 до 9 тысяч человек.

В представленной таблице в алфавитном порядке систематизированы казахстанские лагеря ГУЛага в период 1930–1959 гг. [2]. Отдельной строкой после краткой характеристики ИТЛ даны сведения о местонахождении архивов ликвидированных лагерей и строительстве ОГПУ–НКВД–МВД СССР в 1930–1956 гг. [12].

Казахстанские лагеря ГУЛага в 1930–1959 гг.

№ п/п	Лагеря ГУЛага	Место нахождения	Время существования	Численность заключенных (чел.)
1	2	3	4	5
1	Актюбинский ИТЛ	г. Актюбинск	27.02.1940 – 24.04.1946 гг.	4500 (1940 г.), 14842 (1943 г.), 4553 (1945 г.)
Архивы: В 1-м Спецотделе УМВД по Актюбинской области.: л/д нач. состава, охраны и работников оперчекотдела, общее делопроизводство оперчекотдела; в Актюбинском облгосархиве: личные листки по учету кадров, протоколы медосвидетельствований и т.п. трудмобилизованных и трудоармейцев. Л/д з/к и приказы нач. ИТЛ — нет.				
2	Астраханский ИТЛ (Астраханлаг), переименован из Прорвинского ИТЛ	Сталинградская обл., г. Астрахань с 17.04.40 г. по 09.42 г.; с 03.43г. по 9.02.50 г.; Казахская ССР, Гурьевская обл., г. Гурьев	17.04. 1940 — 09.02.1950 гг. В Казахстане на время эвакуации — 09.1942 – 03.1943 гг.	5353 (1940 г.) 7865 (1942 г.) 3920 (1950 г.)
Архивы: 1956 г. — в ОИТК УМВД по Астраханской обл.; л/д з/к — 14480, приказы — 28, материалы делопроизводства — 2400, л/д сотрудников — 2595; в 1-м Спецотделе УМВД по Астраханской обл.; материалы оперчекотдела. 1996 г. — ИЦ УВД Астраханской обл.; документы Астраханлага.				
3	Ермаковское ЛО (Ермаковлаг)	г. Усть-Каменогорск, ст. Аврора Туркестано-Сибирской ж.-д.	14.05.1943 — 21.08.1953 гг.	2715 (1953 г.)
Архивы: Включал архив Строительства 790 и ИТЛ и Ермаковского ЛО. Хранился в ЦГА Казахской ССР, в УИТЛК МВД Казахской ССР (л/д з/к — 721, л/д офицеров, материалы делопроизводства); часть документов при ликвидации ЛО была передана в ЛО № 16 УМВД по Восточно-Казахстанской обл., дислоцировавшееся в г. Усть-Каменогорске.				
4	Гурьевский ИТЛ (Гурлаг)	г. Гурьев	07.01.1943 – 24.03.1943 гг.	Фактически организован не был в связи с изменением планов строительства трубопровода
Архивы: В ОИТК УМВД по Астраханской области.				
5	Джезказганский ИТЛ (Джезказганлаг). Реорганизован в ЛО Карагандинского ИТЛ	Карагандинская область, пос. Новый Джезказган	16.04.1940 — 07.04.1943 гг.	6444 (1940 г.) 13706 (1941 г.), 11859 (1943 г.).
Архивы: В Архиве Карагандинского ИТЛ: л/д з/к — 6671; картотека з/к — 26978, материалы делопроизводства — 892, л/д сотрудников.				
6	ИТЛ и строительство совхозов и зерноскладов (Атбасарский ИТЛ)*	Акмолинская область, г. Атбасар	10.02.1955 – 06.09.1956 гг.	Не найдены данные
7	ИТЛ и строительство 4-го углерезера Карагандинской области	г. Караганда	24.04.1943 — 03.1944 гг.	882 (05.1943 г.) 2914 (09. 1943 г.) 340 (1944 г.)
Архивы: В архиве Карагандинского ИТЛ; л/д з/к — 771, картотека з/к — 3777, материалы делопроизводства — 57; в ГА Карагандинской области.				
8	Казахстанский ИТЛ (Казлаг, Казулон)	г. Алма-Ата	1930 – 17.09.1931гг.	5000 (1930 г.), 15500 (1931 г.)
Архивы: Хранился в архиве Карагандинского ИТЛ.				
9	Карагандажилстрой ИТЛ (ИТЛ Карагандажилстроя), передан в состав Карлага	г. Караганда	04.09.1946 — 15.09.1948 гг.	59 (01.01.1947 г.) 2335 (12.1947 г.), 3165 (1948 г.)
10	Карагандинский ИТЛ (Карлаг)	Карагандинская область, с. Долинское (с. Долинка)	17.09.1931 – 01.01.1959 гг.	От 10400 (1932 г.), 65673 (1949 г.), 16957 (1959 г.)
Архивы: В Архиве Управления Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры РК Карагандинской обл., ГАКО.				
11	Кемпирсайский ИТЛ (Кемпирсайлаг)	Актюбинская область, пос. Кемпирсай	31.07.1941 – 04.1942 гг.	537 (02.1941 г.), 2500 (09.1941 г.).

1	2	3	4	5
Архивы: В архиве УМВД Актюбинской области.				
12	Майкаинское ЛО	Павлодарская область, Баян-Аульский р-н, р.п. Майкаин	14.07.1947 – 29.04.1953 гг.	517 (03.1952 г.)
13	Павлодарский ИТЛ (Павлодарлаг), организован на базе Панинского ЛО	Павлодарская область, г. Павлодар	28.05.1955 – 03.09.1956 гг.	4948 (1955 г.), 8680 (1957 г.)
14	Панинское ЛО (Панинлаг)	Г. Павлодар	13.12.1954 – 28.05.1955 гг.	3674 (1955 г.)
Архивы: В архиве Павлодарского ИТЛ.				
15	Прорвинский ИТЛ (Прорвлаг), переименован в Астраханский ИТЛ	Казахская ССР, о. Прорва, г. Гурьев — 1932–1935 гг., 1936–1939 гг. РСФСР, г. Астрахань — 1935–1936, 1939 гг.	05.09.1932 – 17.04.1940 гг.	2000 (1932 г.), 10345 (1935 г.), 7524 (1933 г.)
Архивы: 1956 г. — в ОИТК УМВД по Астраханской обл. (возможно, в архиве Астраханского ИТЛ): л/д з/к — 7425, приказы — 43, материалы делопроизводства — 517, л/д сотрудников; в 1-м Спецотделе УМВД по Астраханской области: материалы оперотдела. 1996 г. — и ИЦ УВД Астраханской области: документы Прорвлага.				
16	Саранский ИТЛ и строительство ГУЛЖДС. Включен в Карагандинский ИТЛ	г. Караганда	06.04.1945 – 22.09.1945 гг.	385 (1945 г.), 368 (1946 г.)
Архивы: В архиве Карагандинского ИТЛ: картотека з/к — 4349, картотека трудмобилизованных немцев — 2316, материалы делопроизводства — 85; в ГА Карагандинской области: приказы по Упр.				
17	Степнякское ЛО	Акмолинская область, г. Степняк	14.07.1947 – 29.04.1953 гг.	1700 (1947 г.), 7000 (1947 г.), 1351 (1952 г.)
Архивы: УИТЛК МВД Казахской ССР: л/д з/к — 3170, материалы делопроизводства — 167; в ГА Акмолинской области: материалы делопроизводства — 450.				
18	Строительство 790 и ИТЛ. Переименован в Ермаковское ЛО	Восточно-Казахстанская область, г. Усть-Каменогорск. Дислокация ст. Аврора Туркестано-Сибирской ж.-д.	31.05.1951 – 14.05.1953 гг.	-
Особые лагеря в КазССР.				
18	Дальний лагерь (Особый лагерь № 11, Особлаг № 11, Дальлаг) создан на базе 6 ЛО Песчаного, реорганизован в ЛО Песчаного лагеря	Павлодарская область, пос. Экибастуз	24.04.1952 — 08.04.1954 гг.	3071 (1952 г.), 2388 (1954 г.)
Архивы: В Архиве Карагандинского ИТЛ, в фонде Песчаного лагеря.				
20	Луговой лагерь (Особый лагерь № 9), передан в Песчаный лаг.	Карагандинская область, пос. Долинское, пос. Саранский	10.10.1949 — 01.09.1951 гг.	1100 (1950 г.), 12717 (1951 г.)
Архивы: В архивах Песчаного лагеря и Карагандинского ИТЛ.				
21	Песчаный лагерь (Особый лагерь № 8)	г. Караганда	05.09.1949 – 24.08.1955 гг.	6682 (1950 г.), 39612 (1952 г.), 10822 (1955 г.)
Архивы: Передан в архив Карагандинского ИТЛ: л/д з/к — 21717.				
22	Степной лагерь (Особлаг № 4, Степлаг)	Карагандинская область, г. Караганда, пос. Дзезказган, г. Дзезказган	28.02.1948 – 24.04.1956 гг.	5713 (1948 г.), 27855 (1950 г.), 7603 (1956 г.)
Архивы: Архив Управления Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры РК Карагандинской области, ГАКО.				

Заключение

Таким образом, в истории создания и функционирования систематизированных нами 22 казахстанских (находившихся в КазССР) лагерей/лагерных отделений (самостоятельных) ГУЛага мы выделяем 4 периода.

Первый (1930–1940 гг.) — период создания первых казахстанских лагерей ГУЛАГа. В КазССР в этот период созданы 5 лагерей, один из которых — Карагандинский ИТЛ (Карлаг) просуществовал фактически до конца системы ГУЛага и был одним из крупных лагерей в СССР. Второй (1941–1948 гг.) — для Казахской ССР период наибольшей экспансии лагерной системы. В данное время были созданы 8 лагерей, и еще 1 лагерь (Астраханский ИТЛ) около 1 года находился в КазССР в эвакуации. Большинство созданных в этот период лагерей (62 %) функционировали всего в течение 1–2 лет. Третий (1949–1953 гг.) — период создания «особых» лагерей в республике, было образовано 4 особые и 1 обычный лагерь (Строительство 790 и ИТЛ). Особлагеря в КазССР были одними из самых крупных ИТЛ. Из них дольше всех функционировал Степлаг (8 лет, с 1948 по 1956 гг.). Четвертый (1953–1960 гг.) — период реорганизации ГУЛага. В КазССР было создано 3 лагеря. Образованные в последний период истории ГУЛага лагеря просуществовали в КазССР недолго, по 2–3 года.

Во второй половине 1950-х гг. из возникших в предыдущие периоды за время существования ГУЛага в республике осталось 4 ИТЛ: до 1954 г. функционировал Дальний, до 1955 г. — Песчаный, до 1956 г. — Степной; с 1957 по 1959 гг. в КазССР из системы ГУЛага остался только Карлаг. В период 1930–1950-х гг. местом дислокации Управления лагерей ГУЛага были 7 областей: Карагандинская, Актюбинская, Восточно-Казахстанская, Гурьевская, Акмолинская, Алма-Атинская и Павлодарская области. Лагерные подразделения (отделения, пункты и др.) располагались практически на территории всех областей Казахстана. В Казахстане находилось Управление исправительно-трудовых лагерей и колоний МВД Казахской ССР (УИТЛК были только в 6 союзных республиках).

Краткий аналитический обзор поставленной проблемы позволяет утверждать, что до сих пор количество лагерей системы ГУЛага в Казахстане, их дислокация, производственная деятельность и круг других сюжетов «лагерной тематики» — это проблемы, требующие дополнительных исследований и уточнений.

Список литературы

- 1 Приказ ВЧК при СНК ВЧК при СНК РСФСР от 2 сентября 1918 года «О Красном терроре» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://ru.wikisource.org/wiki>.
- 2 Система исправительно-трудовых лагерей в СССР. 1923–1960: справоч. / Общ-во «Мемориал». ГА РФ. / Сост. М.Б. Смирнов; под ред. Н.Г. Охотина, А.Б. Рогинского. — М.: Звенья, 1998. — 600 с.
- 3 Дильманов С.Д. Исправительно-трудовые лагеря НКВД–МВД СССР на территории Казахстана (30–50-е годы XX века) / С.Д. Дильманов. — Алматы, 2002. — 344 с.
- 4 Дильманов С.Д. Исправительно-трудовые лагеря и лагеря военнопленных НКВД–МВД СССР на территории Казахстана (30–50-е годы XX века). Специальные лагеря НКВД–МВД СССР в 40-е XX века / С.Д. Дильманов. — Астана: Национальный университет обороны им. Первого Президента Республики Казахстан — Елбасы, 2019. — 644 с.
- 5 Козыбаев М.К. Правоохранительные органы и общество. Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски / М.К. Козыбаев: [В 2-х кн.]. — Кн. вторая. — Алматы: Ғылым, 2000. — 388 с.
- 6 Шаймуханов Д.А. Карлаг / Д.А. Шаймуханов, С.Д. Шаймуханова. — Караганда, 1997. — 175 с.
- 7 Очерки истории Карагандинского исправительно-трудового лагеря ОГПУ–НКВД–МВД СССР (1931–1959). — Караганда: Карагандинский университет «Болашак», 2012. — 831 с.
- 8 ГА РФ. — Ф. 9414. — Оп. 1. — Д. 2919. — Л. 1.
- 9 ГА РФ. — Ф. 9414. — Оп. 2. — Д. 108. — Л. 15.
- 10 Лурье Л. 1956 год. Середина века / Л. Лурье, М. Малярова. — СПб.: Изд. дом «Нева», 2007. — 636 с.
- 11 Иванова Г.М. История ГУЛага: 1918–1958 / Г.М. Иванова. — М.: РОСПЭН, 2015. — 415 с.
- 12 ГА РФ. — Ф. 9414. — Оп. 2. — Д. 3382. — Л. 165.

З.Г. Сактаганова

Қазақстандағы ГУЛаг лагерлері: жұмыс жасау және құрылу тарихының кезеңдері

Аталған мақаланың мақсаты — Қазақ КСР-ғы ГУЛаг лагерлерінің тарихи кезеңдері жөніндегі мәселені зерттеу. КСРО және ҚазКСР-ғы лагерлік жүйе кезеңдерінің нұсқалары бойынша ресейлік және қазақстандық зерттеушілердің нұсқаларына салыстыру жұмысы жүргізілді. Автор қазақстандық лагерлердің тарихын кезеңдеудің (4 кезең) өзіндік нұсқасын ұсынған, әрбір кезеңнің ерекшеліктерін атап көрсеткен. Талдау нысаны жарияланған және жарияланбаған дереккөздерден алынған қазақстандық лагерлер туралы деректер болды. Қолданылған материалдардың негізінде Қазақ КСР-ғы ГУЛаг жүйесі лагерлерінің орналасуы және саны жөніндегі мәліметтер көрсетілген. ҚазКСР-ғы жұмыс жасаған 22 лагердің және ГУЛаг-тың жекелеген лагерлік бөлімдердің құрылуы мен жұмыс істеу фактілері қысқаша келтірілген. Сонымен қатар, 1930–1959 жылдар аралығындағы қазақстандық ГУЛаг лагерлерінің алфавиттік тәртіп бойынша жүйеленген кестесі ұсынылған. Еңбекпен түзету лагерлерінің қысқаша сипаттамасы мен жойылған лагерлер мұрағаттарының орналасқан жері және жоғарыда көрсетілген ОГПУ-НКВД–КСРО ПМ–нің құрылысы туралы мәліметтер ұсынылған.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, пенитенциарлық жүйе, лагерлік жүйе, ГУЛаг, Қазақ КСР-ғы еңбекпен түзету лагерлері, лагерлер, лагерлік бөлімшелер, лагерлік пункттер.

Z.G. Saktaganova

GULAG camps in Kazakhstan: about the stages of the history of creation and functioning

The article aims to formulate the problem of the stages in the history of the GULAG camps in the Kazakh SSR. The existing versions of Russian and Kazakh researchers are compared according to the variants of the stages of the camp system in the USSR and the KazSSR. The author of the article proposes her own version of periodization in the history of Kazakhstani camps (4 periods), the most characteristic features of each period are noted. The object of the analysis is data on Kazakhstani camps from published and unpublished sources. Based on the used materials, data on the number and location of camps of the GULAG system in the Kazakh SSR are presented. The author briefly traces the facts of the creation and functioning of 22 camps and independent camp departments of the GULAG located in the KazSSR. The article presents a table where the Kazakh GULAG camps in the period 1930–1959 are systematized in alphabetical order. A brief description of the forced labor camps is given and there is information about the location of the archives of the liquidated camps and construction sites of the USPA-PCIA-MIA of the USSR in 1930–1959.

Keywords: history of Kazakhstan, penitentiary system, camp system, GULAG, forced labor camps (ITL) in the Kazakh SSR, camps, camp departments, camp points.

References

- 1 Prikaz VChK pri SNK VChK pri SNK RSFSR ot 2 sentiabria 1918 goda «O Krasnom terrore» [Order of the Cheka under the Council of People's Commissars of the RSFSR of September 2, 1918 "On the Red Terror"]. *ru.wikisource.org*. Retrieved from <https://ru.wikisource.org/wiki> [in Russian].
- 2 Smirnov, M.B., Okhotina, N.G., & Roginskogo, A.B. (1998). Sistema ispravitelno-trudovyykh lagerei v SSSR. 1923–1960 [The system of corrective labor camps in the USSR, 1923–1960]. Handbook. Society "Memorial". State Archives of Russian Federation. Moscow: Zvenia [in Russian].
- 3 Dilmanov, S.D. (2002). Ispravitelno-trudovye lageria NKVD–MVD SSSR na territorii Kazakhstana (30–50-e gody XX veka) [Correctional labor camps of the PCIA-MIA of the USSR on the territory of Kazakhstan (30s–50s of the XX century)]. Almaty [in Russian].
- 4 Dilmanov, S.D. (2019). Ispravitelno-trudovye lageria i lageria voennoplennykh NKVD–MVD SSSR na territorii Kazakhstana (30–50-e gody XX veka). Spetsialnye lageria NKVD–MVD SSSR v 40-e XX veka [Correctional labor camps and prisoner-of-war camps of the PCIA-MIA of the USSR on the territory of Kazakhstan (30s–50s of the XX century). Special camps of the PCIA of the Ministry of Internal Affairs of the USSR in the 40s of the twentieth century]. Astana: National Defense University. First President of the Republic of Kazakhstan — Elbasy, 644 [in Russian].
- 5 Kozybaev, M.K. (2000). Pravoookhranitelnye organy i obshchestvo. Kazakhstan na rubezhe vekov: razmyshleniia i poiski [Law enforcement agencies and society. Kazakhstan at the turn of the century: reflections and searches]. Almaty [in Russian].
- 6 Shaimukhanov, D.A., & Shaimukhanova, S.D. (1997). *Karlag [Karlag]*. Karaganda [in Russian].
- 7 Ocherki istorii Karagandinskogo ispravitelno-trudovogo lageria OGPU–NKVD–MVD SSSR (1931–1959). (2012). [Essays on the history of the Karaganda forced labor camp of the USPA PSIA MIA of the USSR (1931–1959)]. Karaganda: Karaganda University «Bolashak» [in Russian].

- 8 GA RF [State Archive of the Russian Federation]. F. 9414. Op. 1. D. 2919. L. 1 [in Russian].
- 9 GA RF [State Archive of the Russian Federation]. F. 9414. Op. 2. D. 108. L. 15 [in Russian].
- 10 Lure, L., & Maliarova, M. (2007). *1956 god. Seredina veka [1956. Mid-century]*. Saint Petersburg: «Neva» Publishing House, 636 [in Russian].
- 11 Ivanova, G.M. (2015). *Istoriia GULaga: 1918–1958 [History of the Gulag: 1918–1958]*. Moscow: ROСПEN [in Russian].
- 12 GA RF [State Archive of the Russian Federation]. F. 9414. Op. 2. D. 3382. L. 165 [in Russian].

А.Б. Сарсенбаев*, А.С. Абдирайымова

*Логистика және көлік академиясы, Алматы, Қазақстан
(E-mail: a.sarsenbaev@alt.edu.kz, ardasha_69@mail.ru)*

Ортағасырлардағы түркілердің соғдылықтармен мәдени-экономикалық байланысы (VI-VIII ғғ.)

Мақала ортағасырлар тарихына арналған. Ұлы Жібек жолы бойындағы әр кезеңде өмір сүрген әртүрлі көлемдегі мемлекеттер — әлемдік өркениет тарихындағы үлкен жетістіктерге жеткен мемлекеттік құрылымдарға кіреді. Керуен жолдарының тарамдалған жүйесі Атлант мұхитынан аспан елі астына дейін Еуропа мен Азияны басып өтіп, ерте дүние мен орта ғасыр дәуірінде сауда байланыстары мен Батыс пен Шығыс мәдениеттері арасындағы «тілдесуінің» басты құралы қызметін атқарды. Жолдың көп бөлігі Қазақстан мен Орта Азия арқылы өткен. Ұлы Жібек жолының пайда болған кезеңінен бастап, қазіргі Қазақ жері арқылы жүріп өткен сауда керуендері қалалық мәдениеттің дамуына үлкен әсер етті. Сол қалалар алғаш керуен-сарайдан, яғни демалыс орындарынан бастау алады деген бір пікірлер болса, екінші бір пікірлер қатарында, Түркі мемлекеттерінің тұсында Орталық Азиядан көшіп келіп, өзіндік қоныстарын тұрғызған халықтардың қоныс-тұрағы негізінде пайда болды деген түсінік қалыптасқан. Тарихи жолдың сауда барысындағы басты ақшалай-төлем бірлігі — жібек саудасына байланысты «Жібек жолы» атанғаны, кейіннен «Ұлы» сөзінің қосылуы, жолдың шексіз Шығыс өлкелері мен Батыс өлкелерін байланыстырып жатуынан болды. Мақалада «Ұлы Жібек жолы» болып тарихқа енген осы сауда жүйесі бойындағы ірі қалалық мәдениеттер — қандай аралас мәдениеттер нәтижесінде болды деген сұраққа жауап ізделінген. Қазақстанның соңғы кезде жаңа заман тарихына көбірек көңіл аударумен ортағасырлық, атап айтсақ ерте ортағасырлардағы қазақ тарихының кейбір мәселелері жайлы зерттеулер азайып кетті. Осы олқылықтың орнын толтыру үшін авторлар мақалада ерте ортағасырлардағы Жетісу және Оңтүстік Қазақстан жерінде өмір сүрген, сауда мен экономиканың басты орталықтары болған ірі қалалардың тарихына және зерттелу кезеңдеріне және сол қалаларда өмір сүрген соғдылық халықтардың түркілермен тікелей қатынасына тоқталып өткен. Сонымен қатар, ортағасырларды зерттеуші магистрант және докторанттар үшін көптеген мәліметтер береді.

Кілт сөздер: ерте Ортағасыр, Түркі қағанаты, экономикалық байланыс, соғдылықтар, ежелгі қалалар, сауда-саттық, түркі жазба ескерткіштері, тарихнама, деректану, түркілер.

Kipicne

Соғд дегеніміз — саяси-географиялық мағынада, Зеравшан және Қашқадария өзендерінің бойлары айтылады. Тілдік жағынан үлкен 6 иелікке бөлінеді; Бұқара (Ань), Устуршан (Цао), Кеш (Ши), Шаш және Илек (Ши-Ло), Маймург (Ми), Самарқандтық Соғд (Қан).

Соғды — қытай деректерінде — Ху деп аталады. Олардың диаспоралары және қала мемлекеттері Ұлы Жібек жолының бойында орналасып, сауда мен рухани өмірдегі кілтті орындарға ие бола бастады. Соғдылықтар, осы Жібек жолының бойында орналасқан барлық мемлекеттердің саяси және рухани өмірінде беделге ие болып отырған. Мысалға, алғашқы түркілер жайлы мәліметтерді Қытайға, Бумын қағанның (Тумэня) ордасында өкілетті елші қызметін атқарған, соғдылық Нахбанд (Ноканьто) берген.

Түркі қағанатындағы соғды диаспораларының басшыларына — түрік қағандары «елтебер» деген атақ беріп, арнайы саяси статуста ұстаған. Соғды диаспораларының тұрғындары мен түрік халықтары араласып, некелесіп, ортақ ұрпақтар келе бастаған болатын. Оған мысал ретінде көп деректерді келтіруге болады. Мысалға алсақ, Тегін атағын алған соғдылық Торуг-Шахтың баласы — Незук кейін қаған болып, Илби-Незук-Елтебер атағын алды [1: 8–9].

Зерттеу әдістері

Бұл мақалада біз тарихи зерттеулерде көп қолданылатын — салыстырмалы-тарихи әдісті, уақыт бойынша жүйелейтін — мерзімдік әдісті және жалпы қорытынды шығаруға көмектесетін логикалық

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: a.sarsenbaev@alt.edu.kz

және жүйелілік әдістерді қолданамыз. Сонымен қатар, осы уақытқа дейінгі шыққан еңбектерге сараптама жасай отырып, талдау әдісін де пайдаланамыз.

Мәселенің зерттелуі

Алғашқы зерттеулер Кеңес үкіметі орнағаннан бастап жүргізіле бастады. Атап айтсақ, 1920 ж. бастап, Соғды диаспоралары және Түрік қағанаты жайлы сұрақтарды тарихшылар күн тәртібіне қойып, зерттеу жұмыстарын жүргізе бастаған еді. Алғашқылардың бірі болып бұл сұрақты — 1927 ж. В.В. Бартольд өз еңбегінде қарастырған еді [2: 55–66].

Археологиялық экспедициялар әлі жүргізілмегендіктен, алғашқы зерттеулер тек — жазба деректерге сүйеніп жүргізілген еді. Ең алғашқы соғды диаспоралары жайлы дерек — мұсылман деректерінде шоғырланған және оның хронологиясы — б.д. VII ғ. сәйкес келеді. Ол шығармалар қатарына — Худуд ал-Әлем (әлем шекарасы) деген, авторы белгісіз шығарма мен XI ғ. ең көрнекті шығарма — Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрік» (түрік сөздігі) еңбегі жатады [3: 37–43]. Кейбір зерттеушілердің айтуынша — «Шығыс Түркістанға алғашқы соғды диаспоралары — б.д. I ғ. бастап салынды» десе [4: 23–27], Жетісудағы бұл уақыттың шеңберіне сай дерек жоқ. Сондықтан бұл еңбекте — Жетісу мен Шығыс Түркістандағы VI-VII ғғ. Соғды диаспоралары жайлы біраз мәліметтер келтіреміз.

Зерттеушілер келтірген тарихи болжам, яғни VI-VII ғғ. деген болжам археологиялық материалдармен дәлелденді. Ол археологиялық экспедицияны — КСРО Ғылым академиясы Н.Я. Марр атындағы Тіл және ойлау институты, Қазақ ССР-нің Ғылым академиясы және Эрмитаж ұйымдастырған еді. Жазба деректерді және қазба материалдарды қатар оқып, салыстыру арқылы соғды диаспоралары жайлы көптеген нақты мәліметтер ала аламыз. Соғды диаспоралары Жетісуға Ахеменидтер кезінде аяқ баса бастады десек (б.д.д. VI-IV ғғ.), оның кең қанат жайып, өркендеуі б.д. VI-VIII ғғ. болды [5: 5].

Бұл колониялар арқылы түріктерге батыстық (ирандық, грек-бактриялық) мәдениет қатты әсер етті деген концепция XX ғ. 50–70 жж. өте басым болды. Бірақ кейінгі зерттеушілердің пікірінше, бұл мәдениет жүйелі түрде әсер еткен жоқ [6: 59]. Оған жалғыз мысал — «Аң стилінің» осы әсер етуден бұрын өмір сүре отырып, оның кейінгі кезеңдегі өз күшін сақтап қалуы еді. А.Н. Бернштамның айтуынша, Грек-бактриялық өнер Шығыс Түркістан, Солтүстік Үндістан және Соғды өнеріне қарама-қарсы Жетісу көшпенділерінің өнеріне органикалық түрде кірмеді. Көшпелілердің «аң стилі» батыс өнеріне еш жол бермеді [6: 50–60].

А. Македонский, Эфтидем жорықтары — Жетісуға терең ене алмағаны айдан анық. Жетісуға жетпеген мұндай жорықтан — Моңғолия, Алтай, Шығыс Түркістан қандай мәдени әсер ете алды деп ойлайсыздар? Археологиялық қазба жұмыстарынан табылған біраз батыс стиліндегі заттар — ол Жібек Жолының, сауданың нәтижесі.

Біздің жыл санауымыздың II-III ғғ. жататын — Кенкөл және Берккариндік мола обаларынан және Тараз бен Қызыл өзен (Шу бойы) бойынан табылған жергілікті құмырадан өте өзгеше құмыралардың табылуына — әскери тұтқындардың әсері болғандығын айтқан зерттеушілер енді тікелей қазба жұмыстарының нәтижелеріне сүйене бастады [7: 11–12]. Тікелей Соғды өнерімен салыстыратын қазба материалдар XX ғасырдың 50–70 жылдары Тараз қаласындағы құрбандық шалатын жерінен табылды. Ыдыстың ұстағышы — авесталық Анахитке сай келеді, бірақ бояуы жоқ. Бұл нағыз соғды қолөнершілерінің заты және оның хронологиясы — VI ғасырға сай келеді. Жетісудан табылған саздан соғылған еркектің басы грек мүсіндері тәріздес және ол сурет — соғды монеталарындағы ер адамның басынан аумай, сәйкес келеді. Жетісудағы қазбадан шыққан — екі қабатты, төрт бөлмелі (1,5–2*6–8 м) үйлердің үстінен табылған жаппай көмілген зорастрилік обалардың табылуы, VI-VII ғғ. бұрынғы жергілікті қалалардың орнынан жаңа қалалар салына бастағанының куәсі бола аламыз [7: 13].

Бұл алғашқы соғды диаспораларының басы болатын. Шығыс Түркістанға да соғды диаспоралары шамамен осы мезгілде ене бастады. Сонымен қатар, бұл мәселені зерттеу барысында зерттеушілер қытай деректерін кеңінен қолдана бастады. Атап айтсақ, О. Смирнова өз еңбектерінде, Лоу-Ланьде табылған соғды құжаттары арқылы, бұл қаланың б.д. VII-VIII ғғ. өмір сүргенін айтып өтеді. Қытай дерегінде бұл қаладан V ғ. Шань-Шань билеушісі (439 ж) кіші інісін Тай-Яньға қызметке жіберді [8: 61–62]. Яғни, Шань-Шань (Лоу-Лань) V ғ. әлі күшті қамал еді. Олай болса, ол VI ғ. қарай әлсіреп, VII ғ. оны соғдылар келіп қайта жандандырған. Б.д. I-V ғғ. тән Лоу-Ланьнан, Талас бойынан табылған материалдарда соғды мәдениетінің белгісі жоқ. Осыған қарай отырып, өз

еңбектерінде А. Маликов «тек үнділік және біраз греко-бактриялық әсер ғана бар. Ал бұл кезеңде (б.д. I-V ғғ.) Соғдыда мәдени даму өзгеше болатын (Кушандық дәуір) деп атап көрсетті [7: 15–16]. Сондықтан Жетісу мен Шығыс Түркістанда б.д. I–V ғғ. соғдылықтар бірен-саран болғанымен, жүйелі түрде отарлар салу әлі де іске аспаған болатын. Сондықтан Шығыс Түркістанда табылған соғды жазбалары тек сауда үшін пайдаланған қолхаттар ғана болып табылады. Ал «ескі, жүйелі соғды жазба хаттары» VI ғ. ары бармайды. Алғашқы Шығыс Түркістандағы соғды отарлары — Лоб-Нор аймағында болды [5: 154]. Қытай дерегінің б.д. I–III ғғ. жазбаларына үңілсек, Соғдылар жайлы, соғды мәдениеті, тілі, діні және өздері жайлы бір ауыз сөз жоқ [7: 15].

Батыс Түрік қағанаты Шығыс Түрік қағанатынан әлеуметтік-экономикалық өмірі жағынан өзгеше жағынан өзгеше болды. Шығыс қағанатта көшпелі мал шаруашылығы болса, мұнда жартылай көшпелі, жартылай отырықшы шаруашылық болды, яғни феодалдық қатынас дамыған мемлекет еді. Ерте ортағасырлық қалалық және жер өңдеу мәдениетіне — соғдылықтар әсер еткен еді. Соғдылықтардың жаппай көшуі VII–VIII ғғ. сай келеді. К. Байпақов басшылық еткен археологиялық экспедициялар нәтижесінде біраз тұрақжайлар зерттелінді [8: 67–70]. Соғды қалалары — орталық үлкен бөліктен және тығыз қоршалма салынған кіші қорғаннан (шахристан) тұрды. Оның сыртында рабат — қолөнершілер тұратын және сауда жәрменкелер өтетін жер болды. Қаланың сыртында егіншілік жер болды және ол да қоршалған еді. VII–VIII ғғ. Шу өзенінің бойында ғана 18 ірі қалалары мен көптеген ұсақ тұрақжайлар болды. Олардың негізі соғдылықтар, түркілер, сириялықтар, парсылар және т.б. еді [8: 72–76].

Қазақ ғалымдарының ішінде осы мәселе бойынша өз ойларын білдіргендердің қатарында У. Шалекенов бар. Өз еңбегінде, V ғ. бастап Қытай елшілері — Тун-Юань және Гао-Мин өз еңбектерінде Ферғана мен Шашқа бара жатқан жолдағы қалаларды суреттегенде соғды қалашықтары жайлы айтса, Сюань-Цзань Шу өңірін VII ғ. сипаттағанда, Қызыл өзен (Шу өзені) соғды қалалары жайлы айтады деп атап өтеді (630 ж. шамасында) [9: 36–37].

Тәуелсіздік алғаннан кейін осы мәселе тікелей зерттелмесе де, қосымша зерттеулер ретінде қорғалған диссертацияларды айта аламыз. Оның ішінде, М. Касеновтің «Талас өңірінің ортағасырлық қалалары мен елді мекендерінің мәдениеті (YI–XIII ғғ.)» [10: 7–11] және М. Елеуовтің «Шу-Талас өңірлерінің ортағасырлық қалалар мен мекендері (YI–XIII ғғ.)» атты диссертацияларында осы өңірдегі ежелгі қалаларға сипаттама бергенде осы мәселе бойынша өзіндік ойларын айтып өткен [11: 5–8].

Осыған қарай отырып, біз соғды диаспораларының өмірін екі кезеңге бөлеміз: 1. IV–V ғғ. немесе әлсіз кезеңі; 2. VI–VII ғғ. немесе шарықтау кезеңі (соңғы кезең).

VII ғ. аяғына қарай екі мәдениеттің тығыз әсерінен араласу үрдісі көрініс бере бастайды. Тәуелсіздіктен кейін, бұл мәселе бойынша ғылыми еңбектер жазғандардың қатарында А. Махаева, А. Маликов, З. Жандарбеков, т.б. ғалымдар бар [5: 154].

Нәтижелер

Сонымен, Соғды сөзі әр деректерде әртүрлі түсініктермен кездеседі. Сондықтан, осы атаудың шығу тегіне тоқтала кетелік. Кей зерттеу еңбектерінде және жазба деректерінде, *Сули*, *Согдак* деген атауларды кездестіреміз. Енді осы сөздердің талдануына, зерттеушілердің еңбектеріне сүйене отырып, талдау жасап көрелік.

Соғды (Согдиана, Ху) еліне, әртүрлі тарихи кезеңдерде, сырттан әсер еткен мәдениеттің ықпалы күшті болды. Соғды жеріне — б.д.д. IV–III ғғ. Эллиндік мәдениет, б.д.д. III–I ғғ. грек-бактриялық мәдениет үлкен әсер етті. Ал жалпы соғдылықтардың ата-бабасы — парсылар деген және олар түркі тайпалары деген көзқарастар бар [12: 16]. Бүгінгі мақалада соғдылар — парсы тектес деген көзқарас тұрғысынан қаралуда. Парсы мемлекеті — Ахеменидтер кезінде Иран тайпалары Зеравшан өзені бойы мен Хорезм аймағына дейін келген еді. Бұл Дарий патша (б.д.д. 522–486) тұсында болған еді. Дарий патша өз жазбасында — соғдылықтар жайлы айтады [12: 45–58]. Бірақ бұл аймаққа Иран тайпасының қалай келгені жайлы нақты деректер жоқ. Соғдылықтар қазіргі әдебиеттерде — Ирандық (парсылық) мәдениеттің Орта Азиядағы көрнекті өкілі ретінде қарастырылады. Бұған ешқандай талас тууы мүмкін емес секілді. Бірақ жалпы қарастырғалы отырған мәселе — соғдылықтар мен түркілердің мәдени қатынасын қарастыра отырып, түркілердің соғдылармен қарым — қатынасқа түспестен бұрын өз мәдениеті болғанын дәлелдеу. Жалпы, Қытай деректеріне сүйенсек, соғдылықтарды Қанлылардың (Кан-гха, Кангюй) бір бұтағы ретінде қарастыра отырып, соғды жерін «кіші иеліктерге» кіргізеді [2: 87–96].

Ол иеліктер — Сусе (Шахрисябз), Фумо (Зеравшан аймағы), Юни (Қатта-Қорған маңы), Ги (Ташкент), Юегянь (Бұхара және Хорезмнің солт. жағы). Осыған қарасақ, Фумо (Фулу) иелігіне — Соғды жері кіреді. Сондықтан, жоғарыда айтылған Соғдылардың — парсылықтар ма, әлде қанлылардың бір бұтағы ма...? Бұл әлі анықтауды қажет ететін мәселе.

Б.д.д. II ғ. аяғы — б.д. I ғ. — осы аймақтағы сақ тайпаларының (юечжилер) белсенді әскери қимылдары болды. Б.д. I ғ. — Соғды жері Парфияндардың қоластына еніп, Парфияндар Орта Азиядағы беделді орындардың бірін иеленуші мемлекетке айналды [8: 17–18].

Б.д. I ғ. аяғы — II ғ. басында, Соғды жері күшейген Кушан мемлекеті құрамына өтті. Осы мемлекет кезінде, Соғды территориясына буддизм кеңінен тарап, қала мәдениеті көркейе түсті (25 қала болды — *авторлар*) [13: 145–150].

Б.д. III ғ. I — жартысында Соғды жерінде — Сасанидтер билігі күшейіп, б.д. III ғ. 2— жартысында, Бұхараның бір бөлігін, Бактрияны түгелімен жаулап алып, қала мәдениеті біраз күйреді (17 қала қалды — *авторлар*) [13: 153]. Міне осы кезде қаладан кеткен Соғды көпестері мен қолөнершілерінің — Жетісу, Шығыс Түркістанға келіп, қала өміріне араласқаны белгілі (алғашқы Соғды диаспоралары — *авторлар*).

Б.д. IV — V ғғ. Тохаристан Бактрия және Соғды өңірі қайта гүлденіп, шаруашылық қалыпты жағдайға түсті. Бірақ б.д. V ғ. осы өңірдегі Сасанидтік Иран мен көшпелі Эфталиттер соғысы үлкен шығын әкелді. Нәтижесінде б.д. V ғ. Соғды жері — Эфталиттер құрамына кірді. Шаруашылық қайтадан күйреп, үлкен дағдарысқа әкеліп соқты. Б.д. V ғ. — Мерв және Амудария бойындағы күрес жайлы араб авторы Табари біраз мәліметтер келтіреді [14: 83].

Б.д. VI ғ. бұл өңірде түркі тайпаларының ықпалы күшейіп, 563–567 жылдары Түркі тайпаларының соққысынан — Эфталиттер мемлекеті құлап, Соғды жері Түркі қағанатына тәуелді болды.

Деректер бойынша талдау. Сонымен, Соғды этимологиясы — кей деректерде (араб, парсы) бұл сөздермен — Соғды диаспораларының мағынасы берілсе, кей деректерде (Қытай) — Соғды жерінің өз атауы беріледі. Ал, көне түрік жазбаларында бұл екі терминге нақты анықтама берілген: Sogd — Соғды жерінің өзі болса (метрополия), ал Sogduk (согдук) — Соғды диаспораларының (Жетісу, Қырым, Арал маңы) атауы болды [15: 13–18].

Түрік руникалық жазба ескерткіштеріндегі, Алты шуб Согдак (alty sub sogdak) деген түсінік — Соғды диаспораларының түсінігі болып табылады деген ой қалыптасқан (алты округтік соғды отарлары) [15: 85–86].

Соғды отарлары Селенга өзенінің бойында да болғаны белгілі (Байбалық қаласы) Жетісу мен Талас бойындағы соғдылар жайлы алғашқы деректер 568 жылға сай келеді. Одан кейінгі ірі дерек — 629 жылға сай келеді. Бұл шығарманың авторы, Жетісу мен Шу өзендерінің бойымен өткен, буддист Сюань Цзань еді.

«Қытай авторының Сули (согдак) деген елі — Соғды жерінің өзі емес. 658 жылғы Қытай деректерінде, Ну(ч)кет қаласы Су-И округінің орталық құрамында деп атап көрсетеді. Сондықтан, Кангюй қаласынан (ең шеткі шекаралық қала — *авторлар*) 17–19 шақырым жерде, Соғды жері басталады. Олай болса, Сули жері, отарлары атауы» — дей келе, «сауда жолының тек экономикалық-мәдени қарым-қатынасқа ғана әсер еткен жоқ, сонымен қатар әртүрлі соғыстардың тұтануына әсер етті. Байлық көзін иеленгісі келген билеушілердің қырқысы 641–642 жж. Батыс Түрік қағанатын іштей ыдыратып, 706 жылы құрылған Түргеш қағанатын құлатып, 709–714 жж. Түргеш-Шығыс Түрік қағанаты соғысына әкелді» деген қорытынды жасаған Зуев, қытай деректеріне сүйене отырып, «Темір Қақпа, Сули, Тарбак» деген түркі руникалық жазба деректеріндегі терминдердің қайта қаралу қажеттілігін айта отырып, көне түркілердің арасына Манихейлік ілімнің таралу тарихына тоқталады [7: 178–185].

Басқа да Қытай-Түрік қатынасы жайлы іргелі зерттеулер жүргізген, көбіне қытай тіліндегі деректермен жұмыс жасаған автор еңбегіне тоқтала кетсек. Өз еңбегінде Қытай-Түркі байланысы жайлы жаза келе, өте құнды мәліметтер береді.

Мұқан қаған о дүниеге аттанған соң (572 ж.) орнына билікке келген кіші інісі Таспар кезінде де қытай билеушілері түркілермен құдалық қарым-қатынас орнатып, жыл сайын оларға жүз мың орам торғын-торқа беріп тұрды. Патшалық астанада тұратын туцзюелер де аса құрметпен күтімге алынды, кигендері әсем киім, жегендері ет болды, мұндайлардың саны әрқашан мыңдап саналатын [2: 122].

Вэй әулеті тек түріктерге алым-салық төлеумен ғана шектелмеді, өз астанасында тұрған түріктерді де бағып-асырауды өз мойнына алған. Вэй патшалығы сияқты Ци патшалығы да Мұқан

қаған тұсындағыдай туцзюелер шауып-тонап кетпесін деп өз қазыналарын сарқып, соларды бағып келді [3: 122].

Талқылау

Сонымен, Согд диаспорасы — ұсақ автономиялық мемлекеттік құрылымдардан тұратын аймақ болған (Самарқанттық Соғды, Бұхаралық Соғды, Қаршын Соғдысы деген ірі иеліктері бар).

Енді, VI-VIII ғғ. Соғды иелігінің тұрғындары мен түркілердің тікелей қарым-қатынасының мәдени қырын ашып көрсетуге тырысалық. VI-VIII ғғ. жалпы сипаттама бере кетсек, бұл кезеңде феодалдық жер иелену құрылысы дамыған болатын және тайпааралық қақтығыстар жиі болып тұрған еді. Қала мәдениеті қайта дамыған кезең болды. Б.д. III-ғ ға дейінгі төрт бұрышты кірпіштердің орнына, енді көлемді және өте сапалы тік төрт бұрышты кірпіштер келді. Ірі қалалар енді қамалдарға айналды (Ақ-қала, Хазарек-депе және т.б.). Археологиялық зерттеулер нәтижесінде, VI ғ. бастап, Соғдылардың арасына аң түрінде жасалған асханалық ыдыстар, жануарлардың басына сайкестендіріліп жасалған табақтар, кеселер, ыдыс ұстағыштары (қабан, жолбарыс, бұқа) кеңінен таралып, әйел бейнесіндегі фигуралар, әшекей дүниелер жасалынды (балбалтас тәріздес — *авторлар*) [6: 90–95]. Қару жарақтардың көптеп табылуы, әсіресе өткір ұштар үшбұрышты ұшы бар жебелердің көптеп табылуын — зерттеушілер (А. Бурханов, А.М. Беленицкий) бұл өңірге түркілердің ықпалынан зор болғанын айтады [9: 150].

Бұхара оазисінен табылған, VI-VIII ғғ. тиісті керамиканың Сырдария және Жетысу жеріндегі V-VI ғғ. керамикаға қатты ұқсауын зерттеушілер — хеонит-эфталиттер мен түркілердің өзара әсерінен болғанын, оның Соғды жеріне таралуына түркі қала мәдениетінің өкілдері әсер еткенін жоққа шығармайды [2: 70–71].

Жалпы Соғды жеріндегі жергілікті мәдениет (мүмкін парсылық?) б.д.д. уақытта пайда болды десек те, б.д.д. I ғ. — б.д. V ғғ. аралығындағы греко-эллиндік мәдениетке көшпенділердің (сақ, юэчжи) ұдайы түрде әсер етуінен бұл жергілікті мәдениет өзгеріске түскені анық. Ал б.д. VI-VII ғғ. Соғды-Түрік-Түргеш қатынастарынан кейін, бұл мәдениет нағыз иран-түркілік араласқан мәдениетке айналуы ғажап емес-ті. Ал, кейін бұл өңір мәдениеті — VIII ғ. тағы өзгеріске түсті (арабтық — түркілік — *авторлар*) [2: 102].

Г. Вамбери — Наршахидің «История Бухары» еңбегін талдаған зерттеуші. Соның мына келтірген үзіндісі өте қызығарлық нәрсе — Елдер жан-жақтан бұл жерге келді де, бұл жер гүлденіп кетті (Бұхара аймағына — *авторлар*). Олар — Түркістан өңірінен келіп жатты... ол елдерге бұл жер ұнап, сол жерге қоныстана бастады. Алғаш олар шатырда, жиналмалы үйде (?) тұрды. Кейін олар қосыла отырып, үлкен үйлер салды. Адамдар көбейе түсті... олар өз араларынан басшы тағайындады. Оның аты — Абрүй (Абырой — *авторлар*) еді... оның қысымына шыдамаған ел — Түркістанға қайта қашып, сол жерде — «Талас-қала» деген қала салды. Оны олар Жамукат (Хамукат -?) деп атады. Бұхарадағы қалған басқа адамдар — үлкен адамдарын жіберіп «Абруйдан қорғаса» деген тілек айтты. Енді олар бірігіп, түркі патшасы — Қара-Чуринге (Қара—шор) келіп көмек сұрады. Ал ол патша өз баласы — Шари-Кишварды Бұқараға жіберді... Шари Кишвар — Абруйды ұстап алып, өлтіреді де, Бұхарадан қашқан елдерді қайта шақырады. Олар қайтып келіп, бай адамдардың тобына айналды. Қаладан қаша алмаған адамдар олардың құлына айналды. Шери Кишвар өзі басшы болды... деген деректер кездеседі [6: 67–70].

Міне осы дерек айналымға енгелі зерттеушілер бұл деректің — «олар сол жерде «Талас — қала» деген қала салды» деген жолдарынан бастап қана зерттей бастады. Мысалға, академик В. Бартольд бұл қаланы — «Талас өзенінен солтүстікке қарайғы жердегі жазықтықта орналасты. Ал Жамун (Хамун) — бұл Соғды билеушілерінің сол жердегі титулы» дейді [2: 22]. Бірақ, деректің бас жағына назар аударсақ, Елдер жан-жақтан келді. Жер гүлденді. Олар Түркістан өңірінен келіп жатты... бұл жер ұнады... қоныстанды... жиналмалы үйде тұрды... деген жолдарға қарасақ, Бұхараға және Бұхаралық Соғды аймағына келіп қоныс тепкендердің көпшілігін Түркістаннан келген түркі халықтары екенін және олардың тек көшіп келіп қана қоймай, «олардың сол жерді гүлдендіргенін, бірігіп үй салғандарын, қоныстанғанын» көре аламыз, яғни Соғдыларға да біздің (түркілердің — *авторлар*) өзіндік қала мәдениетінің ықпалын көруге болады және отырықшылық мәдениет түркілерде де дамығанын айта аламыз.

Қытайдың дерегінде, Соғды жері — Қан деген атау алады (Самарқанттық Қан) және ондағы билеушілердің билігі — «әкеден — балаға» қалдырылуы (VIII ғ. дейін — *авторлар*), ал кейінгі билік ағадан — ініге өтуі көбірек байқалады» деп атап көрсетеді [2: 29–30].

Әкеден балаға қалдырылуы — бұл Соғды жеріндегі билеуші түркі әулеттерінің іс-қимылы болуы мүмкін. Жалпы Соғды жерінде — VI-VIII ғ. арасында 13 ірі билеуші — Маликтер билеген және шамамен — 9-ы Самарқанттың Соғды әулетінің өкілдері. Сондықтан кейінгі кездері соғды-түрік қатынасын айтқанда, түркілерді осы Самарқант ихшидімен қатынасына көбірек көңіл бөлінеді.

XX ғ. II жартысынан басталған археологиялық деректерге сүйенсек — VI ғ. аяғы мен VII ғ. өзінде-ақ түркілер мен Соғдылардың ақшалай сауда жасағанын көре аламыз. Бұған басты себеп болған, Соғды отарындағы қолөнершілердің Түргеш қағанатының билеушісіне теңге (монета) тиын соғып беруі еді, яғни соғдылықтар мен түркілердің қарым-қатынасында осы «теңгелер» үлкен орын алды. Негізінен, бұндай теңгелердің соғылуы — Түргеш қағанатында көп байқалады. Соғдылықтардың соққан теңгесінде соғды жазуымен жазылған, Түргеш қағанының есімдері кездеседі. Бұл Соғды жазуы бар теңгелермен — Шығыс Түркістан, Жетісу және Мауреннахрдағы Соғды диаспораларында және Соғдының өз жерінде еркін сауда жасауға мүмкіндік берілсе, ал Түргеш қағанының есімі — билеушінің қол астындағы халыққа символ ретінде және теңгенің кімге жататынын көрсететін еді [4: 7–9].

Экономикалық байланыс халықаралық қатынастарға да әсер еткені айқын. 566 ж (567) — Түркі қағанаты өзінің шарықтау кезеңінде, Сасанидтік Иранның басшысы Хұсырау I шахқа елшілік жіберген еді. Осы жолы Соғды саудагері Маниах бастаған бір топ адам шах сарайына келіп, Иран арқылы еркін сауда жолын сұрады. Иран шахы Түркілер мен Соғдылардың қарым-қатынасын біле отырып, жауабын тез берген жоқ. Сол кезде қашқын Катультфаның ақылымен, шах, елшілердің көзінше сыйлыққа әкелген жібекті жағып жібереді де, бұл жолы саудагерлер құры қолы қайтты. Артынша Батыс Түрік қағанаты екінші рет елшілік жіберіп, ол да сәтсіз болды. Тіпті кейбір әдебиеттерде — «елшілерді улап тастаған» делінеді [5: 150].

Осыдан кейін Түркі-Иран қатынасы өте шиеленісіп кетті. Бұл соғды сауда жолына өз әсерін тигізген еді. Енді соғды саудагерлері бастарын қауіпке тіге отырып, Батыс Түрік қағанатының рұқсатымен Византияға аттанды. Оның басында — саудагер Маниах тұрған еді. Иран жерінен өту өте қауіпті болғандықтан, солтүстік Каспий жағалаулары арқылы, Кавказ тауы арқылы — 568 ж. елшілер Константинопольге келді. Соғды саудагерлерінің бұл жолы жолдары болды. Византия императоры олардың ұсынысын қабыл алды. Себебі, түркілердің жібегі емес олардың әскери күші қызықтырды [6: 87–89].

Оны (түркілерді — *авторлар*) Византия өз жауларына қарсы пайдалануды көздеді. Жауы әрине — Сасанидтік Иран еді. Маниах өзімен бірге, Византия елшісі — Земарх Киликиецті (шығыс мәселесі жөніндегі император кеңесшісі — *авторлар*) алып қайтты. Енді, түп деректерге көз жүгіртсек төмендегідей деректер кездеседі. Негізінен, Юстианның билігінің 4-жылында Византияға Түріктерден елшілік келді... Түріктер бұл кезде, өзінің барлық күшінде еді... Эфталиттерге бодан болған Согдиаттар енді, Түріктердің қоластына қарады. Өз ханы Дизавулдан Парсыларға елші жіберуді сұрайды... Маниах бастаған бірнеше түріктер Римге келеді... Патшаға әкелген сыйлықтарды беріп, Маниах өз ойын жеткізеді.. Патша сақ жазуымен жазылған хатты оқып шығып, жылы қабылдады... Сұрақ-жауап біткеннен соң, елшілер қолдарын жоғары көтеріп тұрып, қатты дауыстап ант берді... Византия патшасы Шығыс қалаларының қолбасшысы Зимарх Киликийцті Маниахпен қосып, түркі еліне жібереді... Август айында аттанады.. (б.д. 568 ж. — *авторлар*). Олар түркі еліне келгенде, түркілер оларға темір сатып алуды ұсынады... Зимарх Эктаг тауындағы қаған ордасына келеді... Қаған шатыр ішінде отырады, ал ол шатыр алтын дөңгелекті арба үстінде болды... Парсы елшісін қабылдағаннан кейін, Римдіктермен дос екенін айтып, Зимархты еліне босатады [7: 274]. Земарх — хан ордасына келіп «тазалаудан» өткені тарихи еңбектерде белгілі жайт.

Жалпы, жәрмеңкелерде — көшпенділер — ат, қой, түйе, ірі қара әкелсе, соғдылықтар — базарға ерекше маталар, балық өнімдерін, бұғы-марал терілерін, қымбат тастар әкеліп сатқан [8: 19–22]. Түркілердің арасындағы соғды диаспораларының саудадағы орны ерекше болған. Көшпенділер малдарын өздерінің көшіп-қону жүйесі арқылы Қытай шекарасына дейін барып, сол жерде малын сатып, оны жібекке айырбастап соғдылардың шығыс Түркістан және Жетісудағы диаспораларына жеткізіп отырған.

Ол жерде жібектер мына керуен жолдары арқылы жүрген: Шығыс Түркістан — Алмалық — Суяб — Талас — Исфиджаб — Шаш — Самарқант — Бұхара — Шарджуй — Мерв — Таяу Шығыс — Константинополь. Сюань–Цзань атап көрсеткендей — Суяб, Исфиджаб қалалары — соғды-түрік экономикалық қатынасының негізгі орталықтары еді [6: 71–83]. Қытай дерегіне үңілсек, Қан әулеті

— Соғды жерінде билікте болды. Оның ең үлкені — Самарқанд Қаны. Ол Юе-Чжи үйінің бір ұрпағы. Олардың билеушілері — Чаову (Жа-бу, Жабғу) титулын иеленді дейді [6: 71–83].

Бұл жерден көріп отырғанымыздай Соғды жері түркілердің автономиялық ауданы болып қана қойған жоқ, сонымен қатар экономикалық өмірде басты роль ойнады. Содан соң, осы жолдар арқылы Соғдылықтардың шығу тегі жайлы пікірді қайта қарастырудың қажеттілігін түсінеміз.

VI–VIII ғғ. Орта Азиядағы егіншілік аймақтағы әлеуметтік—экономикалық өзгерістер нәтижесінде, қысымға ұшыраған (VII ғ. басы) Соғды көпестері, диханшылары Түркістанға келіп қала тұрғызды (Хамукет-Талас), жергілікті халықтың әдеп-салттарын, киімін қабылдады және жергілікті билеушілерге теңге соқты. Соғдылар соққан ақшалардың өзі — Түркі халықтарына кең тарады (теңгенің құрамы — күміс (70–80 %) және мыс (20–30 %) — *авторлар*). Ондай алғашқы теңгелерді зерттеушілер 741 ж. билікке келген Сулу-қағанның баласы — Мохэ Дагань тұсында шығара бастады дейді [10: 15–27]. Мохэ Дагань 740–742 жж. «өзіне тән монеталарды шығарды және алғашқы түріктік соғды теңгелері осы кезеңге жатты» деген қорытынды жасай аламыз.

Қорытынды

Соғды диаспоралары өзімен бірге жаңа көркемдік мәдениет ала келді де, қолөнер мен сауда өмірінде басты орындарға ие бола бастады. Мысалы, үй ішінің гректік көркемдеуге ұқсастырып салу (Тараз қаласының қазбасы), Сасанидтік көркемдеу, яғни нүктелер арқылы шеңбер салу (Тола өзені (Моңғолияда), шеңбердің ішіне тау арқарын бейнелеу (Алтай және Тоқмақ) [13: 46].

Осыған қарап, соғды диаспораларын екі ұлы мәдениеттің (Иран және Түркі) ортасындағы көпір ретінде қарастыруға болады. Жоғарыда айтылғандар арқылы біз мынаны көре аламыз: VII ғ. Соғды диаспоралары Түркі қағанатының экономикалық өмірінде басты орында болды.

Соғды диаспоралары Шу мен Талас бойы арқылы Солтүстік Тянь-Шаньнан өтіп, Шығыс Түркістанға дейін созылып жатты. Жетісудағы жергілікті қала өкілдері мен саудагерлері Мауреннахрлық Батыс Түрік қағанатына ұлы қоныс аударуына қатысты. Оның басты себебі, Аброй билігі тым қатал болған соң соғды декхандары мен саудагерлері Тараз бен Түркістанға келіп, Хамукат қаласын тұрғызып, сонда өмір сүрді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Махаева А.Ш. Көне түріктердің рухани мәдениеті: оқулық / А.Ш. Махаева. — Алматы, 2000. — 95 б.
- 2 Бартольд В.В. Сочинения / В.В. Бартольд. — М., 1963–1964. — 250 с.
- 3 Махмуд Қашқари. Түбі бір түркі тілі (Дивани-лұғат-түрік) / ауд. А. Егеубай. — Алматы, 1993. — 87 б.
- 4 Айдаров Ғ. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі: оқулық / Ғ. Айдаров. — Алматы, 1996. — 56 б.
- 5 Сарсенбаев А.Б. Жетісудағы Соғды диаспоралары / А.Б. Сарсенбаев // ҚазМУ хабаршысы. Тарих сериясы. — 2004. — № 1. — Б. 156–157.
- 6 Бернштам А.Н. Согдийская колонизация / А.Н. Бернштам // КСИИМК АН СССР. — Вып. VI. — 1940. — С. 40–70.
- 7 Маликов А.М. Тюрки в среднеазиатском междуречье в VI–VIII вв. (по археологическим и письменным источникам) / А.М. Маликов. — Самарқанд, 2000. — 22 с.
- 8 Байпаков К. Қазақстанның ежелгі және орта ғасырлық тарихының кейбір мәселесі / К. Байпаков // Қазақстан тарихы. — 1995. — № 1. — Б. 60–70.
- 9 Шалекенұлы У.Х. Қазақ ежелден көшпенді ме? / У.Х. Шалекенұлы // Зерде. — 1991. — № 12. — Б. 30–40.
- 10 Касенов М. Талас өңірінің орта ғасырлық қалалары мен елді мекендерінің мәдениеті (YI–XIII ғғ.) / М. Касенов. — Алматы, 1995. — 25 б.
- 11 Елеуов М. Шу—Талас өңірлерінің ортағасырлық қалалар мен мекендері (YI–XIII ғғ.) / М. Елеуов. — Алматы, 1999. — 25 б.
- 12 Каришева Ф.М. История и культура древней Согды (VI–V вв. до н.э.— V–VI вв. н.э.) / Ф. Каришева. — Ташкент, 1987. — 250 с.
- 13 Массон М.Е. Средневековые торговые пути из Мерва в Хорезм и в Мавреннахр / М.Е. Массон. — Ашхабад, 1966. — 128 с.
- 14 Волин С.С. Сведения арабских источников о долине реки Талас и смежных районах // Тр. ИИАЭ АН КазССР. — Т.8. / С.С. Волин. — М., 1960. — С. 80–85.
- 15 Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности / С.Е. Малов. — М., 1951. — 105 с.

А.Б. Сарсенбаев, А.С. Абдирайымова

Культурно-экономические связи тюрков с согдийцами в Средневековье (VI–VIII вв.)

Великий Шелковый путь — это одно из самых значительных достижений в истории мировой цивилизации. Разветвленная система караванных путей пересекала Европу и Азию от Средиземноморья до Китая и служила важным средством торговли и общения между Западной и Восточной культурами. Самый длинный маршрут проходил через Казахстан и Среднюю Азию. Со времен появления Великого Шелкового пути торговые караваны, проходящие через территорию Казахстана, оказали большое влияние на развитие городской культуры. Одна из точек зрения состоит в том, что эти города возникли на основе караван-сараев, другое мнение основывается на том, что они появились из поселений народов, которые во времена существования тюркских государств мигрировали из Центральной Азии и образовали свои собственные поселения. Исторически дорога получила название «Шелковый путь» в связи с торговлей шелком, а позже к этому названию было добавлено слово «Великий», потому что дорога соединяла обширные восточные и западные регионы. Таким образом, авторами настоящей статьи предпринята попытка ответить на вопрос: «Какие смешанные культуры возникли в результате появления крупнейших городских культур в торговой системе, которая вошла в историю как «Великий Шелковый путь»?». В последнее время большое внимание исследователями уделяется современной истории Казахстана, в то время как некоторые вопросы средневековой, в частности, раннесредневековой истории казахского народа, остались мало изученными. С целью восполнения этого пробела в статье рассмотрена история крупных городов раннего Средневековья в Семиречье и Южном Казахстане, являвшихся основными торгово-экономическими центрами, а также взаимоотношения городского согдийского населения с тюрками.

Ключевые слова: раннее Средневековье, Тюркский каганат, экономические отношения, согдийцы, древние города, торговля, тюркские письменные памятники, историография, источниковедение, тюрки.

A.B. Sarsenbayev, A.S. Abdiraiymova

Cultural and economic relations of the Turks with the Sogdians in the Middle Ages (VI–VIII centuries)

The Great Silk Road is one of the most significant achievements in the history of world civilization. An extensive system of caravan routes crossed Europe and Asia from the Mediterranean to China and in Ancient times and in the middle Ages, served as an important means of trade and communication between Western and Eastern cultures. The longest route passed through Kazakhstan and Central Asia. Since the appearance of the Great Silk Road trade caravans passing through the modern land of the Kazakh people have had a great impact on the development of urban culture. One of the points of view is that these cities arose based on caravanserais, while another point of view is based on the fact that they arose from the settlements of peoples who migrated from Central Asia during the existence of the Turkic States and established their own settlements. Historically, the road received the name “Silk Road” in connection with the silk trade, and later the word “Great” was added to this name because the road connected the vast Eastern and Western regions. Thus, this article attempts to answer the question of which mixed cultures arose as a result of the emergence of the largest urban cultures in the trading system, which went down in history as the “Great Silk Road”. Recently, historians have paid more attention to the modern history of Kazakhstan, while some issues of the medieval, in particular, the early medieval history of the Kazakh people have remained poorly studied. To fill this gap, the authors of the article focus on the analysis of the history of large cities of the early Middle Ages in Semirechye and Southern Kazakhstan, the main trade and economic centers and direct relations of Sogdian peoples with the Turks. The article provides a lot of information for students and doctoral students studying the medieval period.

Keywords: early Middle Ages, Turkic Kaganate, economic relations, Sogdians, ancient cities, trade, Turkic written monuments, historiography, source study, Turks.

References

- 1 Makhaeva, A.Sh. (2000). Kone turikterdin rukhani madenieti [Spiritual culture of the ancient Turks]. Almaty [in Kazakh].
- 2 Bartold, V.V. (1963). Sochineniia [Composition]. Moscow [in Russian].
- 3 Makhmud Qashqari. (1993). Tubi bir turki tili (Divani lugat–turik) [The root is a Turkic language (Divani-dictionary-Turkish)]. (A. Egeubai, Trans.). Almaty [in Kazakh].

- 4 Aidarov, G. (1996). Kone turki zhabza eskertkishterinini tili [The language of ancient Turkic written monuments]. Almaty [in Kazakh].
- 5 Sarsenbaev, A.B. (2004). Zhetisudagy Sogdy diasporalary [Sogdian diasporas in Zhetysu]. *Qazaq ul'tyq universitetinin khabarshysy. Tarikh seriiasy — Bulletin of Kazakh National University. Series History, 1, 156,157* [in Kazakh].
- 6 Bernshtam, A.N. (1940). Sogdiiskaia kolonizatsiia [Sogdian colonization]. *Kratkie sochinenie instituta istorii materialnoi kultury Akademii Nauk SSSR — Brief reports of the History of Material Culture of the Academy of Sciences of the USSR, VI, 40–70* [in Russian].
- 7 Malikov, A.M. (2000). *Tiurki v sredneaziatskom mezhdureche v VI–VIII vv. (po arkheologicheskim i pismennym istochnikam) [Turks in the Central Asian interfluvium in the VI–VIII centuries (according to archaeological and written sources)]*. Samarkand [in Russian].
- 8 Baipakov, K. (1995). Qazaqtannyn ezhelgi zhane orta gasyrlyq tarihhynyn keibir maselesi [Some problems of ancient and medieval history of Kazakhstan]. *Qazaqstan tarikhy — History of Kazakhstan, 1, 60–70* [in Kazakh].
- 9 Shalekenuly, U.Kh. (1991). Qazaq ezhelden koshpendi me? [Have Kazakhs been nomads for a long time?]. *Zerde — Mind, 12, 30–40* [in Kazakh].
- 10 Kasenov, M. (1995). *Talas onirinin orta gasyrlyq qalalary men eldi mekenderinin madeniety (YI–XIII gg.) [Culture of medieval cities and settlements of Talas region (VI–XIII centuries)]*. Almaty [in Kazakh].
- 11 Eleuov, M. (1999). *Shu-Talas onirlerinin ortagasyrlyq qalalar men mekenderi (YI–XIII gg.) [Medieval cities and settlements of the Shu-Talas region (VI–XIII centuries)]*. Almaty [in Kazakh].
- 12 Karisheva, F.M. (1987). *Istoriia i kultura drevnei Sogdy (VI–V vv. do n.e.– V–V vv. n.e.) [The history and culture of ancient Sogda (VI–V in BC — V–V-centuries AD)]*. Tashkent [in Russian].
- 13 Masson, M.E. (1966). *Srednekovyve torgovyie puti iz Merva v Khorezm i v Mavrennakhr [Medieval trade routes from Merv to Khorezm and to Mawarannahr]*. Ashgabat [in Russian].
- 14 Volin, S.S. (1960). Svedeniia arabskikh istochnikov o doline reki Talas i smezhnykh raionakh [Information from Arab sources on the Talas River Valley and related areas]. *Trudy Instituta istorii arkheologii i etnografii Akademii nauk Kazakhskoi SSR — Proceedings of the Institute of the History of Archeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 8, 80–85* [in Russian].
- 15 Malov, S.E. (1951). *Pamiatniki drevnetiurkskoi pismennosti [Monuments of ancient Turkic writing]*. Moscow [in Russian].

T.S. Tukpatullin^{1*}, D. Panto²

¹A. Baitursynov Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan;

²Museum of the Second World War, Gdansk, Poland
(E-mail: tukpatullin@mail.ru, dmitriy.panto@gmail.com)

Impact of global and local urbanization and social trends on the future of Kazakhstan

The article examines global and local trends in the urbanization process in Kazakhstan and the world and their impact on the future of the country. In 2007, a turning point in the urbanization of the entire world came — the milestone of 50 % was overcome, and by 2050 66 % is expected. It describes forecasts for an increase in women's economic influence at the expense of third world countries, influence on the development of scientific and technological progress through the activities of special scientific zones or cities with a high density of technical companies, as well as the change of the global consumer base from Europe and America to the countries of Asia and Tropical Africa, the beginning of economic growth on the African continent. At the end of the XXI century, the three largest cities in the world will be in Tropical Africa — Lagos, Kinshasa, Dar es Salaam. It provides statistics on the development of urbanization in Kazakhstan, approaching the indicators of population ageing, the dangers of too rapid growth of megacities without adequate medical and educational provision. The article concerns state measures to prevent the formation of “marginal rings”, due to the growth of protest potential in the event of a social crisis, as well as the desire to reduce the outflow of population from rural areas. It reveals the prospects for the formation of agglomerations in Kazakhstan and the similarity of local trends in Kazakhstan and Russia in terms of population reduction in small and medium-sized cities and the growth in the number of large cities and megacities. Analysis of the studied material is provided.

Keywords: urbanization, megacities, metropolis, megalopolis, infrastructure, trends, population ageing, urban population, number of citizens, internal migration.

Introduction

The relevance of the research topic lies in the global urbanization trend, which brings with it changes in social relations, new rules of life, including for the Republic of Kazakhstan. Some of the global urbanization trends will be reflected in Kazakhstani society, some, due to local characteristics and level of development, will be modified or become authentic. A feature of the study of the prospects for the impact of urbanization on the country is a clear example of its influence on the northern and southern capitals of Kazakhstan, which became the main centers of attraction for internal migration for 2 decades.

The study aims to reveal the impact of global and local urbanization and social trends on the future of Kazakhstan. The research objectives are a) to trace the main global urbanization and social trends in Kazakhstan; b) to identify local trends in urbanization; c) to analyze the prospects for the development of urbanization in Kazakhstan.

The main conflict in the theory of urbanization development in the country is the contradiction in the position of the state and the expert community regarding its further course. Urbanization is a challenge to a wide range of spheres of life, associated with the possibility of social tension in cities overloaded with migration flows. This challenge requires an equally wide range of actions in the most diverse areas of public administration, designed for the long term.

Much of the research on this topic does not raise the issue of the political impact of urbanization on society and the political consequences of an untimely and inappropriate response to this complex phenomenon.

A review of the literature showed sufficient knowledge of this topic, revealed the ongoing process from different sides, and showed a close relationship with other social trends.

Experimental

The article uses materials from theoretical and practical research of domestic and foreign scientists in the field of urbanization. Based on inductive, deductive and statistical conclusions, the method of theoretical synthesis and generalization was applied.

*Corresponding author's e-mail: tukpatullin@mail.ru

Results

During theoretical study of the given problem, tendencies were identified, directly or indirectly related to urbanization. The rapid growth in the population of the metropolises of Kazakhstan will lead to an increase in the number of unemployed and non-studying youth, which threatens high protest potential in times of crisis crises.

The novelty of the study lies in the fact that both the influence of global and local trends in urbanization is considered.

The study revealed the following results:

a) The global trend of increased activity of the female population in the economic sphere is apparent at the present time. Kazakhstan has approached the beginning of population aging (if the share of citizens over 65 years old is above 7 %, then society is considered ageing).

b) The reasons for controlling internal migration, in addition to containing social tension in the two capitals, may be due to the local feature of urbanization when huge agricultural areas remain without any impact. This already creates strategic problems.

c) Urbanization and urban growth alone do not bring economic benefits, unless the new townspeople change their way of life to the city, which in this case means “more efficient”. The growth of education and a change in mindset leads to greater self-actualization of former rural residents, which causes greater productivity and involvement in higher cultural mass and commodity-money relations.

The concept of urbanization as a mental transition from traditional thinking to urban–modernistic is interesting.

Discussions

In 2007, for the first time in human history, 50 % of the world’s population began to live in cities, and according to forecasts, by the middle of the 21st century, it will increase to 66 % [1]. The assessment was complicated by the differences in the classification of settlements in different countries. For example, in Scandinavia, where a small population is dispersed over a large area, a city is considered to be a settlement with a population of 200 inhabitants or more. In Japan, the situation is diametrically opposite — a large population and a disproportionately small area, and a city — from 50 thousand inhabitants [2].

During these years, the growth of urbanization will be driven by an increase in the urban population in the traditionally rural countries of Africa and Asia. Kazakhstan will contribute to this process, but not as significantly as India, China, Indonesia, Nigeria, Pakistan, and Bangladesh.

Economic growth will directly depend on innovation and scientific and technological progress, which will take place in specially oriented metropolises or special zones like American “Silicon Valley”, Israeli “Silicon Wadi”, Indian Bangalore, etc. In this trend, our country is still acting as a consumer of innovations, but not their creator.

Metropolises will be the engines of the world economy and this process will only intensify. Perception of megalopolises will change (that is, urban agglomerations with a population of over 10 million people and a GDP of over \$100 billion) as part of a certain state to be perceived as a semi-independent subject with its own interests. An example is Moscow and Russia, Greater Tokyo and Japan, London and Great Britain [3]. The largest city in Kazakhstan is Almaty, capable of reaching 3.5 million people in the next 10 years, but in the foreseeable future, the achievement of the status of a megalopolis is not expected [4].

By 2030, about 1 billion women will be economically active. Therefore, the role of women in the cities of developing countries will increase, due to the fact that this will be facilitated by an increased standard of living and differentiated ways of earning. This process is especially noticeable in our country on the example of the “beauty sphere”, which in a few years has formed a large block of business areas, in one form or another, affecting a significant percentage of the female population of the country.

In general, the economy of the 21st century will be heavily dependent on the growth of the middle class in East and Southeast Asia and Tropical Africa, and for the same reason, by the end of the century, the largest cities in the world will be African megalopolises (Lagos, Kinshasa, Dar es Salaam) [5].

As for local trends, since the middle of the twentieth century, Kazakhstan continues to be the country with the largest urban population in Central Asia [6]. Kazakhstan corresponds to 4 stages of development according to the Gibbs concept — the growth of suburbs from which agglomerations are then formed.

By 2021, the level of urbanization in Kazakhstan reached 58 % and at this stage 5 agglomerations are being formed: Nur-Sultan, Almaty, Aktyubinsk, Shymkent, Karaganda [7].

Three Kazakhstani metropolises (Almaty, Nur-Sultan and Shymkent) account for about 21 % of the population and up to 33 % of the country's GDP, which indicates the increased efficiency of these administrative entities.

Living in one of these 3 cities in itself increases life expectancy by up to 5 years over the national average. However, the increased rate of urbanization in the capital and Almaty leads to an increase in the level of citizens without financial savings, without the possibility of meeting additional needs, except for the basic ones, regardless of the availability of their own housing. This group of people occupies up to 50 % of the population of these cities [1].

Three large cities with their inherent social problems become centers of criminal life, which increases the percentage of crimes than the national average (up to 36 % of all crimes). Uneven development of urban transport, social, educational infrastructure leads to the formation of different economic zones of residence. City districts deprived of infrastructure are becoming the focus of the population with an unstable financial situation and a marginal outlook, so-called disadvantaged areas.

Increasingly, the country's top officials are making statements about the uncontrolled growth of megacities and the problems of providing all newcomers with medicine and education. This is due to the actual freedom to change the place of residence within the country, without additional restrictions, such as in Uzbekistan. According to the Address of the President of the Republic of Kazakhstan on September 1, 2021, mechanisms for regulating internal migration will be envisaged in this matter [8].

The increase in the share of the urban population is a worldwide process. For several centuries, this phenomenon has been going through an active phase and so far no special reasons are visible that can prevent this. *Without the availability of alternative places of residence with a high standard of living, similar to those in megacities, the measures will be artificial and ineffective.*

Without the necessary attention to social and infrastructural spheres, urbanization contributes to the formation of "marginal rings" — those poor areas near large cities. To combat this phenomenon, the state apparatus has postponed its previous priority of creating megacities in Kazakhstan. This was also facilitated by the fact, that over the past 10 years, about 1.2 million people have left the country's agricultural sector creating a strong staff deficit, which is difficult to fill in the shortest possible time. Besides, Kazakhstan has the 9th largest territory in the world and the outflow of the population from the developed rural lands, especially the borderlands, can lead to unexpected strategic consequences for the state as a whole [9].

At the moment, our country is inferior to the developed economies of the world in the efficiency and productivity of the agricultural sector by 10–12 times [10].

Problems of public transport and the entire infrastructure in general, as well as the problem of housing are the two pillars of future urban instability. Citizens choose private transport, due to their reluctance to use an underdeveloped system of public mobility, which in turn overloads the streets, leading to rush hour traffic jams. The expansion of the types of transport, accessibility and quality of mobility by the user of urban transport infrastructure leads to the refusal of frequent use of personal cars, and in the future forms the self-sufficiency of public transport, instead of private one. However, in Kazakhstan, they still continue to solve this issue by expanding roads to the detriment of other road users, giving priority to car drivers. Although an illustrative experiment in which several dozen drivers of private cars are housed in one shuttle bus, thereby colossally unloading road traffic, it remains in the field of theoretical knowledge, not practical applications. In European countries, the public transport user has a key advantage over the driver, and the road policy of states makes the absence of a car more advantageous and convenient.

A new trend that has not yet been encountered in history is ageing of the world's population. The growth in the level of life safety, the availability of medicine and education, the absence of world wars contributes to an increase in life expectancy and a decrease in fertility.

Kazakhstan is entering the initial stage of demographic ageing of the population. The demographic situation in Kazakhstan is characterized by an increase in the proportion of older people in the age structure of the country's population (citizens aged 65 and over — 7.5 %, and by 2050 may reach 14 %). This will create an additional burden on the socio-economic sphere, because the ratio of older people to people of working age will grow from 20 % in 2019 to 38 % in 2050. The number of young specialists will decrease, while the number of pensioners will increase [11].

Certain concerns are inspired by the obsolescence of the communal infrastructure, which is currently worn by 57 %. In addition, in the housing stock of 78 thousand apartment buildings, over 18 thousand need repair, which indicates the moral obsolescence of every fourth apartment building in the country [12].

There are two distinct trends in Russian cities that are identical to the urbanization processes in Kazakhstan. The population of small and medium-sized cities is declining, and large cities are being transformed into agglomerations [13].

There are several dozen depressed small and medium-sized cities in the country, the main problems of which lie in the ecological situation, requiring immediate, costly and radical solutions, a change in the approach of the authorities to the problem of small towns and unfavorable phenomena in industry and social sphere, unfortunate location of the city bypassing transport, resource and infrastructure corridors [14].

The era of renewable energy sources has shown that the city should become not just a metropolis, but, first of all, an “ecopolis” [15]. On the example of Almaty, Kazakhstan already has the experience in urban space greening. Planting a “green belt” around Nur-Sultan suggests a long-term development of this technique.

Conclusions

Urbanization is a global trend that each country goes through with its own individual characteristics: Cultural, social, demographic, and others. Most likely, the process of urbanization will continue at the expense of those regions of the planet that have still retained a high level of rural population. For 70 years, Kazakhstan was the most urbanized region of the USSR among the Central Asian republics. This is also reflected in the level of the elderly population, when north and east of the country is comparable in terms of performance with some European countries, and south and west with Central Asia.

Urbanization requiring solid multi-stage long-term policies to prevent social tension due to the excessive migration flow to the country’s megacities, most likely to be met by restrictive measures on internal migration, which will not remove the issue from the agenda, but only postpone it.

References

- 1 Будущее в городах [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.vedomosti.ru/partner/articles/2017/05/24/691328-budushee-gorodah>.
- 2 Будущее малых и средних городов Казахстана [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://kazgazeta.kz/news/3756>.
- 3 Ускорение процессов урбанизации: как изменится наш мир завтра [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://vc.ru/future/84954-uskorenie-processov-urbanizacii-kak-izmenitsya-nash-mir-zavtra>.
- 4 Новый Алматы: К 2030 году численность населения может вырасти до 3 млн человек [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://24.kz/ru/news/social/item/492025-naselenie-almaty-vyroslo-vidvoe-za-poslednie-40-let>.
- 5 Daniel Hoornweg. Population predictions for the world’s largest cities in the 21st century / Daniel Hoornweg, Kevin Pope // *Environment & Urbanization*, 2017. — Vol. 29. — No. 1. — P. 195–216.
- 6 Проблемы казахстанского города определяют будущее страны [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://ia-centr.ru/experts/artem-dankov/ problemy-kazahstanskogo-goroda-opredelyayut-budushchee-strany/>.
- 7 Нурланова Н.К. Современные тенденции урбанизации в мире и Казахстане / Н.К. Нурланова // *The scientific heritage*. — 2021. — № 76. — С. 22–25.
- 8 План Токаева и план Сагинтаева: каким видится будущее Нур-Султана и Алматы. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://forbes.kz/process/urbanity/kak_sdelat_iz_almaty_i_manhetten/.
- 9 Урбанизация способствует образованию «поясов бедности» возле крупных городов — мажилисен» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.kt.kz/rus/state/_1377892437.html.
- 10 Урбанизация и социальные проблемы территориального развития [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://mysl.kazgazeta.kz/news/12855>.
- 11 Казахстан находится на сравнительно ранней стадии демографического перехода — старения населения [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://kazakhstan.unfpa.org/ru/news/>.
- 12 Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Конструктивный общественный диалог — основа стабильности и процветания Казахстана» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/posla.
- 13 Заборова Е.Н. Будущее городов / Е.Н. Заборова // *Вестн. ПНИПУ. Социально-экономические науки*. — 2020. — № 2. — С. 124–133.
- 14 Яшков И.А. Экологическая трансформация депрессивных городов Казахстана на рубеже XX–XXI веков / И.А. Яшков // *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук*. — 2016. — № 12 (3). — С. 36–45.
- 15 Болтаевский А.А. Устремленные в будущее: город как основа цивилизации / А.А. Болтаевский // *Архитектура и дизайн*. — 2018. — № 2. — С. 27–32.

Т.С. Тұқпатұллин, Д. Панто

Әлемдік және жергілікті урбандалу және әлеуметтік үрдістердің Қазақстанның болашағына әсері

2007 жылы бүкіл әлемнің урбандалуында бетбұрыс кезеңі басталды — 50 % межеден өтті, ал 2050 жылға қарай 66 % болады деп күтілуде. Мақалада үшінші әлем елдері есебінен әйелдердің экономикалық ықпалының ұлғаюы, арнайы ғылыми аймақтардың немесе техникалық компаниялардың тығыздығы жоғары қалалардың қызметі есебінен ғылыми-техникалық прогрестің дамуына әсер ету болжамы сипатталған. Еуропа мен Америкадан Азия мен тропикалық Африка елдерінде жаһандық тұтыну базасының өзгеруі, Африка құрлығында экономикалық өсудің басталуы байқалды. ХХІ ғасырдың аяғына қарай әлемдегі ең ірі үш қала тропикалық Африкада — Лагос, Киншаса, Дар-эс-Саламда орналасады. Қазақстанда урбандалуды дамыту статистикасы келтірілген, халықтың ерте қартаю көрсеткіштеріне жақындау байқалады, тиісті медициналық және білім берумен қамтамасыз етудің ақ мегаполистердің тым тез өсу қаупі сезіледі. Осыған байланысты мемлекеттің әлеуметтік дағдарыс жағдайында наразылық әлеуетінің өсуіне байланысты «шекті сақиналардың» қалыптасуына жол бермеу, сондай-ақ халықтың ауылдан кетуін азайтуға ұмтылу шараларын қарастыру керек. Қазақстандағы агломерациялардың қалыптасу перспективалары зерттелді. Қазақстан мен Ресейдің шағын және орта қалаларындағы халық санының қысқаруы және ірі қалалар мен мегаполистер санының өсуіндегі жергілікті тенденциялары салыстырылды. Осы мақаланың авторлары зерттелген материалдың толық талдауын ұсынған.

Кілт сөздер: урбандалу, инфрақұрылым, үрдістер, халықтың қартаюуы, қала халқы, азаматтар саны, ішкі көші-кон.

Т.С. Тукпатуллин, Д. Панто

Влияние мировых и локальных урбанизационных и социальных тенденций на будущее Казахстана

В 2007 г. наступил переломный момент в урбанизации всего мира — преодолён рубеж в 50 %, а к 2050 г. ожидается 66 %. В статье описаны прогнозы по увеличению женского экономического влияния за счет стран третьего мира, влияние на развитие научно-технического прогресса за счет деятельности специальных научных зон или городов с повышенной плотностью технических компаний. Произошла смена глобальной потребительской базы из Европы и Америки в страны Азии и Тропической Африки, наблюдается начало экономического роста на Африканском континенте. В конце ХХІ в. три самых крупных города мира будут находиться в Тропической Африке — Лагосе, Киншасе, Дар-эс-Саламе. Приведена статистика развития урбанизации в Казахстане, заметно приближение к показателям раннего старения населения, ощущается опасность слишком быстрого роста мегаполисов без надлежащего медицинского и образовательного обеспечения. В этой связи рассмотрены меры государства по предотвращению формирования «маргинальных колец», по причине роста протестного потенциала в случае социального кризиса, равно как и желание ослабить отток населения из сельской местности. Изучены перспективы формирования агломераций в Казахстане. Проведено сравнение локальных тенденций Казахстана и России по сокращению численности населения малых и средних городов и роста численности крупных городов и мегаполисов. Авторами настоящей статьи представлена попытка полного анализа исследуемого материала.

Ключевые слова: урбанизация, инфраструктура, тенденции, старение населения, городское население, число граждан, внутренняя миграция.

References

- 1 Budushchee v gorodakh [Future in cities]. Retrieved from <https://www.vedomosti.ru/partner/articles/2017/05/24/691328-budushee-gorodah> [in Russian].
- 2 Budushchee malых i srednikh gorodov Kazakhstana [The future of small and medium-sized cities in Kazakhstan]. Retrieved from <https://kazgazeta.kz/news/3756> [in Russian].
- 3 Uskorenie protsessov urbanizatsii: kak izmenitsia nash mir zavtra [Accelerating urbanization: how our world will change tomorrow]. Retrieved from <https://vc.ru/future/84954-uskorenie-processov-urbanizacii-kak-izmenitsya-nash-mir-zavtra> [in Russian].
- 4 Novyi Almaty: K 2030 godu chislennost naseleniia mozhet vyrasti do 3 millionov chelovek [New Almaty: Population may grow to 3 million by 2030]. Retrieved from <https://24.kz/ru/news/social/item/492025-naselenie-almaty-vyroslo-vdvoe-za-poslednie-40-let> [in Russian].

- 5 Daniel Hoornweg, & Kevin Pope (2017). Population predictions for the world's largest cities in the 21st century. *Environment & Urbanization*, 29(1), 195–216.
- 6 Problemy kazakhstanskogo goroda opredeliat budushchee strany [The problems of the Kazakhstani city determine the future of the country]. Retrieved from <https://ia-centr.ru/experts/artem-dankov/problemy-kazakhstanskogo-goroda-opredelyayut-budushchee-strany/> [in Russian].
- 7 Nurlanova, N.K. (2021). Sovremennye tendentsii urbanizatsii v mire i Kazakhstane [Modern trends in urbanization in the world and Kazakhstan]. *The scientific heritage*, 76, 22–25 [in Russian].
- 8 Plan Tokaeva i plan Sagintaeva: kakim viditsia budushchee Nur-Sultana i Almaty [Tokayev's plan and Sagintayev's plan: how the future of Nur-Sultan and Almaty is seen]. Retrieved from https://forbes.kz/process/urbanity/kak_sdelat_iz_almatyi_manhetten/ [in Russian].
- 9 Urbanizatsiia sposobstvuet obrazovaniu «poiasov bednosti» vozle krupnykh gorodov [Urbanization contributes to the formation of "poverty belts" near large cities]. Retrieved from https://www.kt.kz/rus/state/_1377892437.html [in Russian].
- 10 Urbanizatsiia i sotsialnye problemy territorialnogo razvitiia [Urbanization and social problems of territorial development]. Retrieved from <https://mysl.kazgazeta.kz/news/12855> [in Russian].
- 11 Kazakhstan nakhoditsia na sravnitelno rannei stadii demograficheskogo perekhoda — starenii naseleniia [Kazakhstan is at a relatively early stage of demographic transition — population ageing]. Retrieved from <https://kazakhstan.unfpa.org/ru/news/> [in Russian].
- 12 Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazakhstana «Konstruktivnyi obshchestvennyi dialog — osnova stabilnosti i protsvetaniia Kazakhstana» [Message from the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan "Constructive public dialogue is the basis of stability and prosperity in Kazakhstan"]. Retrieved from https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/posla [in Russian].
- 13 Zaborova, E.N. (2020). Budushchee gorodov [The future of cities]. *Vestnik Permskogo natsionalnogo issledovatel'skogo politekhnicheskogo universiteta. Sotsialno-yekonomicheskie nauki — Bulletin of the Perm National Research Polytechnic Institute. Socio-economic sciences*, 2, 124–133 [in Russian].
- 14 Yashkov, I.A. (2016). Yekologicheskaiia transformatsiia depressivnykh gorodov Kazakhstana na rubezhe XX–XXI vekov [Ecological transformation of the depressed cities of Kazakhstan at the turn of the XX–XXI centuries]. *Aktualnye problemy gumanitarnykh i yestestvennykh nauk — Actual problems of the humanities and natural sciences*, 12 (3), 36–45 [in Russian].
- 15 Boltaevskii, A.A. (2018). Ustremlennye v budushchee: gorod kak osnova tsivilizatsii [Looking to the future: the city as the basis of civilization]. *Arkhitektura i dizain — Architecture and design*, 2, 27–32 [in Russian].

Л.К. Шотбакова*

*Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: shotbakovazz@mail.ru)*

Депортация народов Кавказа в Казахстан: история и проблемы реабилитации

Статья представляет собой один из результатов работы автора в качестве члена Республиканской комиссии по реабилитации нереабилитированных жертв политических репрессий, имевших место в Советском Союзе в первой половине XX века. Среди пострадавших в годы репрессий были не только отдельные личности, но и целые народы бывшего Союза, среди которых и народы Кавказа. Рассмотрена история депортации народов Кавказа в Казахстан в 1940-е гг., процесс реабилитации, охвативший 1950–2000-е гг. Прослежен численный состав депортированных с территории Кавказа народов, рассмотрено их размещение на территории Казахстана. Среди проблем реабилитации обращается внимание, в частности, на сложность выявления точного количества людей, репрессированных по национальному признаку. Особое внимание в работе уделено ценности архивных материалов, с которыми также есть ряд проблемных моментов, касающихся процессов депортации народов в Казахстан и их последующей реабилитации. Определен основной круг вопросов, требующих решения в ходе реализации задач, поставленных перед Республиканской комиссией по реабилитации жертв политических репрессий. Среди них составление точных списков насильственно переселенных в Казахстан представителей народов Кавказа, их расселение по областям, определение пофамильно реабилитированных на сегодняшний день и выявление лиц, которых следует реабилитировать.

Ключевые слова: политические репрессии, депортация, депортированные народы Кавказа, архивные документы, численность, реабилитация, спецпоселенцы, спецпереселенцы, принудительные миграции, нормативно-правовые документы.

Введение

Изучение истории насильственных переселений народов СССР в первой половине XX века является одной из востребованных и актуальных тем отечественной исторической науки. Первые серьезные научные исследования по теме начали публиковаться с середины 1980-х гг. С начала 1990-х гг. в открытом доступе стали выходить многочисленные документальные материалы и источники, касающиеся как, в целом, политики репрессий в СССР в первой половине XX века, так и ее отдельных аспектов. Однако и сегодня в данной теме еще достаточно много неизученных фактов, событий, еще предстоит опубликовать и ввести в научный оборот серьезный массив источников и документов, прежде всего, из архивных фондов, которые до сегодняшнего дня находились в закрытом пользовании.

Необходимость всестороннего и глубокого исследования темы депортации и реабилитации насильственно выселенных с мест своего исторического проживания народов является актуальной не только в отечественной историографии. Она занимала и занимает серьезное место и в зарубежных исследованиях, поскольку факты несправедливого отношения к целым народам, в том числе сопровождающиеся насильственным выселением, представляют собой явления международного характера. В публикациях зарубежных ученых рассматриваются как конкретные факты принудительных миграций населения, в частности, в Европе, так и теоретические аспекты насильственных перемещений населения по этническому признаку, предпринимаются попытки проследить закономерности и логику этих явлений. Вполне естественно, что в ходе поиска ответов на эти вопросы возникает необходимость изучения депортации народов в СССР, в частности, народов Кавказа, в 40-е гг. XX века.

Сегодня накоплен достаточно серьезный фактический материал по истории депортаций в СССР, который необходимо обобщить и оценить с позиций современного состояния гуманитарных наук. Одной из важных задач современной исторической науки является объективная оценка событий, связанных с насильственными переселениями народов СССР и их последующей реабилитацией.

* Автор-корреспондент. E-mail: shotbakovazz@mail.ru

Историография темы охватывает труды отечественных и зарубежных исследователей, и если в отечественной историографии серьезные научные изыскания по данной теме появились во второй половине 80-х гг. прошлого века, то в зарубежной историографии — значительно раньше, начиная с середины XX в.

К работам общего характера, в которых предпринималась попытка дать оценку политике депортации в СССР, можно отнести исследования А. Некрича [1], А. Каппелера [2], Дж. Критчлоу [3] и других. Одним из первых и серьезных зарубежных исследователей считается А. Некрич, который в своих работах предпринял попытку, в частности, определить этапы насильственных переселений, численность, этнический состав депортированных народов. Дж. Критчлоу, научному сотруднику Русского исследовательского центра Гарвардского университета, принадлежит отчет, подготовленный по материалам, собранным во время поездки автора в СССР с 15 июня по 8 июля 1991 г. В ходе исследования автором были собраны материалы по 10 народам: немцам, чеченцам, корейцам, крымским татарам, ингушам, туркам-месхетинцам, калмыкам, курдам и балкарцам.

Следует отметить, что среди первых, кто начал писать о депортированных народах Кавказа, были представители кавказского зарубежья, пытавшиеся в своих работах рассказать о судьбах кавказских народов, депортированных в Среднюю Азию и Казахстан. Так, в работах М. Асланбека, А. Авторханова, М. Бала, Вассан-Гирея, Б. Бейтугана и других, опубликованных в Мюнхене, Анкаре и Стамбуле в 1951–1956 гг., авторы оценивали политику депортации народов Кавказа как политику геноцида [4; 5].

Первые попытки изучения темы депортации народов Кавказа в советский период появились после восстановления автономии репрессированных народов этого региона. Особо следует отметить кандидатскую диссертацию Х.И. Хутуева «Балкарский народ в годы Великой Отечественной войны и в послевоенный период. Восстановление автономии балкарского народа», которая была защищена в 1965 г. в Ростовском университете. Автор собрал достаточно серьезный комплекс источников, куда вошли документы партийных, государственных и ведомственных архивов Кабардино-Балкарской АССР, Казахстана, Киргизии, Министерства обороны СССР, воспоминания участников событий [4; 7].

Активное изучение данной темы началось со второй половины 80-х гг. XX века. Появился целый ряд работ и различных публикаций российских ученых, в которых рассматриваются и отдельные аспекты политики депортации народов Кавказа. Так, в работах В.Н. Земскова, Н.Ф. Бугая, П. Поляна [5] исследуются причины депортаций, география расселения спецпереселенцев, численность депортированных народов, политика местных органов власти в отношении спецпереселенцев.

В монографии «Л. Берия — И. Сталину: Согласно Вашему указанию...» [6] Н.Ф. Бугай впервые в историографии изучил историю принудительных переселений в СССР на протяжении 30–50-х гг. XX в. как социально-политическое явление в истории советского государства и показал основные закономерности этого явления.

Теме депортации и последующей реабилитации серьезное внимание уделяют и ученые Кавказа, среди которых можно назвать К.И. Чомаева, М.Н. Жабоева, М.А. Арапиева, В.Ю. Муртазалиева, Х.-М.А. Сабанчиева, Д.В. Шабаева, И.М. Шаманова, З.И. Шахбиева и других [7].

Обзор казахстанской историографии следует начать с трудов академика М.К. Козыбаева, который одним из первых в отечественной исторической науке обратился к проблеме депортации этносов в Казахстан [8].

Также к общим проблемам истории депортации, как одного из направлений национальной политики Советской власти в 30–40-е гг. XX века, изучению отдельных аспектов этой темы посвящены работы и научные статьи К.С. Алдажуманова, Т. Кульбаева и А. Хегая, М. Койгельдиева, Т. Омарбекова, М.Ч. Калыбековой, Ж.У. Кыдыралиной, А.Н. Табулденова и других [9].

Краткий обзор историографии депортации народов Кавказа в 1940-е гг. и, в целом, темы депортации народов СССР дает основание говорить, что данная тема и сегодня актуальна, поскольку освещение ее различных сторон далеко не равноценно. В большинстве работ историки, в основном, обращают внимание на количественные характеристики событий, связанных с депортацией и начальным этапом реабилитации. Значительно меньше изучены проблемы адаптации насильственно выселенных народов на новых местах проживания, этапы, содержание и проблемы реабилитации депортированных народов, теоретическое осмысления политики репрессий как составной части национальной политики советского государства.

Методы исследования

Методологическую основу составили общенаучные и частные методы, которые позволили воссоздать целостную картину депортации народов Кавказа в Казахстан, проследить основные этапы реабилитации.

Использование междисциплинарного подхода позволило всесторонне проанализировать процесс депортации народов Кавказа с учетом конкретных исторических условий, дать им политико-правовую оценку. Метод системного подхода дал возможность, в частности, выделить этапы и содержание реабилитационного процесса на протяжении второй половины XX–начала XXI вв. Историко-хронологический метод помог воссоздать историю депортации народов Кавказа в хронологической последовательности. Историко-сравнительный метод позволил изучить нормативно-правовую основу насильственного переселения и процесса реабилитации.

Результаты

В первой половине XX в. в Советском Союзе по разным причинам принудительной миграции были подвергнуты миллионы людей. Среди них — репрессированные по политическим мотивам, раскулаченные и участники крестьянских восстаний, насильственно выселенные по национальному признаку, и многие другие. Подавляющее большинство этих людей были выселены в республики Средней Азии и Казахстан. Для депортации народов как одного из проявлений принудительных миграций были характерны, во-первых, административный характер выселений; во-вторых, людей сознательно отрывали от привычной среды обитания; в-третьих, тотальный характер депортации, когда выселению подвергался весь народ и при этом он нередко лишался национальной автономии.

Тотальной депортации в годы Великой Отечественной войны были подвергнуты семь народов: немцы, карачаевцы, калмыки, ингуши, чеченцы, балкарцы и крымские татары. Их общая численность составила приблизительно около 2 млн чел. Тотальная депортация в отношении них сопровождалась ликвидацией автономий. Как видим, среди этих народов присутствуют и некоторые народы Кавказа.

В период Великой Отечественной войны в Казахстане на спецпоселении находилось от 900 тысяч до 1 миллиона 209 тысяч чел. По данным НКВД Казахской ССР, на 1 января 1945 г. в республике на учете состояло 815 319 чел. (232 593 семей) (не считая корейцев), из них чечено-ингушей — 360 405 чел.; кабардино-балкарцев — 20 288; карачаевцев — 40 767 чел. Они были расселены по всем областям, за исключением Западно-Казахстанской области.

На 1 января 1953 г., по подсчетам казахстанского историка Ж.Б. Абылхожина, в Казахстане проживало 245 тысяч чеченцев, 81 тысяча ингушей, 36 тысяч карачаевцев, 17 тысяч балкарцев [10; 232].

Анализ архивных документов, приведенных в 3-м томе Сборника документов по политическим репрессиям, составленном сотрудниками Архива Президента Республики Казахстан, который посвящен депортациям, позволяет выделить отдельные проблемные моменты в изучении истории насильственного выселения народов Кавказа в Казахстан. Во-первых, обращают на себя внимание различия в количественных показателях депортированных народов по документам союзного, республиканского и местного значения. В качестве примера хотелось бы привести ряд документов, касающихся депортации чеченцев и ингушей в Казахстан, подтверждающих данный тезис.

В Докладной записке начальника ОСП НКВД СССР М.В. Кузнецова заместителю наркома НКВД СССР В.В. Чернышеву о приеме и разгрузке эшелонов со спецпереселенцами чеченцами и ингушами от 21 марта 1944 г. говорится: «Докладываю, что прием и разгрузка эшелонов со спецпереселенцами чеченцами и ингушами в Казахстане ... закончены. По состоянию на 21 марта 1944 г. В Казахскую ССР прибыло и разгружено 147 эшелонов в составе 405 941 чел.

Как видим, самое большое количество депортированных чеченцев и ингушей было расселено в Акмолинской, Кустанайской, Павлодарской, Северо-Казахстанской и Карагандинской областях. Далее в документе приводятся данные о том, что в пути следования «...во всех эшелонах умерло 1361 чел., или 0,27 %, госпитализировано 1070 чел». Последние сведения учитывали ситуацию с депортированными и в Киргизскую ССР, поэтому при выяснении точного количества депортированных и расселенных в Казахстане людей необходимо выяснить точное количество умерших и госпитализированных по республикам, что представляет одну из проблем работы с архивными материалами.

Депортированные в Казахстан народы Кавказа: распределение по областям [11; 344]

По областям	Эшелонов	Людей по плану	Людей фактически
Акмолинской	22	60000	59988
Актюбинской	7	20000	20337
Алма-Атинской	11	29400	30839
Джамбулской	6	19000	16225
Карагандинской	14	36500	38498
Кызыл-Ординской	9	25000	26594
Кустанайской	17	47400	45768
Северо-Казахстанской	14	38200	39021
Павлодарской	16	40700	42127
Южно-Казахстанской	8	19800	21037
Восточно-Казахстанской	33500	33383	
Семипалатинской	11	31100	32124
Итого	147	400600	405941

При сравнении данного документа с документами республиканского и местного уровня, в которых говорится о приеме и расселении насильственно высланных чеченцев и ингушей, обращает на себя внимание расхождение в количественных показателях, что также создает определенные трудности при выяснении точного количества депортированных, что необходимо учитывать при составлении пофамильных списков. Хотелось бы отметить, что при работе с пофамильными списками депортированных и впоследствии реабилитированных граждан нередко сталкиваешься с разным написанием одной и той же фамилии в различных документах, расхождениями в указании степени родства и другими, что также является проблемой в работе с этими документами.

Для обоснования тезиса о расхождении количественных показателей депортированных в Казахстан представителей этносов Кавказа в документах союзного и республиканского уровней приведем несколько документов. Так, в Докладной записке Павлодарского обкома КП (б) Казахстана и облУНКВД ЦК КП (б) Казахстана «О хозяйственном и трудовом устройстве спецпереселенцев чеченцев, ингушей и балкар, расселенных в Павлодарской области» говорится: «С 8 марта по 28 марта 1944 г. область приняла 16 ж.-д. эшелонов со спецпереселенцами, в которых прибыла 8 651 семья с общим количеством 41 780 чел.». Расхождение в количественных показателях с данными из Докладной записки начальника ОСП НКВД СССР М.В. Кузнецова замнаркома НКВД СССР В.В. Чернышеву, приведенными выше, составляет 347 человек (42 127 чел. и 41 780 чел., соответственно). Чем объясняется этот расхождение? Возможно, отдельной строкой не обозначены балкарцы.

В Докладной записке Актюбинского облисполкома и обкома КП (б) Казахстана секретарю ЦК КП (б) Казахстана Н.А. Скворцову «О расселении спецпереселенцев в Актюбинской области», составленной 4 мая 1944 г., даются следующие цифры: «Всего в область прибыло спецпереселенцев чеченов 4 129 семей, в них 20 248 чел., в т. ч. мужчин 3860, женщин 3467, детей до 16-летнего возраста 10 944 и подростков от 16 до 18 лет — 1977 чел.» [23; 356]. Здесь расхождение составляет 89 человек. Обращает на себя внимание, что в Докладной записке говорится только о спецпереселенцах чеченцах, при том что в документе союзного значения о расселении депортированных народов с Кавказа речь идет о чеченцах и ингушах. Возникает вопрос: «Возможно, эти 89 человек и есть представители ингушского этноса?» И таких вопросов по мере изучения архивных документов возникает немало.

Из Докладной записки комиссии Кызыл-Ординской области Секретарю ЦК КП (б) Казахстана Н.А. Скворцову о хозяйственном устройстве и трудовом использовании спецпереселенцев с Северного Кавказа по состоянию на 30 апреля 1944 г.: «Всего спецпереселенцев чеченцев и ингушей в Кызыл-Ординской области имеется 6 191 семья, 26 924 чел.» [23; 359]. Расхождение с показателем составляет 330 человек. Данные о прибывших в Кызыл-Ординскую область 26 924 спецпереселенцах чеченцев и ингушей встречаются и в Докладной записке Уполномоченного ЦК КП (б) Казахстана и СНК КазССР И. Ступина, Кызыл-Ординского партийного и советского руководства Секретарю ЦК КП (б) Казахстана Ж. Шаяхметову и заместителю председателя СНК КазССР А. Заговельеву «О результатах проверки трудового устройства спецпереселенцев». Это единственный документ в сборнике, где встречаются разъяснения о системе расчета количественных показателей по депортированным народам Кавказа. В частности, в нем отмечается, что в основе всех расчетов — их первоначальное состоя-

ние. Обращая внимание на то, что с момента приема чеченцев и ингушей их общее количество уменьшилось на 1 121 чел. от смертности, авторы Записки отмечают необходимость корректировки этих данных в сторону уменьшения. В качестве причин смерти спецпереселенцев называются: сыпной тиф — 24 %, истощение — 15 %, неинфекционные заболевания — 55 %, старость — 6 %. Наибольшее количество смертных случаев приходится на детей и стариков: детей 46 %, взрослых — 16, стариков 38 % [11; 381].

Докладная записка комиссии Джамбульской области Секретарю ЦК КП (б) Казахстана Н.А. Скворцову о расселении и трудоустройстве спецпереселенцев с Северного Кавказа: «в Джамбульскую область в конце 1943 г. и в марте 1944 г. прибыло и вселено с Северного Кавказа 11 594 семьи спецпереселенцев. По национальному признаку прибывший контингент распределяется следующим образом: карачаевцев — 6 097 семьи, 19 999 чел.; чеченцев — 4 161 семья, 17 106 чел.; балкарцев — 1 329 семей, 5 324 чел.; ингушей — 7 семей, 27 чел.» [23; 363]. Получается, что в Джамбульскую область было вселено 17 133 человека — представителей чеченского и ингушского этносов, в документе же, приведенном выше, речь идет о 16 225 чел. Разъяснений о том, что стало с 908 чел. нет.

Сравнение этих данных с количественными показателями у других авторов, сопоставление их с данными архивных документов, показывает, что, как правило, имеются расхождения, иногда довольно значительные, что является одной из серьезных проблем по восстановлению полной точной картины депортации, в частности, народов Кавказа и их расселения по регионам Казахстана. Для того, чтобы в полном объеме и, по возможности, предельно объективно провести реабилитацию нереабилитированных жертв депортации, необходимо составление пофамильных, поименных списков депортированных, с распределением по национальному признаку. И здесь на первое место выходит важность работы с архивными документами, многие из которых по сегодняшний день хранятся в закрытых фондах.

Значительный массив таких документов отложился в Государственном архиве Карагандинской области (в дальнейшем — ГАКО). Изучение этих документов и на их основе восстановление списков депортированных и реабилитированных граждан, их рассекречивание и передача в открытые фонды — одна из важных задач деятельности Республиканской комиссии по реабилитации нереабилитированных жертв политических репрессий, созданной Указом Президента Республики Казахстан К.-Ж. Токаевым в конце 2021 г.

Проблемным, в силу отсутствия систематизации, является и составление полных списков реабилитированных в 1990–2000-е гг. граждан Казахстана. Об этом говорится, в частности, в «Краткой справке о проделанной работе по оформлению реабилитации в отделе архивной информации ЦПСИИ»: «...Среди обратившихся по вопросам реабилитации греки, армяне, украинцы, чечены (*так в документе*. — Авт.), ингуши, болгары и многие другие национальности... Точных цифр дать не представляется возможным, так как такая статистика не велась, нет данных, сколько среди них мужчин и женщин...» [12; 84].

Во многих документах по реабилитации отсутствует указание, к какой группе репрессированных относится человек, обратившийся с заявлением о реабилитации, что также осложняет работу по составлению списков депортированных и реабилитированных.

В ходе прокурорских проверок, которые отслеживали реализацию Закона Республики Казахстан «О реабилитации жертв массовых политических репрессий», принятого 14 апреля 1993 г. и вступившего в силу 1 июля 1993 г., было установлено, что при введении в действие закона не были до конца отработаны механизмы оформления реабилитации. Так, например, в соответствии со ст. 2 Закона, пострадавшими от политических репрессий признавались дети жертв политических репрессий, находившиеся вместе с родителями в местах лишения свободы. Однако реабилитирующие документы выдавались только детям, которые были вместе с родителями. Детям же, родившимся после выселения, уже на местах вселения их родителей, отказывали в реабилитации [13; 211.]. В силу этого возникающий вопрос: «Следует ли сегодня пересмотреть это положение и продумать возможность реабилитации тех, кто родился уже на местах вселения их родителей?» тоже является проблематичным.

Обсуждение

Депортация народов была одним из важнейших составляющих национальной политики советского государства в первой половине XX в. К началу 50-х гг. XX в. она затронула порядка 3,5 млн человек, которые были депортированы в 1940–1952-х гг. В эти годы в республики Средней Азии и

Казахстан были насильственно выселены с мест своего проживания представители 15 народов и более 60 различных этнических групп СССР.

Так, 12 октября 1943 г. Верховный Совет СССР принял Указ о ликвидации Карачаевской автономной области, а двумя днями позже вышло Постановление Совнаркома СССР о выселении карачаевцев. Предлогом для их выселения послужил тезис о том, что в период оккупации немецко-фашистскими захватчиками территории их основного расселения они сотрудничали с врагом и оказывали им активную помощь. Территория же бывшей Карачаевской автономной области была поделена между Ставропольским краем и Грузинской ССР [14; 49.]. Из общего числа выселенных карачаевцев в Казахстан было отправлено 45 529 чел. (11711 семей) [15].

Позже принимается решение о выселении чеченцев и ингушей с Северного Кавказа. Государственный комитет обороны утвердил Постановление о выселении чеченцев и ингушей 31 января 1944 г. Операция по исполнению этого Решения началась в последних числах февраля 1944 г., а Указ Верховного Совета СССР о ликвидации Чечено-Ингушской автономной республики был подписан 7 марта 1944 г., в день завершения депортации этих народов [16; 67; 17].

К 23 февраля 1944 г. было насильственно вывезено из населенных пунктов 94 741 чел., к 24 февраля — 333 739 чел., к 29 февраля были выселены и погружены в железнодорожные эшелоны 478 479 чел., в том числе 91 250 ингушей. 1 марта 1944 г. Л. Берия лично докладывал И.В. Сталину о том, что «операция прошла организованно и без серьезных случаев сопротивления и других инцидентов. Руководители партийных и советских органов Северной Осетии, Дагестана и Грузии уже приступили к работе по освоению отошедших к этим республикам новых районов» [18; 455].

К середине марта 1944 г. в Казахстан прибыло 406 375 чеченцев и ингушей (89 901 семей) [15].

Еще в ходе операции по насильственному выселению чеченцев и ингушей Л. Берия в телеграмме И. Сталину предлагал: «В связи и предстоящим окончательным выселением чеченцев и ингушей считал бы необходимым часть освободившихся войск и чекистов использовать для выселения балкарцев с Северного Кавказа с расчетом закончить эту операцию 15–20 марта текущего года до покрытия лесов листвой. Балкарцев насчитывается 40 900 человек»; у М.Ч. Калыбековой находим цифру 25 000 человек (4 660 семей) балкарцев, депортированных в Казахстан [19; 16; 65].

В Казахстане народы Северного Кавказа были расселены малыми группами в сельской местности, на территории существующих колхозов.

Статус депортированных в Казахстан народов менялся на протяжении ряда лет. На момент выселения их называли спецконтингентом. Начиная с 1944 г. насильственно выселенные переселенцы получили статус спецпоселенцев. В ст. 135 Конституции СССР говорилось о том, что они официально сохраняли статус полноправных граждан, но не могли покинуть установленного государством места жительства. Это автоматически делало так называемое «полноправие» спецпоселенцев формальным и декларативным. В документах термины «спецпоселенцы» и «спецпереселенцы» употреблялись как синонимы.

Для общего руководства приемом и размещением спецпереселенцев при правительстве Казахской ССР создавались специальные комиссии в составе Секретарей ЦК КП (б) (председатели), председателей СНК и наркомов внутренних дел. Проведение всех мероприятий, связанных с приемом и размещением прибывающих в ту или иную область спецпереселенцев, возлагалось на областные комиссии из председателей облисполкомов, секретарей обкомов и начальников УНКВД. Спланированная НКВД СССР система расселения спецпереселенцев, помимо главной задачи, предусматривала использование их для освоения малонаселенных и необжитых районов, а также в качестве дешевой рабочей силы для сельского хозяйства, горнорудной промышленности и строительства. В областях расселения создавались тройки по руководству приемом и размещением прибывающих спецпереселенцев в составе первого секретаря обкома партии, председателя облисполкома и начальника УНКВД. Соответственно в каждом районе были созданы районные тройки. Связующим звеном между республиканскими структурами стали уполномоченные, назначавшиеся из числа партийных и хозяйственных руководителей [19].

В многочисленных официальных документах союзного, республиканского, местного уровней подробно расписаны режим и график жизни этих людей. Запрет на возможность отлучиться за пределы района расселения, что рассматривалось как побег, и человек мог получить дополнительное наказание; необходимость постоянно отмечаться в комендатуре и органах НКВД; моментальное наказание за любое незначительное нарушение; посемейный учет и учет по карточкам, на основе которых заводились личные дела на каждого спецпереселенца и многое другое делало жизнь депортирован-

ных народов унижительной, жестокой. Наряду со всем перечисленным выше, людям нужно было приспособляться к новым климатическим условиям, они в одночасье оказывались оторванными от привычного образа жизни, питания. Судьба многих переселенцев была трагичной. Многие из них гибли в пути, среди них, как правило, были женщины, старики, дети [20]

Еще более тяжелой жизнь депортированных народов стала после введения в действие Указа Президиума Верховного Совета СССР от 26 ноября 1948 г. «Об уголовной ответственности за побеги из мест обязательного и постоянного поселения лиц, выселенных в отдельные места Советского Союза в период Отечественной войны», в котором были четко прописаны сроки насильственного выселения народов Кавказа: «В целях укрепления режима поселения для выселенных Верховным органом СССР в период Отечественной войны чеченцев, карачаевцев, ингушей, балкарцев, калмыков, немцев, крымских татар и других, а также в связи с тем, что во время их переселения не были определены сроки их высылки, установить, что переселение в отдаленные районы Советского Союза указанных выше лиц проведено навечно, без права возврата их к прежним местам жительства».

Об этом же говорилось в Приказе министра Государственной безопасности СССР № 00776 от 24 октября 1951 г.: «Лицам перечисленных категорий немецкой, чеченской, калмыцкой, ингушской, балкарской, карачаевской, греческой и крымских татар, что они, в соответствии с Указом Президиума Верховного Совета СССР от 9 октября 1951 г., оставлены на спецпоселении навечно» [21].

Если человек решался покинуть место поселения без особого разрешения органов МВД СССР, это каралось каторжными работами сроком до 20 лет. Усиливался гласный и негласный надзор за выселенцами, осуществляемый спецкомендатурами и тайной агентурной сетью. Для репрессированных народов статус спецпереселенца стал наследственным, дети, родившиеся в их семьях, считались спецпереселенцами с момента рождения.

Первые положительные изменения в отношении депортированных народов начались после известного XX съезда КПСС, за которым последовало принятие ряда важных документов на государственном уровне. Начался процесс возвращения депортированных народов на места своего прежнего проживания, они получили возможность полноценно участвовать в жизни общества. Однако декларирование отказа от репрессивной политики в отношении как отдельных личностей, так и целых народов, прозвучавшее на партийном съезде, не всегда сопровождалось конкретными действиями властей на местах. Как отмечал в одном из своих выступлений президент Международного правозащитного центра, член рабочей группы Управления Верховного Комиссара по беженцам и другим перемещенным лицам ООН, профессор международного права А.Ю. Хегай, реализация полного возвращения депортированных народов на места своего прежнего проживания затянулась на более чем 60-летний срок «по двум причинам — отсутствие необходимых объемов финансирования и соответствующей законодательной базы. Есть и третья — отсутствие политической воли в решении проблем реабилитации депортированных народов со стороны руководителей СНГ» [22; 38, 39].

Ситуация серьезно изменилась с середины 1980-х гг., когда 14 ноября 1989 г. на союзном уровне Верховным Советом СССР была принята Декларация «О признании незаконными и преступными репрессивных актов против народов, подвергшихся насильственному переселению, и обеспечении их прав», в которой говорилось: «... Варварскими акциями сталинского режима явилось выселение в годы Второй мировой войны из родных мест балкарцев, ингушей, калмыков, карачаевцев, крымских татар, немцев, турок-месхетинцев, чеченцев ... Верховный Совет СССР безоговорочно осуждает практику насильственного переселения целых народов как тяжелейшее преступление, противоречащее основам международного права, гуманистической природе социалистического строя ... считает необходимым принять соответствующие законодательные меры для безусловного восстановления прав всех советских народов, подвергшихся репрессиям» [23].

Это решение нашло продолжение в Законе РСФСР 1991 г. с изменениями и дополнениями от 1 июля 1993 г. «О реабилитации репрессированных народов»: «Опираясь на международные акты, Декларацию Верховного Совета СССР от 14 ноября 1989 г. «О признании незаконными и преступными репрессивных актов против народов, подвергшихся насильственному переселению, и обеспечении их прав», постановления съездов народных депутатов РСФСР, а также действующее законодательство РСФСР и СССР, закрепляющее равноправие советских народов, и, стремясь к восстановлению исторической справедливости, Верховный Совет РСФСР провозглашает отмену всех незаконных актов, принятых в отношении репрессированных народов, и принимает настоящий Закон об их реабилитации» [24].

После распада СССР и образования независимых государств практически все бывшие республики приняли на государственном уровне соответствующие документы и начали процесс реабилитации. Не было исключением и Казахстан, где первые серьезные работы по реабилитации репрессированных граждан начались в 1993 г. Следующим шагом стал Указ Президента Республики Казахстан К.-Ж. Токаева «О Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий» от 24 ноября 2020 г. за № 456, которым было инициировано создание Государственной комиссии. Во второй главе Указа главная задача была определена следующим образом: «Основной задачей Государственной комиссии является юридическая и политическая реабилитация жертв политических репрессий».

Выводы

Таким образом, история депортации народов Кавказа в Казахстан в 1940-е гг. и их последующая реабилитация и сегодня требует серьезных исследовательских усилий со стороны ученых, поскольку содержит как проблемы теоретического, так и практического характера. Решение практических задач, на наш взгляд, связано, в частности, с составлением полных списков реабилитированных на сегодня представителей различных этносов, подвергшихся депортации и, как следствие, выявление по фамилиям тех, кто должен быть реабилитирован в результате работы Государственной комиссии; остаются вопросы по точному количественному распределению депортированных по регионам; недостаточно изучены вопросы адаптации депортированных народов к новым условиям жизни, а также практические вопросы, связанные с их реабилитацией и возвращением на места прежнего проживания.

К теоретическим задачам следует отнести необходимость изучения причин массовых депортаций в СССР, в том числе депортаций народов Кавказа, особенностей данной составляющей репрессивной политики советского государства; выработку методологических подходов к исследованию данной темы; объективную оценку событий, предшествовавших и сопровождавших процесс депортации народов СССР в первой половине XX в.; исследование проблем реабилитации каждого конкретного этноса.

Список литературы

- 1 Некрич А. Наказанные народы / А. Некрич. — Нью-Йорк, 1978. — 350 с.
- 2 Каппелер А. Россия — многонациональная империя: Возникновение. История. Распад / А. Каппелер. — М.: Прогресс-Традиция: Традиция, 2000. — 342 с.
- 3 Критчлоу Дж. Репрессированные народы Советского Союза: Наследие сталинских депортаций. Отчет Хельсинкской группы по правам человека. Хельсинкская группа по правам человека. [Электронный ресурс] / Дж. Критчлоу. — Режим доступа: <https://lib.memo.ru/book/10624>.
- 4 Сабанчиев Х.-М.А. Депортация, жизнь в ссылке и реабилитация балкарского народа (1940-е—начало XXI в.): автореф. дис. ... д-ра ист. наук. Спец. 07.00.02 — «Отечественная история» / Х.-М.А. Сабанчиев. — Ростов н / Д., 2007. — 56 с.
- 5 Земсков В.Н. Заключенные, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные / В.Н. Земсков // История СССР. — 1991. — № 5. — С. 32–36; Земсков В.Н. К вопросу о репатриации советских граждан. 1944–1951 гг. / В.Н. Земсков // История СССР. — 1990. — № 4. — С. 85–89; Бугай Н.Ф. Правда о депортации чеченского и ингушского народов / Н.Ф. Бугай // Вопросы истории. — 1990. — № 7. — С. 33; Бугай Н.Ф. Депортация народов в СССР: история и современность / Н.Ф. Бугай // Конфедерация репрессированных народов РФ 1990–1992. — М., 1993. — С. 250–255; Полян П. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. — М., 2001. — 321 с.; Полян П. Операция «Чечевица»: депортация вайнахов в марте 1944 года / П. Полян // Звезда. — 2007. — № 3. — С. 167–174.
- 6 Бугай Н.Ф.Л. Берия — И. Сталину: Согласно Вашему указанию ... / Н.Ф. Бугай — М.: Изд-во «АИРО-XX», 1995. — 319 с.
- 7 Арапиев М.А. Выселение чеченского и ингушского народов: развитие, решение и последствия проблемы (1940-е — 1950-е гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Спец. 07.00.02 — «Отечественная история» / М.А. Арапиев. — Пятигорск, 2006. — 28 с. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://www.disserscat.com/content/vyselenie-chechenskogo-i-ingushskogo-narodov-razvitie-reshenie-i-posledstviya-problemy-1940>; Муртазалиев В.Ю. Конституционно-правовая реабилитация репрессированных народов Северного Кавказа: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Спец. 12.00.02 — «Конституционное право; муниципальное право» / В.Ю. Муртазалиев. — Махачкала 2005. — 32 с. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://www.disserscat.com/content/konstitutsionno-pravovaya-reabilitatsiya-repressirovannykh-narodov-severnogo-kavkaza>; Чомаев К.И. Наказанный народ / К.И. Чомаев. — Грозный, 1993. — 255 с.; Жабоев М.Н. Репрессированные народы: история и современность / М.Н. Жабоев. — Нальчик, 1994. — 230 с.; Шабаев Д.В. Правда о выселении балкарцев / Д.В. Шабаев. — Нальчик: Эльбрус, 1994. — 255 с.; Шаманов И.М. Наказаны по национальному признаку / И.М. Шаманов. — Черкесск, 1999. — 190 с.; Шахбиев З. Судьба чечено-ингушского народа / З. Шахбиев. — М.: Россия молодая, 1996. — 479 с.
- 8 Козыбаев М.К. История и современность / М.К. Козыбаев. — Алма-Ата: Ғылым, 1991. — 203 с.; Козыбаев М.К. Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски / М.К. Козыбаев. — Алматы: Ғылым, 2000. — 184 с.; Козыбаев М.К. Тоталитарный социализм: реальность и последствия / М.К. Козыбаев, К.С. Алдажуманов. — Алматы: Фонд «XXI век», 1997. — 186 с.

- 9 Алдажуманов К.С. Депортация народов — преступление тоталитарного режима / К.С. Алдажуманов, Е.К. Алдажуманов. — Алматы: Фонд «XXI век», 1997. — 243 с.; Кульбаев Т. Депортация / Т. Кульбаев, А. Хегай. — Алматы, 2001. — 267 с.; Қойгельдиев М. Тарих тағылымы не дейді? / М. Қойгельдиев, Т. Омарбеков. — Алматы: Ана тілі, 1993. — 208 б.; Омарбеков Т. Зобалаң / Т. Омарбеков. — Алматы: Санат, 1994. — 189 б.; Калыбекова М.Ч. История депортированных народов Казахстана (1937–1956 гг.) / М.Ч. Калыбекова. — Алматы, 2008. — 188 с.; Кыдыралина Ж.У. Спецпереселенцы и трудармейцы в Западном Казахстане (1937–1956 гг.): дис. ... канд. ист. наук. Спец. 07.00.02 – Отечественная история. / Кыдыралина Жанна Уркинбаевна. — Алматы, 2000. — 185 с.; Табулденов А.Н. Депортации народов и эвакуация населения в Северный Казахстан (1937–1956 годы) / А.Н. Табулденов. — Костанай: Костанайская академия МВД РК им. Ш. Кабылбаева, 2015. — 192 с.
- 10 Абылхожин Ж.Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век / Ж.Б. Абылхожин. — Алматы: Университет «Туран», 1997. — 360 с.
- 11 Абдукадырова Д.Ю. Из истории депортаций. Казахстан. 1939–1945 гг.: сб. док. / Д.Ю. Абдукадырова. — Алматы: LEM, 2019. — 708 с.
- 12 ГАКО. — Ф. 205. — Оп. 6. — Д. 1384. — Св. 30.
- 13 ГАКО. — Ф. 205. — Оп. 6. — Д. 1257.
- 14 Алиева С. Так это было / С. Алиева. — М.: НПО «Инсан», 1993.
- 15 Алдажуманов К.С. «Теплушки» гнали в Казахстан / К.С. Алдажуманов // Казахстанская правда. — 1996. — 20 февр.
- 16 Калыбекова М.Ч. История депортированных народов Казахстана (1937–1956 гг.) / М.Ч. Калыбекова. — Алматы, 2008. — 188 с.
- 17 К выселению чеченцев и ингушей были привлечены также до 7 тыс. дагестанцев, 3 тыс. осетин из колхозного и совхозного актива районов Дагестана и Северной Осетии, прилегающих к Чечено-Ингушетии, а также сельские активисты из числа русских в тех районах, где имелось русское население // Экспресс. — 1990. — 21 февр.
- 18 Сталинские депортации. 1928–1953; под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. Н.Л. Поболь, П.М. Полян. — М.: МФД; Материк, 2005. — 904 с.
- 19 Депортация народов в Казахстан [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=805954>.
- 20 Аккиева С.И. Депортации народов Северного Кавказа в 1940-е годы как фактор диаспоризации и модернизации [Электронный ресурс] / С.И. Аккиева, И.М. Сампиев. — Режим доступа: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=11581>.
- 21 Наказанные народы [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://e-history.kz/ru/news/show/5022/© e-history.kz>.
- 22 Хегай А.Ю. О некоторых проблемах социально-правовой защиты депортированных национальных меньшинств / А.Ю. Хегай // Современное осмысление уроков репрессий 1930–1950-х гг. в Казахстане и проблемы защиты прав человека: материалы «круглого стола». — Алматы: OST–XXI век, 2006. — С. 36–41.
- 23 Ведомости Съезда народных депутатов и Верховного Совета СССР. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://vedomosti.ssr.ru>.
- 24 Закон РСФСР от 26 апреля 1991 г. N 1107-1 «О реабилитации репрессированных народов» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://base.garant.ru/10200365/>.

Л.К. Шотбакова

Кавказ халықтарының Қазақстанға депортациялануы: тарихы және ақтау мәселесі

Мақала автордың ХХ ғасырдың бірінші жартысында Кеңес Одағында өткен саяси қуғын-сүргіннің ақталмай қалған құрбандарын ақтау жөніндегі Республикалық комиссияның мүшесі ретіндегі жұмысының бір нәтижесі. Қуғын-сүргін жылдарында құрбан болғандар қатарында жеке адамдар ғана емес, бұрынғы Одақтың тұтас халықтары, соның ішінде Кавказ халықтары да болды. 1940 жылдардағы Кавказ халықтарының Қазақстанға депортациялану тарихы, 1950–2000 жылдарды қамтыған ақтау мәселелері қарастырылған. Кавказ территориясынан жер аударылған халықтардың сандық құрамы, олардың Қазақстан территориясына орналасуы зерттелген. Ақтау мәселелерінің ішінде, атап айтқанда, ұлттық сипаты бойынша қуғын-сүргінге ұшыраған адамдардың нақты санын анықтаудың қиындығына назар аударылған. Архив материалдарының құндылығын ескерсек, сонымен бірге олармен жұмыс істеу барысында бірқатар түйткілді мәселелер бар, яғни халықтарды Қазақстанға депортациялау және кейіннен оларды ақтау процестеріне қатысты. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жөніндегі Республикалық комиссияға жүктелген мақсаттарды іске асыру барысында шешуді қажет ететін мәселелердің негізгі шеңбері айқындалды. Соның ішінде Қазақстанға күштеп қоныстанған Кавказ халықтары өкілдерінің нақты тізімдерін жасау, олардың облыстар бойынша қоныстанғанын, бүгінде тегі бойынша ақталғандарды және ақталуы тиіс тұлғаларды анықтау.

Кілт сөздер: саяси қуғын-сүргін, депортация, депортацияланған Кавказ халықтары, архив құжаттары, саны, ақтау, арнайы қоныстанушылар, арнайы қоныс аударып келгендер, мәжбүрлі миграция, құқықтық-заңнамалық құжаттар.

L.K. Shotbakova

Deportation of the Caucasian peoples in Kazakhstan: history and problems of rehabilitation

This article is one of the results of the author's work as a member of the Republican Commission for the Rehabilitation of Non-rehabilitated Victims of Political Repression that took place in the Soviet Union in the first half of the twentieth century. Among the victims during the years of repression were not only individuals but also entire peoples of the former Soviet Union, including the peoples of the Caucasus. The article examines the history of the deportation of the peoples of the Caucasus to Kazakhstan in the 1940s, the rehabilitation process that covered the period 1950s–2000s. The numerical composition of the peoples deported from the territory of the Caucasus, their placement on the territory of Kazakhstan is traced. Among the problems of rehabilitation, attention is drawn to the difficulty of identifying the exact number of people repressed on a national basis. Special attention is paid to the value of archival materials, which contain also a number of problematic points concerning the processes of deportation of peoples to Kazakhstan and their subsequent rehabilitation. The main range of issues that need to be addressed during implementing the tasks assigned to the Republican Commission for the Rehabilitation of Victims of Political Repression is determined. Among them, the compilation of accurate lists of representatives of the peoples of the Caucasus forcibly resettled in Kazakhstan, their resettlement by region, the identification of the rehabilitated by name today and the identification of persons who should be rehabilitated.

Keywords: political repression, deportation, deported peoples of the Caucasus, archival documents, population, rehabilitation, special settlers, forced migrations, regulatory documents.

References

- 1 Nekrich, A. (1978). *Nakazannye narody* [Punished peoples]. New-York [in Russian].
- 2 Kappeler, A. (2000). *Rossia — mnogonatsionalnaia imperiia: Vozniknovenie. Istoriia. Raspad* [Russia — a multinational empire: Emergence. Story. Decay]. Moscow: Progress–Traditsiia: Traditsiia [in Russian].
- 3 Kritchlou, Dzh. (1991). *Repressirovannye narody Sovetskogo Soiuza: Nasledie stalinskikh deportatsii. Otchet Khelsinskoii gruppy po pravam cheloveka* [Repressed peoples of the Soviet Union: Legacy of the Stalinist deportations. Report of the Helsinki Group on Human Rights. Helsinki Group for Human Rights.]. Moscow. Retrieved from <https://lib.memo.ru/book/10624> [in Russian].
- 4 Sabanchiev, Kh.-M.A. (2007). *Deportatsiia, zhizn v ssylke i reabilitatsiia balkarskogo naroda (1940 – nachalo XXI vv.)* [Deportation, life in exile and rehabilitation of the Balkars (1940s — early 21st century)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Rostov-na-Donu [in Russian].
- 5 Zemskov, V.N. (1991). *Zakliuchennye, ssylnoposelentsy, ssylnye i vyslannye* [Deportation, life in exile and rehabilitation of the Balkar people (1940s – early 21st century)]. *Istoriia SSSR — History of the USSR*, 5, 32–36 [in Russian]; Zemskov, V.N. (1990). *K voprosu o repatriatsii sovetskikh grazhdan. 1944–1951. Istoriia SSSR*, 4, 85–89 [in Russian]; Bugai, N.F. (1990). *Pravda o deportatsii chechenskogo i ingushskogo narodov* [The truth about the deportation of the Chechen and Ingush peoples]. *Voprosy istorii — Questions of history*, 7 [in Russian]; Bugai, N.F. (1993). *Deportatsiia narodov v SSSR: istoriia i sovremennost* [Deportation of peoples to the USSR: history and modernity]. *Konfederatsiia repressirovannykh narodov RF. 1990–1992*. Moscow [in Russian]; Polian, P. (2001). *Ne po svoei vole... Istoriia i geografiia prinuditelnykh migratsii v SSSR* [Unwillingly... History and geography of forced migrations in the USSR]. Moscow [in Russian]; Polian, P. (2007). *Operatsiia «Chechevitsa»: deportatsiia vainakhov v marte 1944 goda* [Operation “Lentil”: the deportation of the Vainakhs in March 1944]. *Zvezda – Star*, 3 [in Russian].
- 6 Bugai, N.F. (1995). *L. Beriia — I. Stalinu: Soglasno Vashemu ukazaniu ...* [L. Beriia — to I. Stalin: According to your order...]. Moscow: Isdatelstvo «AIRO–XX» [in Russian].
- 7 Arapiev, M.A. (2006). *Vyselenie chechenskogo i ingushskogo narodov: rasvitiie, reshenie i posledstviia problemy (1940–1950-e gg.)* [Eviction of the Chechen and Ingush peoples: development, solution and consequences of the problem (1940s — 1950s)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Piatigorsk. Retrieved from <https://www.dissercat.com/content/vyselenie-chechenskogo-i-ingushskogo-narodov-razvitiie-reshenie-i-posledstviya-problemy-1940> [in Russian]; Murtazaliev, V.Yu. (2005). *Konstitutsionno-pravovaia reabilitatsiia repressirovannykh narodov Severnogo Kavkaza* [Constitutional and legal rehabilitation of the repressed peoples of the North Caucasus]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Makhachkala. Retrieved from <https://www.dissercat.com/content/konstitutsionno-pravovaya-reabilitatsiya-repressirovannykh-narodov-severnogo-kavkaza> [in Russian]; Chomaev, K.I. (1993). *Nakazannyi narod* [Punished people]. Groznyi [in Russian]; Zhaboev, M.N. (1994). *Repressirovannye narody: istoriia i sovremennost* [Repressed peoples: history and modernity]. Nalchik [in Russian]; Shabaev, D.V. (1994). *Pravda o vyselenii balkartsev* [The truth about the eviction of the Balkars]. Nalchik: Elbrus [in Russian]; Shamanov, I.M. (1999). *Nakazany po natsionalnomu priznaku* [Punished on a national basis]. Cherkessk [in Russian]; Shakhbiev, S. (1996). *Sudba checheno-ingushskogo naroda* [The fate of the Chechen-Ingush people] [in Russian].
- 8 Kozybaev, M.K. (1991). *Istoriia i sovremennost* [History and modernity]. Alma-Ata: Gylym [in Russian]; Kozybaev, M.K. (2000). *Kazakhstan na rubezhe vekov: razmyshleniia i poiski* [Kazakhstan at the turn of the century: reflections and searches]. Almaty: Gylym [in Russian]; Kozybaev, M.K., & Aldazhumanov, K.S. (1997). *Totalitarnyi sotsializm: realnost i posledstviia* [Totalitarian socialism: reality and consequences]. Almaty: Fond «XXI vek» [in Russian].
- 9 Aldazhumanov, K.S., & Aldazhumanov, E.K. (1997). *Deportatsiia narodov — prestuplenie totalitarnogo rezhima* [The deportation of peoples is a crime of the totalitarian regime]. Almaty: Fond «XXI vek» [in Russian]; Kulbaev, T., & Khagai, A. (2001). *Deportatsiia* [Deportation]. Almaty [in Russian]; Koigeldiev, M., & Omarbekov, T. (1993). *Tarikh tagylymy ne deidi?* [What does history teach?]. Almaty: Ana tili; Omarbekov, T. (1994). *Sobalan* [Zobalan]. Almaty: Sanat; Kalybekova, M.Ch. (2008). *Istoriia*

deportirovannykh narodov Kasakhatana (1937–1956) [History of deported peoples of Kazakhstan (1937–1956)]. Almaty [in Russian]; Kydyralina, Zh.U. (2000). Spetspereselentsy i trudarmeitsy v Zapadnom Kasakhstane (1937–1956). [Special forces and labor force in Western Kazakhstan (1937–1956)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Almaty [in Russian]; Tabuldenov, A.N. (2015). Deportatsiia narodov i evakuatsiia naseleniia v Severnyi Kasakhstan (1937–1956) [Deportation of peoples and migration of population to North Kazakhstan (1937–1956)]. Kostanai: Kostanaiskaia akademiia MVD RK imeni Sh. Kabyibaeva [in Russian].

10 Abylkhozhin, Zh.B. (1997). Ocherki sotsialno-ekonomicheskoi istorii Kasakhstana. XX vek [Essays on the socio-economic history of Kazakhstan. XX century]. Almaty: Universitet «Turan» [in Russian].

11 Abdukadyrova, D.Yu. (2019). Iz istorii deportatsii. Kazakhstan. 1939–1945. Sbornik dokumentov [From the history of deportations. Kazakhstan. 1939–1945. Collection of documents]. Almaty: LEM [in Russian].

12 GAKO [State Archives of the Karaganda region]. F. 205. Op. 6. D. 1384. Sv. 30 [in Russian].

13 GAKO [State Archives of the Karaganda region]. F. 205. Op. 6. D. 1257 [in Russian].

14 Alieva, S. (1993). Tak eto bylo [So it was]. Moscow: NPO «Insan» [in Russian].

15 Aldazhumanov, K.S. (1996). «Teplushki» gnali v Kasakhstan [“Teplushki” was sent to Kazakhstan]. *Kazakhstanskaiia Pravda — Kazakhstan's truth*, 20 February [in Russian].

16 Kalybekova, M.Ch. (2008). Istoriia deportirovannykh narodov Kasakhstana (1937–1956) [History of deported peoples of Kazakhstan (1937–1956)]. Almaty [in Russian].

17 K vyseleniiu chechentsev i ingushei byli privlecheny takzhe do 7 tysiach dagestantsev, 3 tysiach osetin iz kolkhoznogo i sovkhoznogo aktiva raionov Dagestana i Severnoi Osetii, prilagaiushchikh k Checheno-Ingushetii, a takzhe selskie aktivisty iz chisla russkikh v tekh raionakh, gde imelos russkoe naselenie (1990). [Chechens and Ingush were also attracted to the settlement to 7 thousand. Dagestanis, 3 thousand. Ossetians from the collective and state farms of the districts of Dagestan and North Ossetia, coming to Chechnya and Ingushetia, as well as rural activists from the number of Russians in those districts, where there was a Russian population]. *Ekspress — Express*, 21 fevralia [in Russian].

18 Yakovlev, A.N. (Ed.). (2005). Stalinskie deportatsii. 1928–1953 [Stalinist deportations. 1928–1953]. Moscow: MFD; Materik [in Russian].

19 Deportatsiia narodov v Kasakhstan [Deportation of peoples in Kazakhstan]. Retrieved from <https://www.biblio-fond.ru/view.aspx?id=805954> [in Russian].

20 Akkieva, S.I., & Sampiev, I.M. Deportatsiia narodov Severnogo Kavkasa v 1940-e gody kak faktor diasporizatsii i modernizatsii [Deportations of the peoples of the North Caucasus in the 1940s as a factor in diasporaization and modernization]. Retrieved from <https://science-education.ru/ru/article/view?id=11581> [in Russian].

21 Nakazannye narody [Punished peoples]. Retrieved from <https://e-history.kz/ru/news/show/5022/> © e-history.kz [in Russian].

22 Khegai, A.Yu. (2006). O nekotorykh problemakh sotsialno-pravovoi zashchity deportirovannykh natsionalnykh menshinstv [On some problems of social and legal protection of deported national minorities]. *Sovremennoe osmyslenie urokov repressii 1930–1950-kh gg. v Kasakhstane i problemy zashchity prav cheloveka: materialy «kruglogo stola» — Modern understanding of the lessons of the repressions of 1930–1950 in Kazakhstan and the problems of protection of human rights. Materials of “round table”, 3 iyunia 2005 goda*. Almaty: OST–XXI vek, 36–41 [in Russian].

23 Vedomosti Sezda narodnykh deputatov i Verkhovnogo Soveta SSSR [Vedomosti of the Congress of People's Deputies and the Supreme Soviet of the USSR]. Retrieved from <https://vedomosti.ssr.su> [in Russian].

24 Zakon RSFSR ot 26 apreliia 1991 g. N 1107-I «O reabilitatsii repressirovannykh narodov» [Law of the RSFSR of April 26, 1991 N 1107-I “On the rehabilitation of repressed peoples”]. Retrieved from <https://base.garant.ru/10200365/> [in Russian].

V.A. Turlyayev*, B.I. Karipbayev

*Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan
(E-mail: vlad-turlaev@mail.ru; karipbaev@mail.ru)*

Legal culture as a factor of legal reality (socio-philosophical analysis)

The article examines the defining legal culture problem as one of the main legal reality factors, considered in philosophy and in the law theory. The purpose of the investigation is to generalize scientific knowledge and theories that reveal the relationship between legal culture and legal reality. By applying general and special research methods, analysis and scientific material generalization, consideration of various approaches to legal culture and legal reality to identify these categories relationship of their constituent elements are carried out. The authors analyze and compare the perspectives and scientific positions of philosophers and legal theorists in the researching field of the legal culture development in modern society in the legal reality formation. The categories “legal reality”, “legal validity”, “legal culture” as phenomena of social reality interacting with each other and constituting the broadest philosophical and legal category “legal reality” are considered. The result of the research is the legal culture consideration as a factor that determines legal reality, which includes the entire spectrum of legal phenomena encountered in legal life. The legal culture research and legal reality are considered as the basic modern humanitarian science necessity, which aims to ensure the most complete development of the human personality in harmony with public interests and needs, the most important are mediated through law. We highlight the main problems of the legal culture and legal reality definition, which are due to a wide range of considered categories, a large number of constituent elements, different understanding of a law and legal life. Legal culture defines legal reality as the real existence of legal matter as one of the types of social reality.

Keywords: legal reality, legal validity, legal culture, legal consciousness, law sphere, problems of definition, legal category.

Introduction

Currently, an intensive search for new law development paradigms is being carried out because of the continuously developing social conditions, in which the legal state acts as the main reference point in the political and legal sphere, as a generally recognized ideal of public life and the relationship between the state and the individual. The legal state is based on democratic principles of management and human rights as the main goal and criterion for the management methods correct application. At the same time, legal culture has a significant role in whole society considered as the legal culture of various social groups and the individual legal culture. Modern legal researchers note that the general legal culture level of Kazakhstan society is low, while there is a significant gap between the proclaimed constitutional norms and real legal relations [1; 4]. This is due to the fact that in modern conditions a new legal culture is being formed, which is trying to combine liberal-democratic principles and traditional religious culture. This process is accompanied by various deviations and experiments that are designed to show the phenomena compatibility. Besides, legal culture is the result of this compromise, and legal education and law-making process are of a great importance for the legal culture development, which form each individual and society as a whole legal consciousness. This determines the law existence in the legal culture form and has a huge impact on the legal culture formation,

*Corresponding author's e-mail: vlad-turlaev@mail.ru

considered as an integral part of the society general culture. The abstract phenomena investigation, such as “legal culture” and “legal reality”, is necessary to understand these phenomena’s existence and development. “Legal reality” concept includes all legal reality phenomena that have subjective and objective properties. Legal reality is contained in public consciousness and is the human activity result consciousness, which is mediated through legal culture. The phenomena included in the category of legal reality are considered within the framework of various scientific approaches, philosophical theories and directions, sociological and legal research, while the category “legal reality” is recognized to show the main trends in the development and basic social and legal institutions improvement, showing the social and legal relationships complexity in modern society. Being the broadest category, legal reality includes not only positive, but also legal relations (crimes and misconduct) negative aspects, lawful behavior positive manifestations, as well as neutral behavior in society, which is expressed through the categories of “inaction”, “lawful behavior”, “misconduct”. In this case, there is an understanding of the legal culture problem, which can be considered as a positive activity under legal norms, and illegal. Behavior that does not comply (contradict) legal norms, that is, unlawful (unlawful) behavior may be a sign low legal culture, or it may go beyond the legal culture. Legal reality covers the things categories and what should be in the law field, legal culture (legal psychology and legal psychology as constituent legal culture elements) and other areas that are legal reality factors. All human life is associated with the rights and obligations implementation, which are due to a variety of social and legal ties that generate abstract and concrete legal ties that are intertwined with abstract and concrete social relationships that determine the existence and functioning of the individual as a social and legal relations subject. All these relations are simultaneously objective and subjective, since they exist in reality as legal relations, and on the other hand, in the public consciousness and find their expression in human activity. Thus, the law awareness (legal concepts and categories) makes it real and allows us to state that it is legal consciousness that is the prerequisite and basic condition for the law existence as an objective reality and legal culture resulting from the implementation of legal ideology and legal psychology.

Experimental

The application of general scientific and private scientific research methods made it possible to reveal the relationship between legal culture and legal reality as a dichotomy that is in continuous development. During the research, general philosophical and special legal research methods were used. The dialectical method of cognition was used as the main method, and the following were used as general scientific methods: Induction and deduction, analysis and synthesis, systemic method, structural-functional method, anthropological method. When developing the conclusions of political cognition, legal methods and legal phenomena were used — this is a comparative legal method, formal legal, and other scientific knowledge methods. In the research course, the historicism method was applied, through which the historical patterns of the legal culture development as a social phenomenon were identified. By means of comparative analysis and synthesis of the main and secondary social and legal categories main features, philosophical and legal concepts “legal culture” and “legal reality” correlation in terms of their volume were revealed. Through induction and deduction, the essential purpose of the broadest legal categories “legal culture”, “legal reality” were identified. By applying the systemic and structural-functional methods, the categories “social reality”, “legal consciousness”, “legal culture” correlation were considered. Via the comparative legal and the formal legal methods, the interaction and relationship of all legal culture elements with the systemic category of “legal reality” were examined.

Results

Currently, a new legal culture is being formed, both globally and nationally, which is due to the dynamic law development, the legal systems and legal norms convergence, the universal values and cultural relativism elaboration. Through legal culture, law is realized, which is essentially the existence of legal reality (legal life). At the same time, the legal reality is designed to comprehensively reflect the legal norms (conduct enshrined rules in law), legal behavior and legal consciousness, which form the legal culture in practice. The right implementation is also greatly influenced by moral and ethical standards determined by the post-Soviet history, various religions and certain social groups’ cultures. Accordingly, legal culture is the result of the society development in specific historical conditions; however, historical results are assessed by society, as a rule, after some time, while the legal reality category should include not only the legal culture that exists at present, but also the legal culture that exists in the past, while being reflected by modern public consciousness. This emphasizes the continuity of social and legal development from the past to the future, which al-

lows us to consider legal reality as a factor set that make up a dialectically developing phenomenon. On the other hand, legal reality is contained in the consciousness that exists at the present time, in which, as knowledge, there are ideas about legal reality, legal life and legal culture existing in the past. The legal literature notes the relativity and diversity of legal culture assessments as a philosophical and legal phenomenon. People Communities, political parties, various social institutions, persons in power, and oppositionists may evaluate cultural achievements in the legal sphere in different ways. There may be different opinions and attitudes towards legal norms and their application practice by state bodies. However, in the law theory and state, it is noted that history has already developed some general civilization criteria in determining the culture level in general and legal culture in particular. Based on this an opportunity is created to determine the main criteria for understanding legal culture and directions for its improvement. These are the following factors: The formation of law and legality sense; Mastering the logical and legal thinking achievements; Legislation improvement; Legislative work raising level; An increase in the volume and qualitative improvement of law-abiding behavior; Jurisdictional improvement and other law enforcement activities; Power into legislative division, executive and judicial branches (institutions); Research law monuments and law enforcement practice as the legal education basis [2; 441–442]. All these directions of legal culture improvement are designed to characterize legal reality as a contradictory philosophical and legal category, reflecting the contradictoriness of the current legal state culture and general culture in general. In modern conditions, in our opinion, the legal culture should be based not only on the law and legal categories norms but also on moral, ethical principles that are designed to play the role as an individual's limiter in his own rights and freedoms exercise. In any national legal system, legal norms must have their own moral meaning, every law and by-law every legal principle must have not only legal but also a certain moral value. It should be noted that law without morality is powerless, since legal norms are social norms part, accordingly, the right culture existence is impossible without a general society culture. The social development level predetermines the degree of legal relations development, which can penetrate into all public life spheres. This level reflects development results of the state, law, legal relations, legal consciousness, legal culture, and other elements from which legal reality is formed. The legal reality reflection is the concepts manifestation and categories in the subjective world in the legal life process, and ideal objects (ideas, theories, scientific positions and other theoretical and practical research results) that affect the behavior of an individual in society. In general, the legal reality understanding is intended to reflect the entire legal phenomena set at the present time, while all phenomena in one way or another related to law can be attributed to legal phenomena. For instance, Yu.A. Zhilina emphasizes that legal reality is the law existence in the material aspect and in the ideal aspect. This being includes all existing legal phenomena and phenomena. The author notes: "... from the defining legal reality problem, its structure and its relationship question with other philosophical and legal concepts and categories, such as legal ideals, legal opportunities, legal consciousness" [3; 640] and other legal phenomena covering all legal life aspects. All of these categories are included in the legal reality concept, since legal reality is the broadest category designed to characterize social reality in the legal sphere. It should be noted that the very legal reality is a human consciousness product, trying to comprehend itself in the development process and the search for patterns of this development. Professor S.L. Slobodniuk states: "... the legal reality understanding is conditioned by the legal understanding type or that author adheres to. At the same time, legal reality is characterized, as a rule, either from a formally defined side, or in a certain metaphysical aspect" [4; 345–347]. This is due to the fact that the law understanding in different historical epochs, as well as at the present time, in different societies is different, which is due to the legal consciousness and legal culture of a specific historical society. For example, law in the religious and traditional law family and law in the Romano-Germanic system have not only different forms of expression but also the very idea of law as a social value and the main legal social relations regulator, which is due to different legal consciousness and legal culture. Accordingly, it is rather difficult to determine the phenomena range included in the category of "legal reality", since there are many approaches and phenomenon definitions to the "law" concept, which are adopted in different social groups in different ways, forming an appropriate legal culture. At the heart of modern legal culture is (should be) liberal-democratic principles, which should be guided by society as a whole and each individual in particular. The public relations formation based on liberal-democratic ideas is the most important step towards the legal statehood formation as a legal reality. It should be noted that the category "legal state" acts as both legal reality and political reality element, forming an inseparable phenomena set as political and legal nature. Accordingly, as a broader social reality category, one can single out political and legal reality, subsequently trying to separate legal reality from political and legal reality as a set of exclusively legal phenomena and categories, which seems impossible, since many

phenomena and categories are both political and legal at the same time. Law and politics can be correlated as the form and content of the same phenomenon, while in certain cases changing their purpose, acting in legal relations as a form, and in political relations as content, and vice versa. Accordingly, legal reality and political reality are different forms of social reality that differ from each other in main criterion terms: Law is a social relations regulator, through generally binding rules of behavior; politics is a methodology for managing and developing society. Thus, in a modern state, political activity is limited by a legal framework, and the law development and its implementation is carried out both by legal and political methods. It is possible to separate these phenomena from each other only conditionally, abstracting from certain qualities and phenomena characteristics under study.

Discussion

Legal reality reflects discussions in the law field, since through these disputes and discussions, a generally recognized human behavior model in society is formed, as well as the social institutions necessary for the management and development of this society are created. Various authors consider legal reality through the legal reality category. For instance, A.V. Petrov notes that legal reality is a universal theoretical jurisprudence object, more precisely, legal reality, which theoretical jurisprudence is trying to understand as reality, defining the essential and natural in its content and forms [5; 150–158]. At the same time, in the analyzing monographic publications process, the author notes that when defining legal culture, a rather elements arbitrary list is included in this concept, while an exhaustive concepts list is not always included in the concept under study. An example is the author L.A. Petruchak's opinion, who in his monograph made an attempt to analyze the legal modern society culture [6; 246–249]. The authors in legal studies, without delving into philosophy, are limited to a general approach to legal reality and legal culture. According to Hegel, reality differs from immediate being as the beginning of theoretical thinking. "Being is not yet real: it is the first immediacy; his reflection is therefore becoming and transition into another" [7; 186]. A similar approach is typical for modern philosophy. For example, P.V. Alekseev and Panin A.V. note that in a broad sense, reality is taken as the entire objectively existing world, objective reality in all its concreteness, the entire totality of existing phenomena taken in unity with their essence [8; 509]. Of interest is the approach of A.V. Petrov, who tries to determine legal reality by means of legal will. The formation of legal will is conditioned by specific social needs and the bearer of legal will is society as a whole, and the exponent is the dominant social groups in it. The legal will has special objective goals — the social relations forms consolidation, which allows ordering to ensure the social ties stability to achieve interests of the main social groups balance, and ultimately the public interests harmony [9; 254–257]. This author indicates that the legal reality is revealed from different angles. From the outside, it is a stable legal phenomena sequence and their necessary connections with each other. From the inside, legal reality is a way of expressing and objectifying legal will, a way of existence of the essence of legal phenomena. Legal reality is the unity of internal and external, essence and its manifestations, legal force and its expression in the essential content of individual legal phenomena and their natural combination order. In this capacity, legal reality should be distinguished from legal reality, which is a cut of the immediate legal phenomena existence. Immediate being or legal reality is a mixed stream of essential and inessential, necessary and accidental, natural and natural, which must be distinguished by highlighting the real [5; 157]. V.V. Kozhevnikov adheres to the same approach, who believes that legal reality is understood as legal reality that does not fully reflect objective laws. As a criterion that distinguishes legal reality from legal reality, this author considers through legal possibilities. Legal opportunities arise from legal reality, since it is the reality that demonstrates the process of the emergence and implementation of law [10; 9]. Legal reality reflects not only regular connections and tendencies but also random phenomena that conflict with legal reality because of the free will of an individual person and many options for his behavior, which is due to legal culture. Legal reality is a realized reality, incorporating not only realized things but also ideas and ideals. Accordingly, it is the legal culture of society as the implementation of law in one form or another that predetermines the legal reality and legal reality.

The relationship issue in general, personality and law is one of the fundamental philosophical and legal and socio-legal issues. Currently, the formation process of a legal personality has just begun. A legal personality is a substructure of a social personality with special typological and behavioral characteristics, adequate to civil society and the rule of law. A legal personality differs from other personality types in the degree of lawfulness and behavior activity. Conscious legal prescriptions fulfillment, active protection of both one's own rights and the rights of third parties, active participation in law-making state bodies activities, participation in legal educational activities determine the content of a legal personality. Different levels of loyalty to

legal consciousness inherent in people make it possible, along with a legal person, to single out a group that comes into contact with it and ensures the legal state stability as a system — these are individuals with loyalty to legal consciousness, which is at the level of passive or conformal positivism [11; 4–8]. The key figure in this case is a socially active person who measures his activities with the theory of human rights and the legal culture of its implementation in the lawful behavior form. From the point of view of jurisprudence, the basic concept for truly legitimate behavior of a socially active person is legal culture. Legal culture acts as the basis for the law implementation, being defined as the basic component of the entire law theory. In the scientific literature, it is noted that legal culture is a certain legal education level and society legal education. Its main indicators are the development level of the legal space, the legal acts perfection and legislation in general; the legislative and law enforcement quality practice in the country; the level of rights awareness, duties and mutual responsibility of the state and the citizen; the effectiveness of the law enforcement system [12; 124–127]. In the literature, scientific views on culture are reduced to three groups: 1) anthropological; 2) sociological; 3) philosophical. In anthropological analysis, culture is understood as the totality of all goods created by man, in contrast to natural goods. The sociological approach interprets it as a spiritual values sum: Here culture acts as a social life component. From a philosophical perspective, culture is considered among the phenomena that are singled out purely analytically, not related to social development. The positive side of the anthropological approach lies in the breadth of analysis, since culture is seen as a manifestation of the most diverse social life spheres [13; 571]. We should adhere to the conclusion of V.P. Salnikov, that to understand legal culture, considering the existing differences in the views of scientists studying culture, to determine that all of them are united by the analysis of culture from the standpoint of the historically active creative activity of a person and his development as a subject of this activity. With this approach, the progress of culture coincides with the personality development in any social life sphere [13; 573]. Accordingly, the person activity and the need to regulate his behavior characterizes legal reality as an objective phenomenon, on the one hand, and on the otherhand, a human activity result, his actions and awareness of the results of his activities in the law field as an subjective phenomenon.

According to the analysis of scientific literature, culture includes four most important elements: 1) Concepts (categories) are the generalization result and (isolation) of objects or phenomena of a particular class according to more or less essential characteristics [14; 268]. 2) Relationships. Culture not only conceptually defines certain elements of relations but also reveals how they are interconnected — in space and time, semantically (“black” is opposite to “white”) and within the framework of causality. 3) Values are generally accepted criteria that form the basis of moral principles. The problem of the value system today becomes the central all human thought problem, all sociology, all politics and all philosophy. 4) Rules are norms that regulate people’s behavior under the values of a particular culture [15; 14–15]. All these elements also reveal the legal culture concept, considered as part of the society culture. Accordingly, the following should be considered as the legal culture basic elements: 1) Concepts; 2) Relationships; 3) Values; 4) Rules. All these categories can be considered as the main legal reality components. Legal reality as a philosophical and legal category, as well as legal culture, it is built from concepts, relationships, values and rules. Moreover, the concepts, relationships, values and rules are determined by the nature of the category in question. Accordingly, in the philosophical and sociological aspect, legal reality and legal culture are separated from the conceptual system with the help of specific definitions designed to reflect their essence and main features in this system of concepts. In the philosophical science field, legal reality is distinguished by defining the main features of the concepts under consideration in the categories system of law philosophy. In our opinion, legal culture emphasizes the connection with the general culture, and regulates individual and social relations behavior on the legal norms basis as legal reality phenomena. Legal reality is a category wider than the legal culture category, while legal culture, considered in the context of the law philosophy, sets the limits of an individual’s possible behavior using the same social norms, but reasoned and proven in each category in different ways. From the legal reality point of view, the individual freedom degree is determined by the common culture development, reflected in law, and motivation is primarily socio-cultural in nature and reflects the relationship between society and the individual needs. At the same time, the productive forces development and production relations, considered at the basis of the formation approach, is also a great importance. Accordingly, the degree of individual freedom is a unifying category for civilization and formational approaches to understanding legal reality. This aspect (the degree of individual freedom) unites the legal state and legal culture.

Conclusions

Legal culture is an important factor in the law existence, considered as a driving force in the process of law realization (life of law in legal relations) and determining legal reality. At the same time, legal culture is one of the main legal reality elements, defining it as a legal and philosophical category that objectively exists in the subjective world in its positive and negative manifestations. Legal culture is part of a broader category of “culture of society”, which are inextricably linked and conditioned on each other. At present, it is necessary to develop not only the legal culture but also the general society culture, to develop basic moral and ethical standards that determine the limits of individual freedom in society. These limits should be reflected both in legal norms and in moral norms and agreed in modern society. This ratio also applies to the categories “legal reality” and “social reality”. Legal reality is a social reality form. It reflects not only regular connections and tendencies but also random phenomena that conflict with legal reality, because of the free will of an individual person and many options for his behavior, which is due to legal culture. Legal reality is a realized reality including realized things and ideas and ideals. Accordingly, it is the legal culture of society that is a factor in legal reality, since, in addition to legal reality; it includes legal ideas, legal ideals, legal knowledge, legal opportunities, legal incidents (accidents), as well as illegal behavior. Thus, through legal culture, legal reality as a dynamic phenomenon reveals the process of implementing the law. Legal reality covers all stages: From awareness of one’s own needs to a legal act (action or inaction). Phenomena that have not been sufficiently studied in legal and philosophical science are also included in legal reality: The ratio of legal culture and illegal (criminal) behavior, legal culture and criminal culture in all its manifestations. Criminal culture in all its varieties is included in legal reality, despite the fact that it has an illegal character and illegal psychology and illegal ideology. Thus, beside entire legal phenomena set the legal reality concept includes also anti-legal phenomena aimed at destroying legal relations, including criminal psychology and ideology, which has not yet been implemented in illegal behavior. Accordingly, legal reality reflects the entire legal phenomena set, which include legal categories, anti-legal categories, as well as legal ideology and legal psychology that determine legal culture as a legal consciousness set and the law implementation.

References

- 1 Ибраева А.С. Правовая культура: проблемы теории и практики / А.С. Ибраева. — Алматы: Жеті жарғы, 2002. — 352 с.
- 2 Курочкин А.В. Концепт «правовая институализация» и его содержание / А.В. Курочкин // Актуальные проблемы российского права. — 2016. — № 3 (64). — С. 39–47.
- 3 Жилина Ю.А. Правовая реальность как философско-правовая категория: понятие и структура / Ю.А. Жилина // Молодой ученый. — 2015. — № 3. — С. 640–643.
- 4 Слободнюк С.Л. Правовая реальность и правосознание в методологическом дискурсе / С.Л. Слободнюк // Теория и практика общественного развития. — 2012. — № 11. — С. 345–347.
- 5 Петров А.В. Правовая действительность / А.В. Петров // Вестн. Нижегород. ун-та им. Н.И. Лобачевского. — 2015. — № 4. — С. 150–158.
- 6 Петручак Л.А. Правовая культура как детерминанта современного российского общества / Л.А. Петручак. — М.: Юриспруденция, 2012. — 400 с.
- 7 Гегель Г.В.Ф. Наука логики / Г.В.Ф. Гегель. — М.: Мысль, 1971. — 248 с.
- 8 Алексеев П.В. Философия / П.В. Алексеев, А.В. Панин. — М.: Проспект, 2007. — 608 с.
- 9 Петров А.В. О категории сущности права / А.В. Петров // Вестн. Нижегород. ун-та им. Н.И. Лобачевского. — 2010. — № 1. — С. 253–258.
- 10 Кожевников В.В. Действительность, реальность и возможность в праве / В.В. Кожевников, И.А. Шипилов // Философия права. — 2017. — № 2 (81). — С. 7–12.
- 11 Бугаенко Ю.Ю. Правовая культура в современной России (социально-философский анализ): автореф. дис. ... канд. филос. наук / Ю.Ю. Бугаенко. — Краснодар: Краснодар. ун-т МВД России, 2007. — 25 с.
- 12 Охотский Е.В. Высокая правовая культура — основа эффективной административно-управленческой элиты. История философии права / Е.В. Охотский. — СПб.: СПб. ун-т МВД России, 1998. — 640 с.
- 13 Сальников В.П. Правовая культура. Теория государства и права / В.П. Сальников. — М.: Юрист, 1997. — 672 с.
- 14 Меськов В.С. Логика: наука и искусство / В.С. Меськов, О.Ю. Карпинская, О.В. Ляшенко, Я.В. Шрамко. — М.: Высш. шк., 1992. — 336 с.
- 15 Баньковская С.П. Роберт Парк / В сб. Современная американская социология / С.П. Баньковская. — М.: МГУ, 1994. — С. 14–20.

В.А. Турлаев, Б.И. Карипбаев

Құқықтық мәдениет құқықтық шындықтың факторы ретінде (әлеуметтік-философиялық талдау)

Зерттеудің мақсаты — құқықтық мәдениет пен құқықтық шындықтың байланысын ашатын ғылыми білім мен теорияларды жалпылау. Жалпы және арнайы зерттеу әдістерінің көмегімен ғылыми материалды талдау және жалпылау, олардың құрамдас элементтерінің осы категорияларының арақатынасын анықтау мақсатында құқықтық мәдениет пен құқықтық шындыққа әртүрлі көзқарастарды қарастыру жүзеге асырылды. Құқықтық шындықты қалыптастыру жағдайында қазіргі қоғамның құқықтық мәдениетін дамыту мәселелерін зерттеу саласындағы ғалым-философтар мен теоретик-заңгерлердің көзқарастары мен ғылыми ұстанымдары талданып, салыстырылған. «Құқықтық шындық», «құқықтық жарамдылық», «құқықтық мәдениет» категориялары бір-бірімен өзара әрекеттесетін және «құқықтық шындық» кең философиялық және құқықтық категориясын құрайтын әлеуметтік шындық құбылыстары ретінде қарастырылған. Авторлар зерттеудің нәтижесі құқықтық мәдениетті құқықтық өмірде кездесетін құқықтық құбылыстардың барлық спектрін қамтитын құқықтық шындықты анықтайтын фактор ретінде қарастыру болып табылады деген қорытындыға келген. Қазіргі гуманитарлық ғылымның негізгі қажеттілігі ретінде құқықтық мәдениет пен құқықтық шындықты зерттеу, оның мақсаты адамның жеке басының қоғамдық мүдделер мен қажеттіліктерге сәйкес толық дамуын қамтамасыз ету болып табылады, олардың ішіндегі ең маңыздылары заң арқылы жанама болады. Құқықтық мәдениет пен құқықтық шындықты анықтаудың негізгі проблемалары анықталды, олар зерттелетін категориялардың кең ауқымына, құрамдас элементтердің көп санына және құқық пен құқықтық өмірді әртүрлі түсінуге байланысты. Құқықтық мәдениет құқықтық шындықты құқықтық материяның нақты болуы, әлеуметтік шындық түрлерінің бірі ретінде анықтайды.

Кілт сөздер: құқықтық шындық, құқықтық жарамдылық, құқықтық мәдениет, құқықтық сана, құқық саласы, анықтау мәселелері, құқықтық санат.

В.А. Турлаев, Б.И. Карипбаев

Правовая культура как фактор правовой реальности (социально-философский анализ)

Целью исследования является обобщение научных знаний и теорий, раскрывающих взаимоотношение правовой культуры и правовой реальности. При помощи общих и специальных методов исследования осуществлены анализ и обобщение научного материала, рассмотрение различных подходов к правовой культуре и правовой реальности с целью выявления соотношения этих категорий составляющих их элементов. Проанализированы и сравнены точки зрения и научные положения ученых-философов и теоретиков-правоведов в сфере исследования проблем развития правовой культуры современного общества в контексте формирования правовой реальности. Категории «правовая реальность», «правовая действительность», «правовая культура» рассмотрены как явления социальной реальности, взаимодействующие друг с другом и составляющие наиболее широкую философско-правовую категорию «правовая реальность». Авторами сделан вывод относительно того, что результатом исследования является рассмотрение правовой культуры как фактора, определяющего правовую реальность, включающую в себя весь спектр правовых явлений, встречающихся в правовой жизни. Исследование правовой культуры и правовой реальности в качестве базовой потребности современной гуманитарной науки, имеющей своей целью обеспечить наиболее полное развитие человеческой личности в гармонии с общественными интересами и потребностями, наиболее важные из которых опосредуются посредством права. Выделены основные проблемы определения правовой культуры и правовой реальности, которые обусловлены широким спектром изучаемых категорий, большим количеством составляющих элементов, различным пониманием права и правовой жизни. Правовая культура определяет правовую реальность как реальное бытие правовой материи, как один из видов социальной реальности.

Ключевые слова: правовая реальность, правовая действительность, правовая культура, правовое сознание, сфера права, проблемы определения, правовая категория.

References

- 1 Ibraeva, A.S. (2002). *Pravovaiia kultura: problemy teorii i praktiki [Legal culture: theory and practice problems]*. Almaty: Zhety zhargy [in Russian].

- 2 Kurochkin, A.V. (2016). Kontsept «pravovaia instiutualizatsiia» i ego sodержanie [Concept “Legal institutionalization” and its content]. *Aktualnye problemy rossiiskogo prava — Actual Problems of Russian Law*, 3 (64), 39–47 [in Russian].
- 3 Zhilina, Yu.A. (2015). Pravovaia realnost kak filosofsko-pravovaia kategoriia: poniatie i struktura [Legal reality as a philosophical and legal category: concept and structure]. *Molodoi uchenyi — Young scientist*, 3, 640–643 [in Russian].
- 4 Slobodniuk, S.L. (2012). Pravovaia realnost i pravosoznanie v metodologicheskom diskurse [Legal reality and legal awareness in methodological discourse]. *Teoriia i praktika obshchestvennogo razvitiia — Theory and practice of social development*, 11, 345–347 [in Russian].
- 5 Petrov, A.V. (2015). Pravovaia deistvitel'nost' [Legal reality]. *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta imeni N.I. Lobachevskogo — Bulletin of the Nizhny Novgorod University named after N.I. Lobachevsky*, 4, 150–158 [in Russian].
- 6 Petrushak, L.A. (2012). Pravovaia kultura kak determinanta sovremennogo rossiiskogo obshchestva [Legal culture as a determinant of modern Russian society]. Moscow: Yurisprudentsiia [in Russian].
- 7 Hegel, G.V.F. (1971). *Nauka logiki [Science of logic]*. Moscow: Mysl [in Russian].
- 8 Alekseev, P.V., & Panin, A.V. (2007). *Filosofiia [Philosophy]*. Moscow: Prospekt [in Russian].
- 9 Petrov, A.V. (2010). O kategorii sushchnosti prava [On the category of the essence of law]. *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta imeni N.I. Lobachevskogo — Bulletin of the Nizhny Novgorod University named after N.I. Lobachevsky*, 1, 253–258 [in Russian].
- 10 Kozhevnikov, V.V., & Shipilov, I.A. (2017). Deistvitel'nost', realnost' i vozmozhnost' v prave [Reality, reality and possibility in law]. *Filosofiia prava — Philosophy of law*, 2 (81), 7–12 [in Russian].
- 11 Bugaenko, Yu.Yu. (2007). Pravovaia kultura v sovremennoi Rossii (sotsialno-filosofskii analiz) [Legal culture in modern Russia (socio-philosophical analysis)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Krasnodar: Krasnodarskii universitet MVD Rossii [in Russian].
- 12 Okhotskii, E.V. (1998). *Vysokaia pravovaia kultura — osnova effektivnoi administrativno-upravlencheskoi elity. Istoriia filosofii prava [High legal culture — the basis of an effective administrative and managerial elite. History of philosophy of law]*. Saint Petersburg: Sankt-Peterburgskii universitet MVD Rossii [in Russian].
- 13 Salnikov, V.P. (1997). *Pravovaia kultura. Teoriia gosudarstva i prava [Legal culture. Theory of state and law]*. Moscow: Yurist [in Russian].
- 14 Meskov, V.S., Karpinskaia, O.Yu., Liashenko, O.V., & Shramko, Ya.V. (1992). *Logika: nauka i iskusstvo [Logic: science and art]*. Moscow: Vysshiaia shkola [in Russian].
- 15 Bankovskaia, S.P. (1994). Robert Park [Robert Park]. *Sovremennaia amerikanskaia sotsiologiia — Contemporary American Sociology*. Moscow: Moskovskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].

I.A. Akhmetova*, B.I. Karipbayev

*Karaganda University of the name of Academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail.ru: i.akhmet@inbox.ru, karipbaev@mail.ru)*

Volunteerism: historical and axiological analysis

This article describes the historical and axiological development of volunteerism, which is a modern breakthrough. Today, there are many questions on the emergence of volunteerism, its history and value. During the historical development of volunteerism, the views and works of world philosophers and thinkers are systematized and analyzed on a historical and axiological basis. It is impossible to imagine a society in the history of mankind that is alien to the idea of voluntary and unselfish help. Volunteerism is a quality of human nature that is preserved even in the most difficult times, even in the most difficult years of war and absolutism. The most important thing for voluntariness is the presence of moral values in a person. The scientific significance of the work lies in the study of the development of volunteerism in the philosophical world since ancient times and the basis of research in the views and works of world culture, philosophers and thinkers. The first signs of volunteerism are actions that have taken place through the combined efforts of thousands of people, from traditional aid.

Keywords: volunteerism, axiology, aretology, voluntary work, virtue, charity, humanism, Confucianism, Buddhism.

Introduction

*What is the essence of life? To serve others and to do good.
Aristotle*

Currently, volunteering covers innovative and important issues. It had developed in the world of civilization since ancient times as a form of charity and now it has taken its place on the practical horizon. Volunteerism is one of the constituents of human act. Volunteerism was formed based on such values as humanity, humanism, and generosity in its historical development. The value and significance of this topic should be noted separately. After all, the historical development of volunteerism is directly related to the works of philosophers, laws and canonical rules formed by World Culture. The object of research is humanistic ideas formed in World Civilizations, which are the basis of volunteerism; the subject of research is the process of historical and axiological analysis of volunteerism.

The scientific hypothesis is that human history has shown that there is no society that is indifferent to the ideas of voluntary and selfless help. Volunteerism is a feature of human civilization that persists despite the cruel times, the era of injustice and violence. Volunteering is based on the human capacity and desire to volunteer for the sake of high human ideals, without the goal of personal gain through material rewards. The idea of volunteerism, as a common human value, is one in all civilisations of the world which are shown by philosophical works of thinkers of various civilisations in mankind history.

In this article, we reviewed and examined the features of the concept of volunteerism in world philosophy. Based on the results of the conducted scientific research, we studied the historical development of the concept of voluntariness.

The general purpose of the work is to analyze volunteerism in a historical and axiological context.

To achieve this purpose, we have set ourselves the following tasks:

1. To study the concept of “volunteerism” in the philosophical and humanitarian sciences.
2. To characterize the influence of volunteerism in charity as a new term in historical and philosophical science.
3. To study the significance of volunteerism as a social phenomenon in the Kazakh steppe.

*Corresponding author's e-mail: i.akhmet@inbox.ru

Experimental

In the scientific research of volunteerism as an ethical problem in the system of general worldview, the authors gave an overview of the theoretical analysis of philosophical works. This method allowed us to determine the nature of the values of virtue, altruism and charity.

Also, the methodological basis of the work is the dialectical-materialistic method of cognition. In the course of describing and studying the topic of the work, other general scientific and private scientific methods were also used: Analysis and synthesis, comparative-historical, formal-logical, system, classification.

Results

As a result of the study of volunteerism as a socio-cultural phenomenon, an important condition for its historical assessment and study was determined. Through the review of foreign and domestic historiography of the problem of volunteerism, the need for a comprehensive study of the ethical problem was revealed. The issues of volunteerism in the Kazakh culture and in the world as a whole were considered. The work analyzed the concepts of volunteerism as a whole historical process associated with the culture and tradition of a certain time.

Discussion

Voluntary aid, provided by a person or group of people to society as a whole or to individuals, is based on the ideas of selfless service to the humane ideals of humanity and is not intended for profit, payment or career advancement. It can take many forms: From traditional forms of mutual aid to the joint efforts of thousands of people to overcome the consequences of a natural disaster, to resolve conflict situations, to eradicate poverty [1; 267]. Thus, volunteerism is an important element of the social sphere and requires careful research to raise its importance.

Recently, there have been changes in the pattern of volunteering across the developed world. Changes in lifestyle, in the numbers of women entering the workforce, and in working patterns have impacted both on the nature of volunteer activity and on the demographic characteristics of typical volunteers. These observations aside, there are few truly global trends in volunteering since the propensity to volunteer and individual volunteer behaviour seems to be a function of the nature of the society in which this takes place [2; 431].

The concept of acting of one's own free will, and in modern Western sociology, "volunteerism" is used to refer to freely offer to do something as an activity carried out by people voluntarily on a gratuitous basis and aimed at achieving socially significant goals, solving community problems.

The historical methodological tradition in the study of volunteerism focuses on the formation of the phenomenon of volunteer labor, its rootedness in religious values and patterns of development of society.

The category of freedom is a key to understanding the essence of volunteer work. The formation of its nature and specificity is closely related to the release of labor from all types of coercion: Social, economic, administrative, and legal. In a slave-owning society, the labor of socially free citizens who participated in the government was considered free, in contrast to the labor of slaves, which was essentially valued as domestic labour.

The first ideas of volunteerism in ancient Eastern philosophy

Ancient China was not deprived of humane ideas even though it was a slave-owning society, volunteer work was an integral part of social relations. The ideas of virtue and selfless assistance were among the first to be expressed by the philosophers of ancient China. The peculiarity of the ancient Chinese philosophy of virtuous work is its inalienable connection with tradition. The basic ideas of virtue and unselfish work in China were reflected in the writings and views of Confucius since ancient times.

Charity and philanthropy have a special place in the history of development of Chinese philosophy. For Confucianism and Buddhism, virtue was the main value. Traditionally, "helping and caring for others" was highly valued by the Chinese. The value of charity goes back to thousands of years to Chinese culture. Among them, a special representative of Chinese philosophy is the ancient philosopher Confucius.

The meaning of human existence, according to Confucius, the concrete embodiment of Tao in each individual being and phenomenon is "grace/virtue" (de). The hierarchized harmony of all individual de forms the universal Tao. We see that the teacher (Confucius) was worried about the correct behavior of each person [3; 14].

Teacher Kuhn suggested 5 principles of good living. They are

- jen “good intentions”;
- xin “goodness, duty”;
- yi “truth, justice”;
- li “ritual, custom”;
- zhi “wisdom”.

Confucius’ philosophy is based on behavior showing high moral standards. It is the path to virtue according to Confucius. A virtuous person, a noble person (jun-zi/chun tzu) is the origin of Confucianism. As stated by Confucius, a person goes on the road by virtue and sticking to rituals. On this journey, a person changes himself, perceives wisdom by changing himself, and his soul is purified [4; 58].

Confucius is undoubtedly the initiator of goodness. Based on these ethical theories, Confucius developed and further substantiated his political views. The philosophical and ethical worldview of the great moralist Confucius was based on high morality, right action and ethical norms.

Some of the ancient philosophical views on virtue and volunteer labor are contained in ancient Indian sources. For over two hundred years there has been a scientific study of the history of Indian philosophy, and such concepts as “Hindu values”, “Indian axiology”, etc. became an integral part of the science of philosophy. Many eminent philosophers have devoted their research to “Indian Axiology”, among them are the publications of the classics of this issue — M. Hiriyanna, Nagaraja Rao, T.M.P. Mahadevan, W. Goodwin, the famous Indian philosopher G. Malkani, W. Tetinen, and others [3; 114].

One of the main values that Buddhists attribute to moral perfection was generosity. Generosity is counted by Buddhists to be the most important state for the promotion of any business. The praise had been seen from the earliest monuments of Indian culture. For example, one of the hymns of the Rigveda, as a warning for rich people, asks them to separate their wealth, because the wealth does not last forever and must be used wisely. In the Brihadaranyaka Upanishad, the God of lightning, states that people should behave themselves appropriately and do charity, including distribution of alms. In the Chhandogya Upanishad, generosity is accepted as a readiness to do or give something, which goes along with asceticism, truthfulness, and justice. Generosity is on the amnesty list of Dharmashastra and is also highly presented in the didactic texts of the Mahabharata [3; 146]. Generosity in Buddhism is the most important aspect in both culture and religion. It is regarded as a gift from God.

In the texts of the Pali Canon, charity, along with minimal moral behavior and meditation, is considered as an act of forgiveness which is highly rewarding. These texts indicate at least three ways to differentiate the statements about charity: Eight objects of gift, eight methods of giving charity and five “symbols” of generosity: Charity should be done faithfully, carefully, promptly and neither having regrets nor harms to anyone. According to the Abhidharmists, the highest gift, however, is not material thing, but the gift of dharma, while the five “great gifts” are five periods of life, considered as a gift to others. Among the Mahayana texts, the “soteriological” treatise “Bodhisattvabhumi” should be highlighted, in which nine types of charity are distinguished:

- 1) free will to give everything asked;
- 2) willingness to sacrifice any property (even the one’s body);
- 3) readiness to offer the most expensive belongings;
- 4) non-discrimination of persons who are beneficiaries;
- 5) giving a gift accompanied by reverence and awe for the giver;
- 6) non-discrimination of the gifted;
- 7) donation in order to alleviate real needs;
- 8) endowment for the benefit of the person accepting a gift both in this life and in the next;
- 9) immediate donation. Other variations of the virtuous gift include: Giving without swings, giving up the habit of “accumulating” for another time, granting with total unselfishness; sacrifice with joy; sharing the best; act of giving not to build up “merit” [3; 147].

Despite the constant declaration of altruistic attitudes, the diverse ways of overcoming the personal principle in Indian worldviews, Indian ethics is “selfishness”. This explains the lack of justice as a social virtue in all numerous aretological lists of Indian texts, while for ancient aretology justice was the focus of all virtue. The basis of Indian ethics was an orientation toward a goal rather than a benefit, the opposite situation was in ancient ethics.

Aretology in Europe

Antique ethics was preceded by a moral canon that was actually contained in the prephilosophical forms of culture. It was a reflection on this canon and, at the same time, entered this canon itself as a conceptually formalised conclusion. Moral refers to the ideal vision of a perfect (dignified, virtuous) person and a perfect (dignified, happy) life. It was set in the first (and by time of origin meaning) texts of ancient Greek culture.

Aretology, a branch of ethical science, is derived from the Greek word *arête*, which is translated as “morality”. The word “*arête*” referring to a person means “virtuous”. In a broad sense, it means “morality” as a characteristic of a worthy person. Hard work is required to correspond to this quality. Hesiod, the first poet of ancient Greece, described the “*arete*” as follows: “Hooliganism is easy to achieve, but difficult to have” [5; 32].

According to Socrates, the meaning of life, its goal is in truth, in goodness. The very activity of the human mind has therefore an ethical content; the doing of reason is a practical doing, and idle speculation that has no practical purpose is condemned as false and fruitless, as empty sophistry. Socrates: Virtue does not come from money, but from virtue money and all good things come to human beings in both private and public life [6; 215].

Socrates contribution to philosophy was well-illustrated by his pupil Aristotle, who said that “Socrates was one of the pioneers who were dealing with the question of moral virtues and tried to determine the general understanding of it”.

Aristotle, as the founder of ethics, criticized Pythagoras in his “Great Ethics” for equating ethics to numbers, Socrates for comparing ethics with knowledge, and Plato for equating ethics to abstract higher well-being. He believed that the condition for disclosing the essence of “ethical problems” was the definition of what ethics is a part of. Aristotle considered ethics as a part of politics, because in his opinion, in public life, it is possible to act only with certain “ethical characteristics”, which means to be a respectable person [7; 296]. Therefore, ethics as a science of moral behavior is not only part of politics but also the beginning. The first subject of ethics is the highest good, but not an abstract human good, good in public life.

Aristotle says that the volunteerism is what we hold people morally responsible for.

In his work “*Nicomachean Ethics*”, Aristotle, reflecting on virtue, says the following:

“Indeed, the property of virtue consists more in doing good (*eu poiein*) than in accepting it (*eu paskhein*), and in doing fine deeds more than in not doing shameful ones. Meanwhile, it is quite clear that giving implies good deeds and fine acts, while acquiring implies accepting good, if not committing shameful acts, and finally, gratitude is due to the one who gives, not the one who does not take. And the first one, rather, deserves praise. It is easier not to take than to give, because people are even less inclined to squander their (good) than not to take, even more, someone else’s. And those who give are called generous, and those who do not take are not praised for generosity, but praised nevertheless for justice; those who take do not deserve praise at all. Among those with whom friendship is made because of their virtue, perhaps most friendship is with the generous, they are helpers, since help consists in giving” [8]. Virtue according to Aristotle, a person who does good, to whom bad deeds and sins are alien. This topic is always relevant in his writings.

In the Middle Ages, “toil by the sweat of your brow” was considered the curse of man for his original sin. T. Aquinas argued that by his labor a person can provide only his biological existence and is not able to achieve high goals, unlike volunteer labor [9; 28].

There is reason to believe that the ethical readings of Thomas Aquinas, a representative of philosophy in the Middle Ages, were formed on the basis of biblical morality and the philosophical views of Aristotle. Thomas Aquinas: “In order to do the most important good in moral life, a person must strive not only with intelligence, but with all his soul. This should be the most important thing for a compassionate person” [3; 539]. T. Aquinas, as a true religious philosopher, considered ethical norms in a society with religion and spirituality.

The emergence of a social free worker in modern times became the most important condition for the formation of an economic free person, whose personal structure and behavior were influenced by ancient ethics (the Renaissance) [10; 54].

A critical mass of such individuals, who preserved the religious spirit of Protestantism and managed to combine it with the spirit of freedom, laid the foundations of civil society in the United States, which, according to A. de Tocqueville, was based on the ability of the early settlers to organise themselves, voluntarily building schools, roads, houses and solving community problems together. Religious values (work as a path

to salvation; a high level of social organization of life as a duty to serve God, good deeds as a sign of being chosen; willingness to learn and accept new things), combined with civil liberties, have become the basis of modern volunteerism. Thus, the phenomenon of voluntary work lies in its freedom from social, economic and political coercion and its disinterested focus on solving community problems. At the same time, it would be excessive to consider it entirely altruistic. History confirms that the motives of volunteers, at least some of them, are not always altruistic [11; 203].

In New Age philosophy in Europe, man, his sovereignty as only responsible to himself, was paramount. Consider the views of some modern thinkers regarding virtue and virtuous work.

Martin Luther's ethical views are inseparable from his work aimed at reforming the Church and reviving the true Christian faith. Luther's ethical views were expressed in a series of letters — small treatises and the essay "On the bondage of the will". According to Luther: "Kindness and good deeds never make a good and kind man, but a good and kind man does good and kind deeds. Not good deeds show person's rightness but his faith. Through faith in God, people become pious and have the opportunity to do good deeds". Martin Luther divides human acts into two groups: the first is actions towards one's own body, and the second is to one's "more important" actions towards other people.

According to the ethical ideas of Pierre Gassendi, the main virtue is prudence, in which reason leads the will. Prudence means the need to be content with a certain minimum, because "... to a man who is not satisfied with little, everything is always little..." [12; 314].

According to I. Kant, "the fulfillment of duty by everyone does bring good to all, but this good should be the goal of social duty, not the pursuit of personal gain. Everyone should make the ultimate goal the highest possible good in the world. And yet the question arises: why is this so? Because everything must be done in the name of Man" [13; 126].

For Kant, it is not only the form of the act that is important, but its certain correlation with the content. According to Kant, people should be judged not only by their actions, but also by the motives that guided them in performing these actions. Kant's distrust of fine-minded promises of «making everybody happy» is not groundless, nor is his reliance on a general moral interest which is intended to rise above the motley diversity of private empirical aspirations. However, he does not take into account the fact that actions are still no less important than their motives, and accustoming to the right actions is one of the means of educating moral feelings. After all, "in the beginning was the deed". Neither should the chasm between duty and happiness be ripped out. It is wrong to turn a person into a servant of duty as such; on the contrary, duty must be such that it serves the happiness of people. On the other hand, the consciousness of fulfilled duty does not make people happy? Humanistic aspirations never weaken a correctly understood duty, but, on the contrary, contribute to its fulfillment. From all motives of moral action Kant chooses the extremely general and therefore inevitably the most formally understood motive, as far from sensuality as possible, but he is mistaken, because "no morality exists without sensuality, i.e., as pure morality. In other words, as a clean conscience refers to a conscience that has never been in use" [14; 67]. A true conscience is the most important element of conscientiousness, and a good conscience is the pledge of volunteerism.

Duty practiced, colliding with sensual reality, penetrating into it, cannot remain by duty locked in its "pure" self-sufficiency. Kant nevertheless hoped that duty could retain its purity. In "On the proverb 'It may be true in theory, but it is not fit for practice'" he develops the apologia of duty in a spirit of extreme rigorism. Not showing the slightest hesitation even in the most artificial situations, he is of the opinion that even the slightest, by way of exception, breach of duty would be extremely destructive for moral practice. After all, "duty is the necessity of (doing) an act out of respect for the law" [15; 236].

The formation of voluntariness as a certain activity in Europe lasted from the beginning of the XIX century to the 1920s. The work of volunteers at this stage is characterized by the predominance of their zeal for religious principles. The charitable practice of the people is developing in all European countries. According to history, the logic of the emergence and development of volunteer prototypes within the European space at this stage is similar. At this stage, the community of European volunteers has signs of religious or ideological unity, but not associations. Researchers note that in many European countries, since the 19th century, the church has promoted volunteerism and mutual assistance within the local community. In some countries, secular forms of mutual assistance have also developed.

In ideas of the above-mentioned European humanist philosophers, first of all, human existence was important in all aspects. At the same time, humanists did not deviate from their religious views, gods, and Christian religious teachings. The main focus of humanists was on man and his soul. The influence of Christianity on human social problems and good deeds became clear.

Volunteering in the Arab-Muslim culture

A characteristic feature of Islamic culture is the absence of division into secular and religious, as was the case in Christian civilization during the Middle Ages.

In Islam, charity is divided by four areas. The first type of charity includes various gifts, charity acts, and voluntary donations in the form of deities. Voluntary interest — free lending to people in need is the second direction. The third direction of charity is the obligation to pay zakat (a certain part of the annual income in certain cases), and the fourth direction, which is eternal charity, the waqf, which is the best form of charity because the donated property is used regularly and for a long time.

While obligatory prayers indicate the spirituality of the Muslim in building a direct connection with the Supreme Lord, charity reflects spiritual maturity in the context of building relationships with the creatures of the Supreme. Its importance is mentioned in the Holy Quran: “Perform namaz, pay zakat and bow together with those who bow down”.

Charity is so important before the Almighty that the Quran says the following about it: “You will never achieve righteousness until you donate some of what you cherish. And whatever you give is certainly well known to Allah”.

Ideally, the act of donation in Islam should be seen not only as a moral obligation towards society, but in reality it is a sincere desire to attain the grace of the Lord of the Worlds.

Humanity is one of the fundamental principles of Islam. Making a donation or helping someone who has been injured are actions that the believer cannot do on his own, they are as obligatory for him as prayer, fasting during Ramadan and pilgrimage to Mecca. Performing an act of humanity for a Muslim is thus one of the main components of religious practice, whether it is a donation of money or in kind, or acts of a more practical nature, such as gratuitous work, supporting one’s neighbour and distributing help [15; 121].

Donation or charity, as an economic basis, is considered significant in religious, social and commercial exchange, since it emphasizes the importance of giving action rather than acquiring oneself, which serves more public and public interests (maslakha) rather than the individual.

The importance of charity and helping people is noted in many hadiths. It must be remembered that everything that is done unselfishly comes back with the gifts of the Almighty. Engaging in charity, a person not only helps those in need, but also protects himself from bad things and earns sawab.

In classical Arab-Muslim literature, he operates with the concept of good (khair). The good deeds of people will be rewarded and they will be seen on the Day of Judgment without fear: “Whoever brings a good deed will have a better reward. And they will be saved from the fear of the Day of Judgment” (Quran 27:89), On that day, not only the good deeds of a person, but also all the bad deeds will be shown to him: “On that day people will go in scattered crowds to see their deeds. It’s a mercy from Allah that none of our good deeds will be forgotten, even if they weigh the equivalent of a speck of dust. On the scales of Judgment Day, good deeds and good intentions, no matter how small they seem in human terms, have the heaviest weight” [16, 123]. And those who believe in the Day of Judgment always do good deeds, even with noble words and intentions. This is called “thawab” (meaning “reward”) for Muslims.

An analysis of the texts of the Quran and the sayings of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) show how strongly Islam encouraged humanitarian activity, giving it a duty and a formal character. By doing good deeds, a Muslim first of all worships Allah and becomes closer to Him. He will also be rewarded for good deeds both in this life and in the next. A person cannot consider himself as a Muslim if he does not give a hand to his relatives.

Volunteerism ideas in the Kazakh steppe

The Kazakh community has a tradition of volunteer labour in the Kazakh steppe, which has been the most important characteristic of the national history.

The great thinker of the Turkic world, the eminent philosopher Abu Nasir Al-Farabi studied the sacred in man as a value.

Al-Farabi’s ideological legacy is vast and diverse. This is evidenced by numerous works that are widely known not only in the countries of the Muslim east, but also throughout the world. In his works, the main place is occupied by the problems of morality, humanism, and human relations that lead a person to happiness. His contemporaries called him “Muallimus Soni” — “The Second Teacher” after Aristotle, as well as “The Aristotle of the East”.

In his works, the issues of human relations occupy a central place. The great poet, thinker and philosopher Khoja Ahmed Yasawi and Al-Farabi warn that only a society in which people help each other to achieve happiness is a good society. He wants a good city to be ruled by a good man.

Al-Farabi's main and deepest work is "The ideas of the citizens of the virtuous city", which reveals the essence, structure, development and prosperity of the most perfect form of society "good city". An integral part of Farabi's problem of the "ideal city" is the question of the upbringing of different categories of morality and perfection. Speaking of a perfect man, Farabi means the head of state. According to him, such ruler should lead to the existence of a good state, the formation of the necessary qualities of its citizens [17; 309].

Khoja Ahmed Yasawi in his works "Diwani Hikmet", "Risala" defines the basic principles of his doctrine. He calls people to personality, goodness, morality, charity, brotherhood, and criticizes insatiability and rudeness, cruelty and ignorance.

Yusup Balasaguni, on the other hand, is famous for his charitable deeds in the famous epic "Kutty Bilik" about charitable deeds for the poor, the elderly, the widows and the sick.

Kydyrgali bi Kosymuly Zhalaïri, one of the most educated people in the Kazakh steppes, called the work "Zhami at tavarikh" a historical record of the XVI–XVII centuries and a valuable cultural work. At the same time, this work can be considered as a work that glorified the glory of Oraz Muhammad. The author describes in detail the moment of Oraz-Muhammad's accession to the throne: "Everyone, old and young, mullahs and kalkhuds, all Muslims took part. Prayers were offered. Ordinary people and leaders were scattering over the High Khan. Mullahs and hafiz, orphans and widows, the poor and the needy were rewarded with alms". The image of Oraz Muhammad in this work: "He showed kindness and goodness to the homeless and the poor. With his right hand he ruled according to the Shari'a, and with his left hand the thief punished the old and unworthy". Indeed, it is a magnificent monument of glorification [18; 576]. The main focus of poems and the words of the great Abai is the Man. According to Abai, "the believer of the believers", the reaching point is called "generosity" (charity). According to Abai, the improvement of the social situation, the establishment of justice in society depends on the mercy, kindness and compassion of the people.

To sympathize with the country, to be a "guardian of the Kazakhs" and to love "all mankind as a brother", first of all, one needs true faith. It was the mission of the "Truth-Confirmation" to convey man to the path of perfect faith [19; 54]. Abai's main idea is that any state or person will achieve great success if he is guided by the three qualities of Abai — justice, science, kindness; where everyone's rights are preserved, science and technology are advanced, poor and needy are cared. Being the Man was important for Abai.

Conclusions

Summing up, we conclude that for a deeper understanding of volunteerism, we believe it would be worthwhile to scientifically reflect on the phenomenon in question in philosophy. We note that by foreign and domestic philosophers, volunteerism is not distinguished as a separate moral category, as a special form of human cognition of socio-cultural activity. Within the framework of our research, we focused on moral categories such as altruism, virtue, kindness, compassion, unselfishness, etc. Having complex social and moral values of activity and human existence, they form the foundation of volunteerism. Overall, we would like to conclude with the words of the UN Secretary General (January 1, 1997 — December 31, 2006) Kofi Annan, "At the heart of volunteerism are the ideals of service and solidarity and the belief that together we can make the world better".

References

- 1 Локтионова Т.А. История возникновения и становления волонтерства в России / Т.А. Локтионова // Молодой ученый. — 2012. — № 8 (43). — С. 267–269.
- 2 Sargeant A. Marketing management for Nonprofit Organizations: tutorial / A. Sargeant. — New York: Oxford, 2009. — 498 p.
- 3 Гусейнов А.А. История этических учений: учеб. пос. / А.А. Гусейнов. — М.: Гардарики, 2003. — 911 с.
- 4 Переломов Л.С. Конфуций: жизнь, ученье, судьба: учеб. пос. / Л.С. Переломов. — М.: Наука, 1983. — 58 с.
- 5 Новая философская энциклопедия: [В 4-х т.]. — Т.1 / под ред. В.С. Стёпина. — М.: Мысль, 2001. — 2659 с.
- 6 Трубецкой С.Н. Курс истории древней философии: учеб. пос. / С.Н. Трубецкой. — М.: Гуманит. изд. центр «ВЛАДОС», 1997. — 576 с.
- 7 Аристотель. Сочинения: [В 4-х т.]. — Т. 4 / Аристотель; пер. с древнегр. А.И. Доватура. — М.: Мысль, 1984. — 296 с.

- 8 Аристотель. Никомахова этика: философы Греции / Аристотель; пер. с древнегр. Н.В. Брагинской. — М.: ЭКСМО-Пресс, 1997. — 231 с.
- 9 Смит Д. Добровольцы — капитал будущего? / Д. Смит // Курьер ЮНЕСКО. — 2001. — № 6. — С. 28, 29.
- 10 Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер; пер. с нем. Ю.Н. Давыдова. — М.: Прогресс, 1990. — 514 с.
- 11 Guzzetta C. Volunteerism and professionalism: questions of identity and relationship / C. Guzzetta // Volunteerism and social work practice: A growing collaboration. — 1984. — No. 2. — P. 203–219.
- 12 Соколов В.В. Европейская философия XV–XVII веков: учеб. пос. / В.В. Соколов. — М.: Высш. шк., 1984. — 448 с.
- 13 Нарский И.С. Западно-Европейская философия XIX века: учеб. пос. / И.С. Нарский. — М.: Высш. шк., 1976. — 584 с.
- 14 Кант И. Критика чистого разума / И. Кант; пер. с нем. Н. Лосского. — Сер. Философское наследие. — М.: Мысль, 1994. — 567 с.
- 15 Кант И. Сочинения: [В 6-и т.]. — Т.4 / И. Кант; под общ. ред. В.Ф. Асмуса, А.В. Гулыги, Т.И. Ойзермана. — М.: Мысль, 1966. — 236 с.
- 16 Крафесс Д. Ислам и гуманитарная помощь / Д. Крафесс // Междунар. журн. Красного Креста. — 2005. — № 858. — С. 121–140.
- 17 Аль-Фараби. Трактат о взглядах жителей добродетельного города / Аль-Фараби; пер. с араб. А.В. Сагадеева. — Алматы: Ғылым, 1973. — 446 с.
- 18 Асылбеков М.Х. Қазақстан тарихы: Көне заманнан бүгінге дейін: [5 томдық]. 2-том / М.Х. Асылбеков. — Алматы: Атамұра, 1998. — 637 б.
- 19 Абай. Книга назидания / Абай; пер. с каз. С. Сапбаева. — Алматы: Жалын, 1982. — 160 с.

И.А. Ахметова, Б.И. Карипбаев

Еріктілік: тарихи-аксиологиялық талдау

Мақала заманауи серпіліс болып табылатын еріктіліктің тарихи-аксиологиялық дамуы туралы. Қазіргі таңда әлемдік кеңістікте еріктіліктің пайда болуы, тарихи кезеңдерден өтуі мен құндылықтық сипаты төңірегінде сұрақтар өте көп. Еріктіліктің тарихи дамуы барысына сәйкес әлемдік философтардың, ойшылдардың көзқарастары, еңбектері жүйеленіп, тарихи-аксиологиялық негізде талдау жасалған. Адамзат тарихында ерікті және риясыз көмек идеясына жат қоғамды елестету мүмкін емес. Еріктілік — бұл адам табиғатының қасиеті, ол тіпті қатал дәуірлерде де, соғыс пен абсолютизмнің қатал жылдарында да сақталған. Еріктілік үшін ең бастысы адамның бойындағы адамгершілік құндылықтардың болуы. Жұмыстың ғылыми маңыздылығы әлемдегі еріктіліктің дамуын философиялық тұрғыдан ерте заманнан зерттеп, оның философтар мен ойшылдардың көзқарастары мен еңбектерінде, әлемдік мәдениет еңбектерінде қалыптасуында жатыр. Еріктілік өзара көмектің дәстүрлі түрлерінен мыңдаған адамдардың бірлескен күш-жігеріне дейін әртүрлі нысандарға ие.

Кілт сөздер: еріктілік, аксиология, аретология, ерікті еңбек, адамгершілік, қайырымдылық, гуманизм, конфуциандық, буддизм.

И.А. Ахметова, Б.И. Карипбаев

Добровольчество: историко-аксиологический анализ

На сегодняшний день в мировом научном пространстве не до конца изучены вопросы происхождения, исторических этапов и ценностного характера добровольчества. В соответствии с историческим развитием добровольчества систематизированы взгляды, труды мировых философов, мыслителей, проведен историко-аксиологический анализ. В истории человечества не было общества, которому была бы чужда идея добровольной и бескорыстной помощи. Добровольность — свойство человеческой природы, которое сохраняется даже в суровую эпоху, в трудные годы войны и абсолютизма. Главное для добровольчества — наличие в человеке нравственных ценностей. Научная значимость работы заключена в изучении развития добровольчества в мире, с философской точки зрения, с древнейших времен, и в становлении его во взглядах и трудах философов и мыслителей, произведениях мировой культуры. Добровольчеству присущи различные формы от традиционных видов взаимопомощи до совместных усилий тысяч людей.

Ключевые слова: добровольчество, аксиология, аретология, добровольный труд, добродетель, благотворительность, гуманизм, конфуцианство, буддизм.

References

- 1 Loktionova, T.A. (2012). Istoriia vozniknoveniia i stanovleniia volonterstva v Rossii [The history of the emergence and formation of volunteering in Russia]. *Molodoi uchenyi — Young scientist*, 8(43), 267–269 [in Russian].
- 2 Sargeant, A. (2009). *Marketing management for Nonprofit Organizations*. New York: Oxford.
- 3 Guseinov, A.A. (2003). *Istoriia eticheskikh uchenii: uchebnoe posobie [History of ethical teachings: textbook]*. Moscow: Gardariki [in Russian].
- 4 Perelomov, L.S. (1983). *Konfutsii: zhizn, uchene, sudba [Confucius: life, learning, destiny]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 5 Stepin, V. S. (2001). *Novaia filosofskaia entsiklopediia [New Philosophical Encyclopedia]*. Moscow: Mysl [in Russian].
- 6 Trubetskoi, S.N. (1997). *Kurs istorii drevnei filosofii [History of Ancient Philosophy Course]*. Moscow: Gumanitarnui izdatelskii tsentr «VLADOS» [in Russian].
- 7 Aristotel (1984). *Sochineniia [Aristotle. The writings]*. (A.I. Dovatura, Trans.). (Vols. 1–4). Moscow: Mysl [in Russian].
- 8 Aristotel (1997). *Nikomakhova etika: filosofy Gretsii [Nicomachean Ethics: Philosophers of Greece]*. (N.V. Braginskaya, Trans.). Moscow: EKSMO-Press [in Russian].
- 9 Smit, D. (2001). Dobrovoltsy — kapital budushchego? [Are volunteers the capital of the future?]. *Kurer YuNESKO — The UNESCO courier*, 6, 28–29 [in Russian].
- 10 Veber, M. (1990). *Izbrannye proizvedeniia [Selected works]*. (Yu.N. Davydov, Trans.). Moscow: Progress [in Russian].
- 11 Guzetta, C. (1984). Volunteerism and professionalism: questions of identity and relationship. *Volunteerism and social work practice: A growing collaboration*, 2, 203–219.
- 12 Sokolov, V.V. (1984). *Evropeiskaia filosofii XV–XVII vekov [European philosophy of the XV–XVII centuries]*. Moscow: Vysshiaia shkola [in Russian].
- 13 Narskii, I.S. (1976). *Zapadno-Evropeiskaia filosofii XIX veka [Western European philosophy of the 19th century]*. Moscow: Vysshiaia shkola [in Russian].
- 14 Kant, I. (1994). *Kritika chistogo razuma [Criticism of Pure Mind]*. Seriia «Filosofskoe nasledie» (N. Losskii, Trans.). Moscow: Mysl [in Russian].
- 15 Kant, I. (1966). *Sochineniia [V 6 tomakh] [Works in 6 volumes]*. V.F. Asmus, A.V. Gulyga, T.I. Oizerman (Eds.). (Vols. 1–6). Moscow: Mysl [in Russian].
- 16 Krafess, D. (2005). Islam i gumanitarnaia pomoshch [Islam and humanitarian aid]. *Mezhdunarodnyi zhurnal Krasnogo Kresta — International Journal of the Red Cross*, 858, 121–140 [in Russian].
- 17 Al-Farabi. *Traktat o vzgliadakh zhitelei dobrodetelnogo goroda (1973)*. [A treatise on the views of the inhabitants of a virtuous city]. (A.V. Sagdeev, Trans.). Almaty: Gylym [in Russian].
- 18 Asylbekov, M.Kh. (1998). *Qazaqstan tarikhy: Kone zamannan buginge deiin [History of Kazakhstan: from ancient times to the present day]*. [Five volumes]. Vol. 3. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 19 Abai (1982). *Kniga nazidaniia [Book of Words]*. (S. Sapbaev, Trans.). Almaty: Zhalyn [in Russian].

M.M. Manassova^{1*}, G.R. Seifullina², N.R. Salymatova¹, V.I. Razumov³

¹Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan;

²Karaganda University of Kazpotreboyz, Kazakhstan;

³Omsk State University named after F.M. Dostoevsky, Russia

(E-mail: sayabek-mira@mail.ru; galiya-magavina@mail.ru;

nur-dos24-04@mail.ru; razumov@mail.ru)

The study of a socio-cultural phenomenon of capital

The article is devoted the study of a socio-cultural phenomenon — Nur-Sultan. Its content reflects the views of focus group participants on important aspects of the study of the role of Nur-Sultan in the cultural and civilizational process: The socio-cultural features of the capital, the perception of the urban space of Nur-Sultan, intercultural communication. Nur-Sultan as a phenomenon becomes a subject of knowledge of the humanities where domestic scientists attach special significance to judgment of a role of the capital in public consciousness, to formation of patriotism and civil feelings and studied socio-cultural features of the capital, factors and mechanisms of the organization of cross-cultural communications. The new capital is represented the center which has to give an impetus to the economic growth of the country, overcome uneven placement of the population, fasten multiethnic structure of Kazakhstan, to become the city cosmopolitan. As a result of discussion, the impact of the capital on the political culture of youth and its social activity, young people's views about the prospects and cultural significance of Nur-Sultan, the understanding of the interaction of scientific-technical, educational, political, artistic and aesthetic spheres of the organization of cultural process were identified.

Keywords: city, capital, urbanization, culture, civilization, intercultural communication, Nur-Sultan.

Introduction

The city, gradually losing the narrow industrial specialization that determined the face of the city in the XIX century, in the XX century usurps the functions of the cultural center, thus it becomes into the space, in which the uniqueness political will of the state confronts with plural attempts of development of the city. In other words, we can no longer distinguish the dominant style of the city or the dominant function of the city. We have to divide the space of the city on zones, sectors, districts. The body of the city becomes too large to remember about the ideal destination of the city. There is no more of that integrity in modern city, which could be defined by the fortress wall, as there is no patronage from the unified government. This difficulty in determining the boundaries of the nature and destination city is the basis of modern urban studies. Each new generation, reared in new and old towns, seeking a more accurate way of explaining the phenomenal strength of the city.

Experimental

The research methodology is determined by the purpose of the study. The work uses such principles as the principle of development, the principle of concreteness, the method of ascent from the abstract to the concrete, general scientific methodological approaches — systemic, structural-functional, comparative, activity, method of cultural relativism, cultural-analytical method, hermeneutic methods. In particular, focus group and SSPS methods were used in the study. The article shows interpretation of the socio-cultural phenomenon of capital, using the urbanization concepts of Richard Florida, John Rennie Short, etc.

Results and Discussion

The urban population has sharply increased in the history of the world. In 2010, almost the half of the world's population, it is 3.5 billion people live in the city, to 2030 is expected the population growth in the city up to 5 billion [1; 420]. This situation causes considerable interest of representatives of various branches of scientific knowledge to the phenomenon of the city.

We agree with the opinion of E.N. Mastenitsa, that “to understand “the soul of the city”, “log” in its cultural space and interact with him is possible only through a deep and comprehensive study” [2; 127].

*Corresponding author's e-mail: sayabek-mira@mail.ru

The process of grand transformations of urban cultures is happening in a global world space. An American researcher, Richard Florida, considers the modern city as a center of creativity, mobilization, development center for energetic people. According to his opinion, the creative rule ensures regional economic growth and these people prefer innovative, diverse and tolerant place [3; 35].

An urbanization expert John Rennie Short indicates the variety of parameters of the cities: The Authoritarian City, The City of Difference, The Cosmic City, The Collective City, The Postindustrial City, The Postmodern City, The Postcolonial City, The Immigrant City, The Economic City, The Competitive, The Gendered City, The Erotic City, The Political City, The City Designed [4]. Each parameter affects on fundamental changes in the spatial organization of society and social organization of space. Each process (globalization, differentiation of life and postmodernism) is closely associated with the functional structure of the city.

The modern city is a rather difficult place to live. The growth of industrial production, the deterioration of the environment, the transport problems, overcrowding, high cost of living, the marginalization and state of neglect of some regions, high levels of crime — is not a complete list of problems faced daily by the inhabitants of modern cities. Jean Baudrillard in his lecture “City and hatred”, read at the French University College at Moscow State University named after M.V. Lomonosov, notes that the city has lost its integrity, the wholeness, became disintegrated and disorganized, turned into a “Museum Perfect Deconstruction” [5].

R. Park is a researcher of the Chicago school of urban sociology of the twentieth century, exploring the urban lifestyle, connected a general biological (the law of evolution, struggle for existence) and social patterns (social cooperation, competition, balance, and order in society) [6]. The main differences between “social ecology” from biological ecology by Park, due to the nature of human existence, and the communities formed by people; nature is changed, influenced to the ecology of the social division of labor. People, unlike animals, can radically change their environment and nature. Anthropogenic changes in the environment — a characteristic feature of human existence. The language and human culture allow you to create more complex systems of coexistence species in comparison with the biological environment. Thereby, R. Park in his theory laid the differences between the two groups of factors, affecting on urban environment: Biotic and cultural.

It is considered by many researchers of the city as the socio-cultural phenomenon of historical process. According to the Russian scientist Glazychev V.L., the city “is the phenomenon objectively necessary in the organization, functioning and development determined by the contents and the socio-cultural characteristic of society at all complexity and variety of its historical change. Interwoven into social fabric of society, the city reflects and expresses its development, bears in itself all its main features and at the same time provides the last. And as the specific effective organism it from the most emergence is accurately fixed and allocated in consciousness of the person” [7; 3]. Here the city defined as a special cultural phenomenon and as center of difficult structures of human knowledge. During each historical period cultural achievements of society are provided with functional properties of the cities.

The world famous Japanese architect K. Tange considers that growth of capital cities is stimulated by various escalating non-productive functions. In this regard, the capital role considerably becomes stronger, becomes complicated and defines further development of all nations [8]. In our opinion, this situation is key at research of a cultural phenomenon — Nur-Sultan.

Nur-Sultan became the capital of independent Kazakhstan in 1998. Transfer of the capital from Almaty is connected with a number of decisive advantages: An extensive urban area, a successful geographical site — proximity to the main economic centers of the country, considerable demographic potential, well-developed transport infrastructure and rather favorable environment.

New name — Nur-Sultan (from Kazakh “capital”) had to become a symbol of transformations from a position of administrative and political functions and an architectural image of the city. At the heart of the architectural and art solution of the new center of the capital proposed by the Japanese architect K. Kurokava, the principle of a metabolism (from Greek *Metabole* — change, transformation) which concept consists in development of a strong viable framework of any architectural form and easily updated elements lies.

He takes a basis of the given concept when developing the Master plan of development of Nur-Sultan not only symbiosis of the static base and dynamic ensemble of architectural elements but also symbiosis of the Soviet architectural heritage and the new city, natural and city elements, east and western philosophies. The similar situation is that matrix which reproduces itself throughout the millennia in all cities finding the status of the world capital.

There are different parameters of Nur-Sultan as the city and the capital. Nur-Sultan — the communication center of Eurasia; administrative center of the state, center of the central power; geopolitical education which defines a vector of development of all state and allows to structure society according to global world tendencies.

According to the modern domestic culture specialist K. Medeuova, Nur-Sultan — in the intension of novelty comprises will to that in its structure it was reflected not only the world of the nomad of a nomad, but also the global world transliterated by economy of desires in structures of nomadic consciousness [9; 170]. Reflecting on civilization traditions and mentality of the Kazakh nomadic people, the intrinsic nature of the city and traditional forms of broadcast of culture, we, thereby, create a condition for comprehension of the world in general. Ambivalence of city and traditional modes of life is considered here not only as a current state of the Kazakhstan culture, but also as a condition of an exit from local isolation in a condition of openness to the world.

The research of the domestic sociologist, Zairova Aygul, shows that in Kazakhstan the tendency to “metropolization” — a further urbanization of one or two large cities having magnetism of an attraction of the capital. It is about increase in internal migratory streams to Almaty and Nur-Sultan. In the last some years, mass internal migration to Nur-Sultan — is caused by socio-political factors (transfer of the capital from one area of the country to another) and a demographic situation (narrowness and a lack of land in the south of the republic) [10].

The researcher Syrgakbayeva A. in the book applies cultural and philosophical approach to the study on Nur-Sultan: “... in seventeen years since the beginning of the setting up, Nur-Sultan became a symbol of new Kazakhstan, the city “not stopping in the growth”, the city of infinite potential opportunities for creative growth, the city of “cultural and semiotics contrasts” that served as the soil for exclusively intensive intellectual reflection of the city. In Kazakhstan, there was a coincidence of processes of formation of new statehood, the new capital and growth of national consciousness of Kazakhstan citizens that staticized a problem of cultural and political identity. “The similar situation is that matrix which reproduces itself throughout millenniums in all cities finding the status of the world capital” [11; 210].

According to the President of Kazakhstan N.A. Nazarbayev, “within the time Nur-Sultan will become one of the powerful communication centers of Eurasia. Through our new capital economic, technological, information streams of the developing Eurasian space will proceed in new century. Besides, the city has almost infinite resources for further development — it is surrounded by steppes” [12; 107].

In empirical research of a role of Nur-Sultan in cultural and civilization process, we used a method focus group, allowing to collect qualitative information on the matter in the course of interaction of participants. The discussion purpose — to reveal the youth relation to Nur-Sultan as a socio-cultural phenomenon. The concept focus of group was based on system approach, considering the city as a result of communication and interaction of all elements of culture [13–15]. The scenario included the questions directed on identification of a role and understanding of Nur-Sultan in culturological, sociological, semiotics aspects. Focus of group respondents — student’s youth of the Karaganda Economic University.

The first block of research included the questions directed on an assessment of general idea of student’s youth about Nur-Sultan as about the capital of Kazakhstan.

Discussion of the declared subject began with a question: “What do you know about Nur-Sultan?”. During discussion respondents showed knowledge of history of Nur-Sultan, connected its future with a name of the President N. Nazarbayev, noted considerable changes in development of Nur-Sultan. Most of participants regard Nur-Sultan as the center of business activity and science, the student’s city, emphasize an arrangement, favorable from the economic and cultural point of view, and the developed infrastructure. Thus, respondents provided their answers as follows: “Nur-Sultan is the young, quickly developing capital”, “Nur-Sultan is a modern megalopolis”, “hardly any capital develops at such prompt speed”, “an administrative center of the country”, “transfer of the capital from Almaty is a right decision of the President”, “very beautiful city, with beautiful buildings”, “Nur-Sultan increases image of our country in the world”, “Nur-Sultan is the city for business”.

Many respondents would like to live in the capital, connect the future professional activity with it: “It is prestigious — to live in the capital”, “I want to live together with the family in Nur-Sultan”, “Practically all well-known scientists and cultural figures live in Nur-Sultan”, “My profession is demanded in Nur-Sultan”.

The part of respondents notes: “Nur-Sultan has high standards of life”, “The most important problem is lack of housing”, “It is necessary to work much to provide the financial position up to standard, life in all capitals very expensive”, “I love the city, and I go to Nur-Sultan for rest, entertainments, as the tourist”.

We will generalize results of discussion with questions: “With what does Nur-Sultan attract and with what does not?”. It is indicative fact that the most part of respondents noted architecture of buildings as examples of appeal of Nur-Sultan: The presidential residence, the Presidential center of culture, the Central state museum of the Republic of Kazakhstan, the Palace of Peace and Reconciliation, Nur-Sultan Opera and ballet theater, Khan Shatyr shopping mall, the Monument “Nur-Sultan — Bayterek” and others.

We will give the most popular opinions of participants on a question “With what points Nur-Sultan doesn't attract?": “bad climate”, “the cardinal difference between “the left coast” and old part of the city”, “narrow roads”, “environmental problems”, “continuous vanity, and “people are inattentive to each other”, “it is necessary to refuse habitual life in the city”, “fear not to find friends”. Theses of participants and supervision over them show that respondents paid special attention to communications of people in the capital, on loneliness problems in the big city, complexity of adaptation to new speed and a format of life.

Participants of focus group repeatedly emphasized that the population of the capital differs in multinational structure, and in this regard on a question of what role of Nur-Sultan in ensuring tolerance and dialogue of cultures, respondents unambiguously noted: “Nur-Sultan — the face of poly-confessional Kazakhstan”, “Nur-Sultan — the capital of consent and the world”, “our capital was awarded with awards of UNESCO “City of the world”, “irrespective of a nationality, to the citizen of Nur-Sultan identify themselves Kazakhstan citizens”. We noted a role of Assembly of the people of Kazakhstan which sessions take place in the capital — Congress of leaders of world and traditional religions, existence at capital inhabitants of feeling of a community, close cultural values, norms and ideals.

Respondents consider that the history of Nur-Sultan confirms a community of history of destiny of many people, recent in the capital. The city built in the steppe and on bogs is the general merit of the people of Kazakhstan; participants of group are convinced of it.

During discussion of the first block of questions participants of focus group showed their understandings of concepts: “the public relations”, “system of values”, “religious tolerance”, “interfaith consent”, “national and territorial identity”, “unity of interest”, “poly-level of culture of society”.

The second block of questions is directed on identification of opinions on Nur-Sultan as the cultural phenomenon and prospects of youth connected with the capital.

The thesis “Nur-Sultan — a cultural brand of the country” caused discussion in participants of group.

Some participants do not consider Nur-Sultan the cultural center, generally referring to the insufficient level of capital culture at inhabitants, lack of historical monuments.

At the same time, opinion that in the capital is enough objects of culture, which kept national traditions combining the western tendencies of town planning, was expressed. The respondents considering the capital the cultural center note identity of cultures of the multinational population, development of trinity of languages, special dynamism of life, fashion, style and character people of Nur-Sultan. Most the opinion was with deep arguments proved that Nur-Sultan has a unique culturological image, long-term history, architecture. Carrying out the most significant cultural actions in Nur-Sultan acquaints the population of the capital and guests with art. One of the participants of focus group hoped that Nur-Sultan can become the key center of culture and art in global scales.

Respondents showed understanding of the phenomenon «a cultural brand» as follows: “uniqueness of the Kazakh traditions”, “system of norms and values of residents of the multinational city”, “in the city is opportunity for self-realization”, “the center of original constructions and quarters which aren't present in other cities and the countries”.

Is it indicative that respondents support the fact that participants consider modern architectural appearance of Nur-Sultan harmonious and the Master plan of construction and development of the capital in a general view? Opinions are as follows: “Nur-Sultan is the East city”, “in architecture of Nur-Sultan east and western cultures are integrated”, “the capital is still experimental base for architects”, “in the built buildings the modern design and national color are combined”, “architectural style of Nur-Sultan symbolizes the transformations happening in Kazakhstan”.

The analysis of answers testifies that respondents showed high criticality. Part of respondents consider that the architecture of Nur-Sultan imitates the western models, gradually losing national color; high migration to the capital leads to decline of other cities in the economic and cultural plan, to decrease in number of country people.

In representation of Nur-Sultan's youth — the city is full of great opportunities for implementation of professional and personal plans. It is confirmed by opinions of participants on questions: “What educational projects exists in Nur-Sultan?” and “The city space influences social activity of young people? How?”.

Respondents were named a large number of universities of Nur-Sultan, thus the special status and a role of Nazarbayev University, high intellectual potential of the capital is underlined. Participants consider that “there are majority of students who are educated in the state educational grant in the higher education institutions Nur-Sultan”, “university graduates of Nur-Sultan are more competitive, than graduates of provincial higher education institutions” and they “have more chances to find good work in the capital”, “the educational environment at universities of Nur-Sultan is interactive”. According to most of respondents, students and youth of Nur-Sultan more often go to theaters, the museums, to concerts, sporting events, are more sociable, their life is eventful cultural and public life, they are active and advanced in the social plan.

It is referred to mobility, cross-cultural communications, and education to the powerful factors influencing social activity of young people in Nur-Sultan participants of group, technologies, and innovations in all spheres of public life.

Focus group participants was offered to discuss the phenomena of integration, migration, a segregation, assimilation, which cause a state and development of the welfare environment of Nur-Sultan. Thus, for most of participants these phenomena either are unknown, or are understood by them superficially. Only two of participants of focus group could explain essence of these concepts, pointed to their dual nature as factors of development of the personality in city space.

Respondents touched on issues of marginalization, unemployment, participation of youth in nonconventional religious associations, considering them negative factors of psychological influence. Young people become more susceptible to unknown, forbidden through active promotion, the developed social network of communication. The following theses were noted: “capital life can corrupt the young man”, “the weak mentality, psychological instability and emotionality become the basis for search of new feelings”, “lack of social control in the big city dulls perception”, “the wrong impression about permissiveness among unfamiliar people”, “the megalopolis — an excellent place for a freedom of action and thoughts is made”. Repeatedly respondents marked out that many students arrived to Nur-Sultan from the different cities and the villages of Kazakhstan, began independent life, felt freedom, lack of parental guardianship that is not always positively reflected in development of the personality.

It should be noted, what not all respondents clearly represent psychological impact of city life on youth. The researcher of an urban environment G. Zimmel in the work “Big Cities and Spiritual Life” carries the intensification of “nervous stimulus” understood by it as psychological impact on the person to number of unique achievements of the city of Zimmel. In his opinion, the city bombards the individual various signs, sounds and smells, and all this accustoms the individual to a bigger susceptibility and, along with it, to obstruction of perception [16].

One of participants of group admitted that up to this point he could not formulate why he does not live in Nur-Sultan. At the end of discussion of the matter the true reason, a barrier to undertakings in the capital, he called fear of negative influence of space of the big city.

All participants of the discussed question of a subject recognized need of studying for higher education institution of psychological and culturological aspects of influence of space of the city on consciousness of the person, his mentality and spirituality.

The considerable events influencing cultural development of the capital, respondents called Nur-Sultan economic forum, EXPO–2017. Upon termination of discussion of the second block of questions respondents formulated a socio-cultural phenomenon — Nur-Sultan in the following statements: “a symbol of independence of the state”, “a basis for providing a sustainable development of the Republic of Kazakhstan”, “a heart of Eurasia”, “the city with competitive economy, attractive to citizens of the country and tourists, businessmen”.

Conclusions

As a result of the application of focus group method by authors of the article, following conclusions were drawn.

The city is considered today as the political, administrative, economic center in which there are global social and cultural changes. The city space unites various communities of people and various subcultures. As the culture embodiment, the carrier of a set of functions, habitat, a place of concentration of socio-cultural transformations, the city is an object of impact on public consciousness. These characteristics take place to be in study and definition of a socio-cultural phenomenon — Nur-Sultan. From a capital position, Nur-Sultan symbolizes independence of the state, its prosperity, Kazakhstan citizens connect with the future of the country.

The city space of Nur-Sultan is a source of social activity for youth. The youth connects prospects of professional and personal formation with Nur-Sultan. Young people consider that the capital has sufficient intellectual potential for creative growth and the human resources capable of providing intensive development in production and spiritual spheres.

Cross-cultural communications, poly-confessional, dynamism of the international relations and consent became intrinsic lines of the capital of Kazakhstan. They give stable and steady nature of human activity, positively influence cultural and civilization process.

Focus of group is an important result of work updating of a number of problems: Housing, psychological, transport communications, organization of the architectural and art environment of the city, town planning, political and cultural identity of Kazakhstan citizens.

The modern youth has sufficient knowledge of history of the capital, has idea of modernization of infrastructure of the city, and represents a role of significant commercial, cultural and leisure and housing objects of Nur-Sultan, understanding of a cultural phenomenon of Nur-Sultan.

Focus of group is result of discussion of participants' recognition of the fact of coincidence of processes of formation of new statehood, the new capital and growth of national consciousness.

References

- 1 Lees, Linda. Culture Counts: A "New Math" for the Future of Innovative Cities / Linda Lees. — Vital Speeches of the Day, 2012. — 78 (12).
- 2 Мастеница Е.Н. Культурное пространство города как предмет исследования и объект познания: междисциплинарный подход / Е.Н. Мастеница. — Петербургские исследования: сб. науч. ст. — Вып. 3. — СПб.: Изд-во СПбГУ, 2011. — С. 128–147.
- 3 Richard Florida. Cities and Creative Class / Florida Richard. — New York: Oxon: Routledge, 2005. — 198p.
- 4 Short, John R. Urban theory a critical assessment. / Short, John R. — Basingstoke [England]; New York: Palgrave Macmillan, 2006.
- 5 Бодриар Ж. Ненависть и город. [Электронный ресурс] / Ж. Бодриар. — М.: Наука, 2006. — Режим доступа: <http://www.ruthenia.ru>.
- 6 Park R.E. The city / R.E. Park. — London: The University of Chicago Press, 1925, 1967. — 239 p.
- 7 Глазычев В.Л. Город как социокультурное явление исторического процесса / В.Л. Глазычев. — М.: Наука, 1995. — 351 с.
- 8 Кензо Танге. 1949–1969. Архитектура и градостроительство / Танге Кензо; под ред. Удо Культермана; пер. с нем. — М.: Стройиздат, 1978. — 252 с.
- 9 Медеуова К. Отражение города / Ландшафты: оптики городских исследований: сб. науч. тр. / отв. ред. Н. Милерюс, Б. Коуп. — Вильнюс: ЕГУ, 2008. — С. 170–194.
- 10 Забирова А. Астана: традиционный город или катализатор перемен? [Электронный ресурс] / А. Забирова. — Алматы: Казахстан, 2013. — Режим доступа: <http://repository.enu.kz/handle/123456789/7923>.
- 11 Сыргакбаева А.С. Философия города / А.С. Сыргакбаева. — Алматы: Эрекет-Print, 2007. — 243 с.
- 12 Назарбаев Н.А. В сердце Евразии / Н.А. Назарбаев. — Алматы: Атамұра, 2005. — С. 93.
- 13 Гревс И.М. Монументальный город и исторические экскурсии / И.М. Гревс // Основная идея образовательных путешествий по крупным центрам культуры // Экскурсионное дело. — 1921. — № 1. — С. 1, 2.
- 14 Анциферов Н.П. Пути изучения города как социального организма / Н.П. Анциферов // Опыт комплексного подхода. — 2-е изд. — Л.: Книгоиздательство «Сеятель», 1926. — 130 с.
- 15 Каган М.С. Культура города и пути её изучения: сб. науч. тр / М.С. Каган // Город и культура. — СПб., 1992.
- 16 Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь / Г. Зиммель // Логос. — 2002. — № 34 (34). — С. 23–34.

М.М. Манасова, Г.Р. Сейфуллина, Н.Р. Салыматова, В.И. Разумов

Астананың социомәдени феноменін зерттеу

Мақаланың мазмұнында мәдени-өркениет үдерісіндегі елорданың рөлін зерттеудің маңызды аспектілері: елорданың әлеуметтік-мәдени ерекшеліктері, Нұр-Сұлтан қаласының кеңістігін қабылдау, мәдениетаралық коммуникация бойынша фокус-топ қатысушыларының пікірлері көрініс тапқан. Бас қала феномен ретінде гуманитарлық ғылымдардағы таным объектісіне айналып, онда отандық ғалымдар астананың қоғамдық санадағы рөлін ұғынуға, патриотизм мен азаматтық сезімдерді қалыптастыруға ерекше мән береді, елорданың әлеуметтік-мәдени ерекшеліктерін, мәдениетаралық коммуникацияларды ұйымдастырудың факторлары мен тетіктерін зерттейді. Жаңа астана елдің экономикалық өсуіне серпін беруге, халықтың біркелкі орналаспауын реттейтін, Қазақстанның полиэтникалық құрылымын бекемдеуге, космополит қалаға айналуға тиіс орталық болып табылады. Пікірталас және талқылау нәтижесінде: астананың жастардың саяси мәдениетіне және оның

әлеуметтік белсенділігіне әсері анықталды, жастарға елорданың болашағы мен мәдени маңызы туралы түсініктер берілді, мәдени процесті ұйымдастырудың ғылыми-техникалық, білім беру, саяси, көркемдік-эстетикалық салаларының өзара іс-қимылын түсіну анықталды.

Кілт сөздер: қала, астана, урбанизация, мәдениет, өркениет, мәдениетаралық коммуникация, Нұр-Сұлтан.

М.М. Манасова, Г.Р. Сейфуллина, Н.Р. Салыматова, В.И. Разумов

Исследование социокультурного феномена столицы

В содержании статьи нашли отражение мнения участников фокус-группы по важным аспектам исследования роли столицы в культурно-цивилизационном процессе: социокультурные особенности столицы, восприятие городского пространства Нур-Султана, межкультурная коммуникация. Главный город как феномен становится предметом познания в гуманитарных науках, где отечественными учеными придается особое значение осмыслению роли столицы в общественном сознании, формированию патриотизма и гражданских чувств, изучаются социокультурные особенности столицы, факторы и механизмы организации межкультурных коммуникаций. Новая столица представляет собой центр, который должен дать толчок экономическому росту страны, преодолеть неравномерное размещение населения, скрепить полиэтническую структуру Казахстана, стать городом-космополитом. В результате обсуждения и дискуссии выявлены: влияние столицы на политическую культуру молодежи и ее социальную активность, даны представления молодежи о перспективах и культурном значении столицы, отражено понимание взаимодействия научно-технической, образовательной, политической, художественно-эстетической сфер организации культурного процесса.

Ключевые слова: город, столица, урбанизация, культура, цивилизация, межкультурная коммуникация, Нур-Султан.

References

- 1 Lees, L. (2012). Culture Counts: A “New Math” for the Future of Innovative Cities. *Vital Speeches of the Day*, 78 (12).
- 2 Mastenitsa, E.N. (2011). Kulturnoe prostranstvo goroda kak predmet issledovaniia i obekt poznaniia: mezhdistsiplinarnyi podkhod [The cultural space of the city as a subject of study and object of cognition: an interdisciplinary approach]. *Peterburgskie issledovaniia: Sbornik nauchnykh statei — Petersburg studies. Collection of scientific articles*, Vol. 3. Saint Petersburg: Sankt Peterburgskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 3 Richard, F. (2005). *Cities and Creative Class*. New York; Oxon: Routledge.
- 4 Short, John R. (2006). *Urban theory of critical assessment*. New York: Palgrave Macmillan.
- 5 Bodriiar, Zh. (2006). Nenavist i gorod [Hatred and the city]. Moscow: Nauka. Retrieved from <http://www.ruthenia.ru> [in Russian].
- 6 Park, R. (1967). *The city*. London: The University of Chicago Press.
- 7 Glazychev, V.L. (1995). Gorod kak sotsiokulturnoe yavlenie istoricheskogo protsesssa [The city as a socio-cultural phenomenon of the historical process]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 8 Kenzo, T. (1978). *Arkhitektura i gradostroitelstvo* [Architecture and urban planning]. Moscow: Stroiizdat [in Russian].
- 9 Medeuova, K. (2008). *Otrazhenie goroda* [Reflection of the city]. Vilnius: EGU [in Russian].
- 10 Zabirowa, A. (2013). Nur-Sultan: traditsionnyi gorod ili katalizator peremen? [Nur-Sultan: modern city or a catalyst for change?]. Almaty: Kazakhstan. Retrieved from <http://repository.eni.kz/handle/123456789/7923> [in Russian].
- 11 Syrgakbaeva, A.S. (2007). *Filosofiiia goroda* [The philosophy of the city]. Almaty: Print [in Russian].
- 12 Nazarbaev, N.A. (2005). *V serdtse Evrazii* [In the heart of Eurasia]. Almaty: Atamura [in Russian].
- 13 Grevs, I.M. (1921). *Monumentalniyi gorod i istoricheskie ekskursii* [The monumental and historical city tour]. *Ekskursionnoe delo — Excursion case* [in Russian].
- 14 Antsiferov, N.P. (1926). *Puti izucheniia goroda kak sotsialnogo organizma* [Ways to explore the city, as a social organism]. Leningrad: Knigoizdatelstvo «Seiatel» [in Russian].
- 15 Kagan, M.S. (1992). *Kultura goroda i puti ee izucheniia* [The culture of the city and the ways of its study]. Saint Petersburg: Sankt Peterburgskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 16 Simmel, G. (2002). *Bolshie goroda i dukhovnaia zhizn* [Large cities and spiritual life]. *Logos*, 3, 4 (34) [in Russian].

Е.А. Юнисов^{1*}, А.О. Турсынбаева¹, Ш.Б. Сағатова²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан;

²Алматы менеджмент университеті, Қазақстан

(E-mail: unisoversin@mail.ru; aigul_73kz@mail.ru; astana14_14@mail.ru)

Ағылшын мәтіндерінде «ар-ұят» ұғымының зерделенуі

Мақалада «ар» мен «ұят» ұғымдарының ағылшын және қазақ тілдеріндегі мағынасына салыстырмалы талдау жасалған. Қазақ мәдениеті үшін «ар» мен «ұят» ұғымдарының мәні барлық басқа ұғымдардан жоғары екендігі зерделеніп, бұл ұғымдардың қазақ тілінде синоним ретінде қолданылуының себептері анықталды. Ағылшын тіліндегі анықтамалық сөздіктер, Уильям Годвин, Адам Смит, Джозай Ройс, Эйнштейн, Чарльз Дарвин, Джордж Эдвард Мур және басқа да ойшылдардың ағылшын тілінде жазылған еңбектерін зерттеу негізінде ар-ождан мен ұяттың бөлек ұғымдар екендігіне дәлелдемелер қарастырылған. Егер ар-ождан адамның рухани әлеміне байланысты болса, ұят адамның сезіміне байланысты. Осыған орай, мақалада ар-ождан мен ұят ұғымдарының мағыналары ашылған. Бұл ұғымдардың адам өмірі үшін маңызы қандай, неге мәдениеттің бастауы ар мен ұяттан басталады деген сұрақтар төңірегінде ғылыми тұжырымдар негізделген. Адамдардың тіршілігі қандай болу керек деген мәселе бойынша ұлы адамдардың асыл ойларына талдау жасалған.

Кілт сөздер: ар-ождан, ұят, жауапкершілік, анықтама, рухани бостандық, адамгершілік, түсінік, құбылыс, мәтін, маңыздылық, мағына, сезім.

Kipicne

Адам өмірге пенде болып жаратылып келген соң, белгілі бір қоғамда өмір сүреді, қоғам қандай болса да, оның белгілі бір моральдық-этикалық құндылықтары болады. Моральдық-этикалық құндылықтарды дұрыс түсіну арқылы адам қоғамда өзінің алатын рөлі мен мақсатын айқындайды. Мұндай құнды ұғымдарды меңгерудің қоғамды зерттеп қана қоймай, пенденің адами өмір сүріп, келешегін жоспарлауы үшін маңызы зор. Әлемнің барлық тілінде сан алуан әдебиеттерде жазылған моральдық ұғымдар мен адами құндылықтар ұғымын адам санасының дұрыс қабылдауына жол көрсететін герменевтика саласын атауға болады. Қазақ әдеби тілінің сөздігінде «ұғым» дегенді «түсінік, мағлұмат, пайымдау» деп көрсетеді [1: 675]. Сондықтан герменевтикалық әдіс арқылы белгілі бір ұғымды дұрыс түсінуге, қажетті мағлұмат алуға, саналы пайымдауға қол жеткізуге болады. Мақалада моральдық-этикалық ұғымның ағылшын тіліндегі түсіндірмесін зерттеу ұсынылған. Моральдық-этикалық ұғымдарды зерделеу гуманитарлық ғылымдардың әртүрлі әдістерін және олардың бағыттарын, атап айтқанда этика, философия, психология, этнология, тарих, мәдениеттану әдістерін қолдана отырып, кешенді түрде жүзеге асырылуға тиіс екенін атап өткен жөн.

«Ар, ұят, сенім, ерік, шындық, өмір, тағдыр» т.б. сияқты пайымдау, ойлау тәсілі «мәңгілік» ұғымдарының призмасы арқылы пайда болады. «Әр елдің салты басқа, иттері қара қасқа» дегендей, бұл ұғымдардың әр халықта қабылдануы мен пайымдалуының өзінше ерекшеліктері болады. Сүріп отырған орта, атадан балаға келе жатқан салт-дәстүрлер қандай ұғымды болсын, адам жадына сіңіріледі. Қазіргі таңда қазақ қоғамындағы қордаланып жатқан көптеген мәселелердің негізгі себептерінің бірі мәдениет саласы дамуының ақсап жатқандығына тікелей байланысты екені белгілі. Моральдық құндылықтарды сақтау мәдениет саласының дамуының ең басты себепшісі болады. Мәдениеттің бастауы — ұят, себебі ар мен ұят жоқ жерде ешқашан мәдениет қалыптаспайды. Сол себепті «ар, ұят» ұғымының пайымдалуының басқа тілдегі көрінісін салыстыра қарастыруды мақсат етіп алдық.

Ар-ұят — жеке меншік және рухани құндылық ретінде адамдардың қарым-қатынасында және олардың қарым-қатынастарын бағалауда жиі қолданылатын түсінік [2: 413]. Қазақ тіліндегі әдебиеттер күннен күнге сараланып, дамып жатқанымен, «ар, ұят» ұғымының пайымдалуы әлі де өз биігіне көтеріле алмай отыр, оның себебі әр автор бұл ұғымдарға әрқалай түсінік береді. Бұл аталған ұғымның қолданысы өте ауқымды екендігін білдіреді. Қазақ ұғымы ар мен ұятты өте жоғары бағалаған, «өлімнен ұят күшті» деп, адам арының таза болу керектігіне аса мән берген. «Ар, ұят»

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: unisoversin@mail.ru

ұғымдарының мағынасы А. Құнанбаев, Ш. Құдайбердиев, М. Әуезов еңбектерінде кеңінен зерделеніп көрсетілген. Сонымен қатар қазіргі кездегі ғалымдардың еңбектерінде де аталмыш ұғым жан-жақты зерделенуде.

Осы мақаланың мақсаты ағылшын тілінде жазылған мәтіндердегі «ар-ұят» ұғымын талдау, қазақ мәдени дискурсында осы тұжырымдаманың ассоциативті моделін құру.

Зерттеу әдістері

Зерттеу үшін «ар-ұят» тұжырымдамасының құрылымын модельдеу, яғни ағылшын тілінде жазылған ұғымды пайымдау, ондағы ерекшелік пен ұқсастықтарды зерделеу үшін герменевтикалық әдіс пен салыстырмалы талдау әдісі таңдалды.

Абайша айтқанда, «надандықтың ұяты мен шын ұятты» ажыратып жатқан ғылыми зерттеулер жоқтың қасы. «Өлімнен ұят күшті» десек те, нақты бір осы ұғымға анықтама табылған жоқ, өйткені «ұят, ар, ұждан, намыс, абырой, абиыр, мерей, құрмет» сияқты ұғымдардың барлығы бір деңгейде, бір түсінікте тұрған сияқты. «Ар, ұяты» сақталған қоғамға заңның қажеті жоқ, себебі ар жазасын ойлайтын адам қылмысқа бармайды. Өкінішке орай, қазіргі қоғамда қылмыс жасаудың көбеюі — «ар, ұят» ұғымының санада дұрыс қабылданбай жатқанының салдары. Ағылшын мәтіндеріндегі ар, ұят ұғымдарын салыстырмалы түрде герменевтикалық тәсіл арқылы зерделеу қоғамдық мәдениеттің дамуына үлес қосары анық.

Ағылшын тіліндегі түсіндірме сөздіктер, орфографиялық сөздіктер, этимологиялық сөздіктер, философиялық сөздіктер және психологиялық сөздіктер мен қоса ғұлама адамдардың айтқан уәждемелері осы зерттеудің негізгі құралы болып табылады. «Этикалық ұғым» бұл қоғамның мәдени көріністерін, оның моральдық көзқарастары мен стереотиптерін көрсететін, құндылық элементін бағалайтын жоғары дәрежесі бар семантикалық бірлік болып табылады.

Нәтижелері мен оларды талқылау

Ағылшын мәдениетінің адами құндылықтары, жалпы пенденің адамгершілік ұстанымдары, адамның тәрбиелі болуы дейді. Тәрбиелі тұлға дөрекілік, ашкөздік, ластық, тез ашуланшақтықтан бойын аулақ ұстап, белсенділік, ұтқырлық, парасаттылық, романтикалық және қағылезділікпен өзін көрсете білуі керек. Қоғамда өмір сүріп жатқан адамға басқа адамдардың мазасын алмай, зиянын тигізбей күн кешуі міндет. Жеке тұлға, жеке өмір деген құндылықтар қатты сақталады, біреудің ашуына тиіп, оны ашуландырып, жеке тұлғаның көңілін түсіретін әрекеттер жасау — мәдениеттілікке жат құбылыс. Мәдениетті тұлға өзін қоршаған ортаны өтірік айтудан, алкоголь өнімдерін асыра пайдаланудан, қоғамдық тәртіпті бұзудан сақтай білетін тіршілікпен күн кешіп, өз-өзін сақтау, денсаулықтың қадірін түсіне алатын, заңды сыйлайтын және табысты адам болып қалыптасуы шарт.

Тіл ғылымын зерттеген ғалымдар ең маңызды және күрделі тұжырымдамалардың бірі «ар, ұят» ұғымы деп көрсетеді.

Бұл ұғымның күрделілігіне ерекше назар аударылуының себебі, оның христиандық мәдениетіндегі маңыздылығымен байланысты. Ағылшын тіліндегі «ар, ұят» ұғымын саралау арқылы оның ағылшын тілді мәдениеттегі ерекшеліктерін сипаттау ең оңтайлы болып саналады. Қоғамда адамға қатысты барлық саланы ар, ұятсыз іске асыру мүмкін емес, сондықтан бұл тұжырымдама өзінің қиындығымен, беймәлімділігімен барлық ғылымның өзегіне өзінің не жемісін береді, не салдарын береді. Ағылшын тілінде бұл ұғым грек тіліндегі «syneidos» деген, яғни «сана мен танымның бірігуі» немесе «білім мен ақылдың үйлесуі» деген мағынаны білдіреді [3: 336]. Діни мәдениет бойынша бұл ұғым «сана дауысы», «ақыл дауысы», «құдай дауысы» деп тұжырымдаланады [4: 82]. Қазақ тіліндегі «ар, ұят» сөздіктерде негізінен синоним ретінде көрсетіледі, себебі «ұят» сөзін іздесең «ар» ұғымына сілтеме аласың [5: 47], сондықтан алдымен осы қос ұғымдардың әрқайсысына жеке тоқталған жөн.

Қазақ тіліндегі сөздіктер ар мен ұятты синоним ретінде бергенімен, қазақ санасындағы «ар» ұғымының мағынасы тереңірек, кеңірек екені анық, бірақ қаншалықты терең екені беймәлімдеу. Қазақ ғұламаларының ішінде Ш. Құдайбердиев ұятты қозғамаған, ол ардың анықтығын айтқан. Ар ұғымын «жан», «құдай» қатарына кіргізген, демек, ар ұяттан тереңдеу құбылыс. Жоғарыда айтылған «conscience» ұғымын зерделей келе, бұл ұғымды «ар» деп аударуға болады, себебі ардың ұятқа карағанда мағынасы кеңірек екенін 1-кестеден көруге болады. Ар дегеніміз — адамның сезімдік құбылысы, ақылы мен сананың бір бөлігі, ой мен сезім, адамның бір бөлігі, ішкі даусы, өмірлік танымы, қабілеті, тежеуіш күші, қасиеті және білімі. Бұл анықтамаларды жалпы пайымдағанда, ар

дегеніміз жалпы адамның адамгершілік қасиетінің жиынтығы, ар дегеніміз адамды адами жолға бағыт беруші деп айтуға болады (1-кесте).

1 - кесте

Ағылшын тіліндегі «conscience» ұғымының сөздіктегі анықтамасы

№	Автор	«conscience» анықтамасы
1	Cambridge Academic Content Dictionary [6: 191]	Бір нәрсенің дұрыс істелуінің керек екенін және бір нәрсені істеу дұрыс емес екенін білу керек сезімі, егерде дұрыс емес нәрсені жасап қойсаң, өзінді кінәлі санауға мәжбүрлейтін сезімдік құбылыс
2	Meriam — Webster's Advanced Learners English Dictionary [7: 345]	Моральды түрде сіздің әрекетіңіздің дұрыс немесе бұрыс екенін білуге мәжбүрлейтін ақылдың бір бөлігі
3	Macmillan English dictionary [8: 288]	Сізге істеп жатқан ісіңіздің дұрыс, бұрыстығын айтып тұратын ой мен сезім
4	Cambridge learner's Dictionary [9: 141]	Бір нәрсені дұрыс істемегеніңіз үшін өзіңізді кінәлі сезінуге мәжбүр қылатын адамның өзінің бір бөлігі
5	Oxford Dictionary of Difficult Words [10: 92]	Адам іс-әрекетінің дұрыс, бұрыстығын бағыттап отыратын адамның ішкі сезімі немесе ішкі дауысы
6	Simon Blackburn [11: 74]	Белгілі бір әрекеттің моральды түрде істелуінің қажет немесе қажет емес екенін білдіретін адамның танымы
7	C. Stephan. Evans [12: 27]	Моральды түрде адамның жасап жатқан әрекетін қолдайтын немесе қолдай алмайтын адамдық қабілет
8	Nicholas Bunnin [13: 132]	Адамгершілік қасиеттің ең маңызды бір көзі. Адамның белгілі бір әрекетіне моральдық түрде істеуге болмайтынын ескертетін туа біткен тежеуіш күш
9	Robert Audi [14:110]	Адам табиғатындағы адамгершілік қасиеттерді қалыптастыра отырып, жақсылық пен бақытқа жетелейтін шынайы қасиет
10	Robert Audi [15: 897]	«Синдересис» ұғымының синонимі, тек синдересис жалпы моральдық қағида немесе ереже болса, ар — жалпы моральдық таным немесе білім

Сонымен қатар ағылшын тілінде «conscience» сөзіне синоним ретінде келетін «shame» деген ұғым бар, енді осы сөздің мағынасына үңіліп көрсек (2-кесте):

2 - кесте

«Shame» ұғымының анықтамасы

№	Автор	«shame» анықтамасы
1	Cambridge Academic Content Dictionary [6: 863]	Біреудің немесе өзінің жаман қылығы үшін өзінді кінәлі сезініп, қысылатын қолайсыз сезім
2	Macmillan English Dictionary [8: 1304]	Біреуді кінәлі сезініп, қысылып, қызаруға мәжбүрлейтін сезім; Өзіңізге немесе біреуге деген сыйыңыз бен құрметіңізді жоғалтатын сезім; Біреуді екінші бір адамға қарағанда өзінің төмендеу екенін білдіруге мәжбүрлейтін сезім
3	Longman Exams Dictionary [15:1407]	Біреуді дұрыс еместігін айыптау арқылы қызартатын сезім, сол айыптау арқылы белгілі бір іс әрекетті солай жасауға мәжбүрлейтін сезім; Өзінің біреуден жоғары екенін есіне сала отырып, ұялдыратын сезім; Біреудің сіздің алдыңызда атақ пен абыройынан айрылғанын ұғындыра алатын сезім
4	Nicholas Bunnin [13: 292]	Кінә; Қоғаммен өзіңіздің құндылық стандартына сәйкес келмейтін кінәлі сезім
5	Simon Blackburn [11: 157]	Кінә, тек кінәнің айырмашылығы сіз істеген дұрыс емес ісіңіз үшін біреудің қаһарына ұшырайсыз, ал, ұятпен біреуге немесе өзіңізге жеккөрінішті боласыз, яғни, эмоционалдық жеккөрініш сезімі

Жалпы алғанда, ағылшын мәтіндеріндегі «conscience» ұғымы қазақша баламасы рухани бостандық деген түсінікке жуықтайды, себебі ар дегеніміз адам бойындағы барлық ізгі қасиеттерден тұрады. Ар бұл тек жеке адамға қатысты нәрсе, ол — адамның санасы, оның қалауы мен жүрегі. Қазақ тілінде ар мен ұяттың ұғымын көбінесе бірге қарастырады, тіпті сөздіктерде екеуіне бір мағына береді. Ағылшын тіліндегі «shame» ұғымының мағынасы «ұят» түсінігіне сәйкес келеді, себебі кінәлі болғаннан, айыпты болғаннан, қысылғаннан, қызарғаннан пайда болатын эмоционалдық сезім.

«Shame» ұғымын «conscience» ұғымы сияқты философтар зерттемеген, егерде «shame» сөзін «ұят», ал «conscience» сөзін «ар» деп алатын болсақ, онда ұят ұғымының философтарға қатысы жоқ екенін аңғаруға болады. Ар адамның көзге көрінбейтін мүшесі немесе адамның ішіндегі құдайы дейтін болсақ, онда ұят деген не деген сұрақ туындайды. Қазақтың ойшылы Шәкәрім «ар» мәселесін көтереді де, «ұят» туралы оған қатыстығын айтпайды. Бұл ұят пен ардың екі басқа дүние екенін білдіреді.

Ар-ұят туралы діни, философиялық, ғылыми, құқықтық және заманауи көзқарастар бар. Көптеген философтар шынайы моральдық ар-ұят ақыл-ойды қолдануды талап етеді деп жазады, басқалары бұл объективті моральдық шындықтың түйсігі деп мәлімдейді. XIX ғасырда өмір сүрген философтар сананы толтыратын табиғи және объективті моральға, шынайы моральдық инстинктке сенуге бейім болды. Ал, XX ғасыр философтары моральдың мәдени және жеке салыстырмалылығын мойындауға бейім, олардың көпшілігі ақыл, эволюция және қоғам туралы ғылыми теорияларға негізделген дәлелдер келтіреді (3-кесте).

3 - к е с т е

Ұлы ойшылдардың «ар, ұят» ұғымына берген анықтамасы

№	Автор	«ар, ұят» анықтамасы
1	2	3
1	Spinoza. Ethics [16].	Голландиялық философ Бенедикт де Спиноза өзінің философиялық қолжазбасында «ар, ұят» ұғымын «мәңгілік» деген ұғыммен пайымдаған. Адам беймәлім бір жақтан ақпарат алады, сол ақпарат арқылы адами шешімдер қабылдайды. Сол шешім пендені жаман әрекетке барудан сақтайды. Бұл дегеніміз мәңгілік құбылыс. Адам ешқашан мәңгілік болмайды, тек адамның жаны мәңгілік болады. Яғни ар, ұят дегеніміз — адамның жаны немесе ол адамның жанында болатын құбылыс. Қазақ тілінде «жаным қиналып тұр, жаным ашыды» деген тіркестер бекерге айтылмайды, себебі жан адамның ішінде және қиналып жатқан сол ішіңіздегі жан. Адамның жаны адам өмірге пенде болып келген соң, адами өмір сүруіне жауап береді, сондықтан адам жаман әрекеттерге барғанда, адамның жаны қиналады, себебі сол жан адамның әрекеттері үшін жауап береді. Тозаққа түсетін, тозақтың отына күйетін адамның өзі емес, адамның жаны.
2	Richard L Gregory [17: 308].	Неміс философы Гегель адам баласының рухани бостандығы дегеннің не екенін барлық адам баласы ұғу керектігін айтады. Ар дегеніміз шынайы бір абсолют деп таниды. Ар, ұятты адам баласының ұғыну себебінің маңыздылығы пенденің өмірге адам болып келген соң, адам болып өмірден өту міндетіне байланысты. Егерде ар, ұятты адамның жанындағы құбылыс десек, сол ар, ұятпен адам бірігіп өмір сүруі керек. Ар, ұят адамға жамандық тілемейді, себебі ол — адами өмірге жауапты құбылыс. Ар, ұятпен санасып, ақылдасып өмір сүрсе, ол адами өмірдің шыңына жеткізеді.
3	Joseph Butler [18: 71].	Джозеф Батлердің ар-ұятты Алланың адамға берген сыйы дей отырып, адамзат өмірінің табиғи бағыттаушысы деді. Адам мен жануардың айырмашылығы адамның жанында ар, ұяттың болуында, ал хайуанда болмайды. Ар, ұятпен бірге өмір сүре алмаған адам хайуанға айналып кететіні сондықтан болар. Өз ар, ұятына бағынбай өмір сүрген адамда бірте келе адамдық бейне ғана қалады. Қоғамда адам миына түсініксіз әрекеттерге барып жатқандар өз ар, ұятына бағынбай өмір сүргеннің әсерінен екені даусыз.
4	John Selden [19].	Джон Селден өзінің әңгімесінде ар-ұятты жабайы жылқы деп айтты. Қолға үйретілмеген жылқыны үйрету, көндіру ары қарай адамның өзіне байланысты, армен бірге жүрсең жеңіске жетесің, ал оған кері жүрсең адамгершіліктен шығасың. Адам өз әрекетіне сыни тұрғыдан баға беріп отыру керек. Ары жоқ, ұятсыз адам өмірге келмейді. Сонда арсыз, ұятсыз адам қайдан шығады? Білім арқылы адамның санасы дамиды, санасы жоғары тұлға арсыздыққа бармайды.

1	2	3
5	Kant I. [19].	Неміс философы Иммануил Кант өмірде өзінің қызыға да, түсіне де алмай жүрген екі құбылыстың бар екенін айтты, алдыңғысы аспан әлемі болса, ал екіншісі — менің ішімде тұрған белгісіз нәрсе. Бұл менің жеке көлеңкем, жеке «мен»—ім деп топшылады. Адамның сыртқы мені көзге көрініп тұр, ал, ішкі мені адамның сыртқы менінен мүлде басқа адам болуы мүмкін. Сондықтан өмірде алдау, арбау, сенімсіздік жағдайлар жетерлік. Адам өмірде өзінің сыртқы мені мен ішкі мені үйлесімділік тапқан кезде ғана, шын рухани бақытқа қол жеткізеді. Күнделікті өмірде болып жатқан өкініш, азап, уайым сияқты ұғымдар адам баласының өз жан дүниесімен келісім таба алмауынан болады. Ішкі менді түсіну — пенденің өмірдегі алғашқы мақсаты. Қартайған кезде пайда болатын өткен өмірге деген өкініш адамның ішкі менін кеш түсінуінен болады.
6	John Plamenatz [20: 383].	Джон Пламенатц Руссоның жазбаларына талдау жасай келе, ар ұяттың адам өмірінде екі түрлі әрекеті бар деп айтты. Ол адам санасы мен құмарлығы арасындағы күрес және қоғам мен жеке тұлға ортасындағы арпалыстық күш, жалпы алғанда ар ұят ішкі күресу сезімі дегенді білдіреді. Өмірде барлық нәрсе жақсылық пен жамандықтан тұрады, ар, ұят адамды жамандықтан қорғаушы періште болса, жамандыққа итермелейтін шайтаны да болады. Сол періште мен шайтанның күресі адамдық биікке шығарады немесе хайуандық бейнеге айналдырады. Өмір — күрес, адами бейнені сақтап қалу үшін өмір бойы іштегі періштені аялап, мәпелеп, дем беріп, қолдау жасап отыру керек. Жамандыққа бой алдырған сайын сол періште әлсірей береді, жаралана береді де, әр адам өз шайтанын жеңе білсе, жеңіске жете алады.
7	William Godwin [19].	Уильям Годвин ар-ұят дегеніміз адамның әртүрлі діни сенімдерге нанудың себебінен пайда болатын тежеуіші деп біледі. Қандай дін болмасын, ол адамды адамгершілік жолға түсуге бағыттайды. Ар, ұят адамды ізгілікке жетелеуші құбылыс десек, бұл дегеніміз — адамның ішкі құдайы деген сөз. Ішкі құдайды тану мен төбедегі құдайға нану — екі түрлі дүние. Адамгершілік адамнан наным арқылы емес, таным арқылы шығады. Наным жаманшылыққа тежеуіш болғанымен, егер ол танымсыз нанымнан пайда болса, қателікке ұрындырады. Сондықтан діни сенімдерге нанудан бұрын, танып барып нануды адамның ар, ұяты деп айтуға болады.
8	Adam Smith [21: 15].	Адам Смит адамдар өз ар-ұятын қолдана білудің ең дұрыс жолы — адам өзін сыни тұрғыдан дамытуы қажет; адамның өзіндік сыни көзқарасы танымдық деңгейдің шыңына жетеді, сонда ғана ненің дұрыс, ненің бұрыстығын шынайы ажырата аламыз деп айтты. Адам әрқашан ізденісте болуы керек, сананы білім арқылы толықтыра отырып, дұрыс сыни көзқарас қалыптасады. Дегенмен, сол дұрыс сыни көзқарасты қалай дамытуға болады? Егерде тек білім арқылы десек, адамзат өміріне алапат қауіп тудырған атом бомбасын білімсіз ғалым ойлап тапқан жоқ немесе оқымаған адамдарды арсыз, ұятсыз деуге де болмайды. Ар, ұят — ішкі жан дүние мен сыртқы бейненің үйлесімділігі, ішкі үн, ішкі үн тыңдау мен түсіну. Атом бомбасын ойлап тапқан ғалым ісінің дұрыс емес екендігін білмейді емес, біледі, тек, ол ішкі жан-дүниесінің үнін тыңдағысы келген жоқ. Адам өмірді өзін танудан бастау керек, алдымен өзгені танып, соңынан барып өзін танығанша көп қателікке ұрынатыны сондықтан. Бала туғаннан бастап, «мен кімін, маған не керек», «мен нені қалаймын» деген тәрбиемен өсуі керек. Қазақ тәрбиесінде бала санасы көбінесе «жұрт не айтады», «ата-анам нені қалайды», «елдің баласы не істеп жатыр» деп өседі де, адамда дұрыс сыни көзқарас қалыптаспайды.
9	Dietrich Bonhoeffer [19].	Бонхеффер ар-ұятты адамның ішінде тұрған екінші адам, сол екінші адамның мақсаты бірінші адамды адамшылық жолдан тайдырмау, бірінші адамға моральдық тұрғыдан қауіп төнсе екінші адам оянып өз жұмысына кіріседі деген тұжырым жасайды. Мүмкін ар, ұят іштегі екінші адам шығар, әлде ол адамның жаны шығар немесе іштегі құдай шығар. Қалай болғанда да, ар, ұят адамға жамандық ойламайды, өйткені оның мақсаты адамды адамдық жолдан тайдырмау. Адамды жамандыққа жетелейтін — оның шайтаны, ал ар, ұят — адамның періштесі, сол періштені тыңдай ма, жоқ әлде шайтанға ере ме, ол — адамның өз еркінде. Өйткені адамда ерік бар, ерікті қолдану санаға байланысты.
10	John K Roth (ed). [19].	Американдық философ Джосая Ройс ар-ұят дегеніміз адамның өзін рухани түрде тереңінен тануы, тану шындығы деп болжады. Ар, ұят — ең алдымен өзінді тану, тану болғанда да, шынайы тану, тереңінен тану. Өмірде әркімнің өз шындығы бар, ненің дұрыс, ненің бұрыс істелуі керектігінің ақиқат шындығын кім біліп жатыр? Тану шындығына жету, шайтанға ермеу, адами жолмен өмірді сүріп, сол өмірден жылап емес, күліп кету — адамның ең бірінші мақсаты.

Бір ерекшелігі, ағылшын мәдениетіне тән индивидуалистік көзқарас негізінде ар, ұят ұғымы дұрыс жағынан да, бұрыс жағынан да түсіндіріледі. Ф. Ницше алғаш рет ар, ұят ұғымына негативті түсінік берді. Оның пікірінше, ар, ұят адамды қинайды және қорлайды. Философ «таза ар–ұят» деп аталатын өтіріктің экстремалды дәрежесінің бар екенін ескертеді, ал жоғары моральдық ұғымды ұстанатын адамдар ар азабын сезіну арқылы өзін-өзі әділеттірек сезінетін айтты [22: 370]. Американдық журналист және сатирик Менкен Генри Луи «ұят дегеніміз ол сенің үйіңнен шықпайтын қайын енен» дейді [23]. Әрине, қайын ененің үйден шықпайтыны жақсы нәрсе емес және қайын ененің сенің үйіңе күнде келудің қажеті де жоқ, бұл дегеніміз ұяттың индивидуалистер үшін аса маңызды емес екенін көрсетеді. Ағылшынның әйгілі драматургі Оскар Уайлд ар–ұят ұғымымен қорқақтық ұғымы бір ұғым деп жазады. «Қандай да бір кінәлі іс–әрекет істесеңіз, сіз не адамнан не құдайдан қорқасыз, яғни сізді мазалап тұрған ұятыңыз емес қорқақтығыңыз» деп ар–ұят ұғымының әлсіз түрін көрсетті [23]. Дегенмен ар, ұят ұғымын қорқақтыққа теңеу шындыққа жанаспайды, өйткені қорқақтық — белгілі эмоциямен келетін құбылыс. Алдымен адамда қорқақтық сезімі пайда болуы мүмкін, бірақ санаға түсіп, зерделенген соң ар құбылысы өз жұмысын атқарады.

«Ар, ұят» ұғымының негізгі айырмашылығы біздің мәдениетте мәдениеттің ұжымдық түріне, ал ағылшын мәдениетінде жеке тұлғаға қатысты фактімен байланысты болатындығында. Әйгілі философтардың тұжырымдамалары негізінде ар, ұят дегеніміз адамның жаны немесе ар, ұят адамның жанында болады, яғни адамды қинайтын адамның жаны болады. О дүниеде адамның жаны тозаққа түсіп, істеген кінәләрi үшін жауап береді, сондықтан адамның жаны сол азаптан қашу үшін алдын ала жұмыс жасайды. Тіпті кейбір деректер ар ұғымын адамның ішіндегі құдайына теңейді. Құдай адамның ішінде тұратын болса, онда көкте құдай жоқ болғаны ғой.

Қазақ қоғамында күнделікті өмірде «ұят болады, ұят болды, жұрт не дейді, елге қайтып қараймын» деген сияқты тіркестер көп. Мұндай тіркестің көптігі қоғамның ұжымдық мәдениетке толығымен кіріп кеткендігін білдіреді. Кейбір адамдардың ерекшеленіп көзге түсіп жатқанын соңғы кездері көбірек байқауға болады. Бұл адамдардың ұжымдық мәдениеттен индивидуалистік мәдениетке ауысуына талпыныс дегенді білдіреді. Дегенмен қазақ қоғамы сол тұлғаны ұжымдық мәдениетке қайтаруға барынша тырысады, барлық ақпарат желісі арқылы өз ойын білдіреді, айтады, жазады, сынайды. Үлкен топ қарсы болып тұрған соң, жеке мәдениеттегі тұлға амалсыздан ұжымдық мәдениетке қайтып оралады. Бұл ұжымдық мәдениетті бір жақты кем деп көрсету емес, сол ұжымдық мәдениет арқылы бауырмашылдық, жанашырлық, қамқорлық, бірліктік сияқты адамгершілік асыл қасиеттер қазақ қоғамын өзге қоғамдардан ерекшелендіреді. Алайда ұжымдық белгілі бір қағидалар адамның өміріне шеңбер құрады, сол шеңбер шын мәнінде дұрыс па әлде жоқ па, оған ешкім алаңдамайды, себебі оның дұрыс екені атадан балаға келе жатқан өсиет немесе міндет тәрізді. Тағы бір мәселе, бұл жағдайда адам өзін жеке тұлға ретінде жоғалтады, себебі ұжымдық мәдениет адамға рухани ерік бермейді. Үшінші мәселе, ар мен ұяттың шатасуы, біреуге «ұят болады» деп айтқан кезде, ол оны арлық санамен қабылдамайды. Жеке адамның өмірі, жеке тұлғаны түсіну жүзеге аспайды, себебі мұндай қоғамда бір сана болу керек. Өмірде болып жатқан өзін-өзі өлтіру (әсіресе жасөспірімдер арасында) қазіргі қазақ қоғамында алдыңғы орында. Оның көп себептерінің бірі адамның өмірде жеке тұлға ретінде өз-өзін жоғалтуы екені нақты дәлелденген тұжырым екені анық. Қазіргі таңда «ұятмен» деген терминнің шығуы да бекер емес, себебі жеке тұлға өзі үшін емес, жұрт үшін өмір сүруден шаршады. «Ұятмен» дегеннің дұрыс түсінігі, «өзгеге емес, алдымен өзіне қарап ал» дегенді білдіреді, себебі біреуге «ұят болады» деп айтқанда, қоғамда эмоциямен ойын білдіру болып саналады, ал, шын мәнінде «ұят болады» деген тіркес сана мен танымнан шығу керек. Ұят дегеніміз — сезім немесе эмоция, ал, ар дегеніміз — таным мен сана. Белгілі бір әрекетті ұятқа жатқызбас бұрын, алдымен оны танымдық санамен ойлау керек, сыни тұрғыдан баға беру керек. Қоғамда орын алып жатқан келеңсіз жағдайдың көбісі, армен емес, ұятпен жұмыс жасаудың әсерінен болатыны анық. Ар ғылымның басты саласы болғандықтан барлық іс армен жасалуы керек, іс-әрекеттің армен емес, ұяттан шығып жатқаны мәдениеттің құлдыруына әкеліп соқтырады.

Индивидуалистік мәдениетте адам, ең алдымен, өзінің жеке мақсаттарына қол жеткізуді ойлап, соған сәйкес әрекет етеді, өзінің мақсаттарын қоғамдық мүдделерден жоғары қояды. Индивидуалистік мәдениеттегі «мен» ұғымы тәуелсіз тұлға, топсыз бірлік ретінде пайда болады, алайда сол жеке адам қоғамның негізгі бірлігі болып қала береді. Өмірде ең жаман нәрсе үлкен қоғамның ішінде адамның «мен» ұғымын жоғалтуы, бұл дегеніміз адамдар өмірде білгенін істей беру керек деген нәрсе емес. Ар деген сана мен таным болғандықтан, ардың жолына түсу оңай жұмыс емес, білімнің аздығынан адам өзін және өмірді тани алмайды, танымы жоқ адам сезімнің жетегінде

болады. Танымдық деңгейі жоғары адамдар кезіндегі танымсыз адамдардың салған шеңберінен шыға алмайды, себебі қоғамда сол шеңберді аттап өтуге жол берілмейді.

Ұжымдастыруда, керісінше, топтың мүдделері басымдыққа ие, олар жеке мүдделерден жоғары болады. Ұжымдастыру мәдениетте адам өзінің қабылдаған шешімдері мен жүзеге асырылып жатқан іс-әрекеттерін өзінің қоғамдастығында қалай көрініс табатынына үлкен көңіл бөледі. «Мен» ұғымы топтың мүшелік призмасы ретінде қарастырылады, әлеуметтік сәйкестілік жеке тұлғаға қарағанда маңызды, ал әлеуметтік қабылдаудың негізгі бірліктері топтар болып табылады. Қай заманда болмасын, қазақ қоғамында ұят ұғымына қадірмен қараған, дегенмен «ұят болады» тіркесінің түп тамырын санамен, таныммен, жүреппен зерделейтін уақыт жетті. Танымдық санамен шыққан ұят қазақ қоғамындағы мәдениетінің дамуына жол ашады.

Қорытынды

Ағылшын тіліндегі «ар» мен «ұят» ұғымдарының айырмашылығы екі түрлі нәрсе, «ұят» ұғымын психологтар зерттесе, «ар» ұғымы философтарға тәуелді. Ұят дегеніміз адамның сезімі, яғни, қызару, қысылу, масқарасы шығу сияқты адамның эмоционалды сезімдерін білдірсе, ар дегеніміз адамның танымы, өзін тануы, өмірді тануы, ол адамның жаны, құдайы. Егер ағылшын тілінде «ұятсыз адам» сөз тіркесі адамның қысылып-қымтырылмастан, беті бүлк етпестен істеген ісіне қарай айтылса, «арсыз адам» деген сөз тіркесі адамның санасыздығын, санасының төмендігін, құдайының жоқтығын білдіру, көрсету мақсатында айтылады.

Сонымен қатар «conscience» ұғымын екіге бөліп қарауға болады, «con», яғни алдау, арбау деген мағынаны білдірсе, «science» ғылым деп аударылады. Сондықтан дүниежүзі ғалымдары аталған сөзге нақты тұжырым бере алмайды, себебі бұл алдау ғылымы болып тұр. Ғылым мен техника қаншалықты дамып, өмір сүру дағдысы қаншалықты жеңілдесе де, адамның бақытты өмір сүруінің кілтін бүгінге дейін ешкім тапқан емес. Бұл адамды тану ғылымының әлі де толық зерттелмегенін, көптеген сұрақтарға әлі жауап табылмағанын білдіреді. Қазақ ойшылы Шәкәрім үш анық бар деген тұжырым жасайды, бүгінгі күні адам үшін бір анық бар екені анық, ол анық — ардың бар болуы, ардың жан екендігі және оның құдай екендігі екенін түсіну.

Қазақ мәдениеті басшылыққа алатын ұятты түсіндірудің субстанциалды тәсілі үш аспектіні қамтиды: ар, ұят абсолютті ниет ретінде; ұят атадан балаға жалғасып келе жатқан дәстүрлі фактор ретінде; ұят қарыз бен борышты орындау өлшемі ретінде. Барлық осы түсініктемелер жеке моральдық сана (субъективтілік) шегінен шығуды білдіреді. Алайда, еуропалық дәстүрлерге сүйене отырып, ағылшын мәдениеті ұстанатын индивидуалистік көзқарас арды автономды жеке мораль феномені ретінде түсінеді, бұл адамның өзінің адамгершілік қағидаларын басшылыққа алуға деген ниетінде көрінеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақ әдеби тілінің сөздігі [Он бес томдық]. Т. 14: – Т – Ұ. / Құраст.: М.Малбақов, Қ.Есенова, Б.Хинаят және т.б. – Алматы: Дәуір, 2011. — 800 б.
- 2 Ляпин С.Х. Факт в пространстве бытия / С.Х. Ляпин. — Архангельск: Наука, 1996. — 413 с.
- 3 Klein E. A comprehensive etymological dictionary of the English language / E. Klein. — New-York: Elsevier Publishing company, 1966. — 1776 p.
- 4 Лютер М. Избранные произведения / М. Лютер. — СПб.: Андреев и согласие, 1994. — 430 с.
- 5 Қазақ тілінің сөздігі. — Алматы: Дайк-пресс, 1999. — 776 б.
- 6 Cambridge Academic Content Dictionary. — New-York, USA: Cambridge University Press, 2009. — 1143 p.
- 7 Meriam — Webster's Advanced Learners English Dictionary. — Massachusetts, USA: Merriam — Webster, Incorporated Springfield, 2008. — 1994 p.
- 8 Macmillan English Dictionary for advanced Learners of American English. — Oxford: Macmillan Education, 2005. — 1664 p.
- 9 Cambridge learner's Dictionary. — New-York, NY: Cambridge University Press, 2002. — 768 p.
- 10 Oxford Dictionary of Difficult Words. — Oxford: Oxford University Press, 2001. — 484 p.
- 11 Simon B. Oxford Dictionary of Philosophy / Simon B. — Oxford: Oxford University Press, 2005. — 407 p.
- 12 Stephan Evans C. Pocket dictionary of Apologetics and Philosophy of Religion / C. Stephan Evans. — Illinois, USA: Inter — Varsity Press, 2002. — 127 p.
- 13 Nicholas B. The Blackwell Dictionary of Western Philosophy / B. Nicholas, Y. Juluan. — Carlton: Australia: Blackwell Publishing, 2004. — 766 p.

- 14 Robert A. The Cambridge Dictionary of Philosophy / A. Robert. — New-York, USA: Cambridge University Press, 1999. — 1001 p.
- 15 Longman Exams Dictionary. — London, England: Pearson Education, 2006. — 1883 p.
- 16 On the Origin and Nature of the Emotions. Retrieved from [https://en.wikisource.org/wiki/Ethics_\(Spinoza\)/Part_3](https://en.wikisource.org/wiki/Ethics_(Spinoza)/Part_3).
- 17 Richard G. The Oxford Companion to the Mind / G. Richard. — Oxford: Oxford University Press, 1987. — 1004 p.
- 18 Joseph B. «Sermons» in the Works of Joseph Butler / Joseph B. — Oxford: Clarendon Press, 1896. — 464 p.
- 19 Conscience. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.wikiwand.com/en/Conscience>.
- 20 John P. Man and Society / P. John — London, England: Longmans, 1963. — 455 p.
- 21 Adam S. The Theory of Moral Sentiments. Indianapolis / S. Adam — Indiana: Liberty Fund, 1984. — 412 p.
- 22 Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Б.А. Серебренников, Е.С. Кубрякова, В.И. Поставалова. — М.: Наука, 1988. — 216 с.
- 23 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://eng.goodspot.ru/themes/37>.

Е.А. Юнисов, А.О. Турсынбаева, Ш.Б. Сагатова

Значение понятия «совесть – стыд» в английских текстах

В статье проведен сравнительный анализ значения названного выше понятия в английском и казахском языках. Отмечено, что, в целом, для казахской культуры значение понятия «совесть и стыд» стоит выше других. Выяснена причина того, почему в казахском языке данные понятия используются как синонимы. На основе исследования справочных словарей на английском языке, работ У. Годвина, А. Смита, Дж. Ройса, Эйнштейна, Ч. Дарвина, Дж. Э. Мура и других мыслителей, написанных на английском языке, выявлено, что совесть и стыд — это отдельные понятия. Если совесть зависит от духовного мира человека, то стыд — от чувств человека. В этой связи авторами настоящей работы раскрыто содержание понятий «стыд» и «совесть». Кроме того, поставлены и получены ответы на следующие вопросы: «Какова важность этих понятий для жизнедеятельности человека?», «Почему начало культуры начинается с совести и стыда?». Обращено внимание на благородные мысли великих людей о том, каким должно быть, в целом, человеческое существование.

Ключевые слова: совесть, стыд, ответственность, определение, духовная свобода, нравственность, понятие, явление, текст, значимость, смысл, чувство.

Ye.A. Yunissov, A.O. Tursynbayeva, Sh.B. Sagatova

The meaning of the concepts of “conscience and shame” in English texts

The article presents a comparative analysis of the meaning of the concepts of conscience and shame in the English and Kazakh languages. It is noted that for the Kazakh culture, the meaning of the concepts of conscience and shame are above all other concepts. The reasons why these concepts are used as synonyms in the Kazakh language are identified. Based on a study of reference dictionaries in English, the works of William Godwin, Adam Smith, Josiah Royce, Einstein, Charles Darwin, George Edward Moore, and other thinkers written in English, it is noted that conscience and shame are separate concepts. If conscience depends on the spiritual world of a person, then shame depends on the feelings of a person. In this work, the content of the concepts of shame and conscience is covered. Questions are raised about the importance of these concepts for human life, why the beginning of culture begins with conscience and shame. Attention is drawn to the noble thoughts of great people about what human existence should be.

Keywords: conscience, shame, responsibility, definition, spiritual freedom, morality, concept, phenomenon, text, significance, meaning, feeling.

References

- 1 Malbaqov, M.T., Yesenova Q., & Khinaiat B. (Eds.). *Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language]. [15 tomdyq]. 14-tom — [15 volumes]. Vol. 14.* Alma-Ata: Daur [in Kazakh].
- 2 Liapin, S.Kh. (1996). Fakt v prostranstve bytiia [Fact in the space of being]. Arkhangelsk: Nauka [in Russian].
- 3 Klein, E. (1966). A comprehensive etymological dictionary of the English language. Amsterdam. London. New York: Elsevier Publishing Company, 1776.
- 4 Lyuter, M. (1994). Izbrannye proizvedeniia [Selected works]. Saint Petersburg: Andreev i soglasie [in Russian].
- 5 Qazaq tilinin sozdigi (1999). [Dictionary of Kazakh language]. Almaty: Dayk Press [in Kazakh].
- 6 Cambridge Academic Content Dictionary (2009). New-York, USA: Cambridge University Press, 1143.

- 7 Meriam — Webster's Advanced Learners English Dictionary (2008). Massachusetts, USA: Meriam — Webster, Incorporated Springfield, 994.
- 8 Macmillan English Dictionary for Advanced Learners of American English (2005). Oxford: Macmillan Education, 1664.
- 9 Cambridge learner's Dictionary. (2002). New-York, NY: Cambridge University Press, 768.
- 10 Oxford Dictionary of Difficult Words. (2001). Oxford: Oxford University Press, 484 p.
- 11 Simon, B. (2005). Oxford Dictionary of Philosophy. Oxford: Oxford University Press, 407 p.
- 12 Stephan Evans, C. (2002). Pocket dictionary of Apologetics and Philosophy of Religion. Illinois, USA: Inter — Varsity Press, 127 p.
- 13 Nicholas, B., & Julian Y. (2004). The Blackwell Dictionary of Western Philosophy. Carlton. Australia: Blackwell Publishing, 766 p.
- 14 Robert, A. (1999). The Cambridge Dictionary of Philosophy. — New-York, USA: Cambridge University Press, 1001 p.
- 15 Longman Exams Dictionary. (2006). — London, England: Pearson Education, 1883 p.
- 16 On the Origin and Nature of the Emotions. Retrieved from [https://en.wikisource.org/wiki/Ethics_\(Spinoza\)/Part_3](https://en.wikisource.org/wiki/Ethics_(Spinoza)/Part_3).
- 17 Richard, G. (1987). The Oxford Companion to the Mind. Oxford: Oxford University Press, 1004 p.
- 18 Joseph, B. (1896). "Sermons" in the Works of Joseph Butler. Oxford: Clarendon Press, 1896. — 464 p.
- 19 Conscience. Retrieved from <https://www.wikiwand.com/en/Conscience>.
- 20 John, P. (1963). Man and Society. — London, England: Longmans, 455 p.
- 21 Adam, S. (1984). The Theory of Moral Sentiments. Indianapolis. — Indiana: Liberty Fund, 412 p.
- 22 Serebrennikov, B.A., Kubriakova, E.S., & Postovalova, V.I. (1988). Rol chelovecheskogo faktora v yazyke: Yazyk i kartina mira [The role of the human factor in the language: Language and the picture of the world]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 23 Retrieved from <https://eng.goodspot.ru/themes/37> [in Russian].

Г.М. Жалелова¹, С.К. Рахимжанова^{2*}, А.М. Маликова³

¹ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан;

² С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан;

³ Қазақ ұлттық өнер университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

(E-mail: gulzhan-z@mail.ru; rahimzhanova.82@mail.ru; malikova.asel@mail.ru)

Мультикультурализмнің мәдени-әлеуметтік негіздері

Мақалада «мультикультурализм» түсінігіне анықтама берілген. Авторлардың пікірінше, негізінен бұл әртүрлі этникалық топтардың азаматтардың діни, мәдени, нәсілдік ерекшеліктерін сақтауға және дамытуға арналған мультимәдениеттік философия. Сонымен қатар, мультикультурализм Қазақстан қоғамын ілгері дамытуға ықпал ететіндігі айтылған. Осы тұжырымдаманың постмодерндік парадигмасының теориялық негіздеріне талдау жасалған, сонымен қатар оның анықтамалары мен негізгі сипаттамалары философиялық тұрғыда түсіндірілген.

Кілт сөздер: мультикультурализм, этногенез, ұлт, ұлтаралық қатынастар, бірегейлік, философия, мәдениет.

Кіріспе

Мультикультурализм қоғамда теріс және оң қырлары бар күрделі әлеуметтік құбылыс. Мультикультурализмнің тарихи-мәдени, саяси-әлеуметтік астары тереңде, көпжақты. «Мультикультурализм» құбылысы ХХ ғасырдың 60 жылдарынан бастап жаһандану дәуірінің постмодерндік парадигмасына айналды. Жаһандану мен ақпараттық қоғам заманында әр түрлі мәдениеттердің тоғысуы әлемдік сипатта үрдіс алып отыр. Бұл мәселе әртүрлі қырынан көрінбек, біріншіден, мәдени кемелденудің негізі болса, екінші қырынан алсақ, әртүрлі ұлттар мен халықтардың, этностардың бір-бірімен тәжірибе алмасуы. Жаһандану – мәдениеттің көптүрлілігі, өзге мәдениеттермен ықпалдасу арқылы бүгінгі таңда бұрын-соңды болмаған жаңа мәдени әртүрлікті туғызып отыр. Жаһандану заманында ұлт өмірінің, ұлтаралық қатынастардың мемлекет тұрғысынан барынша өркениеттендірудің басты шарасы ретінде мультикультурализмді жатқызамыз. Кейбір ғалымдар мультикультурализмді елдің өркениетті құлдырауынан құтқаратын құбылыс ретінде сараптайды. Мультикультурализмдегі басты мәселелердің бірі ұлттық мәдениетіміздің жетістіктерін сақтау, қазақ ұлтына тән ұлттық құндылықтарымызды таза қалпында сақтап қалу. Бүгінгі таңда еліміз полиэтникалық мәдениеттегі мемлекетке айналуы, мультикультурализм мәселесін мәдени-философиялық талдауды қажет етеді. Қазақстандағы мультикультурализм мәселесін талдап, полиэтникалық мемлекет құрудың жолдарын саралау үшін философиялық зерттеулер қажет болғандықтан болашақ жастарға дұрыс жол көрсету мақсатында осы мақала жазылды. Мақала мультикультурализм мәселесінің мәндік негіздерін анықтауға арналған.

Зерттеу әдіснамасы

Мақаланың зерттеу әдіснамалық негізі ретінде антропологиялық, теориялық, герменевтикалық зерттеу әдістері қолданылады. Зерттеу барысында сипаттау, баяндау, бақылау, жіктеу, салыстыру, индукция, дедукция әдістері пайдаланылды. Ұлттық қарым-қатынас мәселесіне талдау жасалынып, сыни ойлау әдістері де жүзеге асырылды. Зерттеу жұмысында философиялық зерттеу әдістері арқылы объективті зерттеу жүргізіле отырып, сонымен қатар, құрылымдық талдау, салыстырмалы мәтіндік талдау, жүйелеу әдістері қолданылды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Мультикультурализм қоғамда мәдени әртүрлілікпен қарым-қатынасты сипаттайтын бағыт. Мультикультурализм қоғамдағы әртүрлі мәдениеттерге әділ қарым-қатынас жасаумен айналысатын әдіс. Ғылыми болжамдарға сүйенетін болсақ әртүрлі мәдениеттердің үйлесімді өмір сүруі қоғамда әлеуметтік-саяси тәртіпке қауіп төнбейтіндігін саралайды. Ол қоғамдық ортада екі негізгі теорияда

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: rahimzhanova.82@mail.ru

анықталған «балқу» және «салт ыдысы» теориясы бағытында анықталған. Балқу теориясына тоқталсақ, әртүлі иммигранттар өзінің төл мәдениетінен бас тартып, өз өмір сүріп жатқан ұлттың мәдениетімен бірігіп кетеді. Оған Канада, АҚШ елдерін жатқызуға болады. Салт ыдысы теориясында адамдар өмір сүріп жатқан ортасында өзінің дәстүрлі мәдениетінің кейбір ерекшеліктерін сақтап, біртекті емес қоғамды сипаттайтын бағытын қарастырамыз. Олардың түсінігі бойынша белгілі бір ұлт мүшесі болу үшін, ұлттық мәдени мұрадан бас тартудың қажеті жоқ деп таныған. Америка Құрама Штаттары, «Кішкентай Үндістан», «Кішкентай Одесса» және «Чинатаун» сияқты этникалық қауымдастықты осы салт ыдысы теориясына жатқыза аламыз. Мультикультурализм ол қоғамдағы әртүрлі нәсілдердің, этникалық топтардың бір қоғамдастықта бірігіп өмір сүретін адамдар тобынан жиналған ұлт өкілдері. Сонымен қатар, мультикультурализм әртүрлі мәдениетті жетілдірудің кілті ретінде танылмақ, мәдени әртүрліліктен қоғамда ойлаудың жаңа тәсілдері қалыптаспақ. Бүгінгі таңда Қазақ еліндегі мультикультурализм мәселесіне тоқталсақ, ол көне заманнан бастау алған. Қазақ жерінің геожағдайын оңайластырған «Жібек жолы» Еуропа мен Азия арасын жалғастырған дәліз жолы болғандықтан біздің елімізде көптүрлі мәдениет формалары сақталуы заңды құбылыс. Бүгінгі заманда елімізде мультикультурализмнің болуы тарихи сабақтастықтың бір көрінісі ретінде танылмақ. Әрбір халықтың мәдени құндылықтарын құрмет тұту бүгінгі таңда ел саясатында бастапқы орында және бұл құбылыс қоғамда құқықтық, демократиялық, зайырлы қоғамды нығайтудың басты жолдарының бірі ретінде болмақ. Сондықтан мультикультурализм мәселесі қазіргі кездегі заманауи Қазақстан қоғамын дамытушы фактор ретінде танылмақ.

«Мультикультурализм» термині ең алғашқыда 1957 жылы төрт тілде сөйлейтін және әртүрлі дінге сенетін Швейцария мемлекетінің саясатын сипаттау үшін қолданылды, кейіннен бұл ұғым өзінің аясын кеңейте түсті [1: 49–51]. Мультикультурализм терминінің авторы ретінде негізінен Г. Маркузе, И. Берлин, Х. Гайсселерді атап айтуымыз керек. Мультикультурализм мәселесін талдаудың мәдениеттанулық теориясын жасаған ойшылдар Н.С. Злобин, М.С. Каган, В.М. Межуев сияқты ғалымдардың еңбектерін атап көрсетуге болады.

Мультикультурализмнің семотикалық тұжырымдамаларын Ю.М. Лотман мәдениет теориясы тұрғысынан жан-жақты ашып қарастырған. Ал, мультикультурализм мәселесін әлеуметтану қырынан Б. Малиновский, Т. Персонс, П. Бергер, С. Хантингтон, Э. Гидденс өз пікірлерін білдірген. Олар мультикультурализмді қоғамдағы әртүрлі мәдениет өкілдерінің бір-бірімен бейбіт өмір сүру құбылысы ретінде таныды. Мультикультурализмнің посмодерндік теориясына Ж. Делез, Ф. Гваттраи, Ж. Бодийяр, С. Жижек секілді ойшылдардың туындыларын жатқызуға болады. Ойшылдар өз дүниетанымдарында мультикультурализм ұғымын толеранттылықтың аспектілерінің бірі ретінде зерделеді. С.И. Некрасов, В.В. Платошина қоғамда мультикультуралистік жіктелу мәселелерін өз дүниетанымдарында қарастырды. Н. Глейзер болса мультикультурализмнің қосымша, трансформациялық және афроцентризм сияқты формаларын ұсынды [2: 106–110]. Қоғамдағы мультикультурализмді әртүрлі ұлт өкілдеріне әділ қатынас жасаумен айналысатын тәсілдер жиынтығы ретінде талдаған. А.И. Куропятник мультикультурализмді түсінудің үш түрін: демографиялық, идеологиялық және саяси түрлерін атап көрсетеді [3: 124–125]. Ол мультикультурализмді мәдени әртүрлілікпен айналысатын әдіс ретінде анықтады. Ал В.С. Малахов, Г.Д. Дмитриев ұлтшылдық, нәсілшілдік, этноцентризм сияқты сезімдерді жою мақсатында құрылған құрылым ретінде «мультикультурализм» ұғымын саралады [4: 124–125]. Ғалымдар мультикультурализм терминінің қалыптасуын мәдениеттердің өзара ықпалдасуы, жаһандану ұғымымен тығыз байланысты деп есептейді.

Жаһандану, әлемдік ауқымдану, глобализация, ғаламдану (ағылш. Global – әлемдік, дүниежүзілік, жалпы) — жаңа, жалпы әлемдік саяси, экономикалық, мәдени және ақпараттық тұтастық құрылуының үрдісі [5: 12]. Әлемде бүгінгі таңда рухани, мәдени құндылықтардың шұғыл алмасуы көз ілеспейтін жылдамдықпен жүріп жатыр. Ғылыми прогрестің жетістігі жаһандану болып табылса, ешбір этнос жаһандық үрдістерден оқшау қала алмады.

Француз философы Жак Деррида «Жаһандануды бүгінгі әлемнің қайтаруға келмейтін заңды процесі. Сондықтан да оны, асқан байыптылықпен терең зерделей отырып, оңды және теріс қырларын ашып алған жөн. Оңды жағы, жаһандану — әлем халықтарының мәдениетін, экономикасын, саяси және ақпараттық жүйелерін барынша жақындата, кіріктіре түсетін қасиеті бар құбылыстар қатарына жатады. Сөйтіп, жаһандану елімізге жер бетіндегі интеграциялық үрдістердің нәтижелерін, әлемдік дамудың игіліктерін алып келсе, ал екінші жағынан, ол ұлттық ерекшеліктерді, ұлттық мәдениетті барынша бедерсіздендіруге итермелейді және саяси, әлеуметтік тәуелсіздіктің

қағидаттарына барынша немқұрайдылықпен қарайды. Кейбір әлсіздеу мәдениет пен өркениеттерді жұтып қоюға дайын тұратын қасиетімен, этностық келбетімізді жойып жіберуге бейімдігімен қауіпті» [6: 5]. Жаһандану процестерімен ілесе келген өзіншілдік, безбұйректік, менмендік оқшаулануға деген бейімділік көптеген ұлттың рухани құндылықтарын бедерсіздендіру үстінде. Жалпы ұлттардың мәдениеттерінің, экономикалық интеграциясы үдерісінің дамуы мультимәдени орта қалыптастыруда. Қоғамда түрлі жаңарулар орын алуда. Себебі, жаһандану үдерісі түрлі мультимәдени тоғыстарды қалайды. Мәдениеттер тоғысуынсыз жаһандану жүзеге аспайды, сондықтан қазіргі қоғамда мультикультурализм процесінің алатын орыны айрықша. Мультикультурализм процесінде қоғамда әр ұлт, этноқауымдастық мәдениеттер өзара пәрмендеседі. Бірақ мультикультурализм процесін жүзеге асыруда әр ұлт өз «менін» сақтап қалуға тырысуы заңды құбылыс. Онсыз ұлттың келбеті жоғалып кетуі де ғажап емес.

«Ұлттық өзіндік ерекшелік басқа ұлттармен салыстырғанда ғана түсінікті болады, оны басқаша айқындау мүмкін емес. Ұлтаралық қарым–қатынас болмаса, ұлттық өзіндік ерекшелік өз мәнін жоғалтады. Өзінің ұлтынан айрылған жеке адам ұзақ уақыт бойы өзінің ұлттық қасиетін сақтап қалады. Егер ол сіңісіп кететін болса, бұл процесс кемінде бір ұрпаққа жалғасады» [7: 8]. Мультикультурализм жаһандану қоғамында айрықша орын алмақ, ол қазіргі қоғам үшін маңызды процестердің бірі ретінде танылмақ. Себебі, кез келген жеке адам, этникалық қауымдастықтардан, әлеуметтік құбылыстардан, мәдени құндылықтардан оқшау өмір сүре алмайды, олар субъектімен қарым–қатынас жасауға, өзара байланыста болуға ұмтылады. М. Бахтин адамзат өміріндегі қарым–қатынас мәселесі туралы былай байыптаған болатын: «Адамның өзіндік болмысы (ішкі және сыртқы) түгелдей дерлік қарым–қатынастан тұрады. Болу дегеніміз — қатынаста болу дегенді түсіндіреді» [8: 312]. Ғалымдардың сараптаулары бойынша мультикультурализм терминінің негізінде ұлт мәселесі жатыр, сол ұлтқа тән ерекшеліктерді жоғалтпай, қарым–қатынастарды сақтап, толерантты өмір сүру кезеңінде бұл әдіс айрықша қызмет көрсетпек.

«Ұлт дегеніміз ортақ тілі бар, мәдениет пен психиканың салыстырмалы орнықты кейбір жалпы белгілері бар, өзінің аты арқылы (этноним) айқындалатын, жалпы өзіндік санасы бар белгілі бір мекендерде тарихи қалыптасқан адамдардың тұрақты жиынтығы» [9: 22]. Белгілі бір ұлт өкілдерімен басқа ұлт өкілдерінің мәдениетінің тоғысуында айрықша орын алатын құбылыстардың бірі мультикультурализм. Ол әр ұлт өкілдерінің мәдениетін байыта кетпек қасиеті де бар, себебі мультикультурализм басқа ұлттың құқықтарын құрметтеуде айрықша қызмет көрсетпек. Сондықтан, мультикультурализм ұғымы қоғамда этникалық топтар арасында қақтығыстың болуына кедергі көрсетпек. Мультикультурализм ұлт пен мемлекет шеңберінде түрлі мәдениеттерді тасымалдауда үйлесімді қызмет атқармақ.

Мультикультурализм әдісіндегі басты мәселелердің бірі сан алуан мәдениеттердің өзіндік ерекшелігін сақтау және алуан түрлі дамудың үрдістері. Мультикультурализмнің негізінде бостандық, теңдік, бауырластық секілді философиялық құндылықтар бар. Бүгінгі таңда мультикультурализм мәселесі қоғамда діни, саяси, әлеуметтік, мәдени қақтығыстарды шешуде маңызы айрықша. Батыс Еуропа, Солтүстік Америка жерлерінде мультикультурализм жақсы дамыған. Демократияның жақсы дамуы мультикультурализмнің таралуына ықпал етті. Канада мемлекеті мультикультурализмді саясат негізі деп таниды, себебі мультикультуралық әдіс қоғамда шиеленістердің болуын бәсеңдетті. Мультикультурализм әдісі қоғамда алғаш қалыптаса бастаған кезеңдерде түрлі сынға ұшырай бастады. Мысалы, АҚШ–тағы егіздер мұнарасының жарылуы, Мадриттегі және Лондондағы террористік шабуылдар саяси қақтығысқа ұласты. Еуропада бұрыннан келе жатқан күрделі жағдайлар бар. Испаниядағы баскілер, Солтүстік Ирландиядағы діни жанжалдар, Бельгия еліндегі шиеленістер мәселелерін көрсетуге болады. У. Кимлика өз дүниетанымында: «...адам өз мәдениетін сақтаудың екі себебін ашып көрсетеді: біріншісі жекелік, екіншісі автономия. Біріншіде, әрбір мәдениетке тән икемділік, дәстүр, мінез–құлық бар. Екіншіде, әрбір ұлттың өзін–өзі бағалауда мәдениеттің алатын орыны айрықша», – деп өз көзқарасын білдіреді [10: 166]. Мысалы, америкалық мультикультурализм мәселесін алатын болсақ, философиядан бастап қоғамдық өмірдің барлық салаларын қамтыды. Мультикультурализм сондықтан қоғамдық өмірге өз әсерін тигізді, түрлі этникалық ұлт өкілдері бір ұлттың іргесінде өмір сүрді. Сондықтан бүгінгі таңда Америка елі кез келген ұлт өкілінің бақытқа жетуіне айрықша әсер ететін гүлдену қоғамы ретінде танылып, әлемнің сан алуан елінен келген мигранттардың өзін қызықтыруда.

Қоғамда мультикультурализм құбылысын таза американдық әдіс ретінде танитын ойшылдар жетерліктей. Кейіннен, бұл құбылыс Австралия, Колумбия, Парагвай, Оңтүстік Африкада кеңінен

тарап, қоғамдық өмірдегі маңызды әдістердің біріне айналды. Мультикультурализм терминінің астарында толеранттылық, бірегейлік, жаһандандыру, гендерлік саясат, саяси консенсус, тәжірибе алмасу секілді құндылықтар бар. Қазір әлемде 3000-ға мыңға жуық ұлттар мен ұлыстар өмір сүруде. Олардың 200-ден астамы бірнеше мемлекетке біріккен. Әлем бойынша көптеген мемлекеттер бірыңғай ұлтты емес, көп ұлтты мемлекет. Ұлттардың бір-бірімен қатынас жасау барысында, бір ортада өмір сүруінің салдарынан олардың мәдениеті өзара бір-бірімен кірігуде. Көп ұлтты мемлекеттерде қоғамдық ортада ұлтаралық шиеленістердің күшеюі немесе қақтығыстар, жанжалдар ол сол қоғамда өмір сүріп жатқан ұлт өкілдерін алалаудан болатындығы айдан анық құбылыс. Тарихқа жүгінсек ұлтаралық, дінаралық қақтығыстар, шиеленістер жер бетінен көптеген мемлекеттердің жойылып кетуіне себеп болды. Қазақ халқының бүгінгі таңда тәуелсіз ел атанып, ұлт ретіндегі бірегейліктің жойылмауында мультикультурализм құбылысының орыны айрықша. Қазақ халқының өмір сүру болмысында халықтар достығының адамзат өмірі үшін алатын орыны айрықша. Соның салдарынан қазақ елі бүгінгі таңда бірлігімен достығы жарасқан бейбіт ел атануда. 1943–1944 жылдары мындаған қалмақтар, қырым татарлары, қарашай-балқарлар, чешендер, ингуштар саяси жүйенің әсерінен біздің елге жер аударылды. Соғыс кезінде қазақ жеріне 2,5 миллиондай басқа ұлт өкілдері қоныс аударды. 1992 жылы қазақ халқының Ассамблеясы құрылды. Ассамблеяның 350-ге жуық мүшесі бар. Ассамблеядағы негізгі мәселелердің бірі ұлтаралық қатынастарды қадағалау, ұлтаралық татулық пен келісімді нығайту, Қазақстанды мекен еткен ұлт өкілдерінің арасында достық қарым-қатынастың дамуына негіз болатын мемлекеттік саясатты жүргізу ісімен айналысады. Қазақстан елінде түрлі ұлт өкілдерінің өз мәдени орталықтары бар. Ол орталықтардың негізгі міндеті өз ұлтының мәдениетін, әдебиетін, тарихын, салт-дәстүрін кейінгі жастарға үйрету, ұлттар мен ұлыстардың бірлігін күшейту. 2021 жылы елімізде өткен халық санағы бойынша, жалпы Қазақстандағы халықтың саны 19 миллион адамды құрайтындығы анықталған.

Мультикультурализмнің мәдени-әлеуметтік негізінде мынандай философиялық мәселелер бар: басқа ұлт өкілдерінің құқықтарының парасатты үйлесім табуы, ұлттар арасында ұлтаралық келісім, ізгілік, татулық, ынтымақтастық мәселелерінің жоғалмауы, жалпы адамзаттық құндылықтардың үйлесімділігін сақтай отырып, қоғамда тұрақтылық пен тұтастықты жоғалтпау, қоғамда өмір сүріп жатқан ұлттар мен ұлыстардың ұлттық ерекшеліктерімен мүдделерінің қорғалуы, ұлттардың әлеуметтік-экономикалық және рухани даму теңдігінің тең болуы. Ұлтаралық бірегейліктің сақталуы барысында Қазақстанда 140 этника мен 46 конфессия бейбітшілікпен өзара келісімділікте өмір сүруде. Бүгінгі таңда халықтың әлеуметтік жағдайын көтеру мақсатында шетелден инвестиция құйылып, өңірлерде өндіріс іске қосыла бастады. Халықтың әлеуметтік жағдайын жақсарту мақсатында шетелдік компаниялар инвестиция құюда, сырттан көшіп келушілердің саны артты. Қазақ дүниетанымында нәсіліне, ұлтына, діни сеніміне байланысты бөлінбеу тарихтан қалған әлеуметтік тәжірибе ретінде танылmaq. Бабалар өмірімен тәжірибе алмассақ, бірлігі жарасқан елдің ғана болашағы берік болмақ. Қазақ елі үшін мультикультурализм мәселесі бүгінгі күннің ғана негізінен келіп туған мәселе емес, өткен, қазіргі, болашақ өмірдің таңдаулы жобаларының бірі болып табылмақ. Ұлт мәселесін зерттеуші ғалымдардың көзқарастарына, ой-пікірлеріне тоқталсақ: «қалыптасқан әлемдегі қақтығыстар негізі қайнары идеология мен экономика емес, адамзатты айтарлықтай шекараға бөліп тастаған және қақтығыстарда басымдылыққа ие мәдениетте болады. Ұлт — мемлекеттің халықаралық қатынастарында басты әрекет етуші субъект ретінде қала береді, бірақ жаһандық қақтығыстардың маңызды деген қақтығыстары түрлі өркениеттердің өкіліне жататын ұлттар мен топтар арасында қыза түсуде. Өркениеттер қақтығысы әлемдік саясаттың жетекші факторына айналады. Өркениеттер қақтығысы әлемдік болашақ майдан алаңдары», — деп тұжырымдаған болатын [11: 166].

Қазіргі таңда Қазақстан әлемнің дамыған елдер қатарына қосылуды басты мақсат ретінде қойып, жаһандану дәуірінде өркениеттік қақтығыстың алдын алудың басты бағыттарының бірі ұлттар арасындағы бірегейлікті сақтау талабын күшейту. Мультикультурализм мәселесінің адамзат өмірі үшін философиялық мәні тереңде және қоғамда бірегейлікті сақтау негізі. Мультикультурализм әдісінде қоғамда кез келген ұлт өзінің ұлттық мәдениетін сақтау ең басты мәселелердің біріне айналған. Кез келген ұлт үшін ұлттық мәдениет адамзат қоғамында айрықша орын алатын білімдер жүйесі. Оған адамзат өмірі үшін маңызды саяси, философиялық, экономикалық, діни, әлеуметтік, тарихи, эстетикалық, этикалық, мәдени құндылықтардың барлығын жатқызамыз. Бұқаралық мәдениеттің қарқынды даму салдарынан бүгінгі жаһандану қоғамында ұлттық құндылықтар мен мәдениеттер үлкен өзгеріске ұшырауда. Қазақстанның Тұңғыш Президенті, Елбасы — Нұрсұлтан

Назарбаев өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында ұлттық мәдениетімізді, ұлттық құндылықтарымызды сақтауды міндеттейді: «Жаңа тұрпаттағы жаңғырудың ең басты шарты — сол ұлттың кодын сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніміз құр жаңғырыққа айналу оп–оңай. Бірақ, ұлттық кодымызды сақтаймын деп бойындағы жақсы мен жаманның бәрін, яғни болашаққа сенімді нығайтып, ала бастайтын қасиеттерді де, жежесі кері тартып тұратын, аяқтан шалатын әдеттерді де ұлттық сананың аясында сүрлеп қоюға болмайтыны айдан анық. Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық–рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды. Сонымен бірге, рухани жаңғыру ұлттық сананың түрлі полюстерін қиыннан қиыстырып, жарастыра алатын құдыреттерімен маңызды. Бұл — тарлан тарихтың, жасампаз бүгінгі күн мен жарқын болашақтың көкжиектерін үйлесімді сабақтастыратын ұлт жадының тұғырнамасы. Мен халқымның тағылымы мол тарихы мен ерте заманнан арқауы үзілмеген ұлттық салт–дәстүрлерін алдағы өркендеулердің берік діні ете отырып, әрбір қадамын нық басуын, болашаққа сеніммен бет алуын қараймын» [12: 2]. Елбасымыз осынау сөздер арқылы ұлтымыздың рухын көтеруге деген ниеттің сара жолын көрсетіп отыр, ұлтымызға рухани жол көрсететін озық ойлы мәлімдеме ретінде тануға да болады.

Кез келген ұлтты ұлт етіп көрсетіп отырған ол — ұлттың рухани коды. Қазақ халқының рухани кодына ұлтымызға тән тіл, дін, мәдениет, дәстүр, тарихымызды жатқызамыз. Ұлттық кодын мойындамау, сол ұлтты мүлдем мойындамауға ғана алып келмейді, ұлтты мәнғүрттендіріп, тіпті тұлғалық бейнесінен айырмақ. Бүгінгі таңда қоғам өмірінде көптүрлі мәдениеттілік адам санасының тұйықталуына, адамның адамдық түпкі негізден, яғни өз–өзінен, өзінің ұлттық тегінен жатсынуға әкеп тіреуде. Осының нәтижесінде, бүгінгі күні қоғамда адам арасында өз ұлтына тән атадан балаға мирас болып қалған ұлттық құндылықтарына өгейсіну құбылыстарыда көрініс беруде. Ал біз төл мәдениетімізді сақтау арқылы ұлттық келбетімізді сақтаймыз. Өркениетті дамыған елдерге көз жүгірте қарасақ, технологиялық дамумен қатар ұлттық руханиятымыз да дамып келе жатыр. Жапония елі технологиялық дамумен қатар, ұлттық сананың жоғарлауына айрықша мән беруде. Бүгінгі таңда әлем елдері осы саясаттың тиімділігіне көз жеткізе білді. Ресейлік ғалымдардың зерттеулеріне тоқталсақ, полиэтникалық мемлекеттерде тек бір ұлтты ғана ұлт ретінде мойындау, қоғамды тұрақсыздыққа алып келуі мүмкін деген тұжырымдар айтады. Қазіргі таңда ұлттың басқа ұлт өкілдерімен қатынасын мынандай үш бағытта өрбіткен абзал.

Біріншіден, ұлттық мәдениетімізді қайта түлетіп, нығайта білу керек. Олай болмаған жағдайда тұтынушының психологиялық талаптарын орындайтын нигилистіктен прагматистік мәдениет басады.

Екіншіден, қазақстандық патриотизмді қалыптастыру. Әрбір қазақ азаматын отансүйгіштікке тәрбиелеу.

Үшіншіден, еліміздегі барлық ұлт өкілдерінің бірегейлігімен төлтумалығы мойындалып, жалпы адамзатқа ортақ рухани байлықты дамыта түсу шарт. Көпэтникалық қоғамда толеранттылық мәселесі қоғамдағы көптеген этникалық мәселелерді орнықты шешпек. Қазіргі таңда қоғамымызда ұлтаралық кикілжіндер жоқ, Қазақстан көп ұлтты мемлекет болсада унитарлы мемлекет. Өткенді бүгінгі күнмен, бүгінгіні болашақпен сабақтастыратын ол ұлттық мәдениет. Кез келген ұлт үшін мәдениеттің адамзат дамуында алатын орыны айрықша және ұлттың рухани дамуына негіз болатын құндылық. Мәдениет бүгінгі таңда қоғамды біріктіруші, топтастырушы, ықпалдастырушы күшке айналса, қоғам да ұлтаралық қатынаста рухани негіз қаланып, әлеуметтік иммунитет қалыптаспақ. Бір жыныстық неке мәселесі бойынша мультикультурализм арақатынасында күрделі мәселелер туындап отыр, қоғамдық ортада бұл мәселеге әртүрлі баға беріліп келеді. Ұлыбритания елінде бір жынысты некені тіркеуден бас тартқан неке тіркеуші қызметін сотқа берді. Қазіргі таңда әлем елдері бойынша құндылықтар төңкерісі болып жатыр. Жер бетінде бірнеше ұлттар жойылып кетуде және кейбір ұлттар жойылуының алдында тұр. Сондықтан мультикультурализм мәселесіне келгенде қоғамда қазақ халқының қонақжайлылық пен ізгілік қасиетін өзге ұлттар өз мүддесіне пайдаланбауы тиіс. Мультикультурализм жағдайында қазақ халқының ұлттық құндылықтары басымдылыққа ие болып отыруы шарт. Сонда мультикультурализм мәселесін бірегейлендіруде қайшылыққа келмейміз.

Қазіргі ұлттық құндылықтарымыз дамыту мен мультикультурализмді дамыту қатар жүретін және бірін-бірі байытатын үрдіс ретінде құрылуы тиіс. Өйткені полиэтникалық қоғам өзіндік мәдениетті тану, өте қиын болып табылатын қоғам. Басқа ұлттармен ұлттық бірегейлік орнату, ең бірінші әрбір ұлттың өзіндік ұлттық болмысын сақтаудан бастау алмақ. Ұлттық құндылықтардан

айырылу ұлт үшін өте қауіпті құбылыс. Жаһандану жағдайындағы мультикультурализм мәселесі дегенде ол ұлтты ұлт етіп отырған құндылықтарды төмендету емес, керісінше, ұлттық құндылықтарды бағалай отырып, өзге ұлт өкілдерінің төл құндылықтарына да құрметпен қарау. Ұлтаралық қатынас біздің елімізде кенеттен, кездейсоқ орнықпаған құбылыс, ол ерекше этноәлеуметтік феномен ретінде тарихи, мәдени және рухани қайнар бастаулармен байланысты. Сондықтан, мультикультурализм қоғамдағы көп жақты құбылыстардың бірі — ол қоғамның барлық салаларын қамтиды. Р.Б. Әбсаттаров өзінің «Ұлттық қатынастардың дамуы» атты еңбегінде социализм дәуіріндегі ұлттар арасындағы қатынастарда мәдени сұхбаттың маңызы жоғары болғанын атап өтеді. Ол ақын-жазушылардың үздік шығармаларының бір тілден екінші тілге аударылуы, олардың насихатталуы сол тарихи кезеңдегі халықтар ынтымақтастығын нығайтқан маңызды рухани үрдіс болғандығын және соның арқасында қоғамда ұлыстар арасында, қарапайым ұлт өкілдері арасында мәдени сұхбат орныққанын пайымдайды [7: 85]. Мультикультурализм қоғамның мәдени салаларынан бастап рухани салаларының барлығында айрықша орын алатын құбылыс. Елімізде тарихи тұрғыдан өзін дәйектеген бір ғана ұлт — қазақ ұлты бар. Ал қалғандары этникалық топтар болып табылады, басқаша тілмен айтқанда этникалық диаспоралар.

«Қазақстандағы мультимәдени қоғамның ұйытқысы не болады?» деген философиялық және саясаттанулық дүниетанымдық сауалға «... ең алдымен мемлекет құрушы этнос — қазақтың мәдениеті, ділі, мәдениеті мен тілі дегенге келеміз. Қазақ халқының қанында бар басқа ұлтқа — адамзат баласына деген жанашырлық, толеранттық қатынас. Міне, бұл да Қазақстандағы мультимәдени қоғамның бір ерекшелігі» деген сараптауға қосылуға болады [7: 4]. Адамзат жер бетінде тіршілік ету барысында, бір-бірін құрметтеу, сыйлау және бір-біріне жанашыр болуға тиіс. Қоғамда ұлтқа бөлініп, жіктелулердің ұлттарды бір-біріне жау етіп тіресуі, адамзатқа үлкен қасіреттер әкелетіндігі тарихтан бәрімізге белгілі. Ұлтаралық қатынастарда адамзат игілігі үшін, толеранттылық таныту қажет.

Қорытынды

Жаһандану қоғамында мультикультурализм әлеуметтік үрдіс, одан шет қалу мүмкін емес. Кейбір мемлекеттерде бұл саяси қалыптасқан үрдіс болса, көптеген елдерде енді қалыптасып келе жатқан құбылыс. Мультикультурализмнің мәдени-әлеуметтік негіздеріне тоқталу арқылы, оның алғышарттары ретінде ұлтаралық ынтымақтастық, мәдени плюрализм, еркіндік қағидасы, сөз бостандығы, жеке құқықты құрметтеу, мәдени және діни толеранттылық сияқты ұстанымдарды жатқызамыз.

Мультикультурализм саналуандықтан құралған қоғамды білдіреді, түрлі мәдениеттер өзара кірігіп, тату өмір сүруі. Қазақстанда мультикультурализм мәдени-тарихи, әлеуметтік-саяси негізі бар құбылыс. Мультикультурализмнің басты мәселелерінің бірі ұлттық мәдениеттің прогрессивті жетістіктерін сақтау. Сондықтан, бүгінгі таңда Қазақстан қоғамы үшін мультикультуралық қатынаста ұлтымызға тән құндылықтарды сақтау басты орында болу шарт, ол мультикультурализм құбылысына қайшы емес, керісінше үндестікте. Мультикультурализм құбылысы қазіргі таңда Қазақстан қоғамын дамытушы факторлардың бірі ретінде танылмақ.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Козлик И.В. Мультикультурализм и методологические проблемы литературоведения / И.В. Козлик // Вестн. Том. гос. ун-та. Сер. Филология. — 2009. — № 2 (6). — С. 41–58.
- 2 Глейзер Н. Мультиэтнические общества: проблемы демографического, религиозного и культурного разнообразия / Н. Глейзер // Этнографическое обозрение. — 1998. — № 6. — С. 106, 107.
- 3 Куропятник А.И. Мультикультурализм: проблемы социальной стабильности полиэтнических обществ / А.И. Куропятник. — СПб.: СПб. гос. ун-т, 2000. — 320 с.
- 4 Дмитриев Г.Д. Многокультурное образование / Г.Д. Дмитриев. — М.: Прогресс, 1999. — 208 с.
- 5 Қазақстан. Ұлттық энциклопедия / ред. Ә. Нысанбаев. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2001. — 720 б.
- 6 Нысанбаев Ә. Тәуелсіздік философиясы / Ә. Нысанбаев // Адам әлемі. — 2006. — № 83. — Б. 9–16.
- 7 Шалабаева Г.К. Евразийство сквозь призму изобразительного искусства Казахстана / Г.К. Шалабаева. — Алматы, 2010. — 251 с.
- 8 Бахтин М. Эстетика словесного творчества / М. Бахтин. — М.: Мысль, 1980. — 356 с.
- 9 Борисов В.А. Население мира. Демографический справочник / В.А. Борисов. — М.: Мысль, 1989. — 477 с.
- 10 Гуссель Э. Кризис европейского человечества и философия / Э. Гуссель. — М.: Наука, 1995. — 430 с.

- 11 Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон; пер. Е.Д. Руткевич. — М.: Медиум, 1995. — 323 с.
12 Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру / Н.Ә. Назарбаев // Егемен Қазақстан. — 2017. — № 70 (29051).

Г.М. Жалелова, С.К. Рахимжанова, А.М. Маликова

Социально-культурные основы мультикультурализма

В статье дано определение понятию «мультикультурализм». По мнению авторов, это философия поликультурности, направленная на сохранение и развитие религиозной, культурной, расовой идентичности граждан разных этнических групп. Кроме того, отмечено, что мультикультурализм способствует дальнейшему развитию казахстанского общества. Проведен анализ теоретических основ постмодернистской парадигмы данного понятия, а также с философской позиции освещены его определения и основные характеристики.

Ключевые слова: мультикультурализм, этногенез, нация, межнациональные отношения, идентичность, философия, культура.

G.M. Zhalelova, S.K. Rakimzhanova, A.M. Malikova

Socio-cultural foundations of multiculturalism

The article analyzes the philosophical, cultural and spiritual foundations of multiculturalism in the era of globalization. It is assumed that multiculturalism is a philosophy of multiculturalism aimed at preserving and developing the religious, cultural, and racial identity of citizens of different ethnic groups. The article emphasizes that multiculturalism contributes to the further development of Kazakh society. An analysis of the theoretical foundations of the postmodern paradigm of the concept of multiculturalism are philosophically analyzed with its definitions and main characteristics.

Keywords: multiculturalism, ethnogenesis, nation, interethnic relations, identity, philosophy, culture.

References

- 1 Kozlik, I.V. (2009). Multikulturalizm i metodologicheskie problemy literaturovedeniia [Multiculturalism and methodological problems of literary criticism]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya Filologiya — Bulletin of Tomsk State University. Philology Series*, 2 [in Russian].
- 2 Gleizer, N. (1998). Multiethnicheskie obshchestva: problemy demograficheskogo, religioznogo i kulturnogo raznoobraziia [Multiethnic societies: problems of demographic, religious and cultural diversity]. *Etnograficheskoe obozrenie — Ethnographic review*, 6 [in Russian].
- 3 Kuropiatnik, A.I. (2000). Multikulturalizm: problemy sotsialnoi stabilnosti polietnicheskikh obshchestv [Multiculturalism: problems of social stability of multiethnic societies]. Saint Petersburg: Sankt-Peterburgskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 4 Dmitriev, G.D. (1999). *Mnogokulturnoe obrazovanie [Multicultural education]*. Moscow: Progress [in Russian].
- 5 Nysanbayev, A. (Eds.). (2001). *Qazaqstan. Ul'tyq entsiklopediia [Kazakhstan: national encyclopedia]*. Almaty: Qazaq entsiklopediiasy [in Kazakh].
- 6 Nysanbayev, A. (2006). Tauelsizdik filosofiiasy [Philosophy of independence]. *Adam alemi — The Human world*, 83, 9–16 [in Kazakh].
- 7 Shalabaeva, G.K. (2010). *Evraziistvo skvoz prizmu izobrazitel'nogo iskusstva Kazakhstana [Eurasia through the prism of fine art of Kazakhstan]*. Almaty [in Russian].
- 8 Bakhtin, M. (1980). *Estetika slovesnogo tvorchestva [Aesthetics of word creativity]*. Moscow: Mysl [in Russian].
- 9 Borisov, V.A. (1989). *Naselenie mira. Demograficheskii spravochnik [Population of the world. Demographic directory]*. Moscow: Mysl [in Russian].
- 10 Gussel, E. (1995). *Krizis evropeiskogo chelovechestva i filosofiiia [The Crisis of European Humanity and Philosophy]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 11 Khantington, S. (1995). *Stolknovenie tsivilizatsii [The clash of civilizations]* / (E.D. Rutkevich, Transl.). Moscow: Medium [in Russian].
- 12 Nazarbayev, N.A. (2017). *Bolashaqqa bagdar: rukhani zhangyru [Future Orientation: Spiritual Revival]*. *Egemen Qazaqstan — Sovereign Kazakhstan*, 70 [in Kazakh].

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Abdiraiymova, A.S.** — Candidate of historical sciences, Professor, Head of Department of Social and humanitarian disciplines and physical education, Academy of logistics and transport, Almaty, Kazakhstan.
- Abil, Ye.A.** — Doctor of history sciences, Professor, Director of the Institute of State History, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Abisheva, A.K.** — Master student, Abai Myrzakhmetov Kokshetau University, Kazakhstan.
- Akanov, K.G.** — PhD, Senior Researcher, Department of Eurasianism and Political Studies, Institute of History of State Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Akhmetova, I.A.** — PhD student, Department of philosophy and theory of culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Akhmetshina, G.U.** — Master of history, Senior Lecturer, Arkalyk Pedagogical Institute named after Y. Altynsarin, Kazakhstan.
- Amanova, A.S.** — Candidate of historical sciences, Associate Professor of the Higher school of humanitarian sciences, Pavlodar Pedagogical University, Kazakhstan.
- Baizhanova, G.N.** — Master in humanities, Senior Lecturer, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kazakhstan.
- Berikbolova, A.N.** — Master's degree student, Department of Pedagogy of choreography, T.K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Kazakhstan.
- Imyrova, Z.S.** — PhD, Associate Professor–Researcher, Narxoz University, Almaty, Kazakhstan.
- John, A.A.** — Candidate of historical Sciences, Senior Research fellow, Center for Dungan and Chinese studies, Institute of history and cultural heritage, NAS KR, Bishkek, Kyrgyzstan.
- Junusbayeva, A.M.** — Candidate of historical sciences, Senior Lecturer, Almaty Technological University, Kazakhstan.
- Kabyltayeva, S.K.** — PhD, Senior Lecturer of Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Kaliyeva, B.T.** — PhD Student, Department of history of Kazakhstan, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
- Kapyshev, A.K.** — Candidate of historical Sciences, Associate Professor, Abai Myrzakhmetov Kokshetau University, Kazakhstan.
- Karin, E.** — Candidate of political sciences, Chairman of the Kazakhstan Council on International Relations Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Karipbaev, B.I.** — Doctor of philosophy sciences, Professor of the Department of philosophy and theory of culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Konuspayev, Ye.** — Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Kozhirova, S.B.** — Doctor of Political Sciences, Professor, Institute of the Oriental Studies of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan.

-
- Ksenzhih, G.** — Doctor of history sciences, Professor, Kazakh National Agrarian Research University, Almaty, Kazakhstan.
- Kuzembayuly, A.** — Doctor of history sciences, Professor, A. Baitursynov Kostanay Regional University, Kazakhstan.
- Makasheva, K.** — Doctor of history sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Malikova, A.M.** — PhD, Senior Lecturer of Department of actor of drama theater and directing, Kazakh National University of Arts, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Manassova, M.M.** — PhD, Assistant Professor of the Department of philosophy and theory of culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Mukatayeva, L.K.** — Candidate of historical Sciences, Associate Professor, Department of the General Education, M.Narikbayev KAZGUU University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Mukhamadeyeva, I.A.** — Candidate of historical Sciences, Associate Professor, Department of the International Relations, History and social Work, Abai Myrzakhmetov Kokshetau University, Kazakhstan.
- Mukhtarova, K.** — Doctor of economics sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Panto, D.** — PhD, chief specialist, Museum of World War II, Gdansk, Poland.
- Patnaik, A.** — Doctor, Professor, Jawaharlal Nehru University, New Delhi, India.
- Rakimzhanova, S.K.** — PhD, Senior Lecturer of the Department of Philosophy, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Razumov, V.I.** — Doctor of philosophical sciences, Professor of Department of Philosophy, Omsk State University named after F.M. Dostoevsky, Russia.
- Sabdanbekova, Z.A.** — Candidate of historical sciences, Associate Professor of the Higher school of humanitarian sciences, Pavlodar Pedagogical University, Kazakhstan.
- Sadykova, A.M.** — PhD, Associate Professor of the Higher school of humanitarian sciences, Pavlodar Pedagogical University, Kazakhstan.
- Sagatova, Sh.B.** — Candidate of philological sciences, Associate Professor of the Center of languages, Almaty Management University, Kazakhstan.
- Sailaubayeva, N.E.** — Candidate of historical sciences, Associate Professor, Department of history of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Saktaganova, Z.G.** — Doctor of history Sciences, Professor, Department of Archeology, Ethnology and Kazakhstan History, Director of the Center for Ethnocultural, Historical and Anthropological Research, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Salymatova, N.R.** — Master in humanities, Senior Lecturer of Department of philosophy and theory of culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Sarsenbayev, A.B.** — Candidate of historical sciences, Associate Professor of Department of Social and humanitarian disciplines and physical education, Academy of logistics and transport, Almaty, Kazakhstan.
- Seifullina, G.R.** — Candidate of philosophical sciences, Professor of Department of the social-political disciplines and Assembly of people of Kazakhstan, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Kazakhstan.
- Shotbakova, L.K.** — Candidate of historical Sciences, Associate Professor of the Department of Archeology, Ethnology and Kazakhstan history, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Tukpatullin, T.S.** — PhD student, Department of social and humanitarian disciplines A. Baitursynov Kostanay Regional University, Kazakhstan.
- Turlyayev, V.A.** — PhD student, Department of philosophy and theory of culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.

-
- Tursun, Kh.M.** — Candidate of historical sciences, Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan.
- Tursynbayeva, A.O.** — Candidate of philosophical sciences, Professor of Department of philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Yunissov, Ye.A.** — PhD student, Department of philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Zhalelova, G.M.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Zhamelov, B.A.** — PhD student, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan.
- Zholdassuly, T.** — PhD, Senior Lecturer, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kazakhstan.
- Zhumatay, S.** — PhD Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Zhuikova, L.A.** — Candidate of Art History, Professor, Department of Pedagogy of choreography, T.K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Kazakhstan.